

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_194343

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M81** Accession No **M1813**
P19D

Author

Title

पांगारकर, ल. र.
शिवमराठी ग्रन्थ

This book should be returned on or before the date last marked below

॥ श्रीविठ्ठलप्रसन्न ॥

ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ.

ज्ञानियांचा राजा गुरु महाराव ।

ह्मणति ज्ञानदेव ऐसें तुह्मां ॥ १ ॥

जयानें घातली मुक्तीची गवांदी ।

मेळविली मांदी वैष्णवांची ॥ २ ॥

— तुकोबाराय

संपादक व प्रकाशक,

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, बी. ए.

संपादक ' मुमुक्षु ' पुणें शहर.

माघ शुद्ध १० शके १८४९—जानेवारी १९२८

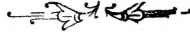
किंमत रुपये दोन.

मुद्रकः— लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे, हनुमान प्रेस,
३०० सदाशिव पेठ, पुणे शहर

प्रकाशकः—लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी ए
संपादक ' मुमुक्षु ' पुणे शहर.

पांगारकरांची पुस्तकें.

१ भक्तिमार्गप्रदीप (आवृत्ति तेरावी).—यात साधुपताच्या प्रसिद्ध भपाळ्या, आरत्या, श्लोक, अभंग, पदे वगैरे सर्व यथानुक्रम दिठे आहेत नित्य-प्रार्थनेचे सर्वलोकाप्रिय पुस्तक किं ४८.

२ मोरोपंतचरित्र व काव्यविवेचन —प्रकरणे २१ व पृ स. ६२५. 'जगाच्या वाड्मयात पहिल्या दुसऱ्या प्रतीचे जे विरल ग्रंथ आहेत त्यात याची गणना' राजवाडे यांनी केली आहे मोरोपंत व त्याची कविता याविषयी संपूर्ण विवरण करणारा हा ग्रंथ हस्तलिखित कविता व पत्रे मिळवून लिहिला आहे. किं रु २४४.

३ ज्ञानेश्वरचरित्र व ग्रंथविवेचन (आवृत्ति दुसरी) :—' या ग्रंथाची भाषा भक्तिरसाने ओथंबलेली व वस्तुत्वपूर्ण असून विवेचन रसभरित आहे ' (केसरी) ' ज्ञानेश्वरांचे उदात्त चरित्र मोहक व ओजस्वी भाषेत पांगारकरानी वर्णिले आहे, ' (चित्रमय जगत्) किं रु. १४८

४ एकनाथचरित्र (आवृत्ति तिसरी).—किं. ४१२

५ तुकारामचरित्र (आवृत्ति दुसरी).—' हा वारकरीमप्रदायाचा रहस्य-ग्रंथच आहे यात वारकरीपथाचा प्रमेये व विधिनियम, जाननिष्ठ सगुणोपासनेचे तत्व, चित्तशुद्धीचे उपाय, नामसंकीर्तनाचे महत्व, भक्तिरसाचा आनंद, इ. गोष्टींचा सांगोपांग विचार तुकोबाच्या अभंगावारे केला आहे पांगारकरांची वाणी प्रसंगानुसार प्रेमळ पण सणसणीत, भाविक पण चिकित्सक, सरळ पण भेदक, व साधी पण वेधक अशी आहे ग्रंथ फार सुरस व हृदयगम झाला आहे ' (वि. विस्तार) ' सर्व प्रकरणातून पांगारकरांच्या व्यापक व विस्तृत व्यासंगाचा परिपाक अनुभवायला मिळतो. ' (केसरी). किं रु. २

६ मुक्तेश्वरचरित्र आणि काव्यविवेचन :—कवीचे चरित्र व त्याच्या काव्यातील गुणविशेषाची माहिती यातील विवेचनावरून व मार्मिक उताऱ्यावरून सहज होणार आहे. सुंदर सृष्टिवर्णने, कुत्स्याची वर्णने, सर्वत्र विखुरलेली नीतितत्वे, सर्व काही यात आहे किं. रु १

पांगारकराचीं पुस्तकें.

७ संतचरित्रमाला —यात काही प्राचीन, काही अर्वाचीन व काही सम-
कालीन अशा ४३ सताची चरित्रे दिली आहेत किं. रु. १०८

८ मोरोपंती वेंचे (दुसरी आवृत्ति) —पताच्या अगाध कवितामसुद्रा-
तील विविध विषयावरचे उत्कृष्ट वेचे एका ग्रंथात पाहिजे असल्यास हा ग्रंथ
अवश्य सग्रहावा काव्यशास्त्रावर प्रस्तावना देऊन पताचे सक्षिप्त चरित्रही नवीन
दिलें आहे किं. रु. १०१२

९ समर्थसंजीवनी उर्फ रामदासी वेचे:—यात प्रपंच, परमार्थ, राज-
कारण, व विविध प्रकरणे ह्या चार भागात समर्थाच्या सर्व कवितेतील सुंदर वेचे
दिले असून प्रारंभी सर्व प्रकरणाचा विस्तृत सारांश जोडला आहे पृ. स ४००
किं. रु. २

१० सार्थ मनोबोध —समर्थाचे मनाचे श्लोक सविस्तर विवरणासह दिले
आहेत व मनाचे रूप, श्लोकाची सगती व श्लोकाचे वर्गीकरण केलें आहे किं. ८१२

११ कविरामायण —संस्कृत व प्राकृत रामायणें व शेंकडो स्फुट प्रक-
रणे यातून उत्कृष्ट वेचे सगंतवार दिले असून हे स्वतंत्र रामायण तयार केले आहे,
किं. ८४

१२ आनंदलहरी (कवितासंग्रह) —ह्यात पांगारकराच्या कवितेपैकी
४० स्फुट प्रकरणें दिली आहेत १८ स्तोत्रें, ८ प्रकरणे महाराष्ट्र, सत व सद्ग्रंथ,
६ प्रासंगिक व ८ उपदेशपर किं. ८१२

१३ नारदभक्तिसूत्रे —ही ८४ संस्कृत सूत्रे, त्याचा अर्थ व त्यावरील
विस्तृत विवरण पाहून भक्तिसास्त्राचा यात सांगोपांग विचार केलेला आढळून
वाचकास भक्तिप्रेमोदाधि सापडल्याचा आनंद होणार आहे किं. ८८

१४ नवविद्याभक्ति —यात नवविद्याभक्तीचें नऊ प्रबंधात सविस्तर स्पष्टी-
करण केले आहे किं. ८६

१५ पारिजातकाची फुलें (तिसरी आवृत्ति) —परमार्थविचाराची
सगळी उत्पन्न करणारे सूत्राप्रय अर्थगभीर स्वतंत्र व स्फुट विचार विषयवारीने
दिले असून पुस्तक विवेचक भाविकास प्रिय झालें आहे किं. ८८.

१६ भक्तिमणिमाला —सूळ भागवतातील उत्तमोत्तम अशा ५५०
श्लोकांची निवड करून श्लोक व त्याचा कथासंदर्भ देऊन साधुसताच्या वचनाधारे
त्याचे सविस्तर विवरण केले आहे. किं. १०८

पांगारकरांची पुस्तके.

१७ माहतिउपासना —प्रथम माहतिरायाचे समग्र सुंदर चरित्र दिले असून पुढे भीमरूची स्त्रोते, अभंग, पदे, श्लोक, आरत्या वगैरे सर्व दिल्या आहेत. मुधारलेली आवृत्ति चौथी किं ४४

१८ मुमुक्षूतील निवडक निबंधः—(भाग १ व २) प्रत्येक भाग किं. रु. १८८ मुमुक्षु साप्ताहिकात पहिल्या १०-१२ वर्षांत जे संपादकीय लेख आले त्यातील निवडक लेख दोन भागात प्रसिद्ध केले आहेत हे दोन भाग जवळ असले म्हणजे १२ वर्षांच्या ' मुमुक्षू ' चा समागम केल्याचा लाभ होणार आहे. दोन्ही भागात मिळून ६० वर निबंद आहेत घटा, होळी व शिवलिंग याचे रहस्य, मूर्तिपूजा, राष्ट्रीय प्रार्थना, रामजन्मोत्सव, कृष्णावताराची माधुरी, पद-गीची यात्रा व पालव्याचे समारंभ, भारतीवीर, निंदकाचे उपकार, वेदाताची चार मते, हिंदुधर्म, आमुचे पुढारी सतच, टिप्रेस्ड क्लासेस मिशन उर्फ पढरीचा भागवतधर्म, भागवधर्माचे मंदिर, मातृभाषेचे प्रेम, धर्माकडे केव्हा वळणार, वाङ्मयतप, प्रेमासृतमाधुरी, आंगरकर, गीतारहस्य इ० महत्वाचे सुंदर निबंध यात असून प्रत्यक्ष घडलेल्या सात उत्कृष्ट गोष्टी दिल्या आहेत

१७ सार्थ दासबोध—वर शुद्ध केलेल्या मूळ ओव्या व खाली सरळ भाषांतर. कल्याण स्वामींच्या मूळ प्रतीवरून धुळेकरानी सटीप ग्रंथराज प्रसिद्ध केलाच आहे कल्याणस्वामींचे बंध शिरगावमठाचे अधिकारी दत्तात्रयस्वामी यांच्या हातची शके १६०६ च्या माद्रदमासात लिहून तयार झालेली प्रत ग्वान्हेरीम आहे तेथे जाऊन अक्षरशः तपासून घेऊन रा पांगारकर यांनी ही प्रत तयार केली आहे ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी दोन्ही प्रतींचा मेळा घातला आहे, व १५० ठळक पाठभेद व ५० लेखनभेद दिले आहेत

२० निबंधमाला-तिचें स्वरूप आणि कार्य—विष्णुशास्त्रयाच्या निबंधमालेचे मूळ अक मोठ्या प्रयामाने मिळवून मालेवर टीकापर हा निबंध लिहिला आहे. निबंधमालेची पुरी ओळख या निबंधाने होईल. प्रथम शास्त्री-बोवाचे मक्षित चरित्र दिले आहे, मालेतील मुख्य व अवातर विषय, गुणदोष इ० विवेचन यात आहे किं ४१०

२१ निरंजनमाधवाची कविता—भाग १ किं. रु. १ व भाग २ किं. रु. १८८ पहिले बाजीराव पेशवे यांच्या वेळचा हा कवि याचा स्तोत्रें, सांप्रदायपरिमळ उर्फ आत्मचरित्र, ज्ञानेश्वरविजय, चिदबोध रामायण, स्फुट प्रकरणे ही सशोधन करून त्याचा जीर्णोद्धार केला आहे.

पांगारकरांचीं पुस्तकें.

२२ तुकारामचरितामृत — तुकोबाचे प्रेमळ चरित अमगात गाइले असून नित्यपाठास उपयुक्त आहे किं ८५

२३ सार्थ हरिपाठ व चांगदेवपासष्टी — वागकरीमडळाचे प्रसिद्ध पुढारी कै विणुबोवा जोग यानी केलेल्या अर्थासह किं ८५

२४ श्रीसमर्थग्रंथभांडार — समर्थाची एकदर कविता एकत्र सटीप छापलेली आहे किं ४८८

२५ समर्थग्रंथभांडार (भाग २ रा) यात दासबोधाशिवाय बाकीची समर्थाची सर्व कविता प्रकरणे पाटन व्यवस्थित दिली आहे किं रु २८८

२६ श्रीएकनाथीभागवत — (सटीप) किं रु ६ निर्णयसागर प्रेसमार्थे छापलेले

पत्ता — व्यवस्थापक ' समुक्षु ' पुणे शहर.

॥ रामकृष्णहरी ॥

ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ.

प्रस्तावना.

१ श्रीज्ञानेश्वर व त्यांची प्रभावळ.

१ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाच्या व श्रीनामदेवादि तत्कालीन सकल सताच्या चर-
णाना भक्तिप्रेमपुरस्सर वदन करून चार प्रास्ताविक शब्द सांगतो.

२ प्रस्तुत ग्रथास ' ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ ' असे नाव का दिले आहे हे हा ग्रंथ
समग्र पाहिल्यावर वाचकाचे लक्षात येईलच, तथापि येथे थोडेसे दिग्दर्शन करितो
ज्ञानेश्वरांशी ज्याचा शिष्यप्रशिष्यरूपाने साक्षात् सवव आला, जे त्याच्या सह-
वासात होते, ज्याच्यावर त्याच्या दिव्य चारित्र्याचा व उज्ज्वल बोवाचा सस्कार
घडला, ज्यांना त्याच्या अद्वैतभक्तीचे रहस्य आवडले व पटले, ज्याचा त्याचा
उपासनापथ एक झाला, ज्या समकालीन, समशील व समप्रेमी भगवद्भक्तानी त्याच्या
अवतारकार्याम हातभार लावला, त्या सर्व सताच्या निवडक वचनाचा संग्रह
प्रस्तुत ग्रथात केला आहे ज्ञानेश्वरमहाराज हे अर्थात् ह्या प्रभावळीतले प्रभु
आहेत, अभ्यक्ष आहेत, आचार्य आहेत, सर्वांनी त्यांना तसे मानले आहे सर्व सत
त्यांना विष्णूचे अवतार मानीत शिवाय इतराचे अभग वगैरे स्फुट कवने असली
तथापि ह्या मेळ्यातले ते प्रमुख ग्रंथकार आहेत त्यांचे गीताभाष्य म्हणजे ज्ञानेश्वरी
हा ग्रंथ सर्वांनी ' आई ' म्हणून मानला आहे त्याचा ' अमृतानुभव ' अभ्यात्म-
ग्रथाचे शिरोरत्न आहे त्याचा ' हरिपाठ ' त्याच्या वेळी व आजही सर्व वार-
कऱ्यांची सध्या आहे स्वानुभवी लोकासाठी ' अमृतानुभव,' मुमुक्षुसावकासाठी
' ज्ञानेश्वरी ', सर्वांच्या नित्यपाठासाठी ' हरिपाठ ' व ' अभग ' अशी ज्ञानेश्वर-
माउलीने सर्वांची सोय केली आहे. ज्ञानभक्ति किंवा अद्वैतभक्ति विठ्ठलोपास-

नेच्या योगे अगी अनुभवणे व तत्सिद्ध्यर्थ सत्संगी नामसंकीर्तन करणे हा भक्ति-
मार्ग माउलीने जगास दाखवून दिला आहे. ज्ञानेश्वराचा अवतार सर्व जीवास
अद्वयानंद देण्यासाठी आहे त्याचे अभ्यात्मज्ञान, त्याची सगुणभक्ति, त्याचे योगैश्वर्य
सर्व काही अत्यद्भुत आहे हे सर्व लोकोत्तर गुण अगी असून त्यानी आबाल-
वृद्ध, जाणते नेणते, या सर्वांना समजेल व उमजेल अशा मधुरवाणीने आपला बोंव
सर्वांच्या गळी उतरवला आहे व आपल्या वेळच्या सर्व सताना एकवटून म्ह०
त्यांचे सघटन करून महाराष्ट्रीय भागवतधर्माची उभारणी केली आहे ' जयाने
घातली मुक्तीची गवादी । मेळविली मादी वैष्णवाची ' म्ह० त्यानी मुक्तीचे अन्नसत्र
घातले असून वैष्णवाचा समुदाय जमाविला—सघ बनविला असे तुकोबारायानी
जे म्हटले आहे त्यात त्याचे अवतारकार्य उत्कृष्ट प्रकारे वर्णिले गेले आहे
त्यानी विष्णुभक्ताचा, विठ्ठलोपासकाचा, सघ बनविला व आज महाशे वर्षेपर्यंत
अनेक वैष्णवांना स्फूर्ति देऊन सर्व वैष्णवांचे ते आराध्यदेवतच बनले आहेत
' श्रीकृष्णायतुकारामादि ' अनेक सद्भक्ताना ते स्फूर्तिप्रद झाले आहेत ज्ञानेश्वरी
ग्रंथ वयाच्या सोळाव्या वर्षा त्याच्या सुखाने प्रगटला व बाविसाव्या वर्षा
त्यानी समाधि घेतली यातच त्याच्या अवतारीपणाचे प्रमाण मिळते आदिनाथ
शंकरापासून त्याची परंपरा आली आहे आदिनाथ—मच्छेद्रनाथ—गोरक्षनाथ—
गैनीनाथ—निवृत्तिनाथ व त्याचे शिष्य ज्ञाननाथ—उर्फ ज्ञानेश्वर ही परंपरा त्यानी
ज्ञानेश्वरीत दिली आहे [पृ २२९] व त्याच्या व इतरांच्या अभंगातही आली
आहे ही परंपरा मळ योगमार्गाची गोरक्षनाथाचे योगशास्त्रावर अनेक ग्रंथ
आहेत गोरक्षनाथ हे ' योगाब्जिनीसरोवर । विषयविवेकवीर ' होते, त्यानी
आपले 'अद्वयानंदवैभव' गैनीनाथास दिले, गैनीनाथानी कलिप्रस्त जीवाच्या उद्धार-
ार्थ निवृत्तिनाथास दिले, व त्या दयामेघाने 'पुढा मी बापिया । माउला आपुलिया ।
की यासाठी येवढिया । आणेलो यशा' म्ह० मला चातकाला देऊन एवढ्या यशाला
आणिले असे ज्ञानेश्वरानीच स्वतः म्हटले आहे तेव्हा ज्ञानेश्वराना गुरुपासून जे
' अद्वयानंदवैभव ' मिळाले तेच त्यानी पुढे जगाला दिले —

तेसा वाग्विलास विस्तारु । गीतार्थेसी विश्व भरु ।

आनंदाचे आवारु । माड् जगा ॥

दिसो परतत्व डोळा । पाहो सुखाचा सोहळा ।

रिघो महाबोधसुकाळा— । माजी विश्व (पृ० ४५)

३ त्याची अगाध गुरुभक्ति 'सद्गुरुस्तवनादि' प्रकरणात पहावी (पृ० ३ ते १४). त्याच्या स्फूर्तिपौर्णिमेचा चंद्र श्रीगुरु आहेत, त्याची सारी बैठक गुरुभक्तीची आहे, अद्वयानदाची प्रत्यक्ष मूर्ति श्रीगुरु आहे ' श्रीगुरु निवृत्तिराजे मार्ग दाविला सोज्ज्वळ ' (पृ० २८८) मी वेदमार्गाने जात असून धर्ममार्गाच्या शुद्धपथाने जावे यासाठी सद्गुरूंनी माझ्या हाती काठी दिली आहे (पृ २९३) —तोच शुद्धमार्ग त्यांनी सर्व वैष्णवास उपदेशिला आहे ज्ञानेश्वरांनी सोपानदेव व मुक्ताबाई यास प्रथम उपदेश केला श्रीगुरुसमोर त्यांनी ज्ञानेश्वरी ग्रंथ शके १२१२ मध्ये नेवासे येथे सांगितला नंतर ते पढरपुरास गेले तेथे भक्तशिरोमणि नामदेवराय आपल्या सगुणभक्तिप्रेमाने गाजून राहिले होते ज्ञानेश्वराची व नामदेवाची गाठभट होऊन ते नामदेवाच्या अत्युत्कट भक्तिभावाला भुलले त्याला घेऊन ते उत्तरेकडील तीर्थयात्रा करून आले, व आपला शिष्य विसोबा खेचर याजकडून त्यास अद्वैतज्ञानाचा उपदेश करविला चागावटेश्वर हे आपल्या योगप्रभावाने त्यास दिपवण्यास आले, पण त्याच्या अत्यात्मप्रेमरगापुढे नमले आणि हतबुद्ध व निरहकार होऊन मुक्ताबाईचे शिष्य झाले विसोबा खेचर हे ज्ञानेश्वराचे शिष्य व त्याचे शिष्य नामदेव, अर्थात् ज्ञानेश्वर हे नामदेवाचे परमगुरु म्हणजे आजगुरु होत चोखामेळादि भक्त हे नामदेवाचे शिष्य ज्ञानदेव व नामदेव एक झाल्यामुळे म्हणजे विठ्ठलचरणी ज्ञानाचे नामाशी तादात्म्य झाल्यामुळे या अद्वयानंदवैभवाची अठरापगड जातीच्या सर्व लोकास लट करावयास मिळाली व भक्तिमार्गाचा जयजयकार झाला हा पढरीचा भक्तिपथ म्हणजे महाराष्ट्रधर्म होय ज्ञानदेवनामदेवांनी महाराष्ट्रात धर्ममंदिर उभारले याचा पाया ज्ञानेश्वरांनी घातला व देवालय उभारले, विस्तार नामदेवांनी केला, पुढे 'वज्र एकनाथानी लावला व कळस तुकोबाराय झाले, असें तुकोबाची शिष्यीण बहिणाबाई यांनी एका अभंगात म्हटले आहे शके १२०० पासून १२७५ पर्यंतच्या पाऊणशतकात ज्ञानेश्वरनामदेवादि सतानी हे जे धर्मोद्धाराचे महत्कार्य केले त्यात सर्व जातीच्या सतानी भाग घेतला, सर्वांनी सनातनवेदधर्माची महत्सेवा केली निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई ही चार भावडे, विसोबा खेचर, कान्हो पाठक, ज्ञानेश्वरीचे लेखक सच्चिदानंद बाबा, परिसा भागवत, बहिरा पिमा इ ब्राह्मण, नामदेव शिंपी व त्याच्या घरची सर्व मंडळी, नामदेवाची दासी जनाबाई, सावता माळी, नरहरी सोनाग, गोरोबा कुभार (याना सर्व काका

म्हणत) जनमित्र नागा, जोगा परमानंद (हे नेली होते असे म्हणतात), चोखामेळा, त्याची स्त्री व मेहुणा बका महार इ सर्व विठ्ठलभक्त मडळी या पाऊण शतकात झाली सर्व सतांचे हे ज्ञानेश्वरमंडळ झाले ज्ञानेश्वर सर्व सतास अन्यत पृथ्वी व प्रिय. नामदेवाचा त्याच्याविषयीचा उत्कट प्रेमादर (पृ ३२०) होता. त्यानी ' तिन्ही देव जेसे परब्रह्मीचे ठसे । जणी सर्घ जेसे प्रगटले ' असे ज्ञानेश्वरादि भावाबद्दल म्हटले आहे व हे ' उपजत ज्ञानी ' होते व ज्ञानेश्वर ' विष्णूचा अवतार ' होत असे स्पष्ट सांगितले आहे, आणि प्रथमोष्ठ ज्ञान-देवीला ' ब्रह्मानंदलहरी ' ' अद्यात्मविद्येचे रूप ' ' चेतन्याचा दीप ' इ. गोठ विशेषण दिली आहेत ' विवेकसागर । सखा माझा ज्ञानेश्वर ' असे जनाबाई प्रेमाचे गाणे गात आहे ' आझा लेकराची चिंता । वागवावी कृपावता ' असे सेनान्हावी ' ज्ञानाबाई मायमहिणी ' ला प्रेमाने आळवीत आहे. ' कृपेच्या सागरा । मायबापा ज्ञानेश्वरा ' असे प्रेमाने आळवीत भागु महारीण ' माझे यान धरा ' म्ह० मला दीनाला विमरू नका असे विनवीत आहे. ' आवडीने नाम गाईन उल्हासे । सताच्या सहवामे खेळीमेळी ' असे म्हणत चोखामेळा या मेळ्यात आनंदाने गात नाचत उलत आहेत ' जन्म हो का भलते याती । परि मी न चुके तुझी भक्ती ' असे म्हणत एकनिष्ठ नामदेवराय कीर्तनरणी रग्न सर्वास तन्मय करीत आहेत ' परमानंदु आजी मानमी । भेटी झाली या सतामी ' याप्रमाणे ज्ञानोबाराय हा भक्तमेळ्याचा आनंद व्यक्त करीत सर्वांना गौरवीत आहेत. असा हा विठ्ठलेपासक मताचा मेळा चित्ती विठ्ठलाला ध्यात, विठ्ठलरूप मत-मूर्ति पाहत, उच्चनीचभेदभाव सर्व विमरून एकमेकांच्या पाया पडत व एक-मेकाला प्रेमाने कवटाळीत, चंद्रभागेच्या, इद्रायणीच्या किंवा तापीच्या वाळवटात ' भावाच्या आळुका भुलला भक्तिपुखा । सापडला फुका नामागाठी ' या नाम-रगात समरस होऊन गेले आहेत—समार विसरले आहेत, किंबहुना या अद्रया नदात समारही विठ्ठलमय झाला आहे—हा सुखसोहळा स्वर्गात देवाच्याही कपाळी नसेल ' सत्संगात भिळणाऱ्या या भक्तिप्रेमसुखापुढे वैकुण्ठ किंवा मोक्ष हेही निष्प्रभ झाले अमर्तील.

४ हा भक्तिप्रेमानंद सर्व सतानी भोगला. ही सतमंडळी स्वानुभवाने एकमय झाली. श्रीकृष्ण (विठ्ठल) सर्वांचे उपास्य, पठरपूर सर्वांचे महाक्षेत्र, गीता-भागवत सर्वांचे उपासनाग्रथ, ज्ञानेश्वरी सर्वांची आई, एकादशी सर्वांचे महाव्रत,

सत्संगी नामसंकीर्तन हा सवाचा मुख्य आचार, असे होऊन ही सतमउळी एक झाली. वेदशास्त्र प्रमाण मानणाऱ्या सनातनधर्माचाच भागवतधर्म हा नवा व लोक-प्रिय अवतार होय हा धर्म आचाडाल सर्व जीवाम प्रेमभक्तिभाष्य देणारा आहे आमच्या आजकालच्या सामाजिक प्रश्नांना व चळवळींनाही या भागवतधर्माने चोख उत्तर देऊन ठेवले आहे यात गोवळ नाही, वाद नाही, मी त नाही, पक्षभेद नाही. निर्मळ मनाने व निरहकाराने याजकडे पहावे, यात मिसळवे व मिथ्या भेदभाव विसरून जावे व्यवहारातले भेदभाव व्यवहारातच ठेवावेत, परमार्थात आण नयेत. व्यवहार भेदरूप आहे, त्यात अभेदमुद्दीने पहावे वर्णाश्रम मोडू नयेत, जातीचा काला अगर गोलकार करू नये, वेदशास्त्रप्रामाण्य तोडू नये, स्वेच्छाचाराने वागू नये, अत्याचार करू नये, भूतेद्रष्टा करू नये व अहंकार ठेवू नये, सर्वांनी हरिप्रेममुख लुटावे व समारात अमताच उद्धरून जावे, सर्वाभूती भगवद्राव ठेवावा, सर्व प्राणिमात्रांशी आपलेपणाच्या प्रेमाने वागावे-असा या भागवतधर्माय सताचा उपदेश आहे येथे ज्ञानेश्वरमहाराजांचे गोरव नामदेवराय —

समारी आमक्त मायामोहें रत । तापत्रयमतत जाले जीव ॥

प्रेमिया पतिताचा करावा उद्धार । यालागी अवतार तुमचा जगी ॥

याप्रमाणे कर्णितात व उलट ज्ञानोबाराय नामदेवाना —

प्रेममुखगोडी तुजचि फावली । वासना मावळली समूळ तुझी ॥

वन्य तू ससारी भक्तिभावशीळ । साधिले त्वा केवळ प्रेममुख ॥

अस म्हणत प्रेमाने कवटाळतात या प्रेमगुणगोरवात सर्वांना या उभय विभूतींनी गोड उदाहरण बालून दिले आहे भक्तिप्रेमाचा महामंत्र त्यांनी मरुळिकास सांगितला आहे हे लोण पुढे पोचवणे हे त्याचे सेवक म्हणाविणाऱ्यांचे कर्तव्य आहे.

२ सत्संगीं अद्वयानंद.

१. भक्तीचा आनंद सत्संगाशिवाय होत नाही, व त्याशिवाय त्याच्या उत्कीर्ण रहस्यही नीट कळत नाही खरोखर सत्संगाशिवाय परमार्थलाभच नाही. पूर्वपुण्यबळाने परमार्थमार्गात सत्संग मिळणे, सत्संगी सच्छास्त्रश्रवण होऊन त्याचे रहस्य उकलणे, श्रवणमनननिदिध्यासबळाने भववार्ता जाऊन गुरुकृपानंद प्राप्त होणे व अखेर माउली आत्मा भेटून ससाराचा गळजला मोडणे हा परमार्थाचा क्रम ज्ञानोबारायानी (पृ ९३) स्पष्ट सांगितला आहे दुसऱ्या एका ठिकाणी 'सतासवे वसता ।

योगज्ञानी पैसता । गुरुचरण उपासिता । वैराग्येसी ॥४२२॥ येणोचि सत्कर्म अशेष-
ही अज्ञान विरमे । जयाचे अह विरमे । आत्मरूपी ॥ ४२३ ॥ (अ० १५) असे
त्यानी अन्यत्रही म्हटले आहे तात्पर्य सत्संगावाचून परमार्थ नाही सत्संगाबाहेर
राहून ग्रथ वाचले तर शब्द उकलतील पण शब्दगर्भ हस्तगत होणार नाही.
शाश्वतस्वरूपी ज्याची बैठक दृढ झाली त्याला मत म्हणतात सत म्हणजे शाश्वत
परब्रह्म व त्याचा अनुभव झालेले महात्मे सत ते देव, किंवा प्रत्यक्ष परब्रह्म
परमात्मा सतात आविर्भूत असतो व म्हणून सत्संगान रमणारा जीवही सद्रूप
होतो सर्व नद्या व सागर महाप्रळयाबुमध्ये एकवटतात त्याप्रमाणे सर्व सावने
स्वानुभवमहासागरात एकमय होतात व 'आपणाचे खेळे आपणाशी' असे होते.
मग जीवब्रह्मैक्य, उपास्यउपासकाचे ऐक्य, गुरुशिष्याचे ऐक्य, साध्यसाधनाचे
ऐक्य, निर्गुणगुणाचे ऐक्य—पर्वत्र एकगणाचा अनुभव होऊन अशा सताच्या
वाणीतून अमृतझरी स्वते निर्गुण ब्रह्म तेच सगुण महाविष्णुस्वरूप, तेच
रामकृष्णादि अवतार, तेच मूर्तीत प्रगटलेले, तेच गुरुरूप व तेच आपण हा
सायुज्याचा अखंड आनंद अपार आहे हा या सतानी परस्परसंगतीत भोगला

३ ज्ञानेश्वरीचा संतवचनांशी पूर्ण मेळ आहे.

६ ज्ञानेश्वरीत ' विठ्ठल ' हे नाव नाही व अभंगात आहे यावरून ज्ञानेश्वरीकर्ते
ज्ञानदेव वेगळे व अभगकर्ते ज्ञानदेव वेगळे असा एक तर्क मागे निघाला होता,
व त्या तर्काची पुष्टी म्हणून अभगकर्ते ज्ञानदेव व इतर सत याचा ज्ञानेश्वरीशी
व ज्ञानेश्वरीकर्त्या ज्ञानदेवाशी काही संबंध नाही असा एक दुसराही तर्क निघाला
होता ह्या दोन्ही तर्कांचे उत्कृष्ट खडण श्रीपतिशेवा भिंगारकर यांनी ' केमरी '
पत्रातून मागे व केले होते, पण हे तर्क अद्याप कोठे कोठे डोकावतात म्हणून त्यांना
कायमचे बसवण्यासाठी येथे चार शब्द लिहीत आहे —

(१) ज्ञानेश्वरी ग्रंथ नेवाश्यात श्रीगुरु निवृत्तिनाथ याच्या सन्मुख झाला, व
' गुरु साक्षात् परब्रह्म ' असा सर्व गुरुभक्ताप्रमाणे ज्ञानेश्वरमहाराजाचा अनु-
भव असल्यामुळे समोरच्या प्रत्यक्ष सगुण गुरुमूर्तीला सोडून दुसऱ्या कोणाचेही
त्यांनी मंगलाचरण केले नाही यात नवल नाही. ज्ञानेश्वरीभर त्याची कृष्णभक्ति
उत्कट दिसून ' कृष्णाचे ' ही मंगलाचरण नाही वस्तुतः कृष्ण, विठ्ठल, सद्गुरु
याच्या स्वरूपात अणुमात्र भेद नाही

(२) ज्ञानेश्वरी नेवामे येथे गुरुमन्मुख ज्ञाल्यान्तर ज्ञानेश्वर आपली मठळी घेऊन पढरपुराम गेले व तेथे नामदेवाची व त्याची गाठभेट होऊन एकरूपता झाली. दोघेही उत्तरेकडच्या यात्रा करून आले ज्ञानेश्वरांनी विसोबा खेचराकडून नामदेवास ब्रह्मबोध करविला ज्ञानेश्वराचा अधिकार व नामदेवाची अत्युत्कट सगुण-भक्ति याची परस्पराम ओळख पटून दोघाची उपासना अगदी एकमय झाली. नामदेवांनी ज्ञानेश्वरीत आपलें स्वरूप पाहिलें व ज्ञानदेवांनी नामदेवाच्या ठावी उत्कट भक्त पाहिला. ज्ञान-देव व नाम-देव सर्वस्वी एकमय झाले व त्यामुळे उभयताचे अनुयायी, मित्र व सांगाती अगदी एकरूप झाले व सर्वांचा मिळून प्रबल वारकरी पथ सघटित झाला पढरीच्या वैष्णवास ज्ञानेश्वरीसारखा मूर्तिमत वेदग्रथ मराठीत मिळाला व ज्ञानेश्वराना अत्यंत प्रिय असा भक्तमेळा भेटला. ज्ञानेश्वरनामदेवाचा सागात हा गंगा-यमुनाच्या संगमासारखा झाला व पढरीक्षेत्री हा तीर्थराज प्रयाग सिद्ध झाला सर्वांचा ज्ञानभक्तिवेराग्यानुभव मळचा एकच पण एकपणाची सर्वत्रास पूर्ण ओळख पटून ही प्रभावळ प्रगट झाली. ज्ञानेश्वरांची उपासना कृष्णाची व या पढरीच्या भक्तमेळ्यात कृष्ण आणि विठ्ठल एकच आहेत हा पूर्ण अनुभव होऊन त्यांनी व त्याच्या भावउनी विठ्ठलपर अभग केलें. ज्ञानेश्वरीत ' विठ्ठल ' हें नाव नसलें तरी कृष्णभक्ति उचबळलेली-उबळलेली सर्वत्र प्रगट आहे. आपल्याच 'श्रीकृष्णाची' उपासना पढरीस भक्तभाविकानी चालविलेली पाहून ते अत्यानंदानें त्या मेळ्यात मिसळले व इतराबरोबर विठ्ठलपर अभग त्याच्याही मुखातून आले.

(३) ज्ञानेश्वरीत ' विठ्ठल ' हें नाव नाही याचा उगाच बाउ. कित्येकानी केला आहे उपास्यदेवतेचें नाव ग्रथात आलेंच पाहिजे असें काही नाही. भाष्यकार आचार्य शिवभक्त होते पण गीताभाष्यात किंवा ब्रह्मसूत्रात त्यांनी आपली शिव-भक्ति कोठें प्रगट केली आहे ? नाथाच्या भावार्थरामायणात किंवा भागवतात विठ्ठलाची स्तुति नाही म्हणून या ग्रथाचे कर्ते नाथ व अभगाचे कर्ते नाथ दोन होते असें काही कोणी म्हणत नाही. आचार्य, ज्ञानोबाराय किंवा एकनाथ हे शास्त्रीयदृष्ट्या ग्रंथ लिहीत असताना शास्त्रीय पद्धतीनेच लिहीत असतात, तेथें ते आपली उपासना ढकलीत नाहीत.

(४) विठ्ठल ही विष्णुमूर्ति आहे, व या विष्णूच्या मस्तकावर शिवाची पिंडी अर्थात् हरिहराची एकात्मता व्यक्त होत आहे. विठ्ठलशिरी शिवलिंग आहे,

आहे, हें निवृत्तिनाथानी एका अभंगात सूचित केले आहे 'शिव मस्तकी वरिला । भेद भक्ताचा काढिला' (पृ ३८४) असे जनमित्र नागानीही म्हटले आहे ज्ञानोबारायानाही हें ज्ञानेश्वरी सांगत असताना माहीत होतें बाराव्या अध्यायात याचा उल्लेख आहे (ज्ञाने० अ० १२ ओवी २१३ ते २१८ पहा) तेथे भगवान् म्हणतात " हें अखिल विग्रह माझे घर आहे असा ज्याचा निश्चय दृढ झाला आहे, किंवा चराचर सृष्टि जो अगानें आपणच बनला आहे—आणि अर्जुना ' एवढा अधिकार असूनही ज्याला भजनचित्तानाचें प्रेम आहे त्याला मी आपल्या मस्तकावरचा मुकुट करितो उतमापुढे मस्तक लवविणें यात नवल काय ' त्याच्या चरणतीर्थालाही त्रलोक्य मान देतें (शंकरानी माझ्या चरणापासून निघालेली गंगा आपल्या मस्तकी वारण केली यावरून) श्रद्धेय वस्तूचा आदर कसा करावा हें शंकरापासून जगानें शिकले पाहिजे पण हे वर्णन आता पुरें झालें का की शंकराच्या वर्णनाच्या ओघात आत्मस्तुतीच होऊन गेली म्हणून हे आता नको तात्पर्य मी आपल्या भक्ताला—रमापति भगवान् म्हणाले—आदरानें आपल्या शिरी वारण करितो " ह्या ओव्यात भगवतानी शंकराला स्वशिरी वारण केल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे महाविष्णूच्या शिरी शंकर असा प्रकार फक्त पढरीसच आहे म्हणून येथे पढरीच्या विठ्ठलाचाच सदर्म स्पष्ट आहे भक्त देवाला उराउरी भेटतात असा ' जे निजबोवे उराउरी । भेटती आत्मया श्रीहरी ' (ज्ञाने० १८-४७) असे जे वर्णन आहे ते पढरीच्या विठ्ठलाचाच लागू पडते भक्त देवाला उराउरी ह्म० उराला ऊर लावून भेटतात असे माच्या भरतखडात पढरीशिवाय कोठेही दिसत नाही आणखी ' लोकी तरी आयी ऐसे । जे दुरुनि कळस दिसे । आणि भेटांनि हातवसे । देवतेचि तिये [ज्ञाने० १८-३१] म्ह० दुरून कळसाचे दर्शन झाले की प्रत्यक्ष देवतेचेच दर्शन झाले असा लोकाचार आहे म्हणून जे ज्ञानोबारायानी म्हटले आहे ते पढरीस आजतागाईन प्रत्यक्ष दिसतें

(५) पढरपूरच्या संप्रदायात रूढ असलेली कीर्तनपद्धति, नामघोष किंवा नाममकीर्तन, एकमेकांच्या पाया पडण्याचा किंवा नमनभक्तीचा प्रकार, सत्संगाची अपार प्रीति किंवा सताचे बहुरिभक्ताचे गौरव हे सर्व प्रकार ज्ञानेश्वरीत प्रेमभराने जसे वर्णन केलेले आहेत तसेच पढरपूर संप्रदायातील सर्व सतानी वर्णन केले आहेत (पृ० २०८ वरील कीर्तनभक्तीचे गौरव पहा.) ' कीर्तनाचा नटनाच ' ' नामघोष, ' ' अवघें जगाचि महासुखे । दुमदुमित भरले ' ' जयाचे वाचेपुढे । अखड

नाम नाचत असे माझे ' कैसे माझ्या गुणी धाले । देशकालाते विसरले ' 'कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखिल प्रबध । मार्जी आत्मचर्चा विशद । उदट गाती ' हे जानेश्वरीतील कीर्तनाचे वर्ण न ते हा आणि आताही पठरपरच्या सप्रदायाशिवाय अन्यत्र कोठेही पूर्णत्वाने दिसत नाही पठरपरच्या कीर्तनाचा मुखमोहळा साऱ्या भरतखडात अन्यत्र कोठेही आढळत नाही

नामजपयज्ञ तो परम । याघ्न न संके स्नानादिकर्म ।

नाम पावन वर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदाद्या ॥ १०-२३३ ॥

यज्ञात नामस्मरण हा श्रेष्ठ यज्ञ आहे, याला स्नानादिकाचा अटथळा नाही, नामाने वर्म व अधर्म दोन्ही पावन होतात, वेदार्थ पाहता नाम प्रत्यक्ष पर-ब्रह्म आहे

तुझे नामचि आह्मा आवडे । वरी भेटी होय आणि जवळिक जोटे ।

पाठी गोठी सागसी मुरवाडे । आनदाचेनि ॥ १०-२०० ॥

आता हे मुख कायिसयासारिखे ? । ...

अर्जुन म्हणतो देवा ' ' तुझे नामच आर्वा आम्हाला आवडते, त्यात तुझी भेट आणि सानित्य-शिवाय आनंदभराने गोष्टी सागत आहेस ' आता हे मुख कशामारखे म्हणू ' या मुखाला काय तुलना आहे ' '

तुझे नामचि एक कोणही वेळे । ज्याचिया मुखासी का काना मिळे ।

तयाचिया हृदयाते साडनि पळे । भेद जी साच ॥ १०-२२१ ॥

कोणत्याही वेळी तुझे नाम ज्याच्या मुखात येईल किंवा कानावर पडेल त्याच्या हृदयातला भेदभाव खरोखर गळून जाईल

(६) तसेच पठरीच्या सप्रदायात ' पाया पडती जन एकमेका ' असा गोड प्रघात आहे. जानेश्वरीतही ही नमनभक्ति मागितलेली आहे (पृ० २०९ पहा) ' वाड वाकुटे न म्हणता व्यक्तिमात्राचेनि नावे नमचि आवडे ' ' नमिजे मृतजात देखिले । हा स्वभावचि तयाचा. '

(७) या सप्रदायात नामस्मरणामारखेंच सताचें माहात्म्य आहे, व ते तसेंच ज्ञानेश्वरीत आहे मत्सग, सतसेवा, हे या सप्रदायाचें प्रवान अग आहे व ते तसेंच जानेश्वरीत आहे हे ह्या ग्रंथातलि ' सारस्वताचें झाड ' [पृ० ४६] ' सर्वाचा [रुद्रजातिवर्णादि भेदविचार न करिता] उद्गार भक्तीनेंच होतो [पृ० ८५] ' मतापाशी जान [पृ० १२८] ' प्रेमळ सगुणभक्त हेच खरे योगी [पृ० २०४] ' देवाचें भक्तप्रेम ' [पृ० २१३] ' भक्ताच्या मेळ्यातले सवादमुख ' [पृ० २१४]

‘ सत ’ [२३५] ‘ सत ते देव ’ [पृ० २४०] इ० प्रकरणे पाहिली म्हणजे कळून येणार आहे ‘ आत्मजानें चोखडी । सत ही माझी रूपडी ’ म्हणून ‘ सतातें भजावें सर्वेस्वेसी ’ ही ज्ञानेश्वरीची शिकवण आहे सत हे आनंदाचे अनुकार, मुखाचे अक्षर, महाबोधाचे विहार, विवेकाचे गाव, परब्रह्मीचे स्वभाव, ब्रह्मविद्येचे अवयव, असे आहेत म्हणून, ‘ तनुमनजीवें । चरणांनी लागावें । आणि अवर्गता करावें । दास्य सकळ ’ असे त्याचें सांगणें आहे सत-मडळाच्या अभगातही विठ्ठलभक्ति, नामस्मरण व सत्संगप्रति याच गोष्टी पुन पुन्हा अत्यंत आवडीने सांगितल्या आहेत, हें या ग्रथातील अभगावरूनही स्पष्ट होणार आहे ज्ञानेश्वरीचा ज्ञानेश्वराच्या व इतर सताच्या अभगाशी कसा पूर्ण मेळ आहे हें या ग्रथातील अभगावरील टीपा पाहूनही कळणार आहे [पहा टीपा पृ० २९२।२९५।२९८।३०४ ते ३०८।३१७ ते ३१९।३२५।३२७।३३० ३४०।३४२।३७२ ते ३७५]

(८) तात्पर्य, सदाशिवाला, मी माया मुकुट करी ‘ मी वाहे शिरी तयातें असें जें भगवतानी म्हटलें आहे तें पठरपूरच्या विठ्ठलालाच लागू पडणारें आहे का की, तेथे विठ्ठलाच्या शिरी शंकराची पिंडी आहे, उराउरी भक्त पठरीच्या विठ्ठलासच भेटतात, मदिराच्या कळमाचें दर्शन झालें की देवाचेंच झाल्यासारखें पठरीच्या वारकऱ्यास समाधान वाटतें, पठरीच्या संप्रदायातील कीर्तनपद्धति, नामघोष, पाया पडण्याची चाल व सताचें माहात्म्य हे ज्ञानेश्वरीत पूर्ण तसेंच वर्णिलेले आहे, यावरून ज्ञानेश्वरीत विठ्ठलाचें नांव नाहीं व ज्ञानेश्वरीकर्ते विठ्ठलभक्त ज्ञानदेवाहून भिन्न आहेत असें मानण्याचें बिलकूल कारण उरत नाही, आणि मुद्द्याची गोष्ट ही की पठरीच्या संप्रदायाशी सर्वथैव जुळणारा जर ज्ञानेश्वरीग्रंथ नसता तर त्या ग्रथाची त्या संप्रदायानें पूर्वा केली नसती’ पण ज्ञानेश्वरीग्रंथ या संप्रदायाचा प्राण आहे, आत्मा आहे. ज्ञानोबाच्या वेळेपासून आजतागाईत सर्व वारकऱ्यांनी व त्याच्या नेत्यांनी ज्ञानेश्वरीला आपली ‘ आई ’ मानलेली आहे तिच्या आधारावर त्याचें पारमार्थिक जीवन सर्वस्वी अवलंबून आहे तिचे सिद्धांत हा त्याचा मलाधार आहे ज्ञानेश्वरीला व ज्ञानोबारायांना त्याच्या समकालीन सतानी डोक्यावर घेतलें आहे, व त्याच्याच शिकवणी स्वतः पंचवन हजारों लोकांस सांगितल्या आहेत ज्ञानेश्वरी व इतर सत याच्या विचारातले ऐकात्म्य प्रस्तुत ग्रंथ नीट वाचणाराच्या लक्षात येईल यात तिळमात्र शंका नाही. विठ्ठल, कीर्तनमुख, नामस्मरण,

व सत्सग यावर सर्वांची विचारसरणी व अनुभव अगदी एक आहेत. या सर्व प्रकारावरून ज्ञानेश्वरीचा सतवचनाशी पूर्ण मेळ आहे हे अगदी सिद्ध आहे

४. प्रस्तुत ग्रंथ.

७ आता प्रस्तुत ग्रंथासंबंधाने दोन शब्द सांगतो ज्ञानेश्वरी ग्रंथ शके १२१२ त निर्माण झाला त्यानंतर बरोबर तिनशे वर्षांनी एकनाथानी ' पाठातरी शुद्ध अबद्ध पाहून व शोब करून ' ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत तयार केली [पृ० २३१ पहा] त्या प्रतीच्या अनेक प्रती महाराष्ट्रात पसरल्या नाथाच्या प्रतीचे पाठ लोकांच्या तोंडी बसले आहेत साखरेबोवा, कुटे, बकटस्वामी यांच्या प्रती योव्या फार फरकाने एकसारख्याच आहेत तेव्हा मी या ग्रंथात जे ज्ञानेश्वरीचे उतारे घेतले आहेत ते या लोकप्रिय प्रतीवरूनच घेतले आहेत राजवाडे प्रत पाठकात रूढ झाली नाही व होण्याचा संभवही नाही, शिवाय तिच्यात बऱ्याच मुद्द्यांच्या व महत्वाच्या ओव्याही नाहीत आता या ग्रंथाने अमग पदे वगैरे घेतले आहेत ते प्रसिद्धाप्रसिद्ध गाथावरून घेतले आहेत बाहिणाबाईंच्या मूळ गाथाचा थोडासा उपयोग केला आहे शिवाय नगर जिल्ह्यातील सरदार श्री ना. य. मिराकर यांना मोठ्या प्रयत्नाने पुणे व नगर जिल्ह्यात फिरून निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव, मुक्ताबाई, चागावटेश्वर, विसोबाखेचर वगैरे सतांचे अजून अप्रसिद्ध असे चारपाचशे अमग गुदस्ता मजकडे पाठविले व इ. स. १९२७ साली त्यापैकी सुमारे ४००।४५० अमग मी क्रमाने आपल्या 'मुमुक्षु' मासिकातून प्रसिद्ध हो केले आहेत. अजून २५० अमग त्यांनी मिळविलेले अद्याप माझे हाती आले नाहीत या छापलेल्या अमगाचा व जगनाडे यांच्या वहीतील अमगाचाही मी थोडासा उपयोग केला आहे ज्ञानेश्वरी, ज्ञानेश्वरमंडळाचे अमग इतर समकालीन सतांचे अमग यातील विचारसरणी व शब्दरचना अगदी एकसारखी आहे यात शका नाही, किंबहुना ज्ञानेश्वरीसहितेचे हे अमग म्हणजे स्फुट उद्गार आहेत असेही म्हणण्यास हरकतही नाही. अमग, पदे वगैरे हजारों लोकांच्या नित्यपाठात येत असल्यामुळे त्यांचे अर्वाचीकरण जसे जलद होत असे तसे ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथांचे होत नाही म्हणून ग्रंथाच्या व अमगाच्या भाषेत थोडा फरक भासमान होतो. आता ह्या सतमंडळाच्या वेळचा राजकीय, सामाजिक व धार्मिक इतिहास लिहिणे अवश्य आहे, पण तसा प्रयत्न करायला ह्या ग्रंथात सवड नाही. ते काम मला पुढे एका ग्रंथात सावकाशीने करावयाचे

आहे. अनेक वादविषयक प्रश्नही उपस्थित झाले आहेत पण त्याचा साकल्येकरून मी पुढे विचार करणार आहे, ह्या सतवाणीचा आस्वाद वाचकांनी नि सदहपणे यावा एवढाच येथे हेतु आहे ज्ञानेश्वरमहाराजापासून तो भागु महारणीपर्यंत सर्व सताचा तत्त्वज्ञानविषयक अधिकार सारखाच होता असे कोणी म्हणणार नाही, तथापि सर्वांची उपासना व परमार्थविषयक विचार एक होते, सत्संग व तामस्मरण यावर सर्वांचाच भर होता, एका उपासनेच्या प्रेमरज्जूने सर्वांची इथे परस्परालाशी निगाडित झाली होती यात शका नाही त्यांनी हृदयाच्या एक-टपणात भोगलेला आनंद आज तुम्हाआम्हासही भोगता यावा व भागवतधर्माचा अयजयकार व्हावा याच हेतूने प्रस्तुत ग्रंथ तयार केला आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांनी या ग्रंथाचा तीनचतुर्थांश भाग व्यापला आहे यात नवल नाही ते सर्वांचे अग्रेसर असून त्यांची ग्रंथमपत्तिही मोठी आहे ज्ञानेश्वरीचे वर्म सर्वास मुलभ-त्या समजावे म्हणून त्यांनील विषयाचे वर्गीकरण करून ज्ञानेश्वरीची भूमिका उपसंहार याच्यामध्ये ज्ञानेश्वरीत प्रतिपादिलेले कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग यावरील उतारे विषयानुक्रमाने घेतले आहेत गीता आणि ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाचे पूर्ण वर्म वाचकाम्य हे उतारे वाचता वाचना कळेऊ अशी उमेद आहे यापुढे त्यातील विषयाची संगति सांगणार असून त्यानंतर तीन योगावरील प्रकरणांचा संपूर्ण गोषवारा देणार आहे नुसता गोषवारा वाचूनही गीताज्ञानेश्वरीचे तात्पर्य मनावर येवेल. स्फुट विषय व ज्ञानेश्वरी सुभाषितेही जाता येता गुणगुणत रहावयाला उपयोगी पडतील या ग्रंथात ज्ञानेश्वराच्या सुमारे २५०० ओव्या आहेत, सर्व सताचे मिळून ४०० निवडक अभंग आहेत. हा ग्रंथ सर्वसामान्य वाचकां-त ज्ञानेश्वरांची व तत्कालीन सतकवींची ओळख करून देईलच, पण ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासकाना व माझ्या वारकरीबध्नाही उपयोगी पडेल अशी मला उमेद आहे. त्रैषयानुक्रम पहावा व त्याप्रमाणे पृष्ठ उघडून त्या त्या विषयावरील ज्ञानेश्वराच्या ओव्या गुणगुणत रहावे व मननसुख भोगावे

५ प्रस्तुत ग्रंथांतील विषयांची संगति.

१ ज्ञानेश्वरीची भूमिका — (१) गणेश, शारदा व सद्गुरु यांना नमन मज हृदयी सद्गुरु । जेणे तारिलो हा संसारपूरु ' व ' म्हणोनि जाणतेने गुरु जिजे । तेणे कृतकार्य होइजे ' ही गुरुभक्तीची बैठक ज्ञानेश्वरीला असल्यामुळे (१) श्रीसद्गुरुस्तवनादि प्रकरणे प्रथम घेतली आहेत गुरुस्वरूप, गुरुवदन,

गुरुकृपादष्टि, गुरुचरणपूजा, चित्सूर्य श्रीनिवृत्तिनाथ, गुरुरूपी मौन हेच भले, माझे बोल गुरुकृपेचे आहेत, ही सप्तपदी चढून गेल्यावर (३) कृष्णार्जुनाची अन्योन्य-प्रीति अगाध आहे, गुरुशिष्याची एकरूपता-शिष्याची अनन्यता व गुरुचा शिष्यो-द्वाराचा कळवळा-ही ज्ञानाची भूमिका समजून येते (४) गीताशास्त्रविषयक ज्ञानेश्वराचे विचार येथे सकलित केले आहेत महाभारत आणि व्यास, भगवद्गीतार्थ व सतश्रोत्यास प्रार्थना, नऊ अध्यायाचे पर्वखंड, अठराही अध्यायाचे विषय, गीता-प्रासादाची उभारणी, गीतारहस्य, वेदांचे मूळ गीता, गीतेची सर्वमेव्यता गीता ही प्रभूची वाङ्मयमूर्ति, गीतेचा संप्रदाय इ मथळ्याखाली गीताशास्त्राविषयी ज्ञानोबानी जागोजाग काढलेले उद्गार एकत्रित केले आहेत (५) प्रस्तुत ग्रथाचे व मराठी भाषेचे गौरव केलेले येथे आढळेल ग्रथाची योग्यता, तो ऐकणाऱ्याची मनोभूमि, ज्या भाषेत तो प्रकट झाला त्या मराठी भाषेचे वैभव, ' आनदाचे आवार माट जगा ' हा आत्मविश्वास, हे सारस्वताचे झाड अवधानामृताच्या सिंचनाने वाढवा ही श्रोत्यावाचकाची प्रार्थना इतके मुरस विषय येथे आढळतील (६) ज्ञानेश्वराच्या काही कृष्णप्रेमलहरी येथे दिल्या आहेत (७) कृष्णार्जुनाचा प्रास्ताविक संवाद देऊन ही ज्ञानेश्वरीची भूमिका संपविली आहे ह्या भूमिकेने ५१ पृष्ठे घेतली आहेत

२ कर्मयोगः—कर्मयोग दोन भागात सांगितला आहे एक स्वधर्माचरण व दुसरा सदाचार उर्फ सामान्य नीति पहिल्यात प्रत्येकाने वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे ह्य० जातिवर्माप्रमाणे वागावे, वेदशास्त्र प्रमाण मानून ओघाला आलेले स्वकर्म सग व फलाशा सोडून करावे व ते ईश्वरार्पणबुद्धीने करावे असे निरनिराळ्या १९ प्रकरणातून सांगितले आहे व सामान्य वर्माचे ह्य० नीतीचे वर्तन कसे असावे, कोणते दोष टाकावेत व कोणते गुण घ्यावेत हे दुसऱ्या भागातील १७ वें प्रकरणात दाखविले आहे कर्मयोगाचे स्पष्टीकरणात ह्याप्रमाणे दोन्ही भागाच्या ३६ प्रकरणात सविस्तर आले असून त्याने पृ० ५३ ते ११८ इतकी पृष्ठे घेतली आहेत. (१) कर्मयोगाचें रहस्य निष्काम स्वधर्माचरण हेच आहे, परवर्मापेक्षा स्वधर्म आचरायला कठिण असला तरी तोच आचरावा, कार्याकार्यविवेकी श्रुति-शास्त्रप्रामाण्य मानावे, चातुर्वर्ण्य गुणकर्मविभागाप्रमाणे भगवतानी स्वतः केले असल्यामुळे ब्राह्मणादि वर्णांनी श्रुत्याज्ञेनुसार वागून ईश्वरप्रसाद जोडावा, कर्म करिताना काम्य व निषिद्ध कर्म टाकून नित्यनैमित्तिक कर्मेच यथाविधि करावीत,

विहितकर्म केल्यावाचून गत्यतर नाही, फलाशा व देहसग किंवा अभिमान सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीने कर्म केल्याने जीव कर्मबन्धापासून मुक्त होतो, विहितकर्मत्याग म्हणजे नेष्कर्म्य नव्हे, हे सर्व पहिल्या तेरा प्रकरणात सांगितले आहे ज्ञानयोग व कर्मयोग दोन्ही तुल्यबल आहेत, दोहींचे फल एकच आहे, ' तरा जाणानेणा सकळा । हा कर्मयोग कीर प्राजळा । जैसी नाव स्त्रियाबाळा । तोयतरणी ' या-प्रमाणे हा कर्मयोग सर्वमाध्य व सुलभ आहे, मी व माझे हे दोहोतही सारखेच विमरायचे असल्यामुळे ' हे गृहादिक आघवे । ते काही नलगे त्यजावे,' खरा निष्कामकर्मयोगी व सन्यासी या दोहोंची लक्षणे एकच आहेत, म्हणून जात्यानी लोकसग्रहामाठी कर्म करावे व आपला अकर्तात्मबोध राखावा असे प्र० १४ ते १८ पर्यंत सांगितले आहे ही पाच प्रकरणे पाहिली ' म्हणजे ह्यात लोकमान्याचे गीतारहस्य सक्षेपरूपाने ज्ञानेश्वरमहाराजांनी सांगितले आहे असे स्पष्ट दिसते दोघांनाही कर्मयोगच सांगितला आहे पण स्वधर्माचरणावर ज्ञानोबारायाचा जोर अधिक आहे विहितकर्माने मोक्षसिद्धी होत असल्यामुळे वेदविहितकर्म निष्कामबुद्धीने करावीत, हीच सर्वात्मकाची पूजा आहे, मनबुद्धि सर्वात्मकाच्या प्रेमाने भरली तरच सर्वकर्माची सफलता आहे, जो सर्वेन्द्रियांनी ईशसेवा करीत आहे तो कोणत्याही फुळाचा जातीचा असो तो उद्धरतो असे शेवटच्या तीन प्रकरणात सांगितले असून स्वधर्माचरणाच्या ह्या पहिल्या भागाची समाप्ति केली आहे [२] आता सदाचार उर्फ सामान्यनीति ह्या दुसऱ्या भागाच्या १७ प्रकरणात सार्वलौकिक नीतिनियम सांगितले आहेत. सदाचार सुखासाठीच असतो म्हणून विषयसुखाची भ्रांति त्रिविधमुखाच्या व्याख्या सांगून प्रथम दूर केली आहे, कामक्रोधलोभापासून सुखार्थी यानें दूर रहावे व आपले आत्यंतिक कल्याण शोधावे, जीवाने कर्म केलेच पाहिजे असे आहे म्हणून विहितकर्माने भगवत्प्रेम व आत्मसमाधान राखावे व सत्सग, सच्छास्त्रश्रवण, गुरुकृपा व आत्मानंद या क्रमाने चढत जावे, मन चंचल असले तरी वैराग्य व अभ्यास याच्या बळाने ते जिंकावे, असे पहिल्या सहा प्रकरणात सांगितले असून पुढे राजस व तामस आहार टाकून सात्विक आहार व तोही परिमित ठेवावा, सात्विक दान, सात्विक याग, कायावाचामनाचें सात्विक तप, व सात्विकपणा मुरलेपणाची चिन्हे इतका विषय प्रकरणे ७ ते १३ पर्यंत सांगितला आहे. सदाचाराचा हा मार्ग चोखाळल्याने मनोजय होतो. पुढे

अज्ञानाची काही लक्षणे, आसुरीसपत्तीचे सहा दोष, व असुराची वागणूक या तीन प्रकरणात अनाचार व दुराचार कसा असतो हे केवळ त्यागार्थ सांगितले आहे. आमुरीसपत्ती बळावली म्हणजे व्यक्तीत किंवा राष्ट्रात कोणते दोष अशी मुगतात व असुरप्राणी वेदशास्त्रसदाचार सर्व झुगारून कसे येथान घालतात हे १४।१५।१६ या तीन प्रकरणात स्पष्ट सांगितले आहे. यानंतर याच्या अगदी उलट असे अभयादि दैवीसपत्तीचे सज्जीम गुण अभ्यामार्थ स्पष्ट करून दाखविले असून हा दुसरा भाग संपविला आहे.

३ ज्ञानयोग — येथे ज्ञानयोगाचा २९ प्रकरणात सांगोपांग विचार केलेला आठवेर ज्ञानयोग, ज्ञानाची पवित्रता व सामर्थ्य, त्रिविधज्ञान, ज्ञेय, जितेंद्रिय श्रद्धावनालाच ज्ञान होते, आत्मज्ञानापुढे इतर ज्ञाने तृणवत् होत, सशयात्मा विनश्यति, व सतापाशी ज्ञान ह्या पहिल्या आठ प्रकरणात आत्मज्ञानाचे स्वरूप व सावन दर्शविले आहे. अभ्यासयोगाला एकातस्थान कसे पाहिजे हे ९ व्या प्रकरणात उत्कृष्ट प्रकारे वर्णिले आहे. सुंदर स्थलवर्णनाचा हा एक नमुना आहे. १० व्यात अश्वत्थवृक्षाचे रूपक उलगडून दाखविले आहे. वैराग्यावाचन ज्ञान नाही व समाराची अनित्यता पटल्यावाचन वैराग्य नाही, म्हणून अश्वत्थाच्या सुंदर रूपकाने समाराचे अनित्यत्व दाखविले आहे. समारवृक्ष, हा ऊर्वमल कसा, अव शाख कसा, अश्वत्थ असून अज्यय कसा, याचे छेदन म्हणजे काय, भवपार झालेल्या महात्म्याचे स्वरूप कसे हे सर्व यावरून समजते. ११ व्यात 'आबुली जोली आबुली खाय' ह्यात प्रकृतिपुरुषाचे स्वरूप म्हातारा नवरा व कर्तृत्वाची बायको याच्या ससाराच्या विनोदी भाषेत फार बहारीने वर्णिले आहे. भाषा श्रुतीची, गभीर, विषय गहन, पण वर्णन काव्यपूर्ण व्यवहाराचे—असे हे प्रकरण फार मोजेचे आहे. १२।१३ व्यात विश्वविस्ताराचे मूळ जी मळमाया तिचे वर्णन अमेच गमतीचे असून ती पुरुषसत्तासभोगे कशी गुर्विणी झाली व क्रमाने सृष्ट्यत्पत्ति होऊन हे जगटबर बाळ तिच्या पोटी कसे आले व बाळसेदार कसे झाले हे सांगितले आहे. सृष्टिकर्तृत्व देवाकडे नाही, कर्तृत्व प्रकृतीचे असे पुढील दोन प्रकरणात सांगितले आहे. १६ व्यात ब्रह्मी माया कशी झाली हे सुंदर दृष्टातानी — 'ती झालीच नाही' याप्रमाणे दाखविले आहे. १७।१८ ह्या दोन प्रकरणात धराअधरावेगळा पुरुषोत्तम कसा आहे ते वर्णिले आहे. ब्रह्मसुख सुलभ पण अश्रद्धेला दुर्लभ हे पुढील दोन प्रकरणात सांगितले आहे. आदिदेवाला कोण जाणेल,

‘अवयव तरी आनआन । परी एकाच देहीचे’ हे शुद्ध ज्ञान जाणीव साडन कसे पाहायचे हा गोड भाग पुढील तीन प्रकरणात (२१ ते २३) पहावा जग, आपण (जीव) व ब्रह्म या तिहीची एकमयता पुढील तीन प्रकरणात (२४ ते २६) पहावी, यात ‘तत्त्वमसि’ ह्या महावाक्याचाच उलगडा आहे जात्याची साम्यबुद्धि, ज्ञान उमटल्याची अमानित्वादि १८ लक्षणे व स्थितप्रज्ञाची लक्षणे या तीन प्रकरणात जानीपुरुष ओळखावा हा ज्ञात्याचा आरसा आहे यात साधकाने आपले तोड पहावे व समजावे ह्या सर्व प्रकरणात अभ्यात्म्याचे स्वरूप मुलभरीतीने दर्शविले आहे ते तन्मय होऊन भोगावे (पृ ११९ ते १७७)

४ भक्तियोग — सावकाला दुस्तर मायानर्दाचे भय वाटत असते म्हणून प्रथम तिचे वर्णन करून व ती तरून जायला माणसे जो जो उपाय करितात तो तो अपाय कसा होतो हे सांगून ‘येथ एकाचि लीला तरले । जे सर्वभावे मज भजले’ असा तरणोपाय पहिल्या प्रकरणात सांगितला आहे, व ईश्वरभजनावाचन उपायच नाही हे दुसऱ्यात स्पष्ट ब्रिबवले आहे भक्त चतुर्विध असले तरी ज्ञानीभक्तच अनन्य कसा हे ३ व्या प्रकरणात सांगून ४ व्यात मला व्यापकाला न ओळखता अज्ञानातील भक्ती करणे वेडेपणाचे आहे असे म्हटले आहे. भक्ताचा अभ्यासयोग कोणता, अभ्यासाला दुष्कर कसे काही नाही—‘ अगा उपायबळे पणु । पहाड ठाक्री ’ हे पाचव्यासह्यायात ओजस्वी वाणीने सांगितले आहे सातव्यात ‘ मी गोसावी समस्ता त्रैलोक्याचा ’ याप्रमाणे भगवतानी आपल्या सामर्थ्याची व व्यापकत्वाची ओळख स्वतःच करून दिली आहे देवाचे रूप देवावाचून कोण दाखविणार म्हणून माझा विस्तार, यत्रारूढ भूताचा चाळक मी ईश्वर, असे ८।९ ह्या दोन प्रकरणात सांगितल्यावर अर्जुनाला सहज ‘ विश्वरूपदर्शनाची उत्कठा ’ लागली ते १० वे प्रकरण आले, व विश्वरूपदर्शन, विश्वरूपस्तुति, अर्जुनाचे अपरावक्षमापन, ही तीन प्रकरणे क्रमानेच आली. विश्वरूप व चतुर्भुज यापैकी आपल्याला कोणते पाहिजे हे अर्जुनाने १४ व्यात सांगितले तरी १५ व्यात देव त्याला विश्वरूपी चित्त ठेव असेच सांगत आहेत. येथे विश्वरूप का चतुर्भुज, निर्गुण का सगुण हा प्रश्न आला असून १६ व्यात निर्गुणोपासना मोक्षदायक पण कष्टप्रद आहे असे म्हणून प्रेमळ सगुणभक्तच खरे योगी असे १७ व्यात व सगुण निर्गुण दोनी एक खरे पण सगुणाची गोडी और आहे असा निर्णय १८ व्यात केला आहे. पुढे ओघानेच अवताराचे प्रयोजन १९ व्यात सागावे लागले. सगुण

भक्तीची दोन उत्कृष्ट साधने नामस्मरण व नमन ही २०।२१ मध्ये सांगितली आहेत. देवाला उपचार नकोत, सर्वस्व हवे हे २२ व्यात आहे अतरगभक्ताची १२ व्या अध्यायातली ' अद्वेष्टा सर्व भूताना ' इ० अत्यंत बहारीची लक्षणे २३ व्या प्रकरणात सांगितली आहेत. २४ व्यात अशा भक्तावर देवाचें प्रेम किती अगाध असते हे ज्ञानोबारायानी वर्णिलें असून २५ व्यात भक्ताच्या मेळ्यातले सवाद-मुख सुंदर वर्णिलें आहे यापुढच्या सात प्रकरणात भक्तियोगाचे सारसर्वस्वच माठवले आहे असे दिसून येईल. ' हे समस्तही श्रीवासुदेव ' ही ज्याची प्रचीति ' तो भक्तामाजी राव । आणि ज्ञानिया तोचि '. ज्ञानभक्ति म्हणजेच अद्वैतभक्ति कशी असते व ज्ञानीभक्ताचे स्वरूप कसे हे २७।२८ ह्या अतीव मधुर प्रकरणात पहावें. अशा अनन्यभक्ताचा योगक्षेम व त्याच्या उद्धाराची सर्व काळजी देवाला हें स्वमुखानें प्र. २९।३० मध्ये सांगून ' सपूर्ण प्रसादाचें ' दान ३१ व्यात देवच देत आहेत शेवटचा गोड घास—' ईश्वरशरणा ' हा तर ' गुह्यात-गुह्यतम ' असें देवानीच ज्याला म्हटलें तो होय. ह्यात सागावयाचें तें सर्व अर्जुनाला (ह्य० आपणा सर्वांना) देवानी अत्यंत मधुरवाणीने सांगितलें आहे. व ' बोलाबुद्धीसी अटक । ऐसें जें काही एक ' देवाच्या हृदयात गहिले होतें तें द्यावया मिष । खेवाचे केलें ' ' परम दुर्लभ असें आपलें गाढालिंगन त्यास दिलें. त्याबरोबर ' हृदया हृदय येक जाहलें । ये हृदयीचें तें हृदयी घातलें ' तो गुरुशिष्याचा एकात आहे '—

अर्जुनाचें सेवकपण राहिले, येर सर्व सेव्य जाहलें '
' अर्जुनपण न मोडिता । केला आपणपे पार्थ ! '

५ ज्ञानेश्वरीचा उपसंहार:—श्रीगुरु, व्यास व भाष्यकार याच्या उपकाराचें स्मरण, गुरुपरपरा, ग्रंथरचनेचें समाधान, स्थलकालनिर्देश, नाथाच्या अखेरच्या ओव्या व प्रसाददान हे विषय उपसंहारात आले आहेत

६ स्फुटविषयसंग्रह:—ज्ञानेश्वरीतील मुख्य विषय जे कर्मज्ञानभक्तियोग त्यातील विषय सगतवार पूर्वी येऊन गेलेच आहेत, पण त्याशिवाय जे स्फुट विषयावर स्फुट विचार ज्ञानेश्वरीत ओघाने आले आहेत ते येथें सकलित केले आहेत स्नेहाचें काठिण्य, व्यवसायात्मिकाबुद्धि, शुकनलिकेचा दृष्टांत, योग्यतेची काय खाण आहे^१ सत ते देव, मनुष्याणा सहस्रेषु, पुनरुक्तीही गोडच, विषया-तरदोषाचा परिहार, भाषणात कोणते दोष टाळावेत, डोळस कोण, आला आणि

गेला, अनुभव मुरायला हवा इ. २८ मनोरंजक स्फुट विषय येथे घेतले आहेत.

७ ज्ञानेश्वरी सुभाषितेः—विविध प्रकारची एकदर १८५ सुभाषिते येथे दिली असून त्यापकी कित्येक चटकदार व्याख्या नेहमी तोंडांत राहतील अशा आहेत. एकेक सुभाषित एकेका वेळच्या मननाला पुरेल दान, तप, दया, ज्ञान, सौजन्य, शौर्य, परोपकार इ. विषयावरील सुभाषिते सुंदर आहेत.

८ अमृतानुभवः—ह्या उत्कृष्ट ग्रंथातील पाचच उतारे घेतले आहेत, पण ते सर्वोत्कृष्ट आहेत शिवगुप्तीची एकरूपता, शब्दमंडण व शब्दखडण, अविद्येचा निराम, जग चिद्रिलास, आम्ही ज्ञानाज्ञानातीत आहोत—हे विषय अथात्मगिरि-शिखरावर आरूढ झालेल्याना सुखास्वाद देऊन तन्मय करितील यात शका नाही

९ संतमंडळाचे अभंग—ह्यात प्रभावळीतील एकदर २९ भक्तभाविकाची मुरस पथे दिली आहेत प्रथम ज्ञानेश्वराचा हरिपाठ स्वतःपणे दिला आहे हा नित्यपाठातला आहे नंतर गोरक्षनाथाची ३ पदे व गैरनाथाचे ३ अभंग दिले आहेत, त्यावरून पूर्वपरपरेची थोडी ओळख होते. यात एकदर अभंग, पदे वगैरे पथे ३९१ दिली असून स्फुट कविता १६ आहेत यात निवृत्तिनाथाचे १५ अभंग, ज्ञानेश्वराचे ५१, मुक्ताबाईचे १८, नामदेवाचे १०७, जनाबाईचे ३७, जोगा परमानंदाचे ८ चोखामेळाचे २१ इतके तरी प्रत्येकाने अवश्य पहावेत. सर्वच पहावेत पण निदान इतके तरी पहावेत, म्हणजे या सताच्या विचाराची, भक्ति-प्रेमाची, अद्वैतानंदाची चटक लागेल ज्ञानेश्वराची गोळण व घोगडी, मुक्ताबाईच्या श्लोकावरील ओव्या, जनाबाईचे दळण व लिहिणे, व नामदेवाची स्वप्न, बोवड्याचा रुसवा, खेळिया वगैरे प्रकरणे कमालीची सुंदर आहेत. स्वात्मानंदाच्या लहरीशी खेळत असता त्याच्या मुखातून अमृताची गंगा वाहिली आहे. सोपानदेवानी म्हटल्याप्रमाणे ‘ असो खेळीमेळी इथे जनी ’ याग्रमाणे ही संतमंडळी लोकांत हासत खेळत नाचत बागडत भूतमाही हरिदृष्टि ठेवून वागत व सहज लीलानी व कवनांनी हरिप्रेमसुख जाणानेणा सकळाना पाजीत. मुक्ताबाईचा पाळणा (अभंग ७) व ताटीचे अभंग खोल व मधुर आहेत. नामदेव, जनाबाई व चोखामेळा यांच्या अभंगाची गोडी अनिर्वचनीय आहे त्याचे उत्कट व कोमल भक्तिप्रेम, प्रेमभराने सुचलेल्या सुंदर कल्पना व दृष्टांत, व गोड रुसवा व लाडकपणा सर्व काही वाचकानाही वेड लावल्यावांचून राहणार नाही. कोणी प्राचीन व समकालीन संतांच्या आरत्या केल्या आहेत. बिसोबा खेचरांच्या अभंगात मुळ, अणुळ, पोक,

सेलु, इ० जे आकण्याचे साकेतिक शब्द आले आहेत ते आजही सराफ व शिंपी लोकांच्या परिपाठात आहेत जोगा परमानदाचे 'गुरगुडी'वरील पद मौजेचे पण गुरुगोडी भोगणाऱ्या गुरुभक्ताचे आहे. नामदेवाच्या अभगापैकी १४ ते २२ व २६।३।३।५।४६।४९।५३ इ० अभगातील प्रार्थना अत्यंत मधुर आहेत 'मुक्ती-वरील भक्ति' ज्यास पाहिजे त्यानी त्याचे ३४।३।७।४२।६३।६५ हे अभग अत-रात घोटावेत व लाडिकपणा ४०।५३।५४।५५ या अभगात पहावा देवाचे रूप, नाम, पाय, मत याचे वर्णन गोडच गोड आहे. निषड काय करावी ? स्वानुभवी भक्ताची ही वाणी अमृताची सुरसरी आहे तोंड लावाल तेथे अमृतच आहे

पुणे ' मुमुक्षुचवरी ' }
माघ शुद्ध १० शके १८४९

सतचरणरज
लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

कालानुक्रम.

शके ११८९ गोरा कुभार याचा जन्म तेरढोकी येथे.

शके ११९२ नामदेवाचा जन्म. प्रमोद कार्तिक शुद्ध ११ रविवार.

शके ११९३-१२३१ महाराष्ट्रीय भूपति रामदेवराव जाधव याची कारकीर्द.

शके ११९५-११९९ पठरपूच्या चौऱ्याशीच्या शिलालेख 'श्रीविठ्ठलदेवराया'च्या

मदिराच्या जीर्णोद्धारकार्याची सार्वजनिक चळवळ.

शके ११९५ श्रीमुखसवत्सर माघ वद्य १ प्रात काळ —

निवृत्तिनाथाचा जन्म.

शके ११९७ युवा सव० श्रावण कृष्ण ८ मध्यरात्र.—

ज्ञानेश्वराचा जन्म.

शके ११९९ ईश्वर सव० कार्तिक शुद्ध १५ प्रहररात्र —

सोपानदेवाचा जन्म.

शके १२०१ प्रमाथि सव० अश्विन शुद्ध १ माध्यान्ह:—

मुक्ताबाईचा जन्म.

शके १२०९ ज्ञानेश्वरानी रेड्याकडून वेद बोलविले, भित चालविली. बोपदेव पटि-
तानी शुद्धिपत्र दिले (सर्वजित् , माघ शुद्ध ५)

शके १२१२ ज्ञानेश्वरीप्रथाचा उद्भव-नेवासे येथे

शके १२१७ सच्चिदानंदबाबाचा ग्रंथ ' ज्ञानेश्वरविजय '

शके १२१८ मन्मथ सव० आषाढ कृष्ण १४ —

मोडलिंबजवळ अरण येथे सावतामाळी याची समाधि.

शके १२१८ दुर्मुख सव० कार्तिक वद्य १३ गुरुवार

ज्ञानेश्वरमहाराजाची समाधि आळंदी येथे

,, मार्गशीर्ष वद्य १३ सोपानदेवाची समाधि सासवड येथे.

शके १२१९ वैशाख वद्य १२ एदलाबादेहून ३ कोसावर व चागदेव गावा-
पासून २ मैलावर महद्ग्राम उर्फ मेहृण येथे मुक्ताबाईची समाधि.

,, ज्येष्ठ वद्य १२ निवृत्तिनाथाची समाधि

शके १२२० तापीतीरी चागदेव येथे चागदेवाची समाधि.

शके १२३१ विसोबा खेचराची समाधि सौम्य. सव श्रावण शु. ११

शके १२३५ प्रमादी सव० माघ कृष्ण १ नरहरी सोनाराची समाधि पढरपूर येथे.

शके १२४० कालयुक्त सव० माघ शु १५ बकामहाराची समाधि

शके १२५२ प्रमोद कार्तिक शुद्ध ११ जनमित्र नागा याची समाधि जोगाई-
च्या आंब्याजवळ परळी येथे.

शके १२६० बहुधान्य सव० वैशाख कृष्ण ५ पढरपुरास चोखामेळा याची
समाधि.

मार्गशीर्ष वद्य १४ बारशी येथे जोगा परमानंद याची समाधि.

मार्गशीर्ष वद्य ११ कान्हो पाठक याची समाधि केदूर येथे
दरसाल उत्सव होतो. (शक सापडत नाही)

शके १२७२ विकृत सव० आषाढ कृष्ण १३ पढरपूर येथे पायरीजवळ नाम-
देवाची समाधि

शके १४५०-१५२० एकनाथाचे अवतारकार्य.

शके १५३०-१५७१ तुकोबाचे अवतारकार्य.

कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग यांवरील प्रकरणांचा गोषवारा.

१ कर्मयोग-(१) स्वधर्माचरण.

१ निष्काम स्वधर्माचरण हेच कर्मयोगाचें रहस्य आहे —

युद्धात यश मिळो वा न मिळो, स्वधर्म हा ' सर्वथा त्याज्य नोहे ' हे विमरू नये युद्धसमयी चित्त स्नेहवश होऊ देणे हें अनुचित आहे गाईचें दूध नवज्वराच्या रोग्याला दिलें तर ते विष होतें, त्याप्रमाणे स्नेह हा एरही चागला असला तरी सग्रामसमयी शत्रु समोर ठाकला असताना मारक आहे, अधर्म्य आहे ' निष्कपट होआवे । उसिणा घाई झुजांव ' म्ह० सरळ बुद्धीने, वीरश्रीने लढावे यातच क्षत्रियाना कीर्ति आहे स्वधर्मावाचून जीवित प्रेततुल्य होय. स्वधर्म सोडल्यास अपकीर्ति व पाप मात्र निश्चित स्वधर्माने यश मिळाल्यास इहलोकी ऐश्वर्य व कीर्ति आणि मरण आल्यास स्वर्गप्राप्ति आहे. क्षत्रियाचा युद्धकर्म हा स्वधर्म असल्यामुळे त्यात हत्या झाल्याचें त्याला पाप नाही, हेतु म्ह० फलाशा ठेकत्यास मात्र पाप आहे

म्हणोनिया पार्था । हेतु साङ्गिनि सर्वथा ।

तुज क्षात्रवृत्ती झुजता । पाप नाही ॥ २-२२५ ॥

लाभालाभ, जयाजय याचा विचार न करिता स्वधर्म म्हणून क्षत्रियाने युद्ध करावे कोणीही आपले विहित कर्म सोडू नये.

आपण्या उचिता । स्वधर्मे राहाटता ।

जे पावे ते निवाता । साहोनि जावे ॥ २-२२८ ॥

कर्मत्याग उचित नाही, मात्र सग व फलाशा सोडून कर्म म्ह० विहितकर्म करावे युद्धाचा शेवट काय होईल याचा विचार करू नये यश आले तरी वाहवा- न आले तरी वाहवा मनाची समता ठेवून घडेल तें कर्म आदिपुरुषाला समर्पावें ही योगस्थिति ठेवून कर्म केल्याने ते बंधक होत नाही 'अर्जुना समत्व चित्ताचें । तोचि मार जाण योगाचें.' तात्पर्य सग व फलाशा सोडून परमात्म्याच्या सतोषार्थ स्वकर्म करणें हेच कर्मयोगाचें रहस्य आहे

२ ब्रह्मदेवाची प्रजांना हीच शिकवण आहे — अहेतुक चित्तानें

तुम्हीं स्ववर्णाश्रमवर्मोला उचित ते स्वकर्म करा म्हणजे तराल स्वधर्मयज्ञानें देवता सतुष्ट होतील ' तुम्ही देवाने भजाल । देव तुम्हातें तुष्टतील ' व तुमचा योगक्षेम चालून सर्व मनोरथ पूर्ण होतील केवळ भोगासक्त होऊन स्वधर्मक्रिया सोडाल तर मात्र देवता असतुष्ट होतील. ' स्वधर्म जरी लोपला । तरी सर्व मुखाचा थारा मोडला ' असे निश्चित समजा जो स्वधर्म साडील त्याला पातके, दुःखे व दैन्य गिंवसित येतील, म्हणून निजवृत्ति सोडून कोणीही इन्द्रियरत होऊ नये.

३ श्रीकृष्णाची अर्जुनास हीच शिकवण — स्वधर्मरूप यज्ञ कसा करावा हें येथें उत्तम प्रकार सांगितलें आहे. शरीर आले तेथें कर्तव्य ओघानेंच आलें, मग आपलें उचित कर्म का करू नये? गुरु, गोत्र, अग्नि, पितर, भूतमात्र याविषयीचे आपलें कर्तव्य (पंच महायज्ञ) यथाशास्त्र करावे, इन्द्रियरुचीं सांखे पाक करून भोगतील त्यांना ते पाक पापरूप होतील, पण स्वधर्माचरणानें वागून पंचमहायज्ञ करून सर्वांचा सतोष ठेवून जे भोगतील त्यांना पाक निष्पाप करतील. स्वधर्मानें मिळवावें व स्वधर्मानेंच विनियोग करावा —

हैं सपत्तिजात आघवे । हवनद्रव्य मानावे ।

मग स्वधर्मयज्ञे अर्पावें । आदिपुरुषी ॥ ३-१३० ॥

जे स्वधर्मे निष्कामता । अनुसरलें गा पार्या ।

ते कैवल्यपद तत्वता । पावले जर्णी ॥ ३-१५१ ॥

' हें कर्म मी कर्ता ' अशा अभिमानाने कर्म करू नये तर निष्काम व निर-हंकार होऊन स्वकर्म करावे अर्जुना ' सहजप्राप्त सग्रामकर्म तुला स्वधर्म म्हणून केलेच पाहिजे

जगी कीर्ति रूढवी । स्वधर्माचा मान वाढवी ।

इया भारापासोनि सोडवी । भेदिनी हे ॥ ३-१९० ॥

४ स्वधर्मे निधनं श्रेयः — आपल्या मागला आलेलें स्वकर्म कठिण असलें तरी तेंच करण्यात श्रेय आहे. ज्याचा धर्म त्याला तारक. दुसऱ्याचे वाडे पाहून आपली झोपडी मोडणें किंवा परस्त्री पाहून कुरूपही धर्मपत्नी त्यागणें जसे अनुचित तसा स्वधर्म आचारायला कितीही कठिण व सकटग्रस्त असला तरी तो आचरण्यातच जीवाला सद्गति आहे. दूधसाखर विशिष्ट रोग्याला विरुद्ध असताना आवडली तरी त्याने ती सेवन करू नये. तात्पर्य, दुसऱ्याला विहित पण स्वतःला

अनुचित असें कर्म श्रेयस्कर नव्हे स्वधर्माचरणात मरणही श्रेयस्कर आहे. क्षत्रियानें वीरवृत्तीनेच स्वकर्म केलें पाहिजे.

५ श्रुतिशास्त्रप्रामाण्य—धर्मात आवडीनिवडीला जागा नाही (ज्याने त्याने लहरीप्रमाणे वागणें योग्य नव्हे) श्रुतिशास्त्रानें ज्याला जें कर्म स्वधर्म म्हणून सांगितलें आहे तेंच त्याने केलें पाहिजे श्रुति जगाची माउली आहे ' शास्त्र म्हणेल जें सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें । जें घेववी तें न ह्मणावें । बिषही विरु.' कार्याकार्याचा निर्णय वेदशास्त्रानें केलेलाच आहे, म्हणून श्रुतीच्या आज्ञा व नदनुसार शास्त्रानें केलेले कायदे मोडणें स्वहिताचें व लोककल्याणाचेंही नाही. अर्जुना ' त् क्षत्रिय आहेस ह्मणून क्षात्रकर्मातच तुझे कल्याण आहे व विश्वप्रामाण्याचा शिक्षा आज तुझ्या हाती आहे. त् जें करशील तें जगात प्रमाण मानलें जाईल. लोकसंग्रहाचीही दृष्टि सोडू नकोस.

६ चातुर्वर्ण्य — चार वर्ण गुणकर्मविभागाप्रमाणें भगवतानीच उत्पन्न केले आहेत. श्रुतिशास्त्रानें चातुर्वर्ण्यसंस्था सघटित केली असून ज्याने त्याने आपलें स्ववर्णोचित व स्वाश्रमोचित कर्म केलें पाहिजे यातच त्याचें कल्याण आहे. शम, दम, तप, शौच, क्षाति, आर्जव (सरळपणा), ज्ञान, विज्ञान व आस्तिक्य हे नऊ गुण ब्राह्मणाचे, शौर्य, तेज, धृति, दक्षता, अपलायन, दान, ईश्वरभाव हे सात गुण क्षत्रियाचे, कृषि, गोरक्ष्य व वाणिज्य हे गुण वैश्याचे व त्रिवर्णाना त्याच्या स्वधर्माचारात सेवेचे साह्य करणें हा गुण शूद्राचा. चौघानाही आपापल्या स्वधर्मकर्मानेंच गति मिळते.

७ नित्य आणि नैमित्तिक कर्मे—हेतु किंवा फलाशा ठेऊन कर्मे करू नयेत अर्थात् निष्काम कर्मे करावीत असें सांगितलें, तेव्हा कर्मे किती प्रकारची आहेत व त्यातील कोणती करावीत हा प्रश्न पुढें येतो व त्याचा विचार केला पाहिजे. कर्मे चार प्रकारची आहेत. काम्य, निषिद्ध, नित्य आणि नैमित्तिक. काम्यनिषिद्धांचा त्याग व नित्यनैमित्तिकाचा निष्कामबुद्धीनें अंगीकार—हा वेदशास्त्राचा निर्णय आहे. स्नानसंध्यादि प्रतिदिनी करणीय तीं नित्य कर्मे, व पर्वमहोत्सव, श्राद्धपक्ष, अतिथि-सत्कार इ० नैमित्तिक कर्मे. ही दोन्ही फलाशा सोडून करावीत भोजनानें जसा ' तृप्ति लाभे भूक जाये ' हा लाभ होतो तसें या कर्मांना सर्वांगीं फळ आहे.

प्रत्यवाय तव गळे । स्वाधिकार बहुवे उजळे ।

तेथ हातोफळिया मिळे । सद्गतीसी ॥ १८-१२२ ॥

८ यज्ञदानतपादि कर्म केलीच पाहिजेतः—हरवलेली वस्तु सापडेतो माग सोडू नये, पायिकाने पाऊलवाट सोडू नये, पोट भरले नाही तोवर ताट सारू नये, त्याप्रमाणे मी आत्मा आहे हा निश्चय दृढ होऊन देहभाव गेला नाही तोवर यज्ञदानादि कर्म टाकू नयेत टाकू नयेत इतकेच काय पण अधिक आस्थेने आचरावीत अत्यंत वेगाची चालही बसण्यासाठी असते, औषधसेवन हे रोगनिरसनार्थ असते, त्याप्रमाणे यज्ञदानतपादि कर्म अत्यंत आस्थेने कृत्यानेच कर्मापासून मुटका होते ' तीर्थे बाह्यमळ धाळे । कर्म अभ्यंतर उजळे ' कर्मने चित्तशुद्धि होऊन ज्ञानाधिकार प्राप्त होतो

९. कर्म बंधमेचक केव्हां होतात ? —कर्तेपणाचा अहंकार प्राळगत्यानेच कर्म बंधक होतात सोमलविष मारक खरे, पण रसायनपद्धतीने तेच औषध होते, तसे कर्म बंधक खरे पण अहंकार सोडून केले तर कर्मच कर्मत्रवापासून सोडाविते नित्यनैमित्तिक कर्म किंवा यज्ञदानतपादि कर्म निष्ठापूर्वक अचूक ह्य० यथाविधि करावीत पण ' कर्तेपणाचे न ठाके । फुजणे अग्नी ' ह्य० कर्तृत्वाहंकार सोडावा मोलाने यात्रा करणाराला, दुसऱ्याच्या कासेला लागून नदीपार जाणाराला, किंवा यजमानकृत्य करणाऱ्या उपाध्यायाला जसा त्या त्या कर्माचा ताठा नसतो, त्याप्रमाणे श्रुतिशास्त्राची आज्ञा म्हणून स्वकर्म करणाराला कर्तेपणाचा फुज नसतो. तो स्वबुद्धीने काही करीतच नाही कर्तृत्वाहंकार व फलाशा याचा त्याग करून शास्त्राज्ञापरिपालन करणारास कर्मबन्ध नाही.

म्हणोनि फळी लाग । साडोनि देहसग ।

कर्म करावी—हा चाग । निरोप माझा ॥ १८-१७६ ॥

१० कर्मत्याग नव्हे—फलत्याग ! —देहात असून ' कर्माची खती करिती ते गावडे गा ' (अडाणी) होत. देह आहे तो कर्म त्याला चिकटलेच आहे कर्मत्याग म्हणजे फळाशेचा त्याग. आत्मबोधाने अविद्येचा नाश व अविद्येबरोबरच कर्माचा नाश हा कर्मत्यागाचा खरा अर्थ आहे, म्हणून प्रत्येकाने आपल्या वाढ्याला आलेले कर्म विधिपूर्वक केलेच पाहिजे.

कर्तृत्वाचा मद । आणि कर्मफळाचा आस्वाद ।

या दोहीचे नाव बंध । कर्माचा की ॥ १८-२०५ ॥

११ कर्म ईश्वरार्पण कर —कर्मत्यागाचा सुलभ उपाय म्हणजे कर्म करून ती भगवताला अर्पण करणे हा होय. जेथे आहेस तेथे तसाच रहा, करा-

यची ती सर्व कर्मे करीत जा, इन्द्रिये कोडू नकोस, भोग त्यागू नकोस, स्वजातीचा अभिमान सोडू नकोस, कुळधर्म टाकू नकोस, विधिनिषेध पाळू—सर्व सुखे या मार्गाने जात असताना तुला मिळतील—एक लक्ष्यात ठेव—

परी मने वाचा देहे । जेसा जो व्यापार होये ।

तो मी करीत आहे । ऐसे न म्हणे ॥ १२-११७ ॥

करणे न करणे विश्वचालक परमात्म्याकडे लावून दे व उणेपुणे न म्हणता त्याच्याशी एकरस होऊन कर्मे करीत जा माळी नेईल निकडे पाणी जाते तसा निराग्रह होऊन वाग प्रवृत्तिनिवृत्तीचें भार आपल्या शिरावर घेऊ नकोस कर्म थोडेबहुत न म्हणता मला अर्पीत जा म्हणजे माझ्या सायुज्यसदनाला येतील

१२ विहितकर्मत्याग म्हणजे नैष्कर्म्य नव्हे—प्राप्त कर्माचा त्याग म्हणजे नैष्कर्म्य नव्हे निरर्तता (वासनारहितता) झाली नार्हा तोवर देहाचे व्यापार चालाय-चेच, नृप्ति नाही तोवर पाकसिद्धीचा खटाटोप होणारच—‘मग सतुष्टीच्या ठायी । कुठे सहजे ’ म्हणून नैष्कर्म्य पाहिजे तर उचित कर्मत्याग करूनये कर्म करणे किंवा टाकणे हे काय आपल्या इच्छेवर आहे ? प्रकृती काय स्वस्थ बसेल ? प्रकृतिसंग आहे तोवर ती गुणकर्मे करविणारच । विहितकर्म सोडले तरी इन्द्रिये काय आपापले व्यवहार सोडणार आहेत ? कान ऐकणार, डोळे पाहणार, नाक वास घेणार, प्राणापानगति चालणार, धुवातृषा हे धर्म प्राण चालविणार, हाता-पायाच्या क्रिया होणार, स्वप्न, जागृति फार काय जन्ममृत्यू—हे काय टाकता येतात ? मग सोडले तें काय ? प्रकृतीचा संग आहे तोवर कर्मत्याग होत नाही चालत्या रथात निश्चळ बसले तरी चालणे होतच असते प्रकृतीच्या योगाने कर्म होत असते म्हणून मी कर्म करीन किंवा कर्म टाकीन हे म्हणणे वृथा आहे. प्रकृतीचा संग आहे तोवर कर्मत्याग नाही.

१३ आशापाश सोडून क्रमप्राप्त स्वकर्म कर—कर्मत्याग जर संभवत नाही व कर्म करणेच जर प्राप्त तर मग विहितकर्मच का न करावें ? कर्मात फलाशेने गुंतून पडू नकोस म्हणजे झाले कर्मात असून ज्ञानी पुरुष अलिप्त कसा असतो तें पहा अतरी परतत्वचिंतनात निमग्न असून तो लौकिकात चारचौघासारखाच वागतो. तो इन्द्रियाचा गुलाम नसतो पण इन्द्रियाना अगर विषयाना भीतही नाही पद्मपत्राप्रमाणे तो सर्वत्र असून अलिप्त असतो. त्याच्यामारखा आशापाश-

रहित हो. अतरी निश्चल हो, मग कर्मोद्रिये कर्मांत खुशाल राबू दे अवसरोचित कर्म हेतुरहित कर हेंच सांगण्याचें तात्पर्य

देखें अनुकमाधारे । स्वधर्म जो आचरे ॥

तो मोक्ष तेणे व्यापारें । निश्चित पावे ॥ ३-८० ॥

निष्कामबुद्धीने स्वधर्माचरण करणे हाच नित्ययत्न आहे व हा करीत असणारा मनुष्य कर्मबधात न पडता मोक्षागाराला निश्चयाने पोचतो

१४ ज्ञानयोग व कर्मयोग —कर्मयोग व ज्ञानयोग हे दोन्ही मार्ग अनादि आहेत कर्मयोगाने साधक सावकाशीने पण गतीला निश्चित पोचतो हा मार्ग सर्वभाष्य व सुलभ आहे जानी त्रिहगममार्गांनी लोकर मोक्षपद पावतात, तर कर्मयोगी विहितकर्मानुष्ठाने ' हळुहळु ढाळेढाळे ' चालून पूर्णतेला पावतात.

१५ संन्यास व कर्मयोग दोन्ही तुल्यबळ —दोन्ही मार्ग मोक्षकर, पण ' जाणनेगा सकळा ' कर्मयोग प्राजळ व सोपा आहे. स्त्रियाबाळा सर्वांना तारून नेणारी जशी नौका तसा हा आहे संन्यासाचे वर्म कर्मयोग्याने ध्यानात ठेवले तर गृहादिका वा त्याग न करिता त्याला मोक्षपद मिळेल ' मी माझे ऐमी आठवण । विपरले जयाचे अत करण ' तो खरा संन्यासी व हे चिन्ह जर ससारि-काच्या अगी असले, तो अतरी मुनिश्चळ व नि सग राहू शकला, तर मग संन्यास तो वेगळा कोणता ?

१६ संन्यासी व कर्मयोगी दोघांची लक्षणे एकच —गुरूपदेशाने मन आत्मस्वरूपी स्थिर केले, सकलव्यागाने चित्त चैतन्यरूप केले की, ' कर्म कर्ता करावे ' ही त्रिपुटी मावळून सर्व कर्म करूनही जीव अकर्ता होतो शरीर, इन्द्रिये व मन आपापल्या कर्मी वर्तत असून त्याचा अकर्तात्मबोध जर अदळ राहिला तर त्याला कर्मलेन नाही. हें चिन्ह जर कर्मयोग आचरताना राहिले तर मग संन्यासात तरी अधिक काय आहे ?

१७ लोकसंग्रहासाठी ज्ञात्यानीं कर्म करावें —जनकादिक सर्व कर्म करीत असताना मोक्षमुख पावते झाले ज्ञाता कर्म आचरीत असला म्हणजे इतरांनाही त्याचें उदाहरण होते.

देखे प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले ।

तयाही कर्तव्य असे उरले । लोकालागी ॥ अ० ३-१५५ ॥

एथ वडील जे करिती । तया नाव धर्म ठेविती ।

तेचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥ ३-१५८ ॥

देखणाही अधाबरोबर चालतो तसा जाणत्यानीं धर्म आचरून दाखवावा जाणत्यानींच जर मार्ग सोडला तर अज्ञान्यानीं कसे चालोवे ? म्हणून त्यानीं तो सोडू नये, इतकेच काय पण ह्या लोकसंग्रहासाठीं ' विशेषे आचरोवे लागे सर्ती.' लोकस्थिती मोट्ट नये, लोकसंस्था सर्वथा रक्षणीय आहे, म्हणून निष्काम पुरुषानीही सकामासारखेंच सर्व धर्मकर्म करावे समर्थ असून जाणता असेल तर ' तेणे विशेषे कर्मांतें । त्र्यजावे ना ' '

मार्गाधारे वर्तावे । विश्व हे मोहरे लावावे ।

अलौकिक नोहावे । लोकाप्रती ॥ ३-१७१ ॥

तेणे सत्क्रियाचि लावावी । तेचि एकी प्रशसावी ।

निष्कर्माही दावावी । आचरोनी ॥ ३-१७४ ॥

कर्म करण्याची अवश्यकता नसताही निष्काम व समर्थ पुरुषाने लोकांसाठी मार्ग लावावा म्हणून स्वकर्मचरण करणें यालाच लोकसंग्रह म्हणतात.

१८ कर्म करून अकर्ता—सूर्य न चालताही उदयास्तामुळे चालतोसा दिसतो किंवा वावल्या नावेतून जात असताना तीरावरचे वृक्ष अचळ असून पळनातसे दिसतात त्याप्रमाणें अहंकार व फळांशा सोडून निष्काम पुरुषही सकळ कर्में करीत असतात तथापि त्याच्या अकर्तात्मबोवाला बाध येत नाही. ' हे कर्म मी कर्ता ' असा सकल्पच त्याचे ठायीं नसतो जो हे विश्वच आपण जाहला त्याला कोणते कर्म बाधू शकेल ? तो सकर्म असून कर्मरहित, सगुण परी गुणातीत. कर्मयोगरहस्य त्याच्यानासून शिकावे. त्याच्या कर्माला लोकसंग्रह म्हणतात.

१९ विहितकर्मानें मोक्षसिद्धी:—वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें जें कर्तव्य म्हणून ठरते ते स्वभावविहित कर्म शास्त्राप्रमाणे करण्याची बुद्धि ठेवावी. आपलेच रत्न पण रत्नपारख्याला दाखवून त्याच्या पसतीनें आपण घेतो त्याप्रमाणें ज्ञातिवशे आलेल्या अविकाराप्रमाणे शास्त्रमुखाने आलेले स्वकर्मच करावें. ओघात पडलेल्या पाण्याला वेगवेगळे प्रवाह माहीत नसतात, त्याप्रमाणे काम्यनिषिद्ध कर्मांच्या वाटेस न जाता नित्यनैमित्तिक म्हणजे विहितकर्मेंच करावीत, व विहितकर्मेंही सग व फळांशा सोडून केल्यानें सहज वैराग्यलाभ होतो व वैराग्यानें ज्ञान व ज्ञानानें मोक्ष मिळतो. कर्मयोगाचें सर्व रहस्य हें आहे विहितकर्म ह्यं स्वधर्माचरण 'हेंचि परमसेवा । मज सर्वात्मकाची ' 'जयाचें जें विहित तें ईश्वराचें मनो-

गत' असा दृढविश्वास ठेवावा. देव हा आपला स्वामी व 'स्वामी'चिऱ्या मनोभावा । न चुकिजे हेचि परमसेवा ' तात्पर्य, त्रिगुणाच्या अहकाररज्जूने जीवमात्राला नाचविणारा जो परमेश्वर —

तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुमुमाची वारा ।

पूजा केली—होय अपारा । तोषालागी ॥ अ० १८-९१७ ॥

२० जातिधर्मच तारकः—स्वधर्म आचरायला जरी कठिण असला तरी, निवाचा कडुपणा मनात न आणता आपण ओषध म्हणून घेतों त्याचप्रमाणे, स्वधर्मच आचरिला पाहिजे आपली आई कुज्जा अतली तरी ज्या तिच्या प्रेमावर आपण वाढतो ते प्रेम काही वाकडे नाही, परनारी रमेडन सुंदर असल्या तरी त्या बाळमाला काय करायच्या आहेत ? पाण्यातून तू श्रेष्ठ म्हणून मासा काय तुलात वाढे ? विषातल्या किड्याला त्याचे विषच अन्न होय, त्याला गुळ दिला तर गुळ खाऊन तो मरेल ' म्हणून विहितकर्माचरणच तारक आहे. दुसऱ्याचे आचार आपल्याला काय करायचेत ? ज्याने त्याने आपले आचार पाळा वेत तरच ' ससाराचे धरणे ' फिटेल पायाचे चालणे डोक्याला काय होय ' पायाने चालावे, डोक्यानी पहावे, अशी कामाची वाटणी झाली आहे आपले काम आपण करावे बरे, परधर्म घेतले तरी कष्ट चुकत नाहीतच ! सरळ रस्त्याने चालण्यातही पायाला शीण आहे, आउ मार्गाने चालण्यातही आहे, मग आडमार्ग का धरावा ? डोक्यावर शिळा घेतली तरी ओझे, शिदोरी घेतली तरी ओझे, मग जे घेतल्याने विसावा मिळेल अशी शिदोरीच का न घ्यावी ! कण आणि भूय यांना काडण्यात श्रम एकच, हवी आणि श्वानमास हे पक्षिण्याचे श्रम एकच, शत्रूशी लढताना पाठीवर घाव बसला तरी मरण चुकत नाहीच, मग समोरा-समोर दोन हात का न खेळावे ? परपुरुषाच्या ह्म० जाराच्या हातूनही जर मार-खाणे चुकत नाही तरी मग नवऱ्याचे घर सोडण्यात लाभ काय ? त्याप्रमाणे स्वधर्म व परधर्म दोहीतही श्रम जर निश्चित आहेत तर मग स्वधर्म का सोडावा ? म्हणून विहितकर्माचेंच आचरण करावे तेणेकरून मोक्ष निश्चित मिळतो स्वकर्माची नौका टाकू नये स्वधर्माचरण ही दिव्यौषधी घेऊन भवरोगमुक्त व्हावे. तेणेकरून वैराग्यलाभ होईल, सद्गुरू भेटतील, ज्ञान होईल व क्रमाने मोक्षही मिळेल.

यालागी कर्म आपुलें । जे जातिस्वभावे असे आले ।

ते करी—तेणे जितिले । कर्मबधातें ॥ अ० १८-९३३ ॥

२१ सर्व जीवांचा उद्धार भक्तीनेच होतो:-कुळजातिवर्ण हे देहाचे आहेत, मुख्य बर्म स्वकर्माने हरिप्रसाद जोडणे हे आहे कोणत्याही कुळात, वर्णात अगर जातीत कोठेही जन्म मिळो, प्रत्येकाने स्वधर्माने वागून नारायणाची प्रसन्नता जोडावी यातच नरदेहाचे सार्थक आहे कर्मयोगाचे परमसाध्य हे आहे उत्तम कुठी जन्म, रूप, वय, विद्या, संपत्ति असूनही ' एक भाव नाही माझा । तरी पाह्याळ ते ' ऐहिक वैभव किंवा कुळजातिगौरव हे असून भक्ति नसेल तर तो सारा प्रेताचा शृंगार होय ' कुळ अत्यजाचे असले, फार काय जन्म पद्मचाही मिळाला, पापयोनीत जन्म झाला किंवा पाषाणासारखी बुद्धीत जडता असली तरी जर हरिभक्तिप्रेम चित्तात असेल तर तो निश्चयाने उद्धरल्याशिवाय राहणार नाही ज्याच्या वाणीत हरीचे नाम, दृष्टीत हरीचे रूप, कानात हरीचे गुणानुवाद व चित्तात हरिविषयक सकल्प आहेत, जे सर्वांगानी हरिसेवेत तन्मय आहेत, ते पापयोनी असोत किंवा वेदशास्त्र पढलेले नसोत, ते हरिस्वरूपच आहेत हरीत व त्याच्यात अणुमात्र भिन्नता नाही मन आणि बुद्धि माझ्या (हरीच्या) प्रेमाने भरेल तरच इतर गुणाची किंमत

म्हणोनि कुळजातिवर्ण । हे आघवेचि गा अकारण ।

एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ अ० ९-४५६ ॥

कोणत्याही भावाने मन मत्स्वरूपी लागले की मागील सर्व व्यर्थ होते. पूर्वीचा दुराचरणी असून अनुतापतीर्थी न्हाऊन शुद्ध झाला व सर्वभावे मद्रपी मिसळला की त्याचे कुळ पवित्र होते तोच कुठीनत्व पावतो व त्याचेच जन्मसाफल्य होते. ओहोळ गंगेला मिळताळणी गंगारूप होतो क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अत्यज इ० जाति मजशी समरस झाल्या नाहीत तोवरच त्याच्यात भेद आहे पाण्याचे लोट समुद्रास मिळाले नाहीत तोवरच त्यांना भिन्नभिन्न नावे असतात हा नद ही नदी, हा पूर्वोक्तचा प्रवाह हा पश्चिमेकडचा प्रवाह, इ० भेद समुद्राला जळ मिळे-तोपर्यंतच मानले जातात. आणखी एक मौज आहे मी सर्वांच्या निर्वाणीचें स्थान असल्यामुळे मला कोणत्याही भावाने मिळना येतें. कोणत्याही मिषाने चित्त मजकडे वळले की मद्रपता सहजच प्राप्त होते. परिसाचे तुकडे करण्यासाठी लोखंडाचा घण त्यावर घातला तरी स्पर्शबरोबर लोखंडाचे सोनेच होते गोपी मजकडे वळभाच्या मिषानें पाहू लागल्या तरी मत्स्वरूपच झाल्या. गोपी कामबुद्धीनें, कस भयाने, शिशुपालादि वैरभावाने, पाडव सोयरेपणाच्या नात्यानें, वसुदेवादि ममतेनें, सर्वेच

उद्धरले की नाही ? नारदमुवादिकाना भक्तीच्या योगे मी पावलो तसाच या सर्वांना मी पावलो ना ? ' भलतिया जाति जन्मावें । मग भाजिजे का विरोधावे ' पण भक्त किंवा वेरी माझेच व्हावे. रागद्वेष मलाच अर्पावे.

यालागी पापयोनीही अर्जुना । का वैश्य शूद्र अगना ।

माते भजता सद्गता । माझिया येती ॥ अ० ९-४७४ ॥

१ कर्मयोग--२ सदाचार अथवा नीति.

१ विषयसुखाची भ्रांति.—ज्याना स्वरूपानंद मिळाला नाही ते विषयाकडे धाव घेतात. रक कोठ्यावर तुष्ट असतात ' मृग मृगजळाकडे धावतात ' ज्यानी निजरूप पाहिले नाही, ज्याना स्वसुखाचे दारिद्र्य आहे, तेच विषयावर लुब्ध होतात विषयात सुख आहे हे बोलणेच अयोग्य आहे. विषयसुख म्हणजे नुस्ती विद्युल्लतेची क्षणिक चमक ' वारा, वृष्टि व ऊन याचा ताप जर मेघाच्या छायेने दूर होता, तर तीनमजली चुनेगच्ची वाडे कोणी बाधले असते ? विषकदाला मधुर द्वाणणे, मगळग्रहाला (हा पापग्रह आहे) मगळ म्हणणे, सर्पफर्णाच्या साउलीत मूषकाने शीतलता मानणें, माशाने (जाले न पाहता) आमिषाला भुलणे, तसेच विषयी सुख मानणें होय ' विषयसुख ही पाडुरोगाची सूज आहे ' विषयभोग हे आयत दु खग्रद आहेत, पण जीव तेथेच लोभतात 'सांगे पृथपकीचे किडे । काय चिळसी घेती ' ' असो. ज्ञानी पुरुष देहभाव स्वाधीन ठेवतात म्हणून त्याच्यावर विषयाची छाप पडत नाही.

२ त्रिविधसुख —सुख म्हणजे काय ? ' जे आत्म्याचिये भेटी । जीवासि होय ' तें सुख. हे आत्मसुख तीन प्रकारचे आहे सात्विक, राजस व तामस. आरभी कठिण पण परिणामी अमृतोपम असे वैराग्यजन्य जे सुख ते सात्विक धैर्याने विषयलहरीचा वेग सहन केल्यानेच ज्ञानामृताचा सोहळा भोगायला मिळतो.

सागरी गंगा जेसी । आत्मी मिनल्या बुद्धि तैसी ।

अद्वयानदाची अपैसी । खाणी उघडे ॥ अ. १८-७९२ ॥

विषयेंद्रियसयोगात होणारें जे सुख ते राजस. ते आरभी गोड पण परिणामी कडू असते रोग्याच्या जिभेला साखरकेळें खायला गोड लागते पण परिणामी जाचक होतें. बचनागाची पहिली गोडी, चोराच्या सभावितपणाच्या गोष्टी, बेश्येचे लाघव,

तुह्याचे विनोद यासारखेच तामस सुख होय त्याला नाव मात्र सुख पण ते
‘खच खरे’ आदि गोडिरे । अती कडू’ असे हे रासजसुख. तामस सुख
माद्यती कडूच

आणि अपेयाचेनि पाने । अखाद्याचेनि भोजने ॥

स्वैरस्त्रीसनिधाने । होय जे सुख (ते तामस) ॥ अ. १८-८०६ ॥

३ कामक्रोध ४ कामक्रोध लोभ हे सर्वथेव त्याज्य जाणून **५ कामा-
देकांच्या त्यागे कल्याणाचा मार्ग** जीवाने शोवावा हे हितप्रद आहे
गमादि बलिष्ठ, दुर्धर, दुःखकारक, व नरकप्रद आहेत. याचा ठाव पुसून टाकावा
रच सुखाची गोष्ट हे ज्याने जिकिले तो प्रथम ‘सग लाहे मोक्षमार्गी । सज-
ाचा’ सत्सग व सत्सगी सच्छास्त्रश्रवण घडले की जन्ममृत्यूची राने ओलाडून
आत्मानंदभरित अशा गुरुकृपेच्या निर्भय नगरात तो प्रविष्ट होतो तेथे त्याला
रमप्रिय आत्मारामाची भेट होते व तत्क्षणी ससाराचा गलबला बंद होतो
कामक्रोवलोभादिकाना झाडून जो दूर झटकतो तो ह्या महलाभाचा धनी होतो

६ मनाची चंचलता व मनोजयाचा उपायः— कामक्रोधादिकाना
जकणे म्हणजे मनोजय करणे मन हे वायुरूप असून चंचल आहे. बुद्धीचे दार
ताकणारा तो अडसर आहे. मन सापडणे कठिण, ‘येचूही राहाटावया थोडे ।
लोक्य यया’ पण या मनाला वेराग्याच्या आधाराने अभ्यासाच्या मार्गाला
गवले तर ते केव्हा तरी निश्चयाने स्थिरावते

यया मनाचे एक निके । जें देखिले गोडीच्या ठाया सोके ।

ह्मणोनि अनुभवमुखचि कवतिके । दावीत जाइजे ॥ अ. ६-४२० ॥

मन म्हणजे कल्पना, त्या कल्पनेच्या सगाने परमात्मवस्तुला जीवपणाचे दारि-
यदुःख भोगावे लागते मन, कल्पना, वासना—वायूरूप आहे व तिचा गगनात
य केला म्हणजे आनंद घरचाच आहे. मनोरूप पटावर ससारचित्र उमटते, पण
टच फाटल्यावर ससारचित्र कोठे आहे ? सरोवर आटल्यावर प्रतिबिंब कोठले ?
ळान मनच गेले मग अहभाव, काम, क्रोध, यांना आधार कोठे आहे ?

ह्मणोनि शरीरेचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो ॥ अ० ५-१५७ ॥

७ त्रिविध आहार — कामक्रोधादि विकार जिकण्याचे कामी आहार-
यमनाची अवश्यकता आहे काय ? धर्म खाण्यापिण्यात आहे काय ? जरूर आहे.
वभावबुद्धीच्या ठायी । आहारावाचूनि नाही । बळी हेतु’ (झ. बलवत्तर कारण).

मदिरापानानें मनुष्य माजिरा ह्म० उन्मत्त होतो हें प्रत्यक्षच दिमतें अन्नरसानें कफवात वाढतात किंवा हटतात तापात दूय बाधक होतें. अमृतसेवनानें मृत्युचें निवारण होतें, व विषभक्षणानें मरण येतें भाडें तापले की आतले पाणीही तापतें तात्पर्य —

जैसा घेये आहार । वातु तैसाचि होय आकार ।

आणि धातुऐसा आतर—। भाव पोखे ॥ अ० १७—११६ ॥

आहार त्रिविध आहे. भोक्ता सत्वगुणी असला तर त्याला मधुर रसाची आवड असते जे पदार्थ अगचेच मुरस, गोड, व सुपक तेच त्याला आवडतात. आकारानें फार मोठी नाहीत, व स्पर्शाला मृदु, जिन्हैला स्वादिष्ट, रसाने भरपर व पातळ सालीची अशी नानाविध स्वादिष्ट फळें ही सात्विक होत अशा अल्पा-हारात अपार तृप्ति असते. सात्विक आहाराने बळ वाढतें, रोग होत नाहीत, आनंद वाढतो, व आयुष्य वृद्धिगत होतें राजस मनुष्याला राजस पदार्थ आवडतात विषापेक्षा कडु, चुन्यापेक्षा चटका देणारे, आवट, खारट, अति कढत, (चिवडा किंवा थालपिट) यासारखे कौरडे रखरखित पदार्थ, झणझणीत चटण्या, रायती वगैरे हे राजस पदार्थ होत मनुष्यदेहात निजलेले व्याधिरूप सर्प जागृत करणारे उत्तेजक पदार्थ हे राजस आहारात येतात (चहा, चिवडा, भजी हे वरील वर्णनाप्रमाणे राजस होत) तामस आहाराची कल्पना येताच चिळस येईल ह्याशीपुढचे आबोण तसें कुजलेलें, सडलेलें, उष्टें, शिळें, फुगलेलें, असे तामस अन्न तामसी प्रकृतच्या लोकाना प्रिय असतें ' अपेयाच्या पानी अखाद्याच्या भोजनी ' तामस जीवाची आवड असतें.

८ आहाराविहारांत परिमितता पाहिजे — ' जो रसनेद्रियाचा अकिला । का निद्रीसी जीवे विकिला ' तो परमार्थाचा अधिकारीच नव्हे किंवा हृशने क्षुधा, तृषा, निद्रा यांना पिळवटून काढतो तोही नव्हे. विषय ' अतिशय सेवावा ' हें नको, किंवा ' सर्वथा निरोधावा ' हेही नको । आहार, विहार, बोलणे, चालणे, खाणे, निजणें, जागणें हें सारें परिमित पाहिजे म्हणजे धातु-साम्य (कफवातपित्ताची समस्थिति) राहतें व ध्यानादि अभ्यासयोग नीट रीतीने घडतो.

९ सात्विक दानः—आहारप्रमाणेंच यज्ञ, दान, तप, त्याग सर्व त्रिविध आहेत, त्यात सात्विक तेवढे श्रेयस्कर आहेत. स्वधर्मानें वागत असताना जे

मिळेल तें देशकालपात्र पाहून सन्मानपूर्वक निष्कामबुद्धीने व विनयानें देणे हें सात्विक दान होय

१० सात्विक यज्ञ —सग आणि फलाशा सोडून निरहकारपूर्वक स्वधर्माचरण यथासाग करणें तो सात्विक यज्ञ होय.

११ त्रिविध त्याग —‘स्वभावे आले विभागा’ तें स्वकर्म आळसाने टाकणें हा तामसत्याग, कायक्लेशभयाने टाकणें हा राजसत्याग, व विधिपूर्वक कर्म करीत असताना ‘ कर्तृत्वाचा मद आणि कर्मफळाचा आस्वाद ’ दोन्ही सोडून देणें हा सात्विकत्याग. हा तेवढा ब्रधमोचक होय.

१२ त्रिविध तप —शारीरतप, वाङ्मयतप व मानसतप असे तपाचे तीन प्रकार आहेत. कायावाचामन या तिहीकडून घडणारे हें तप आचरिलें पाहिजे. प्रथम शारीरतप सागतों. हरि किंवा हर यापैकी ज्याचा जो उपासक असेल त्याने आपल्या प्रिय उपामाच्या मदिरास जाणे, तत्प्रीत्यर्थ यात्रा करणे, त्याची मूर्ति किंवा लिंग कोठेंही दिसताच साष्टांग नमस्कार घालणें, हें शारीर तप होय. विद्याविनयादि गुणानी श्रेष्ठ अशा ब्राह्मणाची सेवा करणें, ससार-दुखानी किंवा प्रवामानी दगदगलेल्याची शुश्रूषा करून त्याच्या सुखार्थ झटणें, सर्व तीर्थांचें तीर्थ असे जे मातापितर त्याच्या सेवेत शरीर कष्टविणें आणि ससाराचें ओझें ज्ञानदान करून उतरविण्याच्या श्रीगुरूची सेवा करणें हें शारीरतप होय.

वस्तु भूतमात्री नामिजे । परोपकारी भजिजे ।

स्त्रीविषयी नियमिजे । नावेनाव ॥ अ० १७-२०९ ॥

भूतमात्री हरी पाहून भूती नम्र होणें, परोपकारात रत असणें, स्त्रीविषयी नीतीचे नियम पाळणें हेही शारीरतपातच येतें. आता वाङ्मयतप सागतों दुसऱ्याचें मन न दुखविता त्याला सुख होईल असेंच बोलणें—तो बोलही गंगौघाप्रमाणें पापताप निवारणारा, अविवेक दूर करून आपल्या स्वरूपाची ओळख पटविणारा, ऐकताच अमृताप्रमाणें मधुर लागणारा, व अवीट—हें वाचेचें तप होय. क्रोणी विचार-त्यासच वरीलप्रमाणें बोलणें, नाही तर वेदाभ्यसनात किंवा हरिहराच्या नामस्मरणात तन्मय असणें हें वाङ्मयतप होय. आता मानसतप ऐका. मनातून सर्व विकल्पजाळ साडून गेल्यावर मन स्वरूपाकार होणें तें मानसतप. पौर्णिमेचें चंद्र-ब्रिंब जसें निश्चळ व निष्कलक असतें तसें मन स्थिर व निष्पाप असणें याचें नाव

मानसिकतप. अशा त्रिविधतापाने शुद्ध होऊन ईश्वरी दृढभाव राखतो तोच सात्विक पुरुष होय

१३ सत्ववृद्धीची चिन्हे —आता सत्वगुणाची परिपूर्णता पावलेल्या पुरुषाची लक्षणे ऐका वसतागमी पद्मखडातून सुवास बाहेर फाकतो त्याप्रमाणे प्रजेचे तेज आत न सामावून बाहेर पसरू लागले की सत्वाचा परिपाक झाला असे समजावे सर्वेन्द्रियाच्या अगणानच त्याचा विवेक पाहू करीत असतो ' त्याच्या हातापायाला डोळे अमतात. राजहसाप्रमाणे दोषादोषविवेक त्याची इन्द्रियेच करीत असतात यमनियमादि हे तर सेवा मिळावी म्हणून वाट पाहत राहतात. ऐकू नये ते त्याचे कान ऐकत नाहीत, पाहू नये ते डोळे पाहत नाहीत, बोलू नये ते जिभेतून बाहेर येतच नाही. दिव्यापुढे अधार पळतो तसे निषिद्ध इन्द्रियासमोर ठाकतच नाही महावृष्टि झाली की महानदीला पूर येउन पाणी सर्वत्र पसरते तशी त्याची बुद्धि सकलशास्त्रार्थ ग्रहण करीत जाते. पौर्णिमेच्या चंद्रिकेप्रमाणे त्याची वृत्ति विद्वग्नी पसरते त्याच्या वासना ब्रह्मी एकवटतात, बाह्यप्रवृत्ति ओहोटे, मन विषयावर विटते ही चिन्हे जेथे दिसतील तेथे सत्वगुणाची पूर्णता झाली आहे असे समज

१४ अज्ञानाची कांहीं लक्षणे. १. आसुरी संपत्तीचे सहा दोष व १६ असुरांची वागणूक— ह्या तीनही प्रकरणात जी लक्षणे सांगितली आहेत ती सर्व त्यागार्थ आहेत हे ध्यानी घरावे गृहणार्थ देवीसंपत्तीचे गुण शेवटी सागावयावे आहेत काय टाकावे व काय घरावे हे दोन्ही साधकास बरोबर समजले पाहिजे जेथे ज्ञान नाही ते अज्ञान (१) अज्ञान्याची लक्षणे प्रथम पहा: आपल्याच मित्र्या महत्वाच्या कल्पनेतून जो बाहेर पडत नाही तो अज्ञानी विद्येचा पसारा, पुण्यकर्माचा डागोरा, प्रतिष्ठेसाठी कर्मठपण हे सारे अज्ञानच, तो सयोगवियोगाने चढतो व रडतो, निंदा ऐकून थिजतो व स्तुती ऐकून फुगतो, मानापमानाच्या ऊर्मी साहत नाही, गुरूशीच उन्मत्त होतो, पैशापुढे आपले परावे पाहात नाही, स्वधर्मकर्माविषयी उदासीन असतो, भोपळ्यासारखा मनोरथाच्या पुराबरोबर वाहत असतो, कुळधर्म, वेदाज्ञा, स्वधर्माचार काही पाहत नाही, वाण्यासारखे चित्त विषयी मोकाट सोडतो. 'सद्गुणी मत्सर । व्युत्पत्ती अहंकार । तपोज्ञाने अपार । ताठा चढे,' ' लाटण्या ऐसा न लवे । पाथर (फत्तर) तेवि न दवे,' विषयसुखप्रौढीतच दय-हानि, लज्जा. परापवाद हे कांही एक न पाहता द्रव्य

व स्त्री याच्या भोगात गर्क-अध्यात्मज्ञानाची बाजूच ठाऊक नाही-अज्ञान्याची लक्षणे काय काय म्हणून सागावी ? आता आसुरीसपत्तीचे सहा दोष कोणते ते सागतो (२) दम, दर्प, अभिमान, क्रोध, पारुष्य म्ह० कठोरता व अज्ञान हे ते दोष हात वाचेच्या चव्हाव्यावर धर्म आणणे, ह्य० त्याचा पुकारा करणे तो दम. ' दृष्टादृष्टाचा (इहपरलोकाचा) सखा ' जो धर्म तो लोकापुढे पुकारणे हा दम. विद्या, स्त्री, धन, इ० असल्यामुळे चढेलपणा येणे तो दर्प. पतंगाने अप्रविर उडी घालावी, खद्योतानें सूर्याचा मत्सर करावा किंवा टिटवीने समुद्राशी वैर बाधावे त्याप्रमाणे अभिमानी पुरुष ' ईश्वराचें नामही न साहे ' असा मान्यतेचा ताठा असणें हा देहाभिमान- ' रौरवाचा रूढ मार्गाचि हा ' आता क्रोध ' चद्र देखोनि जळें पोटी । कोल्हा जैसा ' त्याप्रमाणे दुसऱ्याचें विद्यावैभव पाहून चरफटणें हा क्रोध पारुष्य म्ह० कठोरता मन-सापाचें वारूळ, डोळे-वाणाची वृष्टि, बोल म्ह० निखारा-तें पारुष्य ' कृत्याकृत्यविवेकी अधपण तें अज्ञान. पापपुण्याची खिचडी करणे तें अज्ञान हे सहा दोष ज्याच्या अंगी आहेत ते असुर. (३) त्या असुराची वागणूक दोषानुरूपच असते. त्यांना प्रवृत्ति व निवृत्ति दोन्ही कळत नाहीत ' काळिमा साडील कोळसा । राक्षसही भासा । विटों शके ' पण हे आसुरी प्रकृतीचे लोक शुचित्व स्वप्नातही जाणत नाहीत. मद्याची भाडीच ती । ' जैसे चरणें शेळियेचें । का वावणें वारियाचें ' तसें विषयी स्वैर वागणें हा त्याचा स्वभाव विश्व अनादि असून त्याचा नियता ईश्वर आहे व न्यायान्यायाचा निवाडा वेद करितात ही अनादि विश्वव्यवस्था अमान्य करून स्वैराचारानें वागणारे ते असुर स्वर्गनरक, पापपुण्य, झट मानून ' कामावाचूनि काही । जगा मूळचि आन नाही ' असें हे असुर म्हणतात परपीडा हा याचा आचार.

आपुलें केलें फोकारिती । आणि जगातें धिक्कारिती ।

दाही दिशा पसरती । स्पृहाजाळ ॥ अ० १६-३२८ ॥

एकातें साधोनि मारिती । एकाची सर्वस्वें हरिती ।

एकालागी उभारिती । अपाययत्रें ॥ ३४४ ॥

असे हे असुर स्वैर विषयभोग भोगण्यात व तत्प्रीत्यर्थ साधनें उभारण्यातच अहोरात्र दग असतात. ' स्त्रिया गाडलें आड्कावें । स्त्रीरूप डोळा पहावें ' असें हे स्त्रौषण असतात व स्त्रीपरतें सुख नाही असें मानतात. ' देवाब्राह्मणाचेनि नावें । आड-वारेनही नोहावे ' असें याचें मत. लोहस्तभासारखे ताठ असे गर्वाचे पुतळे हे ! असो.

याचें वर्णन आता पुरे अज्ञानाचे व आसुरी प्रकृतीचे दोष टाकावेत, असुराची चालरीत नाशकारक अताएव त्याज्य आहे असे निश्चित वाणावे म्हणून ही लक्षणे मागितली आहेत. आता सदाचाराचे पुतळे असे जे सतसज्जन त्याची लक्षणे ऐका.

१७ दैवी संपत्तीचे सव्वीस गुण — सर्व दैवीगुणाना आधार व सुखदायक अशी ही दैवीसंपत्ति आहे एकमेकाला पोषक अशा अनेक पदार्थसमूहाला संपत्ति म्हणतात. हे सव्वीस गुण एकमेकाचे पोषक आहेत या दैवगुणात पहिला गुण **अभय** हा आहे ऐक्यभावाच्या किंवा अद्वैतानुभवाच्या विकासाने जे जे दुजे म्हणून पुढे येईल ते ते आत्मा असेच मानून निर्भय होणे ते अभय मिठाला बुडवायला पाणी आले तों मीठच पाणी झाले मग मिठाला बुडण्याचें भय कोठें राहिलें ? रजतम गाळून आत्मस्वरूपाशी तन्मय होऊन राहणें ही **सत्वसंशुद्धे**. योग किंवा ज्ञान याच्या ठिकाणी स्थिरावणें याला **ज्ञानयोगव्यवस्थिति** म्हणतात आता दान मळ, पत्र, पुष्प, फळ, छाया जें असेल तें देऊन वाटसरूच्या उपयोगाला जसा वृक्ष येतो त्याप्रमाणे कायावाचामनानें, चित्तानें व वित्तानें, आर्ताच्या (तो वैरी असला तरी) अवचक्रपणें उपयोगी पडणें व त्याच्या मनोदयाप्रमाणें त्याला साह्य करणें याला **दान** म्हणतात. विषयाचा वारा इन्द्रियाच्या द्वारात वाहून देता त्याचें सयमन करणें याला **दम** म्हणतात स्वधर्मानें वागून यथाविधि देवताधर्म पाळणें, फलाशा व अहता सोडून स्वधर्माचरण करणें हा **यज्ञ** अभ्ययन अभ्यापन, यज्ञ, याजन, दान व प्रतिगृह ही आपली षट्कर्मे द्विजानें करणें व शूद्रानें त्याची सेवा करून त्यास वदन करणें यात दोघानाही यज्ञफळ मिळतें. ईश्वरसाक्षात्कारासाठी श्रुतीचा निरंतर अभ्यास करणें हा द्विजाचा स्वाध्याय व स्तोत्रपाठ नामस्मरण करणें हा स्त्रीशूद्रादिकांचा **स्वाध्याय**. स्वाध्यायफळ दोघासही आहे आत्मलाभासाठी देहेंद्रियप्राणाची आटणी करणें म्हणजे त्यांना झिजविणें याला **तप** म्हणतात. प्राणिमात्री सौजन्य तें **आर्जव** (ऋजुत्व, सरळपणा) जगच्या मुखोद्देशानें शरीरवाचामनसें राहाटणें तें **अहिसेवें** रूप जाणावें आता सत्य म्हणजे काय तें पहा. सशयच्छेद करण्याचें कामी तलवारीचें धारेसारखें कठिण पण श्रवणाला मयुर, यथार्थ पण न खुपणारे, असे जें बोलणें त्याचें नाव **सत्य** क्रोध उत्पन्न करावयाचा कोणी प्रयास केला तरी क्रोधाचा ऊर्मी न उठणें हा **अक्रोध** निद्रात्यागें स्वप्नजाळ टाकणें, तसें अहतात्यागें ससारजात त्यागणें याचें नाव त्याग. अहकार दवडणें हा मुख्य **त्याग**. शेयाला

गिळने नंतर ज्ञान व ज्ञाता हे लीन होणें—त्रिपुटी मोडणें—याला शांति म्हणतात. आता अपैशुन म्ह० सुजनत्व. सदोष प्राक्तनामुळे, अज्ञानामुळे किंवा प्रमादामुळे होऊ नये त्या गोष्टी हातून घडल्यामुळे जे लोकांत निंद्य झाले आहेत त्यांना आपलें साह्य देऊन मनातली शल्ये विसरायला लावणें याला सौजन्य म्हणतात दुसऱ्याचे दोष आपल्या दृष्टीने चोख करून मग त्याकडे पहाणें हे सौजन्य पुजून देव पहावा, धान्य पेरून शेत भरभरल्यानर शेतास जावे, तसें आपल्या भलेपणाने दुसऱ्याचें उणें दूर करून त्याकडे पाहणें हें सौजन्य होय. आता दया पूर्णचंद्रिका लहानयोर न म्हणता सर्वांना निवाविने त्याप्रमाणें पर-दु खानें दु खित होऊन त्याची पीडा निवारण्यासाठी आपले सर्वस्व दिले तरी ते न्यून मानणें हें दयेचे लक्षण होय ' दु खिताचे सेलभागी (अग्रभागी) जिणें जयाचें ' तो पुरुष मूर्तिमत दया होय पायाला काटा मोडला तर जमें जीवाला दु ख होते किंवा पायाला शीतळता आली की ओळे सुखावतात, तसा दयावत अमर्तो इहपरलोकीचे भोग पायार्शा आले तरी भोगावें असें मनातही न येणें याला अलोलुपत्व म्हणतात माशाना जसें मोहळ, बाळाना जसें मातृस्नेह, पिल्याना जशी कूर्मीची दृष्टि तैसी भूतमात्री मवाळ (सौम्य) राहटी त्याला मार्दव म्हणतात. ओंठ हाताचा देह होऊन राहणें, वारवार जन्मणें मरणें, देहपणें नामरूपाला येणें ही ऱ्ही किंवा लज्जा मन व प्राण याच्या नियमनानें दर्शेद्रियें स्थिर करणें हें अवापल आत्मप्राप्तीच्या चिंतनामुळे ईश्वराकडे अतराची मोहोर असणें हें तेज सर्व साहत असून आपण सहन करितो अशी कल्पनाही न येणें ही क्षमा त्रिविधताप सहन करणें, इद्रिग्रवेग किंवा दैहिक रोग सोसणें, चित्तक्षोभ आवरणें—याचें नाव धृति सोन्याचा तांब्या गगोदकानें भरलेला—तसा बाहेर निष्काम स्वधर्माचार व आत आत्मविवेक याचें नाव शौच आता अद्रोह जगाचे पापताप दूर करीत व तीरीचे वृक्ष पोसीत गंगा जशी समुद्राकडे धावते, किंवा विश्वाचा अवकार घालवीत व लक्ष्मीची निवासस्थानें जी कमळें त्यांना प्रफुल्ल करीत सूर्य जमा प्रदक्षिणेला निघतो—

तेमी बाधली सोडित । बुडाली काटीत ।

साकडी फेडित । आर्ताचिया ॥ अ. १६-२०१ ॥

किंबहुना दिवसराती । पुढिलाचें सुख उन्नती ।

आणीत आणीत स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥ २०२ ॥

याला अद्रोह म्हणतात, आणि जगा शभूच्या माथ्यावर बसून जती सकोचरी तसे विश्ववध होऊनही लाजणे ही नातिमानिता. ही सर्वांचे गुणाची ब्रह्म-सपदा मोक्षवक्रवर्तीचे अग्रहार होय ।

२ ज्ञानयोग.

१ ज्ञानयोग अथवा सांख्यस्थिति — भगवान् अर्जुनास आरभीच मागतात की हे विश्वरचना अनादि आहे, जन्ममृत्यु जीवावीन नाहीत, मी मरता किंवा मारता ही अहंकृति व्यर्थ आहे, म्हणून शोकमोह आत्मनिश्चयानें तम्हण जाणें हेंच उचित आहे ‘ अनादिमिद्ध हें आघवें । होत जात स्वभावे ’ ‘ हें उपजे आणि नाशे । ते मायावशें दिसे ’ वायुलहरीनी तरंग दिसले की ते जन्माला आले व बारा थावताच पाणी सपाट झाले की ते मृत्यु पावले असें मानणें चुकीचें आहे. चैतन्याच्या ठायी अनेक शरीरें किंवा शरीराचे वयोभेद दिसतात, पण चैतन्य एक आहे व अविनाशी आहे इन्द्रियाधीन झाल्यासुळें शीतोष्णादि, सुखदुःखादि, जन्ममरणादि भासले तरी आत्मा अविनाश आहे हें जो जाणतो तोच व्यामोहदुःखापासून सुटतो आत्मा सर्वदा सर्वगत जन्मक्षयातीत आहे. उपाधि निरसून चैतन्य तेवढें ज्ञानी पुरुष स्विकारतात ‘ शरीराच्या लोपी । सर्वथा नाश नाही स्वरूपी ’ हें जाणून प्रवाहप्रति कर्म त् सोड नकोस जुन्या वस्त्राप्रमाणें नाना देह चैतन्यनाथ टाकीत असतो तो नित्यसिद्ध, निरुपाधि आहे त्याला शस्त्रें छेदीत नाहीत, पाणी बुडवीत नाही, अग्नि जाळीत नाही हा अचळ, अव्यय, शाश्वत, सदोदित, परिपूर्ण आहे हेंच ज्ञान—यालाच साख्य म्हणतात

जें सर्वत्र सर्वही देही । जया करिताही घात नाही ।

तें विश्वात्मक त् पाही । चैतन्य एक ॥ अ. २-१७७ ॥

२ ज्ञानाची पवित्रता व सामर्थ्य — पातकाची खाण, भ्रातीचा सागर किंवा व्यामोहाचा डोंगर असाही जीव ज्ञानशक्तीच्या सामर्थ्याने उद्धरून जातो. ज्ञानाचें सामर्थ्य अपार आहे ज्ञानतेजापुढें दृश्याभास उडून जातो मग मनाचे दोष ही काय जिन्नस आहे । ‘ हे ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानीच आर्थी. ’ ज्ञानाला उपमा नाही ज्ञान हा महायज्ञ आहे. नक्षत्रताराचा प्रकाश सूर्यापुढें काय होय ? द्रव्यादि यज्ञ ज्ञानयज्ञाच्या उपमेलाही आणता येत नाहीत. ज्ञानाच्या नेत्राने परमात्ममुख-निधान प्रत्यक्ष दिसतें. कर्माच्या समाप्तीचें स्थान, नैष्कर्म्यबोधाची खाण, साधनाची तृप्ति, असें हे ज्ञान आहे. येथें प्रवृत्ति पागळते, तर्क आधळा होतो, इन्द्रियें

विषयसग विसरतात, मनवाचा खुटतात, प्रत्यक्ष परब्रह्माना लाभ होतो. विवेक-वेराग्याचा येथे पाग फिटतो, ' येथ न पाहता सहज भेटे । आपणपे '

३ त्रिविधज्ञान व ४ ज्ञेय —ज्ञान तीन प्रकारचे आहे. तामस, राजस व सात्विक लोक व्यवहारात भलत्यालाच ज्ञान म्हणतात, म्हणून वर वर्णन केलेल्या शुद्धज्ञानाची ओळख होण्यापूर्वी ज्ञानाची सोगे घेणाऱ्या अज्ञानाचा निरास करणे अवश्य आहे ' विषयज्ञान हे ज्ञान न हे ' विधीचे वस्त्र टाकून ' नागवे झालेले ते ज्ञान न-हे-श्रुतेमाउलीही त्याजकडे पाठ फिरवते ज्याला विधिनिषेध नाही, तीर्यतीर्य ठाऊक नाही, 'न म्हणे खाद्याखाद्य, न म्हणे निया-निंद्य,'—असा गोलकार करून जे जे दिसेल ते ते ' स्त्रीद्रव्य वाटी शिशोदरा ' असले ज्ञान हे ज्ञान नव्हे ' अशा तामसाला ' आडनाव ज्ञान ' आहे. जग भोग्य व भी भोक्ता, विषयभोग हेच परम, देहभरण हेच साध्य—असे देहात्मवाद्याचे ज्ञान हे मुळी ज्ञानच नव्हे. दुसरे राजसज्ञान हे भेदाची कास धरून चालते. अलकाराला आत्मासुळे बाळाला सोने दिसत नाही, गाडग्याघडाकडे पाहून मड पृथ्वीची ओळख विसरतो, किंवा वस्त्राकडे पाहता वेडा तत्तम स्मरत नाही, त्या-प्रमाणे ' नामी रूपी दुरावले । अद्वैत जया ' ते राजसज्ञान होय ' तैसी जया ज्ञाना । जाणोनि भूतव्यक्ति भिन्ना । ऐक्यबोधाची भावना । निमोनि गेली ' ते ज्ञान राजस होय राजस व तामस ही दोनी ज्ञाने शुद्ध ज्ञान नव्हे. देहात्मवादी देहालाच आत्मा मानून जग भोग्य व आपण भोक्ता असे मानून यथेच्छाचरण करितो, व द्वैतवादी देह व आत्मा भिन्न असे जाणतो पण भूतव्यक्ति व आत्मा याचे ऐक्य ओळखत नाही आता सात्विक ज्ञान ज्यापासी आहे तो मुळी नाम-रूपात्मक दृश्यच पाहत नाही, शिवापासून तृणापर्यंत सर्व ब्रह्मरूपच पाहतो व ज्ञेय-ज्ञाताज्ञान ही तिपुटी नाहीशी होऊन तो ज्ञेयस्वरूप होतो ज्ञेय ह्यं० परमात्मवस्तु. ती शुद्धज्ञानावाचून अन्य उपायानी साध्य नाही. ज्ञेयाला जाणणे म्हणजेच तन्मय होणे समार तीरावर ठेवून नित्यानदाच्या पोटी जिरून जावे. ज्ञेयाच्या ठिकाणी ' रूपवर्णव्यक्ती । नाही दृश्यदृष्टास्थिती. ' नेथे नामरूपसंबध किंवा जातिक्रियाभेद नाही. ' सर्व होवोनिया सर्वा । असे जे वस्तु ' ते वस्तु अनादि, अखंड आहे. श्रुतीच्या भाषेने बोलायचें म्हणजे ती मनाचें मन, बुद्धीची बुद्धि, नयनाचे नयन, कानाचे कान, प्राणाचे प्राण अशी आहे.

५ जितेंद्रिय श्रद्धावंतालाच हें ज्ञान होतें—आत्ममुखाच्या गोडीमुळे

जो तुच्छ विषयाना विटतो, मन ज्याच्या स्वाधीन आहे, ज्याची इद्रिये बाहेर धाव घेत नाहीत, तोच श्रद्धाबळाने ज्ञानाला शोबतो व शातिसुख पावतो. ह्या ज्ञानाची काही चाड असली तरी ते मिळण्याचा सभव आहे.

६ आत्मज्ञानापुढे इतर ज्ञाने — हे ज्ञान आपले असून जीवाने भव-स्वर्गादि आवडून घेतल्यामुळे दुरावले आहे. हे आत्मज्ञान बन्दि व इतर ज्ञाने तृणे होत ' आत्मज्ञानाने ती स्वप्नवत् मिथ्या केली आहेत वायुलहरी गगनात, चंद्रादि तेजे सूर्यप्रकाशात, नदीनद प्रख्याबुधीत तशी इतर ज्ञाने या शुद्ध-ज्ञानाचा उदय झाला की लय पावतात, म्हणून हे ज्ञान सर्वात उत्तम होय.

७ संशयात्मा विनश्यति — आत्मज्ञानाची ज्याला आवड नाही त्याचे जिणे मरणाहून हीन विषयमुखात दग होऊन जो आत्मज्ञानाची हेळणा करितो तो संशयात्मा होय

साच आणि लाटिके । विरुद्ध आणि निके ।

सशयी तो नोळखे । हिताहित ॥ अ० ४-२०१ ॥

म्हणऊनि संशयाहूनि थोर । आणीक नाही पाप घोर ।

हा विनाशाची वातुर । प्राणियासी ॥ अ० ४-२०३ ॥

चित्तात अज्ञानतम दाटले की संशय वाढतो व विश्वासाचा मार्गच मोडून जातो

८ संतांपाशी ज्ञान — विश्वासाला सत्संग मिळतो व सत्संगात ज्ञानलाभ होतो ते ज्ञान पाहिजे तर ' सताते भजावे । सर्वस्वेसी. ' सतसेवा हा ज्ञानमदिराचा दारवटा आहे, तो स्वाधीन करावा

तरी तनुमन जीवे । चरणासी लागावे ।

आणि अगर्वता करावे । दास्य सकळ ॥ अ० ४-१६७ ॥

मग प्रसन्न होऊन सत विचारावे ते सांगतात व साधक संशयातीत, निःसंकल्प होतो गुरुसेवेने अह आत्मरूपी विश्राम पावतो.

९ अभ्यासयोगाचे एकान्तस्थान — सतश्रीगुरुपायी ज्ञान झाले पण द्रढीकरणासाठी अभ्यास झाला पाहिजे अभ्यासाला एकांतस्थान पाहिजे एकांत-स्थानाचे वर्णन मळातच पहावे, फार बहारीचे आहे. एकांती आसनावर बसावे, एकाग्र अत करण करून सद्गुरुस्मरण करावे व ध्यान करावे.

१० अश्वत्थवृक्षाचे रूपक — ज्ञानाने मोक्ष मिळेल, पण ज्ञान स्थिर होण्यासाठी चित्त शुद्ध झाले पाहिजे वैराग्यावाचून ज्ञान तगत नाही, आणि

ससार अनित्य आहे हे जाणले की ' वैराग्य दवडिता । पाठी लागे ' ससार अनित्य ओळखून नित्य अशा आत्मस्वरूपी अहता लीन करावी हे शिकवण्यासाठी १५ व्या अध्यायात अश्वत्थवृक्षाचे रूपक सांगितले आहे. हा जगडबर ससार नव्हे तर हा महावृक्ष आहे. हा इतर वृक्षाहून विलक्षण आहे. हा ऊर्ध्वमूल व अध-शाख आहे. याचे मूळ वर आहे व शाखादि विस्तार खाली आहे. सूर्य वर आणि त्याची किरणे खाली तसे याचे आहे. सृष्टीत आहे नाही ते सगळे हा वृक्षच आहे. हा ऊर्ध्वमूल आहे पण हा उन्माळिला जात नाही म्हणून निरंतर टवटवीत आहे आता हा ऊर्ध्वमूल कसा ? ह्या विश्वरूपवृक्षासुळे ज्याला ऊर्ध्व म्हणता येते ते ब्रह्म याचे मूळ आहे. वस्तुतः ब्रह्माला अध ऊर्ध्व, मध्य काही नाही ते अद्र्य एकीकृत आहे. कानावाचन नाद, सुरतावाचन आनंद असे हे स्वयमेव आहे. केवळ जतिमात्र सुखमय आहे तेथे कार्यकारणभाव नाही. एकपण वा दुजपण नाही 'आपण्या जे जाण । आपणाचे' असे ब्रह्म या वृक्षाचे मूळ आहे जेथून अश्वत्थवृक्षाचा अकुर फुटला ते मूळ असे आहे. ' या वृक्षाचा बीजाकुरभाव ह्मणजे माया किंवा मूळ अज्ञान तिचा विस्तार मागणे ह्मणजे वाझेची सतती सागण्या-सारखेच आहे. ती सत् ना असत्-पण अनादि ह्मटली जाते. ती नानातत्वाची पेटो, जगदध्राचे आकाश, विश्वाकारवस्त्राची घडी आहे. ती भववृक्षाचे बीज, प्रपचचित्राची मागील भित, विपरीतज्ञानाची दीपिका आहे.

स्वरूपी जाली माया । आणि स्वरूप नेणणे जे धनजया ।

तेचि तरु यया । मूळ पहिले ॥ अ० १५-८७ ॥

आत्मविस्मृति हा या वृक्षाचा बीजभाव, मुष्टुति किंवा अजान हा अकुरभाव व जागृतिस्वप्न हा फळभाव होय. आता हा वृक्ष अध शाख कसा ते पहा. अकुर खाली फैलावतात. चिद्वृत्ति हा पहिला अकुर. त्याला महत्तत्त्व हे कोंवळे पान फुटते. मग सत्त्वरजतमात्मक अहकार हा तीन पानाचा अवोमुख शेंडा फुटतो. तो बुद्धीचे अग्रावरून भेद वाढवीत असतो, तेथे मनाची टवटवीत डाहळी फुटते मग पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश हे पचभूताचे पाच सरळ जोरदार असे फोक फुटतात. याप्रमाणे महत्तत्त्वापासून अहकार, बुद्धि, मन व पचभूताचा समूह अशी अष्टधाप्रकृति निर्माण होऊन पुढे सृष्टीची वाढ होत राहते हा प्रपचवृक्ष अश्वत्थ असून अव्यय आहे. ' न श्र.तिष्ठति ' ह्म० उद्या किंवा पुढच्या क्षणाला टिकत नाही ह्मणून अश्वत्थ, क्षणभंगुर. तो अव्ययही आहे. ' भेषाच्या मुखानी समुद्र

एकीकडे उपसला जातो व एकीकडे नदनदीच्या मुखानी भरतच असतो—असा तो परिपूर्ण असतो, तसें या वृक्षाचें होणेंजाणें अत्यंत जलद होतें, इतकें की तें कळनही नाही, ह्मणून याला अव्यय ह्मणतात. दाता दानवर्मात पैसा खर्चत असून दुसऱ्या बाजूनें सचय करीत असतो त्याप्रमाणें व्यग्रामुळेच हा वृक्ष अव्यय वाटतो. अनेक मन्वतरे होतात, वसामाणें वस येतात जातात, युग, वर्ष दिन एका माणें एक येतात जातात, देहही येतात जातात—पण या सततपणामुळे हा नित्य माडत मोडत अपल्यामुळे वेडे लोक याला अव्यय मानतात आता या भववृक्षाचें छेदन कसें करावयाचें ? याला उमटण्याचे श्रमच कोणते आहेत ? बाळाची बागुलाची भीति दवडण्यासाठी काय बागुलाला देशोवणी करावे लागते ? जवजवुर्ग (आकाशातील ढगांचे आकार) काय पाडावे लागतात ? ' होआवे—मा तोडावे खणुण की ' ' तसा हा वृक्षच मुळी सत्य नाही. मग याच्या उन्मळणाची भीति कसची ? याचे मळ खरोखरीच अचळ अपते व वर्णिला तसा हा वास्तविक असता तर कोणता मायेचा पंत याला उन्मळू शकता ? काय नुस्त्या फुकाऱ्याने गगन उडून जाईल ? जागृती आली नाही तोवर निद्रेला काय अंत आहे ? म्हणून जाँवर विवेकजागृती झाली नाही तोवर या भववृक्षाला अंत नाही ' मूळमायेलाच खाऊन टाकणारे विमल ज्ञान प्रगट झाले तरच याला अंत आहे, नाहीतर नाही ' ज्ञानावाचून केलेले सर्व उपाय अधिक गुतविणारेच आहेत या वृक्षाच्या खादोखादी कोठे हिंडत राहणार ? ' ह्मणोनि मूळाचि अज्ञान छेदी । सम्यक् ज्ञाने '

ह्मणोनि स्वप्नीचिया घाया । ओषध चेषोचि वनजया ।

तेवी अज्ञानमूळा यया । ज्ञानाचि खड्ग ॥ अ० १५—२५४ ॥

मग आत्मज्ञानानें देहादि प्रपंचाचा समूळ छेद करून 'अहङ्क'विरहित असे स्वन्वरूप आपणच पहावे महात्मे याच मार्गानें भवपार झाले आहेत ज्याचे मोहमान गेले आहेत, प्रबळ आत्मज्ञानानें जे मगरहित झाले आहेत,—

आत्मभ्रार्तासाठी । वस्तु विखुरली बारा वाटी ।

ते एकवटती ज्ञानदृष्टी । अखड जे ॥ अ० १५—२९८ ॥

मजसी एकवट । जे जाले ज्ञाने चोखट ।

तथा पुनरावृत्तीची वाट । मोडली ना ॥ अ० १५—३२० ॥

११ आंबुली जोडी, आंबुला खाय !:— प्रकृति ही आंबुली ह्म० स्त्री व पुरुष हा आंबुला ह्म० पति पुरुषसत्तेवर प्रकृतीचे सर्व खेळ चालले आहेत. पुरुष

ह्य० चैतन्य. त्याच्या सत्तेवर प्रकृति अनंत ब्रम्हाडाच्या घडामोडींचा ससार करितें. बुद्धि, इन्द्रियें, अन.करण व सत्त्वादि तीन गुण हा प्रकृतीचा मेळा असून याच्यापासून सर्व कर्माची उत्पत्ति आहे. प्रकृतिपुरुषाच्या ससार मोठा विलक्षण आहे. तेथें स्त्री मिळविणे व नवरा खातो ह्य० भोगतो पुरुष हा अगर्हीन (निराकार), पागळा (उदासीन), दरिद्री (दिगंबर, असग), ह्याताऱ्यात अति ह्यातारा (पुरातन) असा आहे. त्याला पुरुष हें आडनाव आहे. एरव्ही तो स्त्री ना नपुसक, त्याच्याबद्दल निश्चयानें काहीच कोणाला सांगता येत नाही. त्याला डोळे, कान, हातपाय, रंगरूप, नाव काही नाही. तो अकर्ता, उदास, अभोक्ता आहे ' परी इया पतिव्रता । भोगविजे ' आता ही प्रकृति प्रतिक्षणी नित्य नवे रूप धरणारी व नाना गुणाची पुतळी असून हिचा उन्माद जडालाही सचेतन करितो. नामे इच्यामुळे प्रसिद्धीला आली, स्नेह इच्यामुळे, इन्द्रियाची तरतरी इच्यामुळे. मन हे नपुसक असूनही त्यालाही त्रैलोक्यात हिंडवते, ही भ्रमाचे महाद्वीप आहे काममोहादि विकार इच्यापासून, कला, विद्या, इच्छा, क्रिया, ज्ञान सर्व इचे उत्पत्तिप्रलय हे इचे सायप्रात हिचें मौभाग्य एवढे थोर आहे की अनावर अशा पुरुषालाही ही आवरते त्याच्या ठिकाणी काहीच नाही पण ही त्याचे सर्व काही होते पुरुष स्वयम्बु आहे पण त्याचा जन्म, आकार, स्थान, इच्छा, त्याचा व्यापार, त्याचा अहंकार सर्व काही आपण होते त्या निर्विकारा-ला ही विकारवान् बनविते. याप्रमाणे तो 'पुरुष प्रकृति आला । स्वतेजा मुके ' निद्रा पाडन स्वप्नात ढकलावें असा इचा व्याप आहे हा अजन्मा-पण गुणसंप्रभें जन्मे ' निर्गुण पण गुण भोगे ' प्रकृति याच्या सत्तेवर नादते म्हणून याला तिचा पति म्हणायचे, बाकी सारा ससार हिचाच हा प्रकृतिचा धणी व ब्रम्हाडाचा सूत्रधार. देहात परमात्मा ज्याला म्हणतात तो हाच हा प्रकृतिपुरुषविचार ज्याला नीट कळला--

तो शरीराचेनि मेळें । करू का कमें सकळें ।

परी आकाश धुई न मेळें । तेसा असे ॥ अ० १३-१०३३ ॥

तो शरीराच्या सगतीने सर्व कमें करीना का, पण आकाश जसे बुळीने मळत नाही तसा असग असतो.

१२ परा व अपरा प्रकृति आणि भूतसृष्टीची टांकसाळः—परमेश्वराच्या सत्तेने प्रकृति कार्य करिते पण कसें ते आता सांगतात महत्तत्वादि सर्व

माझी माया आहे मी अग आणि ती छाया. तिला अष्टधाप्रकृति म्हणतात व ती त्रैलोक्याला प्रसवते पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश ही पंचभूतें व मन, बुद्धि, अहंकार (रज, सत्व, तम) हे तीन गुण मिळून अष्टधा. या आठाची साम्यावस्था ती माझी परा प्रकृति, तिलाच जीव म्हणतात. हा परा प्रकृति ' जडाते जीववी । चेतनेतें चेववी । मनाकरवी मानवी । शोकमोहो. ' ती जेव्हा स्रष्टाशी ह्य० अपरा प्रकृतीशी संयुक्त होते तेव्हा ' भूतसृष्टीची पडे टाकसाळ ' ' जारज, स्वेदज, अडज व उद्भिज या चार प्राणिकोटो सारख्या कणाच्या पण भिन्नभिन्न जातीच्या निर्माण होतात याप्रमाणें ८४ लक्ष योनीच्या आकृति होऊन आदिशून्याचा ह्य० अव्यक्ताच्या गाभारा व्यक्त अशा या नाण्यानी भरून जातो. त्याचा जमाखर्च मग प्रकृतीच करिते ' नाणी पाडायची व मग ती आटायची हा तिचा धदा ' मध्ये (स्थितिकाली) ती प्राण्याकडून कर्माकर्माचा व्यवहार करून दाखविते प्रकृति माझ्या ठिकाणी भासते म्हणून जंगाला आदि-मंत्रावसानी मीच आहे, म्हणून जगाचा उत्पत्तिस्थितिलय माझ्यातच आहे. ' मिया विश्व धारेजे । जेमे सूत्रे मणि ' '

सुवर्णाचे मणी केले । ते सुवर्णाचे सुती वोलिले ।

तेसे मिया जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरी ॥ अ० ७-३२ ॥

१३ मूलमाया-विश्वविस्ताराचें मूलः—महत्त्वादिकाची विश्रामशाला म्हणून, विकाराची वाढ करणारी म्हणून, मायेला महद्ब्रह्म म्हणतात तिलाच अव्यवदी अव्यक्त, साख्य प्रकृति व वेदाती माया म्हणतात वस्तुतः हे अज्ञानच खरें. ' आपला आपणपया । विसर जो का धनजया । तेचि रूप इया अजानासी ' आत्मस्वरूपाची विस्मृति म्हणजे माया, विचारापुढे ती टिकत नाही ही अनिर्वाच्य गुणाची माया माझी गृहिणी होय मी निजलो की ही जागते व माझ्या सत्तासभोगानें गरोदर होते. मायेच्या उदरात प्रकृति अष्टविकारानी जगद्रूप गर्भाची वाढ करिते आम्हा उभयताच्या सगात प्रथम बुद्धितत्व जन्मतें, तेंच रजोगुणानी युक्त झालें की त्याला मन म्हणतात मनाची तरुण स्त्री ममता ही अहंकार प्रसवते व त्यायासून पंचभूतें होतात. भूताबरोबरच विषयेद्रियें आकाराला येतात अष्टविकाराच्या क्षोभानें त्रिगुणाचा गर्भपिंड तयार होतो व त्याच्या पाठोपाठ वासना व्यक्तीस येतें. त्या गर्भगोळाला जारजादि चार अवयव उमटतात. हे चार अवयव हे ज्याचे हातपाय, स्थूल प्रकृति हे ज्याचे शिर, प्रवृत्ति

हे ज्याचे पुढे आलेले पोट व निवृत्ति ज्याची पाठ, अष्ट देवयोनि ह्या ज्याच्या कप्पेरचा भाग, आनंदरूप कठ हा ज्याचा स्वर्ग व मृत्युलोक ही ज्याची कबर, पाताळ ज्याच्या कबरेमागचा पृष्ठभाग—असें हें जगडबरूप बाळसेदार लेकरू या मूळमायेच्या पोटी निर्माण झालें ' तिन्ही लोक हे त्याचे बाळसे चौऱ्यायशी लक्ष योनि हे त्याच्या काशपेऱ्याचे साधे या बाळकाच्या अगावर नामाचे अलंकार घालून माया ही त्या बाळाला मोहरूप दुग्ध पाजून वाढवीत असते ' ब्रह्मा त्याचा प्रात काळ, विष्णु मध्यान्हकाळ व रुद्र सायंकाळ मी बाप, माया आई व जगटबर लेकरू '

हा गा एकचि देही । काय अनारिमे अवयव नाही ? ।

तेवी विचित्र विश्व पाही । एकचि हे ॥ अ० १४-११९ ॥

१४ सृष्टिकर्तृत्व देवाकडे नाही—' स्वभावस्तु प्रवर्तते '—

कोणत्याही कर्मात लिपत नसल्यामुळे देव अकर्ता आहे, तो देहेद्रियाच्या मचातात मर्न होऊन खेळतो पण असंग आहे तो ' सृजी पाळी सहारी ' असे बोलतात पण हे बोलणे अज्ञानाचे आहे

१५ कर्तृत्व प्रकृतीचें—साक्षित्व आत्म्याचें—रायाने नगर बावले ही भाषा खरी आहे, पण खरोखर काय त्याचे हात शिणले ? तसे कर्तेपण सारे प्रकृतीचे, पण श्रेय देवाला (मठा विश्वात्म्याला) ' स्वप्नातून जागृतीत किंवा जागृतीतून स्वप्नात येताजाता काय पाय दुखतात ' तसे 'भूतसृष्टीचे काही । मज एकही करणे नाही.' राजाच्या सत्तेखालवी प्रजा आपापले व्यापार करिते, पण त्या व्यापाराचे कर्तृत्व राजाकडे नाही, तशी प्रकृति सर्व करिते, मजकडे त्याचा सबध नाही पूर्णचंद्रोदयी सागराला भरती येते पण यात चंद्राला काही श्रम नाहीत लोहचबुकाच्या सामिऱ्यात लोह चळने पण चुबकाकडे त्याचे काही नाही दीप जैसा का सामिभूत । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु ।

तैसा भूतकर्मि अनासक्तु । मी भूती असे ॥ अ० ९-१२९ ॥

१६ ब्रम्ही माया कशी झाली ? उदकावर शेवाळ उगवते व तें उदकाला झाकते, किंवा आकाशात उगाच ढग येऊन ते आकाशाला झाकतात, निद्रावशतेमुळे स्वप्न होते व तें आपल्याला आपले विस्मरण पाडते, डोळ्यावर डोळ्यात त्याच पाण्याचा गोठून पडदा येतो व तो डोळ्याला झाकतो, तशी ही त्रिगुणात्मक माया माझी छाया असून जणु माझ्या आड आली आहे, तिनें मला

झाकलें आहे, म्हणून भूते माझीच आहेत पण मला जाणत नाहीत ' भूतमात्र माझे अवयव आहेत पण मायेसुळें जीवत्व भोगीत आहेत.

१७ क्षर आणि अक्षरः—आकाशात जसे दिवस आणि रात्र तसे या समारपाटणात दोनच पुरुष नादतात, एक क्षर आणि एक अक्षर महदहकारापासून तृणाग्रापर्यंत जी चराचर सृष्टि दिसते ती सत्य मानून अहकाराने वावरणारा व मी माझे करीत भवस्वर्गाच्या रानात भटकणारा जो जीव त्याला क्षरपुरुष म्हणतात जीवचैतन्य म्हणजे क्षर पुरुष दृश्यभास एकीकडे व शुद्ध आत्मचैतन्य दुसरीकडे, या दोहोच्या सधीत घनसुषुप्ति किंवा अज्ञानरूपाने नादणारा जो मायासंगी शिव तो अक्षरपुरुष परमात्मा दोहोहून निराळा आहे

१८. क्षराक्षरातीत उत्तमपुरुष (पुरुषोत्तम)ः—‘ देह मी ’ हे अज्ञान, व ‘ ब्रह्म मी ’ हे ज्ञान व दोन्ही, जाऊन उरते ते शुद्ध ज्ञान ‘ बहि काष्ठ जाळनिया । स्वये जळे ’ तसे ज्ञान अज्ञान घालविते, पण वृत्तिसहित ज्ञानही गेले म्हणजे वृत्तिसाक्षित्वरहित जे उरते ते शुद्धचैतन्य

अज्ञान ज्ञाने नेले । आपणही वस्तु देऊनि गेले ।

ऐसे जाणणेनिवीण उरले । जाणते जे ॥ अ. १५-५२८ ॥

तोच पुरुषोत्तम, त्यालाच परमात्मा म्हणतात काष्ठात असून काष्ठाहून वन्दि जसा वेगळा तथा क्षराक्षरात असून पुरुषोत्तम दोहीहून वेगळा आहे प्राणा-फुलात परिमळ आहे, तो दिसला नाही तरी नाही असे नाही, तसे दृश्यद्रष्ट्याहून पुरुषोत्तम वेगळा आहे तो प्रकाशेवीण प्रकाश, ईशितज्येवीण ईश आहे नादाचा नाद, विश्रातीचा विश्राम तो प्रकाशप्रकाशक, अलंकारसुवर्ण, जल-तरंग या दृष्टातावरून तोच दोन्ही असून दोन्हीहून वेगळा आहे

जो आपणपेचि आपणपया । प्रकाशितसे वनजया ।

काय बहु बोलो जया । नाही दुजे ॥ अ. १५-५५७ ॥

१९ ब्रह्मसुख सुलभ आहे. २० पण अश्रद्धेला दुर्लभः—गुरुमुखाने ऐकायची वस्तु (तत्त्वमसि) आहे थोडी आणि तीही हृदयात स्वयंभुच आहे, पण ती श्रद्धेने अनुभवाला येते. अलीकडच्या तीरारून पाहताही (परोक्षज्ञानांनही) चित्त सुखभरित होते, अशी ती वस्तु सुखमय, सोपी व सुलभ आहे. प्राप्त झाली की केव्हाही जात नाही, भोगता कमी होत नाही व तिचा केव्हाही वीट येत नाही.

तरी पवित्र आणि रम्य । तेवीचि सुखोपाय सुगम ।

आणि सुसुख परमधर्म्य । वरी आपणपा जोडे ॥ अ. ९-५५ ॥

असे हे ब्रह्मसुख सर्वतोपरी उत्तम व सुलभ असताना जीव त्याचा आनंद का घेत नाहीत ? यावर उत्तर एक जीव तशी श्रद्धा ठेवीत नाहीत म्हणून ' दूव पवित्र, गोड व पदराआड असून गाईच्या स्तनाजवळ अमगारा गोर्चीड रक्तच पितो की नाही ? वेडूक कमलकदाजवळ राहतो पण दुरून येणारे श्रमर त्याचा पराग घेऊन जातात आणि हा चिखल खातो ' करव्याच्या दुगणाखाली मोहरा पुरत्या असून तो उपास काढीत फुकट मरतो '

तेसा हृदयामध्ये मी राम । असता सर्वसुखाचा आराम ।

का भ्रातासी काम । विषयावरी ॥ अ० ९-६० ॥

अमृताचा घोट थुकून मृगाने मृगजळामागे धावावे, परीस टाकून शिप घ्यावी, तसा अश्रद्धेमुळे जीव आत्मघात करीत आहेत !

२१. आदिदेवाला कोण जाणेल ?—सर्वांचा आदि मी, मला कोण जाणेल ? येथे वेद मुके व मनपवन पागळे आहेत सारे देव माझ्या मागूनचे, ते मला काय जाणणार ? पोटच्या गर्भाला काय आपल्या आईचे वय कळेल ? जळचराना समुद्राची खोली अजमावता येणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे महर्षाना माझ्या स्वरूपाचा या लागला नाही.

मी कवण पा केतुला । कवणाचा के जाहला ।

या निरुती करिता बोला । कल्प गेले ॥ अ० १७-६७ ॥

मजपासून जग झाले ते मला कसे जाणील ? अकुरात काय वटवृक्ष सापडेल ? तरगात समुद्र साठेल ? परमाणूत भूगोल सामावेल ? असेही असून जो एखादा बहिर्मुखता टाकून इन्द्रियाकडे पाठ फिरवून अतर्मुख होईल, देह मागे टाकून पंचभूताच्या माथ्यावर चढेल व उगमाचा शोध घेत माझे अजत्व ओळखील, मी 'आदीसी पर । सकललोकमहेश्वर' । आहे असे जाणेल तर पाषाणात परीस किंवा सर्वरसात सुधारस याप्रमाणे मनुष्यात तो माझाच अश आहे असे जाण.

२२. ज्ञानयज्ञ — भूते, विषय व इन्द्रिये ही वेगळाली न ह्यणता आत्मबुद्धीने सर्व एकच असे जाणेल व

जैसा चेडला तो अर्जुना । ह्यणे स्वप्नीची हे विचिंतसेना ।

माचि जाहलो होतो ना । निद्रावशे ॥ अ० १-२४६ ॥

मग तो जीव हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधे भरे ।

अवयव भिन्नभिन्न भासले तरी एकाच देहाचे आहेत तसे विश्व भिन्नभिन्न दिसेल 'परी न भेदे त्याचे ज्ञान ' लहानमोठ्या शाखा जशा एकाच वृक्षाच्या, अनंत किरणे जशी एकाच सूर्याची, तसे हे सर्व मज एकाचे—सर्व भिन्न मीच एक—असे ज्याच्या अनुभवास आले तो व मी भिन्न नाहीत.

अखंड सरूळ हे मकळामुखी । सहज अर्पत असे मज एकी

की नेणण्यासाठी मर्खी । न पविजेचि माते ॥ अ० ९-२६४ ॥

२३ जाणीव सांडावी:— ' एथ जाणीव करी तोचि नेणे ' मी पूर्ण झालो असे म्हणेल त्याला काहीच कळले नाही. वेदापेक्षा कोणाची जाणीव अधिक आहे ? शेषाहून अधिक चांगला बोलका कोण आहे ? पण वेद 'नेतिनेति' म्हणून मागे सरतो व शेष परमात्म्याच्या अगाखाली दडतो ' सनकादिक वेडेपिमे होतात शकराहून अधिक तापसी कोण आहे, वण ' तोही अभिमान माड्नि पायवणी । माथा वाहे'— माझे चरणतीर्थ गंगा ती मस्तकावर घेतो. परमसपन्न अशी लक्ष्मी ' पाय ' धुवावयाचिया दैवा । पाव जाहली'— माझ्या चरणमेवेत वन्यता मानून राहिली.—

म्हणोनि थोरपण पन्हा साडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे ।

जै जगा धाकुटे होइजे । तै जवळिक माझी ॥ अ० ९-३७८ ॥

२४ ब्रह्म आणि जग यांचे ऐक्य.—भगवान् सांगतात. एकाच देहाचे जसे नाना अवयव तसे एकाचेच हे विविध विश्व आहे. विश्वाहून ब्रह्म वेगळे नाही.

नाना कळोळपरपरा । सतती जैसी सागरा ।

आम्हा आणि चराचरा । सबव तैसा ॥ १४-१२२ ॥

जालनि जग मी झाके । तरी जगत्वे कोण फाके ।

किळेवरी माणिके । लोपिजे काई । ॥ १२४ ॥

सागर आणि तरंग किंवा माणिक व प्रभा याचा जो सबध तोच माझा आणि जगाचा आहे जग झाल्याने जर मी झाकला जातो तर जगत्वाने कोण फाकलें आहे ? अलंकारास आल्याने काय सौन्याचे सौनेपण जाते ? कमळ विकसले की काय कमळपण सपले ? अवयव अवयवीला आच्छादितात का ते त्याचेच रूप आहे ? कणीसपणाने दृश्य झाल्यावर काय कणसाचा मूळ दाणा लोपला की अधिकपणे प्रत्ययास आला ?

म्हणौनि जग परौते । सारुनि पाहिजे माते ।

तैसा नोहे-उखिते । आघवे मीचि ॥ अ० १४-१२८ ॥

वन्हि तेचि ज्वाळ, दळ तेच कमळ चद्रबिंब व चद्रिका काय दोन आहेत ? बिंब सोलून का प्रकाश वेगळा पाहता येतो ? सुवर्ण-अलंकार, पट-तंतु, मृत्ति-का-घट, याचे जे नाते तेच माझे (ब्रह्माचे) व जगाचे नाते आहे. विश्वपण काढून टाकून मला पाहावयाचे नसते, विश्व व मी एकच. असे मला जाणणे याला एकात्मिक म्हणतात. माझा विस्तार म्हणजेच काय जग नाही ? दूध मुराले की तेच दही, बीजाचाच वृक्ष अथवा भांगारच अलंकार. अव्यक्तपणे थिजलेलेच तू विश्वाकारपणाने पातळ होते. तुघात काय भेद आहे ? भानु आणि प्रभा तसा मी सर्व भूतासी अभिन्न आहे, म्हणून भूते मजहून वेगळी नव्हत. भूतावेगळा मी आहे असे मनातच आणू नकोस

२५ आपली विश्वात्मकता —मी सकळ देहात व सकळ भूते माझ्यात अशी भावना एकवटून जो मला जाणतो व सर्वभूती मला एकाला भजतो तो मजसी एकरूप आहे असे जाण. माझे व्यापकपण ज्याला गवसले तो व्यापक-मत्स्वरूपच झाला तो सुखदुःख, शुभाशुभ इ० समविषमभावापासून सुटला. सर्व मग त्याचे अवयव व तो अवयवी लोक त्याला सुखी किंवा दुःखी समजोत, पण तैलोज्यच ज्याला मत्स्वरूप झाले त्याला आह्मी परब्रह्मच मानतो. म्हणून आपणात विश्व पहावे व विश्वच आपण व्हावे ह्या साम्याचा अभ्यास करावा. 'जे साम्यापरोती जमी । प्राप्ति नाही.'

२६ जीवो ब्रह्मैव नापरः —यासाठी सकळ भेदभाव टाकून 'आपणया-सगट माते । जाणावे गा.' विश्व मत्स्वरूप आहे असे जाणावे हे वर सांगितले, आता जाणता त्ही वेगळेपणाने राहू नकोस असे सांगतात. किरण व सूर्य असा तुझामाझा संबंध आहे म्हणजे आपण एकच आहोत

परमाणू भूतळी । हिमकण हिमाचळी ।

मजमाजी न्याहाळी । अह तेसे ॥ १४-३८६ ॥

तरंग लहान असला तरी सागराहून भिन्न नाही असे मजसी समरस होणे यालाच आह्मी भक्ति म्हणतो. ज्ञान, योग-सर्वांचे सार हेच

सिंधू आणि जलधरा-। माजी लागली अखंड धारा ।

अशी वृत्ति ब्रह्मी लीन होणे हीच भक्ति, हेच ज्ञान व हाच योग. बिंब-प्रति-

विंबात प्रभेचा एकच उत्कर्ष असतो, तसे सोहवृत्तीने ब्रह्माशी तन्मय होणे ही भक्ति. सैधवाचा खडा सिंधूत टाकून मग विरवावा हेही उरत नाही. मी व भक्त याच्यात मग अलीकडे पलीकडे असे अंतर न राहता ' अनादि ऐक्य जे आहे । तेचि निवडे ' समुद्रावर वायुवेगाने तरंग उठतो व त्याला तो लहान म्हणून समुद्रास म्हणावा, पण समुद्राव तो जडात जीवविता व देहाहता उपजविता म्हणून त्याला पाहिजे तर जीव म्हणा उपजणे मरणे याला सत्य मानणे हेच जीवपणाचें लक्षण आहे. पण जीव ही काय स्वतः चीज आहे ? चंद्र उदकात प्रतिबिंबित झाला तरी तो खरोखर उदकातीत आहे स्फटिकाचा खडा कुकवावर ठेवला तर तांबडा दिमतो, पण वस्तुतः तो तांबडा नाही माझे अनादिपण किंवा अक्रियत्व याला बाध येत नाही जीवाला कर्ता भोक्ता असे म्हणणे ही भ्रांति आहे ज्ञानदृष्टीने तो मजशी अभिन्न आहे म्हणून ' जीवो ब्रह्मेव नापर. ' हेंच खरे आहे

२७ ज्ञात्याची साम्यबुद्धिः—जो आत्मसगतीने सुखरूप झाला त्याच्या घरात शांति आपण होऊन घुसते तो पाहेल तिकडे सुख व ह्मणेल तेथे महाबोध सन्मुख असतो. देहात असून तो कामनारहित असतो

जगाच्या जीवी आहे । परी कवणाचा कही नोहे ।

जगचि हें होय जाये । तो शुद्धीही नेणे ॥ अ० ५-७९ ॥

व्यवहारात लौकिककर्म करीत असताही फलाशा सोडल्यामुळे शांतिमुळे त्याचे अभेदबुद्धीने वागणे असते मग हा मशक हा गज, हा श्वपच हा द्विज, हा गुरु हा हीन, असा भेदभाव त्याचे ठायी नसतो भेद नेहमी अहकारापाशी असतो, ' म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । ते आपणचि अद्वय ब्रह्म ' असे समदृष्टीचें वर्म त्याला माहीत असते विषयसग न सोडिता, इद्रियाते न दडिता, लौकिक व्यापार करीत असून कामना व फलाशा सोडल्यामुळे तो नि सगत्वाचे सुख भोगीत असतो ' शुभाशुभ पातलिया ' त्याची समता ढळत नाही असला समदृष्टि पुरुष नामरूपाला आलेला असला तरी मूर्तिमत परब्रह्म आहे असे समज.

२८ ज्ञान उमटल्याची चिन्हेंः—ही एकदर अठरा सांगितली आहेत आधी ज्ञान ह्मणजे काय ते पाहू ज्याच्या योगाने जीव व आत्मा याचे ऐक्य होते, इद्रियाची कपाटे बंद होतात व विषयप्रवृत्ति पागुळते, मनाचे दारिद्र्य फिटते, ससाराचे व तद्विषयक वासनेचेही उन्मूलन होते, ज्ञेय गिंवसते, बुद्धीचे डोळे उघडतात व जीव आनंदाच्या दोदावर लोळतो—असे पवित्रैकनिधान एक

ज्ञानच आहे ' ते ज्ञान शरीरी प्रकट झाले की आपला प्रभाव दाखविल्याशिवाय कसे राहील ? ते इन्द्रियाच्या व्यापारात दिसते-डोळ्यात दिसते वृक्षवेलीचा टवटवितपणाच वसताचा प्रवेश झाला आहे असे सागतो, त्याप्रमाणे देहेन्द्रियावरच ज्ञान झळकते वृक्षाला पाताळात मळाशी पाण्याचा झरा लागला की शाखा-पल्लवावर तो दिसतो, केळीत कापूर आला हे बाहेर परिमळ सुटला की समजून येते, भिंगातल्या दिव्याचा प्रकाश बाहेर फाकतो, त्याप्रमाणे हृदयात ज्ञान प्रकट झाले की त्याची चिन्हे बाहेर प्रगट दिसतात तोच आता लक्ष देऊन ऐक.-

(१ अमानित्व):-कोणाही थोराची बरोबरी करणे ज्याला आवडत नाही, मोठेपणाचे ज्याला ओझे वाटते, असलेल्याच गुणाची वाखाणणी केली तर व्याप्राने उडवलेल्या मृगासारखी ज्याच्या मनी गजबज होते, सन्मान केला तर जो घाबरतो, ' पूज्यता डोळा न देखावी । स्वकीर्ति कानी नायकावी ' असे ज्याला वाटते—

वानस्पतीचेनि पाडे । सर्वज्ञता जरी जोडे ।

परी वेडिवेमाजि दडे । महिमेभेणे ॥ अ० १३-१९१ ॥

चातुर्य लपवी । महत्व हरवी ।

पिसेपण मिरवी । आवडोनि ॥ १९२ ॥

जगी अवज्ञाचि करावी । सबवी सोयाचि न वरावी ।

ऐसी ऐसी जीवी । चाड बहु ॥ १९४ ॥

किंबहुना ' माझे असतेपण लोपो । नापरूप हारपो ' असेच ज्याला अत-र्यामापासून आवडते त्याच्या ठिकाणी अमानित्व हा पहिला गुण पुरा आहे व ज्ञानाशी त्याचे ऐक्य झाले आहे असे समजावे

(२ अंदाभित्व)—कृपण जसा जीव गेला तरी आपला ठेवा सागत नाही, त्याप्रमाणे प्राणसकट पडले तरी जो ' सुकृत ना प्रगटी । ना आगे बोले ' म्हणजे पुण्यकर्म, दानधर्म, आपला स्वधर्म, चव्हाड्यावर माडीत नाही तो अदभी जाणावा. लाथाळ गाय पान्हा चोरते, पण्यागना वय चोरते, कुळवधू अग चोरते, शेतकरी पेरलेले धान्य झाकतो, त्याप्रमाणे अदभी पुरुष आपले सुकृत प्रगट करीत नाही.

वरिवरी देह न पूजी । लोकाते न रजी ।

स्वधर्म वाग्वजी । बाधो नेणे ॥ १३-२०८ ॥

परोपकार न बोले । न मिरवी अभ्यासिले ।

न शके विकू जोडलें । स्फीतीसाठी ॥ २०९ ॥

(३ अहिंसा) —अहिंसा कायिक वाचिक व मानसिक त्रिप्रकारक आहे. तत्तु चुरडेल या भीतीने कमळावर जसा भ्रमर हळुवार पाय ठेवतो त्याप्रमाणे पर-माणूतल्या सूक्ष्म जीवानाही ताम होऊ नये म्हणून तो कारुण्यात पावले लपवून ' जीवातळी आथरित आपुला जीव ' असा चालतो, कोणाही जीवाचा अतिक्रम करीत नाही, ज्याचें बोलणे ' मुख मोहाचें माहेर ' असे मधुर असते, ' पुढा खेह पाझरे । माघा चालती अक्षरे ' आपले बोलणें कोणासही खुपेल अशा भीतीने तो सहमा बोलत नाही, आप्रहानें बोलविलाच तर ' परिसत्या होये मायबाप ' '

साच आणि मवाळ । मितले आणि रसाळ ।

शद्ध जैसे कळोळ । अमृताचे ॥ १३-२७० ॥

त्याच्या दृष्टीत कूर्मीचे प्रेम असते, मनात भूतमाती दयाप्रेम ओतप्रोत भरलेले असते आणि तें करचरणादि इन्द्रियद्वारा प्रगट होते

(४ क्षांति) —अद्भुत सहनशीलता हा ज्ञात्याचा चौथा गुण तो त्रिविध तापाचे उपद्रव एकदम येऊन कोसळले तरी गडबडत नाही अपेक्षित-अनपेक्षित, मान-अपमान, सुख-दुःख, स्तुति-निंदा काहीही प्राप्त झाले तरी समुद्रासारखे मोठे पोटा करून सर्व शातपणे सोसतो, फार काय पण ' साहतसे ऐसेही । स्मरण नुरे ' ही खरी क्षांति

(५ आर्जव) —ऋजुत्व, सरळपणा, माणसामाणसाशी वेगवेगळी वर्तणूक हे त्यापाशी नसते तो सर्वांशी अतर्बाह्य सारखा असतो, त्याला आपपर नसते. जगाशी जुनीच ओळख ' वारियाची वाव । तैसे सरळ भाव । शका आणि हाव । नाही तया ' ' कोनाकोपरा ठाऊकच नाही. दृष्टीत ओशाळपण नाही, बोलण्यात सदग्धता नाही, कोणाशीही हीनबुद्धीने वागणे नाही. इन्द्रिये निष्प्रपच व निर्मळ पचप्राण अष्टौप्रहर मोकळे 'अमृताची वार । तैसे उजू अतर' हे आर्जव.

(६ आचार्योपासना) —ज्याने आपले सर्वस्व गुरुकुळी वाहिलें, गुरु प्रत्यक्ष परब्रह्म अशी ज्याची निष्ठा, ज्याचे सर्व सकल्प गुरुसेवेचे, गुरुगृह ज्या देशात तिकडच्या वाऱ्यालाही जो सामोरा धावतो, ' कै हें विरडे फिटेल । कै तो स्वामी भेटेल ' अशी ज्याची विरहोत्कठा-त्या गुरुभक्ताचे सकल्पही किती गोड असतात ' गुरुमाउलीच्या अकावर स्तन्यसुखार्थ लोळणारे मी बाल आहे, चैतन्य-वृक्षाखाली उभी ठाकलेल्या गुरुधेनूचें मी वत्स आहे, गुरुकृपास्नेहसलिलातली मी

मासोळी ओहें, गुरुपक्षिणीच्या तोंडातला चारा मी आपल्या चवने घेत आहे, गुरूतारुची मी कास धरिली आहे, गुरूच्या दयावलोकनात येणारी सर्वरूपे मीच आहे, गुरूचरणरज ज्या भूमीला लागले तेथली सर्व माती मीच आहे, अशा अशा प्रकारचे त्याचे सकल्य असतात मुखाने गुरुनामाचे मंत्र सर्वकाळ तो जपत असतो. गुरुसंप्रदायधर्म हाच ज्याचा स्वधर्म, गुरुसेवा हेच ज्याचे नित्यकर्म, क्षेत्र, तीर्थ, देवता, मायबाप, सर्व काही ज्याचे श्रीगुरुचरण, गुरुचरणोदक हें ज्याचे तीर्थ, गुरुचरणरजाला जो कैवल्यमुखाच्या बदलीत घेतो—तो निस्सीम गुरुभक्त वन्य होय, ज्ञान त्याच्याजवळ लोळते

(७ शौच) —‘ बाहेरी कर्मे क्षाळिला । भीतरी ज्ञानें उजळला ’ तोच शुचि स्वधर्मकर्माने बाह्यशरीर व ज्ञानाने अंतर शुद्ध होणे याचे नाव शुचित्व.

(८ स्थैर्य) —प्रारब्धवशात् ससारचक्री फिरत असताना ध्रुवाप्रमाणे किंवा मदराचळप्रमाणे ज्याची अतरीची बैठक ढळत नाही त्याच्या ठिकाणी हे ज्ञानलक्षण पूर्ण आहे असे जाणावे

(९ आत्मविनिग्रह) :—आई एकुलत्या एक बाळकाला जपते तसे अत - करणाला इन्द्रियद्वारी जाऊ न देता तो जतन करितो

(१० वैराग्य) —विषयवार्ता वमनप्राय मानणे व इन्द्रियवृत्तीवर न येणे याचें नाव वैराग्य ‘ नाराचाची आथरणे । पूयपकी लोळणे ’ तसे विषयसुख मानणे हे वैराग्य हे आत्मलाभाचे भाग्य आहे

(११ अनहंकार) —‘ हे कर्म मिया केले । की माझेनि आदरिले सिद्धी गेले ’ असे अवष्टभरहित वागणे, कसलाही कुज नसणे.

(१२ जन्मजरादिस्मरण) :—जन्मजरा, व्याधि, वार्धक्य, मृत्यु इ० दुःखे ‘ अगा न येता दुरूनच सावध राहणे ’

(१३ अनासक्ति) :—मृत्युलोकीचे आपण पाहुणे आहोंत हे ओळखून दाराग्रहपुत्री उदास असणें.

(१४ समचित्तता) :—उन्हाळा व पावसाळा सागराला सारखाच, सायंप्रातर्मध्यान्ह सूर्याला सारखेच, तसे सर्वदा चित्तसाम्य राहणे

(१५ एकनिष्ठभक्ति) —शरीर, वाचा, व मन माझ्या ठिकाणी स्थिर असणे — मिळोनि मिळतचि असे । समुद्री गंगाजळ जैसे ।

मी होऊनि मज तैसे । उपासिती ॥ अ १३-६०८ ॥

(१६ एकांतशाखाची आवड) :— तीर्थे, तपोवने, गुहा, शैलकक्षाची कुहरे, व जळाशयपरिमरे याची आवड, गजबजलेल्या नगराची नव्हे ! ' बहु एकातावरी प्रीति । जया जनसदाची खती ' तो ज्ञानमूर्ति जाण

(१७ अध्यात्मज्ञान) :— ज्या ज्ञानास्तव परमात्मा दिसतो तें ज्ञान व भवस्वर्गादि ज्ञाने ते अज्ञान असा निश्चय करून 'मनबुद्धि मोहरी । अत्यात्मजानी '

(१८ तत्त्वज्ञानार्थदर्शन) :— ज्ञानप्रमेयरोवर मति ज्ञेयवस्तुचा झोंवणे, ज्ञान दाखवील ते ते परमात्मस्वरूप पाहणे

ही ज्ञानाची अठरा लक्षणे मागितली हे प्रत्यक्ष ज्ञानदर्शन होय

२९ स्थितप्रज्ञाची लक्षणे :— ज्याची प्रजा स्वरूपी स्थिर झाली, ज्याची बैठक बसली, त्याची ही लक्षणे आहेत स्वमुखाला अतराय जो काम तो जाऊन जो आत्मसंतुष्ट झाला तोच स्थितप्रज्ञ होय दु खे येऊन कोसळली असता ज्याला चित्ती उद्रेग नाही व जो विषयसुखाच्या कामनेला बश होत नाही, जो अभयपद पावला आहे, निरसूनि उगाधि भेदरहित झाला आहे, पूर्ण चद्राप्रमाणे जो शीतल व उच्चनीचावर समचित्त आहे —

ऐसी अनवच्छिन्न समता । भूतमात्री सदयता ।

आणि पालट नाही चित्ता । कवणे वेळे ॥ अ. २-२९८ ॥

तैसा इन्द्रियार्थी उदासीन । आत्मरसेचि निर्भिन्न ।

जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ॥ ३३४ ॥

जैसा निर्वातीचा दीप । सर्वथा नेणे कप ।

तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूप । योगयुक्त ॥ ३४१ ॥

प्राणिमात्र आत्मरूपी निद्रित आहे तेथे हा जागा व ते जेथे (विषयात) चेडले आहेत तेथे हा निद्रित । वर्षाकाळी नद्याना भरती व ग्रीष्मकाळी ओहटी येते, पण समुद्राला चढउतार नाही—त्या समुद्रासारखी अखंड अक्षोभता त्याचे ठिकाणी असते. रिद्धिसिद्धी त्याला भूलवू शकत नाहीत.

ऐसा आत्मतोषे तोषला । जो परमानंदे पोखला ।

तोचि स्थिरप्रज्ञ भला । वोळख तू ॥ ३६६ ॥

तो अहकारातें दवड्नी । सकळ काम साड्नी ।

विचरे विश्व होऊनी । विश्रामाजी ॥ अ. २-३६७ ॥

३ भक्तियोग.

१ दुस्तर मायानदी —महत् उर्फ म्ळमाया हे सृष्टीचे म्ळ तेथपासून मायानदीचा प्रवाह अखंड चालू आहे ही मायानदी उतरून ' मी होइजे ' हे कसे व्हावे, ब्रह्मरूपता कशी प्राप्त व्हावी ? मायानदी तर दुस्तर आहे तिचे रूपकाने सुंदर वर्णन या प्रकरणात केले आहे कालगतीच्या वेगाने प्रवृत्तिनिवृत्तीच्या दोन्ही तटामधून ही ' दुवाड मायानदी ' वाहत आहे त्रिगुणाच्या मेघ-वृष्टीमुळे मोहाचे महापूर येत आहेत, द्वेषाचे आवर्त, मत्सराचे वळसे, अहंकाराच्या लाटा, मदत्रयाच्या उसळ्या, जन्ममरणाचे खळगे, यांनी ही गजबजली आहे ' ऐसा हा महापूर कवणे । तरिजेल गा ? ' आणि मौज ही की तरून जाण्यासाठी ' जो जो कीजे तरणेपावो । तो तो होय अपावो ' कोणी स्वयं-बुद्धीच्या बाहुबळावर पोहत निघाले ते कोठे गडप झाले त्याचा पत्ताच नाही. कोणी जाणीवेच्या डोहात बुडाले कोणी वेदत्रयाच्या सागटी घेऊन निघाले ते 'मदभीनाच्या तोडी । सगळेचि गेले ।' कोणी शरीरबळ व दीर्घायुष्य घेऊन निघाले ते विषयमगरीनी चघळून टाकून दिले कोणी यज्ञक्रियेची पेटा घेऊन निघाले ते स्वर्गसुखाच्या कपाटी अडकून राहिले कर्मभागी विधिनिषेधाच्या वळशात सापडले. शोकाचे कडे, क्रोधाचे आवर्त, आपत्तिरूप गिधाडाच्या उड्या, काही बोल्ड नका ' वैराग्याची नाव व विवेकाचा दोर—काहीसे उपयोगी पडतात, पण प्रसंग कठिणच ' जीव आगवळाने काय ही मायानदी तरून जाणार ?

येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावे मज भजले ।

तया ऐलीच यडी सरले । मायाजळ ॥ ७-९७ ॥

सद्गुरु तारू, आत्मनिवेदनाचा ताफा, हे मिळून जे अमेदभक्तीने निवृत्तितटाला लागले ते तरले, पण ' ऐसे भक्त विपाडले (विरळ) । बहुवस नाही '

२ ईश्वरभजनावान्धून उपायच नाही:—देह ही एक शतजर्जर नोका आहे तिची निश्चिती काय मानायची आहे ' दु.खशोकाच्या वर्षावात, मृत्यूचा वणवा पेटला असताना, अनित्य व अशुख अशा ह्या मृत्युलोकीच्या

जीवानी कशाचा आधार घरावा ? कोणाच्या बळावर निश्चित असावे ? विद्या, वय, याचा काही भरवसा आहे ? ' मज न भजता भरवसा मुखाचा कोण ? ' विषयसुख ह्य० ते इगळाच्या आयरुणावरची निद्रा ' तेथे सुख कसचे ? पण लोक निश्चितपणे ससार.उखात दग दिसतात, याचे नवल वाटते ' हे विषय भोगीत आणि तृष्णा वाढवीत आहेत ' बेडूक सापाच्या तोंडात चालला आहे तरी वर माशी दिसली की, जीभ वर करून चाटायला घडपडतच आहे ' येथे दैवयोगाने जन्म लाभला. —

तरी झडझडोनि वाडला निघ । इथे भक्तीचिये वाटा लाग ।

जिया पावसी अव्यग । निजधाम माझे ॥ ९-५१६ ॥

३ चतुर्विध भक्त —आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी असे भक्ताचे चार प्रकार आहेत, अर्थात् चार प्रकारानी देवाला भजणारे लोक आहेत. या चौघात खरा निरपेक्ष भक्त ज्ञानी हाच होय. ज्याचा कर्तृत्वाहकार लीन झाला असता भेदभाव मावळून जो हरीरूपी समरस झालेला असतो व देवामाठीच जो देवाला भजतो तो ज्ञानीभक्त होय

शरीरी हन कर्मे । तो भक्त ऐमा गमे ।

परी अतरप्रतीतिधर्मे । मीच जाहला ॥ ७-११६ ॥

त्याच्या शरीराकडून घडणारी कर्मे पाहता तो भक्त असा वाटतो पण त्याचा स्वानुभव पाहता तो व देव एकरूप आहेत असेच दिसेल दुभत्याच्या आशेने जग घेऊन्या गळ्याला दावे बाधते, पण दाव्यावाचून ज्याच्यासाठी ती पान्हावते तो वत्स वेगळाच आहे ' वत्सही गार्दकडे तनुमनप्राणे धावतो अशी अनन्यता ज्ञानीभक्ताच्याच ठायी असते. देहभाव विसरूनच देवाच्या चाडेने देवाला अनन्यप्रेमाने भजणारा तो ज्ञानीभक्त. तो आणि देव एकच, फार काय पण तो ' चैतन्याचि केवळ माझे ' असे भगवान् सांगतात

४ वेडे माझा व्यापकपणा न ओळखतां मला भजतात. —सर्व वास्तुदेवात्मक आहे या प्रतीतीशिवाय देवाला भजणे म्हणजे ती अज्ञानातलीच भक्ति ' देव ओळखून देवाला भजले पाहिजे. अमृताच्या सागरात बुडन तोंड घट्ट मिटायचे व मनात डबक्यातले पाणी आणायचे त्यातलाच तो प्रकार. अमृतात बुडून मरणे ते हे ' अमृत होऊन अमृतात का न नादावे ? फळहेतुचा पिंजरा ह्य० हें शरीर किंवा शारीरभाव बाळगून देवाला भजायलाच का जावे ? प्रती-

गेच्या पखानी चिंदबरात व्यापकपणाने का न उडावे ? तेणेकरून प्रशस्त सुखाचा अनुभव येईल. मी देव अपरपार तसें होऊन मला भजावे—तें सोडून अव्यक्ताला ३० सर्वात्मकाला व्यक्त मानून—लहान करून वेडे भजत असतात.

५ भक्तांचा अभ्यासयोग:—डोळे, कान, मन, माझ्याकडे लाव ' आत गाहेरी आघवे । मीचि करुनि घालावे ' तू तूणाला विसरून मद्रूप हो मन, बुद्धि मला दे, बुद्धीनें माझा निश्चय कर, मनाने माझे चिंतन करीत जा अशक्य काय आहे ? ' अगा ' उपायबळें पगु । पहाड टाकी ' चित्ताला परमपुरुषाची गोहोर लाव, मग देह राहो अथवा जावो नदी सागराला मिळते तसे चित्तच वतन्य होईल मी होऊन माझी उपासना कर अशा नित्ययुक्ताना मी सतत पाभाळायला आहे ना ?

६ अभ्यासास दुष्कर कांही नाही —मला मन बुद्धि अर्पण करून मोकळा हो अरे ' तू मळचा मुक्तच आहेस भिऊ नकोस आठ प्रहरात मला एक निमिष त जा जो जो क्षण माझे मुख पाहील तेबढ्यापुरता तरी तू मुटशील, विष-गाना ओहटी लागेल, प्रपचातून मन निघेल कृष्णपक्षातलें शशिबिंब कर्मा होत होत अवसेला नाहीसें हातें तसें भोगातून चित्त काढता काढता वासनाक्षय होईल । माझे अपार मुख भोगशील यालाच अभ्यासयोग म्हणतात अभ्यासाने काय शक्य होत नाही ? अतराळात राहता येते, सर्पव्याघ्र निवैर करिता येतात —

म्हणोनि अभ्यासासी काही । सर्वथा दुष्कर नाही ।

यालार्गा माझिया ठायी । अभ्यासें मिळे ॥ १२-११३ ॥

७ 'समस्त त्रैलोक्याचा गोसावी' मी आहे हे भगवान् स्वमुखाने पटवून घातत हे चराचर ज्या प्रकृतीच्या पोटी सामावले आहे ती प्रकृतिच जेथे विसा-ते ती परमगती मीच आहे, ज्याच्या आधारावर प्रकृति नादते व विश्वाचे स्थितिलय करिते त्या ' विश्वश्री'चा भर्ता मीच आहे आकाश, वायु, अग्नि, जल, समुद्र, पृथ्वी, हे सर्व माझ्या आज्ञेनें वर्ततात वेद, प्राण, काल याचा नेयामक मी जलकल्लोळप्रमाणे या जगाचा व माझा एकात्मतेचा सबंध आहे. ज्ञाना मीच उद्धर्ता आहे जगाचे बीजरूप जो सकल्प त्याचा निक्षेप मीच आहे सकल्पवासनासंस्कार जेथून उठतात व जेथे आटतात तें निधान मीच आहे सारांश सत्तासत् सर्व माझेच स्वरूप आहे.

८ विश्वविस्तार हा माझाच आहे. बीजापासून कोम, खाद्या, शाखा, पाने,

फुले, फळे हा सर्व बीजाचाच वित्तार त्याप्रमाणे माझ्याच सकल्यापासून हा विश्व-
वित्तार आहे मी सर्वत्र आहे माझ्या विभूती अव्यय आहेत शरीरावरचे रोम
किंवा पृथ्वीचे परमाणू जमे मोजता येत नाहीत, तशा माझ्या विभूती मोजता
येणार नाहीत. माझ्या एका अशाने हे विश्व व्यापले आहे म्हणून 'भेद साउन
साम्याने मला भजणे' हीच माझी मक्ति होय

साने थोर न ह्मणावे । उचनीचभाव साउवे ।

एक मीचि ऐसे जाणावे । वस्तुजाताते ॥ १०-३०५ ॥

९. यंत्रारूढ भूतांचा चालक ईश्वर — भक्तियोगाचे रहस्य वरप्रमाणे
सांगितल्यावर मळपदावर येऊन भगवान् अर्जुनास सांगतात अर्जुना 'कर्म, तान,
भक्ति या तिहीची रहस्ये तुला सांगितली तात्पर्य हे आहे की मृष्टीचा चालक
ईश्वर असून भूते निमित्तमात्र आहेत अहंकार सोडून, व ईश्वरी चित्त ठेऊन
भागा आलेली कर्मे सग व फलाशा सोडून करावीत एवढेच जीवाकडे राहणे.
सग त क्षालधर्माप्रमाणे वागण्यास तयार आहेस ना '

पूर्वेकडे वाहणाऱ्या गगेच्या ओघात मापडलेल्या जीवाने पश्चिमेकडे पोहत
जाण्याचा हट्ट धरणे व्यर्थ आहे, त्याचा तो आग्रह टिकायचा नाही त्याला ओघ
खेचून नेईलच नेईल मी साळीपगाने उगवणार नाही असा साळीच्या कणाचा
आग्रह चालेल काय ? नाही चालणार तसा त् क्षत्रियाच्या कुळात जन्मला असून
शौर्य, तेज, दक्षता इ क्षात्रगुणाचा बनलेला आहेस, त आता युद्ध करणार नाही
म्हणतोस पण तुझे क्षत्रियत्व तुला गप्प बस देणार नाही तुझी प्रकृति क्षत्रियाची,
संस्कार क्षत्रियाचे, आजवर वेळोवेळी तुझ्या क्षात्रतेजाने प्रतिकूल परिस्थितीतही
उच्चल खाल्ली नाही काय ? साग, साग-विराट देशाचा राजा उत्तर लढाईतून
पळून जात असताना, तुम्ही पांडव अज्ञातवासात असून पुढे होऊन शत्रुवर का
चालून गेलात ' ' हा क्षालस्वभाव तुझा । झुजवील त्ते ' ' रोग्याला
काय रोग आवडतो ? दरिद्र्याला दारिद्र्य आवडते ? पण अदृष्ट बलवत्तर आहे
ते भोगविल्याशिवाय राहत नाही ते अदृष्ट ईश्वराचीन असल्यामुळे वेगळे काही
करणार नाही व ईश्वर तुझ्या हृदयात आहे सर्व भूताच्या हृदयाकाशात चेतन्य-
वृत्तीच्या सहस्र किरणानी तो उगवला आहे सर्वभूताच्या हृदयी स्फुरणारा सम-
ष्टिरूप अहंकार पाघरून व आपल्या मायेचा पडदा पुढे लावून तो एकाकी समर्थ
असा ईश्वर ८४ लक्ष योनिरूप छायाचित्रे नाचवीत असतो, ब्रह्मदेवापासून कीटका-

पर्यंत सर्वांना त्याची त्याची योग्यता पाहून ते ते देहाकार देत असतो जो देहाकार ज्या प्राण्यापुढे त्याच्या कर्मानुरूप उभा राहतो त्या देहाकारावर तो प्राणी ' हा देहच मी' अशा अभिमानाने आरूढ होतो आपल्या प्रतिस्पर्धाला ' मीच तें' अशा भ्रमाने अजजीव पाहतो तसे देहालाच मी म्हणून हा म्हणतो देहाकाररूपी यत्रा-वर चढवून ईश्वर प्रारब्धकर्माचे सत्र हालवीत असतो तेव्हा ज्या प्राण्याला जे स्वतंत्र प्रारब्धकर्मरूप सत्र माऊन ठेवले असते त्या गतीला तो पात्र होत असतो. लोहचुवकाच्या योगाने लोखंडाचे खिळे अगर सुया फिरू लागतात त्याप्रमाणे ईश्वरसत्तेच्या योगाने प्राणी आपापले व्यापार करितात बीजरूप बनलेल्या प्रकृतीच्या अनुरोधाने एकटा ईश्वर अनेक भूताना चेष्टवितो, आणि तो तुझ्या हृदयात आहे अर्जुनपण सोडून ' मी ' असें जे तुझ्या हृदयात स्फुरण आहे तेच ईश्वराचें रूप होय तो प्रकृतीला प्रवृत्त करील व ती तुला युद्ध करायला लावील, म्हणून करणे आणि न करणे दोन्ही प्रकृतीच्या माथी मारून ती प्रकृतीही ज्याच्या स्वाधीन आहे त्या ईश्वराला (गंगा सागराला मिळते तशी) अहंकार, वाचा, चित्त व देह ही सर्व अर्पण कर. मग त्याच्या प्रसादाने सर्वांचा जिच्यांत लय होतो अशा शातिरूप स्त्रीचा स्वामी होऊन तू स्वानंदाने स्वस्वरूपी रमशील

१० विश्वरूपदर्शनाची उत्कंठा—अर्जुनाला देवाच्या व्यापकस्वरूपदर्शनाची उत्सुकता वाटून तो ह्मणाला ' देवा ' हे विश्व ज्याच्या सत्कृत्याने होते व ज्याला तू आपलें निजरूप किंवा परधाम ह्मणतोस, जेथून ही द्विभुज चतुर्भुज रूपे घेऊन येतोस, ज्याला उपनिषद गातात, जे योगी हृदयात पाहतात, ज्याला सनकादिक प्रिलगून आहेत, ते तुझे अगाध विश्वरूप—जे मी कानांनी मात्र ऐकून आहे तें पाहण्यासाठी माझे चित्त उतावीळ झालें आहे '

११ विश्वरूपदर्शन—मग देवाने अर्जुनाला दिव्यचक्षु दिला, त्याने ज्ञानदृष्टी पसरून त्याने देवाचें संपूर्ण ऐश्वर्य पाहिलें अवतार ज्या महामुद्रावरचे केवळ तरंग आहेत, ज्याच्या कडवशासुळे हें विश्व सृजण दिसते, ज्या अनादिभूमिकेवर हें चराचर चित्र उमटलें आहे, तें आपले निजरूप देवानें पार्थाला दाखविलें. सूर्यप्रकाशामुळे तारागण लोपून जाते, तशी ही विश्वरचना लुप्त झाली. मन, बुद्धि, इंद्रियें सर्व माधारली पुढचे चतुर्भुजच नानारूप झाले ' त्या विश्वरूपात त्यानें नानाविध वदनं, हात, पाय, डोळे पाहिले 'आपण हात आपण हतियार। आपण जीव आपण शरीर ' असें पाहिले. अजुनाचें पाहणें आणि न पाहणें दोनी

हरपले. बारा सूर्याएवढे ते देवाचे दिव्यलावण्य विश्वतोमुख पाहिले तेव्हा आपण विश्वासगट आटून गेला देहावर अष्टसात्विकभाव उभे राहिले, त्याचा ब्रह्मानदाचें राज्य मिळाले. “देवा ! नानाभूती मी तुझा विस्तार पाहेला. तुझ्या वदनात अनंत ब्रह्माडे साठविली आहेत त् उभा ना बेंठा, उच ना खुजटा—या तुझ्या रूपात आदिमन्यत तिन्ही नाहीत. विश्वाची त् साठवण आहेस दशदिशा, सप्तलोक, चवदाभुवने सर्व तूच आहेस. देव तुझीच स्तुति करीत आहेत. अनंत वदने, अनंत नेत्रे, अनंत हस्त, अनंत भुज व अनंत शस्त्रे, अनंत चरण, सर्व तूच आहेस. ‘ भुललो मी दिशा न देखे । आपणपे नेणें ’ ही सर्व मैन्ये तुझ्या तोंडात गडप झाली —

वेणी प्रसन्न होई देवराया । सहरी सहरी आपुलो माया ।

काढी माते महाभया—पासूनिया ॥ ११—३८५ ॥

“ अर्जुना ! अरे ! कोणी कोणाला मारीत नाही मीच कालरूप होऊन सर्वांचा सहार करितो ” ज्ञानोबा म्हणतात —

मी मारिता हे मरते । ऐसेनि वेटाळिळा होता मोहे बहुते ।

तो फेडावयालागी अनते । हे दाखाविले निज ॥ ११—४०८ ॥

१२ विश्वरूपस्तुति—विश्वरूप पाहता पाहता अर्जुनाने देवाची स्तुति केली व त्या सर्वात्मकाला सर्वत्र नमन केले.

१३ अपराधक्षमापनः—आपल्या अपराधाची क्षमा मागितली ही दोन्ही प्रकरणे गोड व सुलभ आहेत.

१४ चतुर्भुज पाहिजे !—विश्वरूप पाहून अर्जुन हष्ट झालाच, पण मनुष्यस्वभावाला सहज अशी रोजची बोलतीचालती सगुणमुर्ति पाहण्याची त्याला परत उत्कठा लागली देवाच्या इतक्या तोडाशी कसे बोलावे, इतक्या शरीराना कसे आलिंगावे ‘ वाऱ्याबरोबर वावता येत नाही, गंगनाला आलिंगन देता येत नाही, समुद्रात जलक्रीडा होत नाही चराचर विनोदाने पहावे, पण सुखाने राहता येते आपल्या घरीच ’ ‘ देवा ! चतुर्भुज रूप तुझे । तो विसावा आह्मा ’ योगायोग, दानपुण्य, भजनपूजन या सर्वांचे फळ तुझें सगुण चतुर्भुज रूप. विश्वरूपाचे सोहळे पाहून डोळे निवाले पण आता कृष्णमूर्तीसाठी हे उतावीळ झाले आहेत.

आह्मा भोगमोक्षाचिया ठायी । श्रीमूर्तीवाचूनि नाही ।

तेसाचि साकार होई । हे उपसहरी आता ॥ ११-६०८ ॥

१५ विश्वरूपी चित्त ठेव—देव म्हणतात, 'तुझ्या धसाळपणाला व हेकट-पणाला काय म्हणावे ' अरे ' विश्वरूपदर्शनाचा महत्त्वाभ झाल्यावरही तुला पुन्हा सगुणाची भूक आहे ' कृष्णादि अवतारांनी ही मूळ खाण आहे हे सकलाच आहे. ' आग सोडून छाया आलिंगितोस ' तुला काय म्हणावें ' हे व्यापक निर्गुणस्वरूप चित्तात स्थिर ठेव पक्षिणी घरट्यातल्या पिलाजवळ जीव ठेवन जशी अतराळात संचार करिते, किंवा गाय चित्त घरी वत्साजवळ ठेवून डोंगरी चरायला जाते, तसे चित्त या निर्गुणाच्या ठिकाणी वतनद्वार करून ठेव आणि बाह्यमुखापुरतें सगुणसगुणीचे मुख भोग ' विश्वरूपाचें तेज चतुर्भुज कृष्णमूर्तीत सामावले पट्ट्यासारखें भगवान् चतुर्भुज झाले ' ते पाहताच अर्जुनाला आनंद झाला. त्याने विश्वरूप व कृष्णमूर्ति या दोन्हीचा चित्तात विचार केला आणि विश्वरूपाहून कृष्णमूर्तीतच अधिक लाभ आहे असा निश्चय केला

येथें एक रहस्य आहे श्रीकृष्ण अर्जुनाला निर्गुणस्वरूपाकडे ओढतात तरी अर्जुन कृष्णाच्या सगुणरूपावरच लब्ध आहे. कृष्ण गुरु व अर्जुन शिष्य हे लक्षात आणता दोघाचेहो द्वयगणे यथार्थ आहे गुरूला निर्गुणब्रह्मश्रेष्ठ वाटावें व शिष्याला श्रीगुरुमूर्तीपरते ब्रह्मच न दिसावें हें दोघाचे समुचित आहे. निर्गुणाचे ज्ञान-विज्ञान होऊनही गुरूच्या सगुणमूर्तीपरतें त्रैलोक्यात कांही श्रेष्ठ न दिसावें यांत शिष्याची कृतार्थता आहे, व आपल्या सगुणाच्या मोहांतून शिष्याला सोडवून त्याला निर्गुणपदी स्थिर करावें यात गुरूची पूर्णता आहे आता विश्वरूप आणि चतुर्भुज, अज्यक्त आणि व्यक्त, निर्गुण आणि सगुण, याबद्दलचा निश्चय पुढील २।३ प्रकरणात दिसेल.

१६ अव्यक्तोपासना मोक्षदायक पण कष्टप्रद आहेः—

सोहभावाच्या जपाने जे निराकाराला झोंबतात व त्यासाठी योगाभ्यासबलानें मनबुद्धिइंद्रियातीत निर्गुणी स्थिर होऊ पाहतात त्यांना ' अधिक काहीं मिळें—ऐसें नाहीं । कष्टचि तया ' सोहमिद्धीचा मार्ग बिकट आहे. रिद्धिमिद्धीची द्वंद्वे व कामक्रोधाचे उपद्रव त्याच्या मार्गे हात धुवून लागतात शीत वेढावे, उष्ण पाघुरावे, ताहानें ताहानचि पियावी, भुकेलिया भूकचि खावी—असा हा नित्य-नवा अग्निप्रवेश आहे योगमागानें निघतात ' त्याच्या दुःखाचाचि वाटा । भागा आला ! ' दात पडलेल्या मनुष्यानें लोखंडाचे चणें खाल्ले तर त्याचें पोट

भरेल का दात पडतील ? बाहूनी समुद्र तरण्याचा किंवा पायी आकाशात चालून जाण्याचा प्रयत्न करणारे ' क्लेशा पात होती ' -

म्हणोनि येर ते पार्था । नेणतीचि हें व्यथा ।

जे का भक्तिपथा । वोठगले ॥ १२-७५ ॥

१७ प्रेमळ सगुणभक्त हेच खरे योगी:—वर्षाकाळी नदीचे पाणी चढत असते त्याप्रमाणे ज्याची भजनी श्रद्धा वाढत असते, समुद्राला पोचत्यावरही गमेली मागूनही जलाचे लोट येऊन मिळत असतात त्याप्रमाणे सर्वेन्द्रियासह जे मजमथे चित्त ठेवून अहोरात्र माझी उपासना करितात, व याप्रमाणे जे आपलें सर्वस्व मला वाहतात ' तेचि मी योगयुक्त । परम मानी '

१८ सगुण निर्गुण दोनी एक:—हा सिद्धांत ज्ञानेश्वरीत जागोजाग कसा माडला आहे हे या प्रकरणात दाखविले आहे कष्ट कमी व सुख अपार असा हा सगुणोपासनेचा मार्ग आहे. **अर्जुन** म्हणतो:—व्यक्त आणि अव्यक्त दोन्ही देवाचीच रूपे भक्तीने व्यक्ताला मिळतात, योगाने अव्यक्ताला पावतात व्यक्ताची (सगुणाची) उपासना सुलभही आहे. सोन्याच्या लगडीला जो कस तोच एका वालाला, ' म्हणोनी एकदेशीया व्यापका । सरिमा पाड' म्हणोन एकदेशीय व व्यापक दोहोची योग्यता सारखीच. अमृताच्या सागरात जे सामर्थ्य तेच चळभर अमृतात आहे **देव** झणतात - जेथून शब्द मागे सरतो, जेथ सकल्प निमतो, विचाराचा मार्ग खुटतो, जें उन्मनीचे लावण्य व तुर्येचे तारुण्य, जें विश्वाचें मूळ व आनदाचें स्थळ, जो नामरूपाचा शेवट असे जे अनाद्यनंत परमतत्त्व—माझे निजस्वरूप:—

ते हे चतुर्भुज कोमेली । जयाची शोभा रूपासि आली

देखोनि नास्तिकी नोकिली । भक्तवृंदे ॥ ६-३२४ ॥

नास्तिकानी भक्तछल केला झणून तेच निजस्वरूप चतुर्भुजरूपाने व्यक्तीला आलेले होय ' निर्गुण तेंच सगुण यात भेद नाही ब्रह्मत्वालाच सायुज्य (मोक्ष) झणतात, पण माझी (श्रीकृष्णाची, सगुणाची) भक्ति ही ब्रह्मत्वाला पोचविणारी पायरी आहे झणून मी (सगुण) साधन व ब्रह्मत्व साध्य असे मानू नकोस का की ' ब्रह्मज्ञान नसे । मीवाचूनी ' ह्य० माझ्यावाचून ब्रह्म दुसरें नाही.

पै मडळ आणि चद्रमा । दोनी नव्हती सुवर्मा ।

तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेद नाही ॥ १४-४०६ ॥

भगवानाचे अमूर्तपण न मोडता ' तो मूर्तीचेनि मेळे । अमूर्ताचे होऊनि खेळे ' (५-८१) **ज्ञानोबाराय** ४ थ्या अध्यायात (११ ते १५) अर्जुनाच्या भाग्याचे कौतुक करिताना म्हणतातः—या जगदीश्वराचें याच्या ठिकाणी केवढे प्रेम आहे ' तो हा निजस्वरूप । अनादि निष्कप, ' 'हा त्रैलोक्यपटाची घडी व आकाराची पैलथडी,' असा निराकार निर्गुण परमात्मा—' जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती । ' तात्पर्य अज्यक्त तेच व्यक्त, निर्गुण तेच सगुण. सगुण निर्गुण एक परमात्मा, भिन्न नाहीत, हा सिद्धांत खरा आहे पण तोच निर्गुण परमात्मा भक्तप्रेमवश होऊन सगुणसाकार होतो तेव्हाच्या त्याच्या भजनाची गोडी अनिर्वाच्य आहे

१९ अवताराचे प्रयोजन.—माझा अवतारच मुळी भक्ताच्या उद्धारासाठी, सावच्या रक्षणामाठी-दुष्टाच्या नाशासाठी व धर्मपरित्राणासाठी मी वेळोवेळी अवतार घेतो असे भगवान् सांगतात मी अमूर्त आहे, अज आहे, अव्यक्त आहे, पण प्रकृतीच्या आश्रयाने मी मूर्त होतो अवर्माचे प्राबल्य झाले झणजे ' आपुल्याचेनि कैवारे । मी साकार होऊनि अवतारे ' दुष्टाना शासन करून मी सज्जनाकरवी सुखाची गुढी उभवतो, पातकाचा नाश करून धर्म व नीति याचे लग्न लावतो तेणे करून ' स्वमुखे विश्व केदि । वर्माचि जगी नादे ' पण अवताराचेही वर्म सांगतो ते साधुमुखाने समजून उमज

माझे अजत्वे जन्मणे । अक्रियताचि कर्म करणे ।

हे अविकार जो जाणे । तोचि परममुक्त ॥ ४-५८ ॥

भाव तसा देव भावाप्रमाणे फळ मिळते ' जे जेसे माझ्या ठायी भजती, महिी तथा तैसाचि भजे ' हे विसरू नकोस डोंगराच्या कळ्याखाली प्रतिभ्वनि निघतो तो आपुऱ्याच बोलाचा असतो तुमच्या भजनाला मी केवळ साक्षिभूत आहे, ' येथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ' म्हणून माझ्याठायी विमलभाव ठेव व माझे सगुणनिर्गुणरूप जाण.

सगुणाचे प्रेम व निर्गुणाचा बोध दोन्ही भक्ताच्याठायी एकरूप असतात. **ज्ञान व भक्ति एकरूप अनुभवणें हें साराचेंही सार आहे.**

२० नामघोषगौरवें धवळलें विश्व —नामसंकीर्तनभक्तीचें मुख अपार आहे. कीर्तनप्रसंगी नाचण्यावागडण्यानें चित्ताचे अन्य व्यवसाय सुटून पापाचे नावही राहत नाही यमदमादि व तीर्थयात्रादि यापासून होणारे लाभ तर

कीर्तनाने होतातच, पण ' विश्वाची दुःखे ' नाहीशी होतात व ' अवघे जगचे महासुखे । दुमदुमित भरले ' असा अनुभव येतो. कीर्तनभक्ति ही ' योगेवीण दावीत कैवल्य ओळा ' ह्या योगाच्या खटाटोपात न पडता कीर्तनरंगीच ब्रह्म प्रत्यक्ष होते, ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. माझ्या भक्ताना चंद्रसूर्यमेघाच्या उपमा अपुऱ्या पडतात. समुदायाच्या उद्धाराचा हा मार्ग असून यात राव व रक, साना व थोर असा भेद राहत नाही. कीर्तनसुखाने वैकुण्ठच पृथ्वीवर येते कीर्तनात ' कृष्ण, विष्णु, हरि, गोविंद ' या नामाचे घोष चालतात व मधून मधून विशद आत्मचर्या होते. भगवान् म्हणतात मी वेळेला वैकुण्ठ सापडणार नाही, सूर्य-विवातही दिसणार नाही, योग्याच्या ध्यानातही आढळणार नाही,

परी तयापासी पाडवा । मी हारपला भिंवसावा ।

जेथे नामघोष बरवा । करिती माझा ॥ ९-२०८ ॥

२१ नमनभक्ति — ब्रह्मदेवापासून मशकापर्यंत हे सर्व विश्व भगवत्स्वरूप जाणून लहानमोठे, सर्जीवनिर्जीव, आपला मोठेपणा किंवा दुसऱ्याची योग्यायोग्यता, इ० भेद विमरून उंचीहून खाली वाहणाऱ्या उदकाप्रमाणे व्यक्तिसाम्राज्याला लोटा-गण घालणे ही नमनभक्ति होय. फळांनी बहरलेल्या वृक्षाची छाया जशी जमीनी-पर्यंत लवते त्याप्रमाणे निरहकार होऊन लीनतेने भूतमाती नम्र होणे व मजमथे मिळून मला भजणे ही नमनभक्ति होय.

२२ देवाला सर्वस्व हवे, उपचार नकोत.—डोळ्यात, कानात, मनात, वाणीत—सर्वांगी सर्वांठाची—जे भगवतालाच भजतात, ज्याचा अहंकार, लोभ, काम, प्रेम, सर्व चेष्टा भगवत्वर असतात, ते जिवत्तपणीच माझ्या स्वरूपा मिळून जातात, मग मरणावसरी दुसऱ्या कोठे जातील ? जे सर्वस्व मला वाहतात ते सायुज्यपदी चढतात—

अर्जुना माझे ठायी । आपणपेवीण सौरपु नाही ।

मी उपचारे कवणाही । नाकळे गा ॥ ९-३६७ ॥

२३ भक्तांची लक्षणें— बाराव्या अध्यायात ' अद्वेष्टा सर्व भूताना ' येथपासून तो ' भक्तास्ते तीव मे प्रिया ' येथपर्यंतच्या ८ श्लोकांत भक्तलक्षणे सांगितली असून ह्या अष्टकाला भगवतानीच गीतेंत ' धर्म्यामृत ' असे गोड नाव दिले आहे. आधीच ते ' अमृत, ' त्यात ज्ञानोबारायानी आपल्या ' सुवर्णचषका-तून ' ते दिल्यामुळे अतिशयच गोड लागते. ह्या शंभर अमृतबिंदुपैकी एक बिंदु

जरी पचविता आला तरी तो अमृतत्व दिल्याशिवाय राहणार नाही. ह्या सर्व परममधुर ओव्याचा ओघ गगाप्रवाहाप्रमाणे सहजसुंदर असा असून त्यात मना-सह निमज्जन करणाऱ्या भाविकास स्वोद्धारासाठी दुसरे तीर्थ पाहायलाच नको । भक्तलक्षणे भक्ताच्याच तोंडून ऐकण्यात बहार असते, का की त्यात तो स्वानुभवच बोलत असतो, भग.येथे तर देवभक्तपणाचे उभयविधसुख जाणणारे ज्ञानेश्वर महाराज ती सांगत आहेत, तेव्हा त्याची गोडी अनिर्वचनीय आहे हे सांगायलाच नको. ही वाचकानी मूळातूनच पाहून जिह्वाग्री नाचवावीत म्हणजे त्याचा अमृतरस त्याच्या हृदयात उतरेल अंतरगभक्ताला ती डोलवतील, साधकाला पथदर्शक होतील व रसिकाला उज्ज्वल व उन्नत उपमादृष्टातानी रमवितील. नेहमीचेच दृष्टात-चैतन्य, वसुधा, सूर्य, समुद्र, आकाश, विहगम, प्राण, दीप, इक्षुदंड, मेरु, चडिका, उदक, इ०-या दृष्टातानी व यथोचित व सहजमनोहर शब्दांनी ज्ञानेश्वरांनी भक्ताच्या अंतरगाचे दिव्य चित्र उभे केले आहे ही काय द्राक्षाची बाण आहे की कमलवन आहे की तारागण आहे की हिऱ्याची खाण आहे याला उपमा तरी कसली द्यावी ? ज्ञानेश्वरांच्या मुखातून टाटप गळलेले हे सुवाधिदुचातक होऊन सगळेच्या सगळे गिळावेत आणि कृतार्थ होऊन जावे भक्तलक्षण-रूपी भक्तिमार्गाचा इतका उज्वल वडा साधकाना अन्यत्र कोठे मिळेल ?

२४ देवाचे भक्तप्रेम —अशा भक्ताला मी डोक्यावर घेऊन नाचतो. त्याच्यासाठी अचक्षला मला टोळस व चतुर्भुज व्हावे लागते ।

देव म्हणतात अशा भक्ताचे चरित्र गातात तेही मज प्राणापरोते प्रिय आहेत.

२५ भक्तांच्या मेळ्यांतलें संवादसुखः—मचित्त व मत्प्राण झालेले भक्त ज्ञानभक्तिभाग्य भोगीत असताना ' जीवो मरो विसरले । बोधाचिया भुली ' अशा अवस्थेत संवादसुखाच्या आनंदोल्लासात ते ज्ञानभक्तीचीच देवधेव करितात. जवळची सरोवर पाण्याने तुडुब भरून वाहू लागली की एकमेकात मिसळतात व सारे जळमय होते तसेच भक्तांच्या मेळ्यात आनंदकल्लोळ उठून दिवसरात्र हरिप्रेमसुख सारेच पूर्णपणे भोगतात.

जैसी कमळकळिका जालेपणे । हृदयीचिया मकरदा राखो नेणे ।

दे राया रका पारणें । आमोदाचें ॥ १२७ ॥

तैसेचि माते विश्वी कथित । कथिलेनि तोषे कथ विसरत ।

मग त्या विसरामाजी विरत । आगे मनें ॥ अ० १०-१२८ ॥

२६ हें समस्तही श्रीवासुदेवः—गुरुकृपेची प्रभात होऊन ज्ञानाचें कोवळें ऊन पडलें म्हणजे साम्याचें सकल ऐश्वर्य प्रगट होते व जिकडे पहावें तिकडे देवच—आंतही देव व बाहेरही देव. असा अतर्बाह्य हरिरूप होऊन हरीचें परममुख भोगणारा तो खरा ज्ञानीभक्त

हे समस्तही श्रीवासुदेव । ऐसा प्रतीतिरसाचा वोतला भाव ।

म्हणोनि भक्तामाजी राव । आणि ज्ञानिया तोंचि ॥ ७-१३६ ॥

२७ ज्ञानभक्ति म्हणजेच अद्वैतभक्तिः—भोजनसमयी ग्रासोग्रासी क्षुधा जिरत जिरत तृप्ति झाली की, ती नाहीशी होणे, किंवा चालताना वाट सरत सरत मुकामाच्या जागी पोचल्यावर चालणे खुटून विश्रांति मिळते, किंवा जाग आल्यावर निद्रा सपते, अथवा पूर्णिमेला पूर्णचंद्र झाल्यावर चंद्राची वाढ खुटून शुक्लपक्ष सप्तमी, त्याप्रमाणे आत्मज्ञान होऊन हा आत्मस्वरूप झाला की, अज्ञान व ज्ञान दोन्ही मावळतात कल्पातकाळी नदी व समुद्र या दोघांच्या मर्यादा आटून आब्रह्म जसे उदकच उदक होतें किंवा अलंकार आटविल्यावर जसे सोनेच सोनेपणाने राहते त्याप्रमाणे जीवत्व व शिवत्व किंवा अज्ञान व ज्ञान दोन्ही नाहीशी होऊन ज्ञप्तिमात्र चैतन्य उरतें—‘ मी एक वाचूनि कही । तथा तथाही सकट नाही ’ यालाच चौथी भक्ति किंवा ज्ञानभक्ति म्हणतात आर्तादि अपेक्षेने ‘ चौथी ’ म्हणायची,

येच्छवी तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती ।

पै माझिये सहजस्थिती । भक्तिनाम ॥ १८-१११३ ॥

आणि ज्ञानभक्ती सहज । भक्त एकवटला मज ।

तो मीचि केवळ—हे तुज । श्रुतही आहे ॥ ११३० ॥

ज्ञानी इथे स्वमावृत्ति । शैव म्हणती शक्ति ।

आम्ही परमभक्ति । आपुली म्हणों ॥ १८-११३३ ॥

ज्ञानी तिला आत्मान म्हणतात, आम्ही तिलाच ज्ञानभक्ति किंवा पराभक्ती म्हणतो. ‘ भक्त एकवटला मज ’ या सहजस्थितीला भक्ति म्हणतात. भक्तीत विवेक, वैराग्य, बध्मोक्ष, प्रवृत्ति, निवृत्ति, सर्व भेद लयाला जातात. ज्याला मी होणें बाकी राहिलें नाही त्याला क्रियेने मला भजणे उरलें नाही हे उघड आहे. ‘ तरंग सर्वांगी तोय चुबी प्रभा सर्वत विलसे बिंबी ’ याप्रमाणे

‘ रूप होऊनि माझे । माते क्रियावीण भजे ’ तो ज्ञानीभक्त होय. चदन व द्रुती,
चद्र व चद्रिका एकमय असतात —

तेसी क्रिया कीर न साहे । तन्ही अद्वैती भक्ति आहे ।

हैं अनुभवाचिजोगें, नन्हे । बोलाऐसे ॥ १८-११५१ ॥

‘ मी वाचूनि नाही विश्वी इये ’.—

ऐसिया व्यापका माते । मानुनि जे भजती भलतेथे ।

परि साचोकारें उदितें । प्रेमभावें ॥ ११५ ॥

ऐपेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनी ।

जगद्रूपा मनी । साठवूनि माते ॥ ११७ ॥

जें जें भेटे भत । तें ते मानिजे भगवत ।

हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥ १०-११८ ॥

ज्ञानेश्वरीत हा ज्ञानभक्तियोग सांगितला आहे व हाच नामदेवादि सकल मताच्या अभगातही मुख्यत्त्व आहे ‘ ज्ञानभक्ति, ’ ‘ अद्वैतभक्ति, ’ ‘ परा-भक्ति, ’ अशी या भक्तीला ज्ञानेश्वरमहाराजांनी ज्ञानेश्वरीत नावें दिली आहेत व पुढे नाथानी हिलाच ‘ मुक्तीवरील भक्ति ’ म्हटले आहे, व तुकोबानी ‘ मुक्तीवरील भक्ति जाण । अखंड सुखी नारायण ’ या चरणात नाथाचाच शब्दप्रयोग उचलला आहे गीता ज्ञानभक्तिप्रधान आहे, असा ज्ञानेश्वरमहाराजांचा सिद्धांत ज्ञानेश्वरीभर पसरला आहे.

२८ ज्ञानीभक्त:—ज्ञानीभक्त हा परमात्म्यासारखाच ‘ अनिर्वचनीय ’ आहे, तथापि ओळखीसाठी त्याची काही लक्षणे सांगतात ज्ञानभक्ति क्रियारहित आहे असें वर सांगितलें, आता त्याच्या सहजावस्थेचे वर्णन करितात त्याचें देवदर्शन कसें असतें ? रवि अधाराला प्रकाश लागला तर प्रकाश्य जो अवतार तो तर उरतच नाही, पण अधिकारसापेक्ष असें जें रवीचें प्रकाशकत्व तेंही उरत नाही, त्याप्रमाणें दृश्यद्रष्टृत्वातीत व ज्ञानाज्ञानातीत अशा अवस्थेचा भोग हेंच त्याचें दर्शन होय । मी झाल्यामुळे त्याचें येणेजाणे खुटले हीच त्याची यात्रा. तरंग कितीही धावले तरी ते जळ सोडून जात नाहीत त्याप्रमाणें त्याची कर्मतिपुटी मावळल्यामुळें त्याच्या सर्व क्रिया हेंच त्याचें पूजन.

एवं तो बोलें ते स्तवन । तो देखे ते दर्शन ।

अद्वया मज गमन । तो चाले तेंचि ॥ ११८० ॥

तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जप माझा ।

तो निजे तेचि कपिव्रजा । समाधि माझी ॥ १८-११८१ ॥

कनक-काकण, कापरपरिमळ, रत्न-प्रभा, तनु-पट, मृत्तिका-घट याप्रमाणे ज्ञानीभक्त मजशी अनन्य असतो तिन्ही अवस्थान् क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपाने जे भावाभाव दृश्य आहे ते सर्व मीच द्रष्टा (दृश्यद्रष्टृभेदशून्य) अशा बोधाच्या आनंदभरात तो असतो. रज्जुदर्शनानंतर सर्पाभास जातो व रज्जु रज्जुपणानेच असतो तसा आहे नाही हे दृश्य द्रष्टृरूपाने तो पाहतो किंवा तोच होऊन जातो मी अज, अव्यय, अक्षर, अपार एकीएक ब्रह्म आहे, या अनुभवावर आरूढ होतो, ईश्वर (नियम्य सृष्टि) व ईश्वर (नियामक) एक मीच आहे आणि हेही जाणता मीच '

मी तो हे जे असे । ते स्वानुभवसमरसे ।

कालवूनिया प्रवेशे । मजचिमाजी ॥ १२०९ ॥

आणि ' तो ' हे भाष जेथ जाये । तेथ ' मी ' हे कोण्हासी आहे ' ।

ऐसा ' मी ' ना ' तो '—सामाये । माझ्याच रूपी ॥ १८-१२१० ॥

२९ अनन्यांचा योगक्षेम —जे सर्व भावाने सर्वतोपरी मला शरण येतात, ज्याचे जिणेच मत्पर असते, जे अनन्यभक्तीने मला उपासितात, ' तयाते मीचि मेवी. ' मच्चित्तनपराची चिंता मीच वाहतो पिलाचे सगोपन पक्षिणी करिते किंवा तान्हुल्याच्या तहानभुकेची काळजी माउलिला, ' तैसे जे अनुसरले मज प्राणे । तयाचे सर्व मी करी ' ' त्यांना मोक्ष पाहिजे असेल तर तो देतो, माझ्या सेवेची आवड असेल तर प्रेम देतो, तात्पर्य जो जो भाव धरितील तो तो मी पुरवितो, ' आणि दिधलियाचा निर्वाहो (रक्षण) मीचि करी ' याप्रमाणे त्याचा योगक्षेम मीच वाहतो

३० अनन्यभक्तांच्या उद्धाराची सर्व काळजी देवाला —वर्ण-विशेषाने भागाला आलेली सर्व कर्मे निष्कामबुद्धीने करीत असताना ज्याचे कायिक, वाचिक व मानसिक भाव भगवत्पर असतात, भोगभोक्षाविषयी जो उदास राहून माझी उपासना करितात, त्याचा सर्व भार मी शिरावर घेतो. माझ्या भक्ताना ससाराची चिंता वहावी लागत नाही. प्रपचाला सर्वजीव भितात, पण माझ्या भक्तानी भिऊ नये यासाठी मी मूर्त होऊन त्याचे रक्षण करितो. माझी सहस्रनामे ही त्याच्यासाठी उभारलेली तारवे आहेत. सडे जे आहेत त्यांना घ्यानाच्या कासेला लावतो व परिवार असलेल्या ससारिकाना नामाच्या नौकेवर

घालून उद्धरून नेतों—मी त्यांना प्रेमाची पेटी देऊन सायुज्याच्या तटावर आणतो.

म्हणोनि गा पार्था । नाही एकही चिता ।

त्याते समुद्धर्ता । आथो मी सदा ॥ १२-९४ ॥

३१ संपूर्ण प्रसाद —यासाठी आपल्या सर्वकर्मांचा सन्यास माझ्या ठिकाणी करून मोकळा हो नित्यनोमित्तिककर्मांचा मात्र त्याग करू नकोस चित्तवृत्ति आत्मविचार करून तैथे स्थोर ठेव मग आत्मविवेकबळाने त् आपल्याला सर्व कर्मा-इन निराळा अशा माझ्या विमलस्वरूपी पाहशील येणेकरून बुद्धि अनन्य होऊन मजमध्ये प्रवेशेल व चित्त विषय सोडून मलाच भजेल. या अभेदमेवेत चित्त मदाकार होईल तेव्हा माझा प्रसाद संपूर्ण झाला असे जाण

३२ ईश्वरशरणता-शेवटचा गोड घांसः—भगवताच्याच वचना-प्रमाणे ' मन्मना भव ' व ' सर्वधर्मान् परित्यज्य ' ह्या श्लोकांचे रहस्य ' सर्वगुह्यतम ' आहे हे रहस्यातले रहस्य त्यांनी वरील दोन श्लोकांत सांगितले आहे, ' इष्ट आणि सखा ' अशा अर्जुनाच्या तोडात देवानी हा शेवटचा गोड घास घातला आहे जानोबागायाचे यावरील भाष्यही केवळ अनुपम आहे अर्जुना ' अवधान पळळ (विशाळ) करून हे ऐक द्वेताची येरझार नाहीशी करून ऐक्याच्या घरात हे परमगुह्य भोगायचे आहे प्रियोत्तमा अर्जुना ' निरुपचार प्रेमाचा जो विषय तो दुसरा कोणी नसून आत्माच होय, म्हणून माझ्या जिह्वा-रीची गोष्ट माझ्या जीवाला (तुला) मी सांगत आहे अनन्यभक्ताचे मला वेड आहे अर्जुना ' त् आपल्या अतर्बाह्य सर्व व्यापाराचा मला न्ह० माझ्या व्यापक स्वरूपाला एकच विषय कर त् आपले मन माझे एकायतन कर व कान माझ्या गुणश्रवणाने भरून घे आत्मज्ञानाने पावन झालेले सत ही माझीच रूपे आहेत व सताकडे—कामुकाची सुदरीवर असते तशी—एकात्मिक प्रेमाची दृष्टि ठेव सर्व जगाचे निवासस्थान जो मी त्या माझी मधुरनामे गायचे वाचेल्या व्यसन लाव हस्तपादादि इन्द्रियाची कामे माझ्यासाठीच होऊ दे आपल्या ठिकाणी सेवकपण तेवढे ठेवून सर्वजग मद्रप पहा, मग मत्स्वरूपाने भरलेल्या जगात तिसऱ्याची गोष्ट न राहता तुझामाझा पुरा एकात होईल, मग प्रतिबंधक अशी जगत्कल्पना जाऊन त् म्हणजे मीच आहेस असे जाणून त् मला पावशील त् आणि मी हे द्वैत देहोपाधिमुळे भासते म्हणून देहाचा निरास झाल्यावर त् मत्स्वरूपच होशील तुझ्या प्रेमवशतेने मी देवपणाची विरुदे साडली असून मी अर्धा म्ह० जवळजवळ जीव झालो आहे व

तुझ्यासंगट मात्र परिपूर्ण आहे. वस्तुमात्राच्या ठिकाणी मला भजले असता व सर्व मत्स्वरूप होता देहाहता नि शेष जाऊन मग तू खरोखर मीच होशील. तुझी सर्व कायिक, वायिक, मानसिक कर्मे मर्दंग झाली की तुला सर्वत्र माझी प्रसन्नता मिळेल आणि माझा प्रसाद झाला म्हणजे माझ्या विषयीचें तुझे ज्ञान मिट्टीला जाईल व त्यायोगे तू खरोखर मत्स्वरूपी मिळशील. ज्या ज्ञानाच्या योगाने संप्रपंच अज्ञान जाऊन जो मी एकैक तो गोचर होतो—ते गीतारूप ज्ञान विविध-उपपत्तीच्या उपायानी मी तुला सांगितलें या ज्ञानाच्या योगाने वर्मावर्माच्या कल्पनाना प्रसविणारे मूळ अज्ञान टाकून दे. आशा जशी दुःखाना प्रसवते, किंवा निंदा जशी पापाला प्रसवते, अथवा दुर्भाग्य देण्याला प्रसवते, त्याप्रमाणे स्वर्ग-नरकादि कल्पनाना प्रसविणारे जे धर्माधर्मादिक त्या वर्माधर्माचे मूळ जे अज्ञान तें ह्या ज्ञानाने नाहीसें करून टाक. हातीं दोर वेऊन त्या दोरावर भासलेली जशी सर्पकल्पना टाकून द्यावी किंवा निद्रात्यागानें स्वप्नीचा प्रपंच टाकून द्यावा, त्याप्रमाणें मिथ्या धर्माधर्मांचे बड उभे करणारे जें मूळ अज्ञान त्या अज्ञानाचा त्याग करून वर्मजात (धर्माधर्म) सोडून दे मग निद्रेसंगट स्वप्न गेले असता जसे आपले आपणच उरतो, त्याप्रमाणें मूळ अज्ञान गेल्यावर 'मीच एक असे अपैसया'

तैसा मी एकवाचन काही । मग भिन्नाभिन्न आन नाही ।

सोहबोधें तयाच्या ठायी । अनन्य होय ॥ १८-१३९७ ॥

पै आपुलेनि भेदेवीण । माझे जाणणे जें एकपण ।

तयाचि नाव शरण । मज येणे गा ॥ १८-१३९८ ॥

सुवर्णमणि सोनया । ये कळोळ जेसा पाणिया ।

तैसा मज धनजया । शरण ये तू ॥ १८-१४०० ॥

मज एकावाचन दुसरे काहीच नाही अशा माझ्या 'एकजिनसी' स्वरूपी सोह-भावानें अनन्य हो. आपल्याला माझ्याहून भिन्न न पाहता जें माझे एकपण जाणणें त्यालाच शरण येणे म्हणतात. सुवर्णमणि सोन्याला किंवा तरंग पाण्याला शरण येतो म्ह० ऐक्याला पावतो तसा तू मला शरण ये म्ह० मजशी समरस हो. मला शरण यायचे आणि पुन्हा वेगळेपणानें रहायचे ह्या भेदाची बुद्धीला लाजच वाटली पाहिजे. एखादा सामान्य राजाही जिचा अगीकार करितो असी बटकूर सुद्धा राजाची साम्यता पावते म्ह० समसत्ताक होते, मग विश्वनाथ जो मी तो भेटल्यावर जीवग्रथि सुटत नाही असे अमगळ शब्द सुद्धा तोंडावाटे काढू नकोस.

म्हणून मी होऊन माझी सेवाभक्ति करणें (शिवो भूत्वा शिव यजेत्) ही सहज-भक्ति या ज्ञानाने हस्तगत होईल तें कर. मग ताकातून काढलेले लोणी पुन्हा ताकात घातले तरी लोणी ताकात मिसळत नाही. त्याप्रमाणें अभेदभावानें मला शरण आल्यावर धर्माधर्म हे राहणारच नाहीत. सर्व बधरूप द्वैतपणाचें पाप मग उरणार नाही. मिठाचा खडा पाण्यात पडताच विरून जातो म्ह० वेगळेपणाने न राहता जळरूप होतो, तसा मला अनन्यशरण होणाऱ्या तुला सर्व मीच होईन.

*

*

*

*

हे सर्व सौंदर्याचें सोदर्य, सर्व डोळ्याचा डोळा, असे सर्वदेशनिवासी भगवान् श्रीकृष्ण बोलले. त्या श्यामसुंदर श्रीकृष्णानें आपला कणयुक्त उजवा बाहू पसरून अनन्यशरण अशा भक्तराज अर्जुनाला आलिंगन दिलें. (गीतेंत वाचने बोलता येण्याजोगे होतें ते देव बोलले व भक्ताच्या बुद्धीला आकळिता आलें ते त्याने आकळले पण) बोलाबुद्धीला अगम्य असें जे काहीएक उरले होते ते देण्यासाठी भावतार्ता आलिंगनाचे मिष केले ' हृदयाला हृदय मिळालें, देवानें आपल्या हृदयातले (ऐक्यप्रेम) अर्जुनाच्या हृदयात घातलें, द्वैत न मोडता (देवभक्त हें नातें कायम ठेवून, अर्जुनाचें अर्जुनपण कायम ठेवून) देवानें त्याला आपल्यासारखे केलें. दिव्याने दिवा लावावा तशा प्रकारची ती मिठी होती. अर्जुनपण ठेवून देवाने आपल्या स्वरूपी अर्जुनाला मिळवून घेतलें, तेव्हा अर्जुनाला जो महासुखाचा पुर आला त्यात एवढे मोठे देव तेही बुडून गेले ' त्या दोघाचें अनन्यप्रेम दोघा-नाही आवरेना, पण हेंही कोणी जाणावे ? नारायणस्वरूपाने हे ब्रह्माड भरून गेले '

तात्पर्यः—

एव कथिलियारभ्य । जें हें सर्व शास्त्रैकलभ्य ।
 उपनिषदा सोरभ्य । कमळदळा जेवी ॥ ५७१ ॥
 हें शब्दब्रह्माचे मथिते । श्रीव्यासप्रजेचेनि हाते ।
 मथनि काढिलें आइते । सार आम्हां ॥ ५७२ ॥
 जे जानामृताची जान्हवी । जे आनदचंद्रीची सतरावी ।
 विचारक्षीर्णवीची नवी । लक्ष्मी जे हे ॥ ५७३ ॥
 म्हणोनि जगी गीता । मिया आत्मेनि पतिव्रता ।
 जे हे प्रस्तुत तुवा आता । आकर्णिली ॥ ५७६ ॥
 सावाचे बोलाचे नव्हे हे शास्त्र । पै समारजिणते शस्त्र ।
 आत्मा अवतरावेते मंत्र । अक्षरें इथ ॥ ५७७ ॥
 हे मोठो काय गीता । जे हे माझी उन्मेषरता ।
 जाणे तो समस्ता । मोहा मुक्ते ॥ ५८३ ॥
 सेविली अमृतसरिता । रोग दवडनि पाडुमुता ।
 अमरपण उचिता । देउनि घाली ॥ ५८४ ॥
 तैवी गीता हे जाणितलिया । काय विस्मय मोह जावया ।
 परी आत्मज्ञाने आपणपया । मिलिजे येथ ॥ ५८५ ॥

— — —

त श्रुक्लिणवदनामृत । पाथा भरोनि अमे वोसडत ।
 मग व्यामकृपापात्र । मजयासी ॥ ५८९ ॥
 तेचि मन्हाठेनि विन्यासे । मिया उन्मेषे ठसेठोबसे ।
 जी जाणे नेजे तेसे । निरोपिले ॥ ५९४ ॥
 आता विश्वात्मक माझा । स्वामी श्रीनिवृत्तिराजा ।
 तो अवधारू वाक्प्रणुजा । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ५९९ ॥ (अ० १५)

ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ.

विषयानुक्रमणिका

१ ज्ञानेश्वरीची भूमिका (पृ. १-५१)

- पृष्ठे.
- १ ज्ञानेश्वरीचें मंगलाचरण (१-२)
- २ श्रीसद्गुरुस्तवनादि (३-१४)
- १ गुरुस्वरूप २ गुरुवदन ३ गुरुकृपादृष्टि ४ श्रीगुरुचरणपूजा ५ चित्सूर्य
श्रीनिवृत्तिनाथ ६ गुरुरूपी मौन ७ माझे बोल गुरुकृपेचे.
- ३ कृष्णार्जुनांची अन्योन्यप्रीति (१५-२३)
- ४ गीताशास्त्रविषयक विचार (२३-४०)
- १ महाभारत आणि व्यास २ भगवद्गीतार्थ व सतप्रार्थना ३ स्फुट गोरवोद्गार
४ नऊ अन्यायाचे पूर्वखंड ५ अठराही अन्यायातले विषय ६ गीताप्रामाद ७
गीतारहस्य ८ वेदांचे मळ गीता ९ गीतेची सर्वसेव्यता १० अर्जुनाची पावती
११ गीता ही प्रभूची वाङ्मयमूर्ति १२ सजयाचा पूर्णोद्गार १३ गीतेचा संप्रदाय
- ५ प्रस्तुत ग्रंथाचे व मराठी भाषेचें गौरव (४१-४६)
- १ याच्या श्रवणातच मोक्ष मिळेल २ निष्काम भक्तासाठी हा ग्रंथ आहे
३ मराठीचें सौंदर्य ४ आनदाचें आवर मांड जगा ५ शातरमाच्या घरी अद्भुत-
रम पाहुणा ६ सारस्वताचें झाड
- ६ ज्ञानेश्वरांच्या श्रीकृष्णप्रेमलहरी (४६-४७)
- ७ कृष्णार्जुनांचा प्रास्ताविक संवाद (४८-५१)

२ कर्मयोग (५३-११८)

- १ स्वधर्माचरण (५३-८७)
- १ निष्काम स्वधर्माचरण हेच कर्मयोगाचें रहस्य ५३
- २ ब्रह्मदेवाची प्रज्ञांना शिकवण ५७

३ श्रीकृष्णाची अर्जुनास शिकवण	५८
४ 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः' .	६०
५ श्रुतिशास्त्रप्रामाण्य	६१
६ चातुर्वर्ण्य (ब्राह्मणादि वर्णधर्म)	६२
७ नित्य आणि नैमित्तिक कर्मे	६५
८ यज्ञदानतपादि कर्मे केलीच पाहिजेत	६६
९ कर्मे बंधमोचक केव्हां होतात ?	६७
१० कर्मत्याग नव्हे-फलत्याग '	६८
११ कर्मे ईश्वरार्पण कर	६९
१२ विहितकर्मत्याग म्हणजे नैष्कर्म्य नव्हे	७०
१३ आशापाश सोडून क्रमप्राप्त कर्म कर	७२
१४ ज्ञानयोग आणि कर्मयोग	७३
१५ संन्यास आणि कर्मयोग दोन्ही तुल्यबळ	७४
१६ संन्यासी व कर्मयोगी दोघांची लक्षणे एकच	७५
१७ लोकसंग्रहासाठी ज्ञत्यांनी कर्म करावे	७७
१८ कर्म करून अकर्ता	७९
१९ विहित कर्मानें मोक्षसिद्धी	८०
२० जातिधर्मच तारक	८२
२१ सर्वांचा उद्धार भक्तीनेच होतो	८४
२ सदाचार अथवा नीति	(८८-११८)
१ विषयसुखाची भ्रांति	८८
२ त्रिविध सुख	८९
३ कामक्रोध	९१
४ काम, क्रोध, लोभ	९२
५ कामादिकांच्या त्यागें कल्याणाचा मार्ग	९३
६ मनाची चंचलता व मनोजयाचा उपाय	९३
७ त्रिविध आहार	९५
८ आहारविहारांत परिमितता पाहिजे	९८

९ सात्विक दान	९९
१० सात्विक यज्ञ . . .	९९
११ त्रिविध त्याग	१००
१२ त्रिविध तप .	१०१
१३ सत्ववृद्धीची चिन्हें	१०२
१४ अज्ञानाची कांही लक्षणे	१०३
१५ आसुरी संपत्तीचे दहा दोष	१०६
१६ असुरांची वागणूक	१०८
१७ दैवी संपत्तीचे सर्व्वास गुण	१०९

३ ज्ञानयोग (११९-१७७)

१ ज्ञानयोग अथवा सांख्यस्थिति	११९
२ ज्ञानाची पवित्रता व सामर्थ्य	१२२
३ त्रिविध ज्ञान	१२३
४ ज्ञेय	१२५
५ जितेंद्रिय श्रद्धावंतालाच ज्ञान होतें	१२७
६ आत्मज्ञानापुढें इतर ज्ञानें .	१२७
७ संशयात्मा विनश्यति .	१२८
८ संतांपाशी ज्ञान .	१२८
९ अभ्यासयोगाचें एकांतस्थान	१२९
१० अश्वत्थवृक्षाचें रूपक	१३१-१३८

१ हेतु २ ससारवृक्ष ३ हा ऊर्ध्वमूळ कसा ४ त्याचा बीजाकरभाव ५ हा अधःशाख कसा ६ अश्वत्थ असून अव्यय ७ भववृक्षाचें छेदन ८ भवपार झालेले महात्मे.

११ आंबुली जोडी आंबुला खाय	१३८
१२ परा व अपरा प्रकृति-भूतसृष्टीची टांकसाळ	१४२
१३ मूळमाया-विश्वविस्ताराचें मूळ	१४३
१४ सृष्टिकर्तृत्व देवाकडे नाहीं-स्वभावस्तु प्रवर्तते	१४५
१५ कर्तृत्व प्रकृतीचें-साक्षित्व आत्म्याचें ...	१४६

(४)

१६ ब्रम्ही माया कशी झाली ?	१४७
१७ क्षर आणि अक्षर	१४८
१८ क्षराक्षरातीत उत्तम पुरुष	१५०
१९ ब्रम्हसुख सुलभ आहे—	१५१
२० पण अश्रद्धेला दुर्लभ !	१५१
२१ आदिदेवाला कोण जाणेल ?	१५२
२२ ज्ञानयज्ञ	१५४
२३ जाणीव सोडावी	१५४
२४ ब्रह्म आणि जग यांचें ऐक्य	१५५
२५ आपली विश्वात्मकता	१५७
२६ जीवो ब्रह्मैव नापरः	१५८
२७ ज्ञात्याची साम्यबुद्धी	१६०
२८ ज्ञान उमटल्याची अठरा लक्षणे	१६१
२९ स्थितप्रज्ञाची लक्षणे	१७३

४ भक्तियोग (१७९-२२६)

१ दुस्तर मायानदी	१७९
२ ईश्वरभजनावांचून उपायच नाही	१८२
३ चतुर्विध भक्त	१८४
४ वेडे माझा व्यापकपणा न ओळखतां मला भजतात	१८६
५ भक्तांचा अभ्यासयोग	१८६
६ अभ्यासास दुष्कर कांहीं नाही	१८७
७ ' मी गोसावी संमस्ता त्रैलोक्याचा '	१८८
८ माझा विश्वविस्तार	१९०
९ यंत्रारूढ भूतांचा चालक ईश्वर	१९१
१० विश्वरूपदर्शनाची उत्कंठा	१९३
११ विश्वरूपदर्शन	१९४
१२ विश्वरूपस्तुति	१९७
१३ अपराधक्षमापन	१९९

१४ चतुर्भुज पाहिजे	२००
१५ विश्वरूपी चित्त ठेव	२०१
१६ निर्गुणोपासना मोक्षदायक पण कष्टप्रद	२०२
१७ प्रेमळ सगुणभक्त हेच खरे योगी	२०४
१८ सगुण निर्गुण दोन्ही एक	२०४
१९ अवताराचे प्रयोजन	२०६
२० ' नामघोषगौरवें धवळलें विश्व '	२०८
२१ नमनभक्ति	२०९
२२ देवाला सर्वस्व हवें-उपचार नकोत	२१०
२३ भक्ताची लक्षणे	२१०
२४ देवाचे भक्तप्रेम	२१३
२५ भक्तांच्या मेळ्यांतलें संवादसुख	२१४
२६ हे समस्तही श्रीवासुदेव	२१५
२७ ज्ञानभक्ति म्हणजेच अद्वैतभक्ति	२१६
२८ ज्ञानीभक्त	२१८
२९ अनन्यांचा योगक्षेम	२२०
३० अनन्यभक्तांच्या उद्धाराची सर्व काळजी देवाला	२२१
३१ संपूर्ण प्रसाद	२२२
३२ ईश्वरशरणा-शेवटचा गोड घांस	२२३

५ ज्ञानेश्वरीचा उपसंहार (२२७-२३२)

१ उपकृतिस्मरण. २ हा ग्रंथ गुरुकृपेचे वैभव ३ गुरुवरपरा ४ ग्रंथरचनेचे समाधान. ५ स्थलकालनिर्देश ६ ज्ञानेश्वरीसशोधक एकनाथाच्या ओव्या ७ पसा-यदान उर्फ प्रसाददान.

६ स्फुटविषयसंग्रह २३१-२४७

१ वीरवृत्ति पार्थाला सोडून निघाली २ स्नेहाचें काठिन्य ३ वर्मसमूहता. ४ सद्बुद्धि किंवा व्यवसायात्मिक बुद्धि. ५ ज्ञान, विज्ञान व अज्ञान. ६ कर्म विकर्म व अकर्म. ७ आत्मसुखभोगाने विषय अपाय सुटतात. ८ सत ९ शुक्नलिकेचा दृष्टांत. १० योग्यतेची काय खाण आहे ? ११ आस्थावताला सद्गतीच-दुर्गतीचे नाव नको. १२ दैवी प्रकृतीचे महात्मे. १३ सत ते देव १४ ' मनुष्याणा सह-स्त्रेषु ' १५ स्वमुखाच्या गोष्टीची पुनरावृत्तीही गोडच. १६ विषयातरदोषाचा

परिहार. १७ देह आणि आत्मा. १८ भाषणात कोणते दोष टाळावेत. १९ अहंकार. २० बुद्धि २१ डोळस कोण. २२ गुणातीत. २३ आला आणि गेला ! २४ उपाधि दूर की वस्तु मिद्ध ! २५ विषयप्रीति व अहता गेल्यावाचून देव नाही २६ ब्रह्माला ॐ हे नाव कसे पडले ? २७ सात्विक श्रद्धा. २८ अनुभव मुरा-यला हवा

७ ज्ञानेश्वरी सुभाषितें (२४८-२६१)

१ देव २ गुरु ३ शिष्य ४ श्रुतिशास्त्र प्रामाण्य. ५ गीताशास्त्र. ६ श्रवण ७ स्वधर्म ८ गृहस्थधर्म. ९ भक्त आणि भक्ति १० मराठी भाषा. ११ प्रपच-विषयक. १२ देव आणि पोरुष १३ काही उत्कृष्ट व्याख्या. १४ सामान्य सुभाषितें

८ अमृतानुभव (२६२-२७०)

१ शिवशक्तींची एकरूपता	.			२६२
२ शब्दमंडण व शब्दखंडण	२६४
३ अविद्येचा निरास	२६५
४ जग चिडिलास		२६६
५ आम्ही ज्ञानाज्ञानातीत आहों !		२६९

९ संतमंडळाचे अभंग. (२७१-२९२).

ज्ञानेश्वरांचा हरिपाठ				२७३-२७९
१ गोरक्षनाथांची पदे	..			२७९
२ गहिनीनाथांचे अभंग		२८०
३ निवृत्तिनाथांचे अभंग	२८१
४ ज्ञानेश्वरांचे अभंग	२८४
५ सोपानदेव	३०४
६ मुक्ताबाई	३०७
७ चांगावटेश्वर	३२२

८ विसोबा खेचर	३१७
९ नामदेव	..			३२०
१० नामदेवपुत्र नारा		३५४
११ नामदेवपुत्र विठा.	३५४
१२ जनाबाई		३५६
१३ कान्हो पाठक	.			३६१
१४ सच्चिदानंद बाबा	३६७
१५ परिसा भागवत	.			३६७
१६ चांगा केशवदास	३६९
१७ बहिरा पिसा	..			३७०
१८ जोगा परमानंद	.			३७१
१९ नरहरी सोनार	.			३७४
२० सेनान्हावी ..				३७७
२१ गोरा कुंभार	.		.	३८०
२२ सावता माळी	..			३८१
२३ धोंगडा		३८२
२४ वत्सरा	३८२
२५ जनमित्र नागा	.	.	.	३८३
२६ भागु महारीण		३८४
२७ चोखामेळा	३८५
२८ चोखोबांची खी	३९०
२९ बंका महार	९१

ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ.

१ ज्ञानेश्वरीची भूमिका

१ ज्ञानेश्वरीचें मंगलाचरण.

१ गणेश, शारदा व सद्गुरु.

ॐ नमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।

जय जय स्वसवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ ॥

देवा तूचि गणेश । सकळार्थमतिप्रकाश ।

ह्मणे निवृत्तिदास । अवधारिजो जी ॥ २ ॥

हे शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेष ।

तेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ ३ ॥

अकार चरणयुगुल । उकार उदर विशाल ।

मकार महामंडल । मस्तकाकारें ॥ १९ ॥

हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळें ।

तें मिया श्रीगुरुकृपा नमिलें । आदिबीज ॥ २० ॥

आता अभिनववाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थकळाकामिनी ।

१ तूच आपणास यथार्थ जाणणारा आहेस. 'स्वयमेवात्मनात्मान वेत्थ त्व पुरुषोत्तम' ह्या गीताश्लोकावरील ज्ञानेश्वरीभाष्य पहावें. 'आपुलिये सर्व-शाक्त । तूच जाणसी लक्ष्मीपति.' २ एकावें महाराज. ३ वेद, पवित्र वाङ्मय. ४ अकारापासून झकारापर्यंत वर्णरूप शरीर. ५ अ, उ, म, अर्ध मात्रा व बिंदु मिळून प्रणवाचें रूप आहे. ६ शारदा.

ते श्रीशारदा विश्वमोहिनी । नमिली मिया ॥ २१ ॥
 मज हृदयीं सदैगुरू । जेणें तारिलें हा ससारपूरू ।
 म्हणजनि विशेषें अत्यादरू । विवेकावरी ॥ २२ ॥
 जैसैं डोळ्यां अजन भेटे । ते वेळी दृष्टीसी फाटा फुटे ॥
 मग वास पाहिजे तेथ प्रगटे । महानिधी ॥ २३ ॥
 का चिंतामणी आलिया हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथी ।
 तैसा मी पूर्णकाम श्रीनिवृत्ति । ज्ञानदेव म्हणे ॥ २४ ॥
 म्हणोनि जाणतेनें गुरु भाजिजे । तेणें कृतकार्य होइजे ।
 जैसैं मूळेंसिंचनें सहजें । शाखापल्लव संतोषती ॥ २५ ॥
 का तीर्थें जियें त्रिभुवनी । तिये घडती समद्रावगाहनीं ।
 ना तरी अमृतरसस्वादनी । रस सकळ ॥ २६ ॥
 तैसा पुढतपुढती तोचि । मिया अभिवंदिला श्रीगुरुचि ।
 अभिलषित मनोरुचि । पुरविता तो ॥ २७ ॥ (अ. १)

— — —

१ श्रीनिवृत्तिनाथ. २ ' यथाहि स्कंधशाखाना तरोर्मलावसेचनम् '
 (भागवत ८-५-४९) तुकोबाही ह्मणतात:- ' सिंचन करितां मूळ । वृक्ष
 ओलावे सकळ. '

२ श्रीसद्गुरुस्तवनादि.

१ गुरुस्वरूप.

जयजय आचार्या । समस्तसुरवर्या ।
 प्रज्ञाप्रभातसूर्या । सुखोदया ॥ १ ॥
 जयजय सर्वविसांवया । सोहभावसुहावया ।
 ननौलोक हेलावया । समुद्रा तू ॥ २ ॥
 आइकेँ गा आर्तबधू । निरतर कारुण्यसिंधू ।
 विशदविद्यावधू— वल्लभा जी ॥ ३ ॥
 तू जयांप्रती लपसी । तया विश्व हैं दाविसी ।
 प्रकट तै करिसी । आघर्वेचि तू ॥ ४ ॥
 जाणों जर्गी आप वोलें । तें तुझिया बोला सुरस जालें ।
 तुझेनि क्षमन्व आलें । पृथ्वीयेसीं ॥ ५ ॥
 रविचद्रादिशुक्ती । उदय करिती त्रिजगती ।
 ते तुझिया दीप्ती । तेज तेजां ॥ ६ ॥
 जे चळवळिजे अनिलें । तें दैविकेनि जी निजबळे ।
 नभ तुजमाजी खेले । लपियं पि ॥ ७ ॥
 किंबहुना माया अशेष । ज्ञान जी तुझेनि डोळस ।
 असो वानणें सायास । श्रुतीसि हे ॥ १० ॥
 वेद वानूनि तवचि चांग । जंव न देखे तुझे अंग ।

१ बुद्धिरूप उषेचा उदय करणाऱ्या. २ भी ब्रह्म हा भाव शोभविणाऱ्या.
 ३ चौदा भुवनें हीं समुद्ररूप जो तू त्या तुझ्या लहरी होत. ४ ब्रह्मविद्यावधूच्या
 प्राणेश्वरा. ५ ज्यांना तू दिसत नाहीस त्यांना विश्वाभास दिसतो, व ज्यांना
 प्रगट आहेस त्यांना सर्वच त्वद्रूप दिसते. ६ श्रीगुरूच्या, आपल्या. ७ लपटाव.
 ८ चागला, शाहणा.

मग आह्वा तया मूर्ख । एके पांती ! ॥ ११ ॥
 जी एकार्णवाचे ठायीं । पाहतां प्रलयमेघाचा पाड नाही ।
 मा महानदी काई । निवडू येती ? ॥ १२ ॥
 आणि दुजया थांव मोडे । तेथ परेसी^३ वैखरी बुडे ।
 तो तू मा कोणें तोडें । वानावासी ? ॥ १४ ॥
 यालागी आता । स्तुति साडूनि निवाता ।
 चरणी ठेबिजे माथा । हेंचि भलें ॥ १५ ॥
 तरी तू जैसा आहासि तैसिया । नमोजी श्रीगुरुराया ।
 मज ग्रथोर्ध्वम फळावया । वेढांरा होई ॥ १६ ॥
 अगा विश्वैकधामा । तुझा प्रसादचद्रमा ।
 करू मज पूर्णिमा । स्फूर्तीची जी ॥ २३ ॥
 जी अवलोकिलिया मातें । उन्मेषसागरीं भरतें ।
 वोसंडेल स्फूर्तीते । रसवृत्तीचें ॥ २४ ॥ (अ० १४)

२ गुरुवंदन.

नमो विशदबोर्धविदग्धा । विद्यारविंदप्रबोधा ।
 पराप्रमेयप्रमदा— । विलासिर्यां ॥ १ ॥
 नमो ससारतमसूर्या । अपरिमित परमवीर्या ।
 तरुणतरतूर्या— । लालनलीला ॥ २ ॥
 नमो जगदखिलपालना । मगलमणिनिधाना ।
 सज्जमवनचदना । आराध्यलिंगा ॥ ३ ॥
 हे असो दिठी जयावरी झळके । कीं हा पद्मकर माथा पारंखे ।

१ एकाच पक्षास बसून मूग खाणें, मौन धरणें २ द्वैतपणाचें बळ. ३ पर-
 वाणीसह. ४ ग्रथाचा उद्दीप्त. ५ भाडवल पुरवणारा, सावकार. ६ ज्ञानाच्या.
 ७ भरून वाहील. ८ विमल बोध करण्याविषयी कुशल. ९ विद्यारूप कमलाला
 • विकासविणारा. १० परेच्या अर्थाशीं रमणारा. ११ पडतो, ठेविला जातो.

तो जीवचि परि तुके । महेशेसी^१ ॥ ९ ॥
 श्रीगुरुचें महिमान । आकाळिते कें असे साधन ।
 हे जाणोनिया नमन । निवात केलें ॥ १३ ॥
 जरी प्रज्ञेचेनि आथिलेपणे । श्रीगुरुसामर्थ्या रूप करू म्हणे ।
 तैरि तें मोतिया भिंग देणें । तैसें होईल ॥ १४ ॥
 का साडेपवेर्या रजतवणी । तैसी स्तुतीची बोलणी ।
 उगियाची माथा ठेविजे चरणी । होचि भलें ॥ १५ ॥ (अ-१०)

३ गुरुकृपादृष्टि.

जयजय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे ।
 अनवरत आनर्दे । वर्षतिये ॥ १ ॥
 विषयव्याळें मिठी । दिधालिया नुंठी ताठी ।
 ते तुझिये कृपादृष्टी । निर्विप होय ॥ २ ॥
 तरि कवणातें ताप पोळी । कैसेनि वो शोक जाळी ।
 जरि प्रसादरसकल्लोळी । पूरे येसी तू ॥ ३ ॥
 योगसुखाचे सोहळे । सेवका तुझेनि स्नेहाळे ।
 सोहसिद्धीचे लळे । पाळिसी तू ॥ ४ ॥
 आचारशक्तीचिया अकी । वाढविसी कौतुकी ।
 हृदयाकाशपालखी । परिये^५ देसी निजें ॥ ५ ॥
 प्रत्यर्ग्योतीची बोवाळणी । करिसी मनपवनाचीं स्नेळणी ।
 आत्मसुखाचीं बाळलेणी । लेवविसी ॥ ६ ॥
 सनैरावियेचें स्तन्य देसी । अनाहताचा हल्लें^७ गासी ।

१ शंकरासी साम्यता पावतो. २ तर ते अभ्रकाचें पृष्ठ देऊन मोत्याला पाणी चढवण्यासारखें होईल. ३ उत्तम सोन्याला ४ रुप्याचा मुलामा देणें. ५ मूर्छा-झाज उडत नाही. ६ मुलाधार चक्रावर असलेल्या कुडलिनीच्या माडीवर. ७ श्लोके. ८ जीवभाव ओवाळून टाकतेस. ९ सतरावी अमृतकला, व्योमचक्रातील चद्रामृत १० सोहध्वनीचें मजुळ गाणें.

ममाविवोर्वे निजविसी । बुझाउनी ॥ ७ ॥
 ह्मणोनि साधका तू माउली । पिके सारस्वत तुझिये पाउली ।
 याकारणें मी साउली । न संडीं तुझीं ॥ ८ ॥
 अहो सदगुरुचिये कृपादृष्टी । तुझें कारुण्य जयातें अधिष्टी ।
 तो सकल विद्यांचिये सृष्टी । धात्रां होय ॥ ९ ॥
 ह्मणोनि अबे श्रीमते । निजजनकल्पलते ।
 आज्ञापीं मातें । ग्रथनिरूपणीं ॥ १० ॥
 नवरसीं भरवी सागर । करवी उचितरत्नाचे आंगर ।
 भावार्थाचे गिरिवर । निफजवी माये ॥ ११ ॥
 साहित्यसोनियाचिया खाणी । उघडवी देशियेचिये क्षोणी ।
 विवेकवल्लीची लावणी । हो देई सैध्व ॥ १२ ॥
 सवादफळनिर्भानें । प्रमेर्याचीं उद्यानें ।
 लावीं ह्मणे गहनें । निरतर ॥ १३ ॥
 पाखाडाचे दरकुटे । मोडी वाग्वद अढाटे^{१०} ।
 कुतर्काची दुष्टे । सावर्जे फेडी^{११} ॥ १४ ॥
 श्रीकृष्णगुणी मातें । सर्वत्र करी वो सरतें ।
 राणिवे बैसवी श्रोतयातें ! श्रवणाचिये ॥ १५ ॥
 ये मन्हाठियेचिया नगरी । ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करी ।
 घेणें देणें सुखचिवरी । हों देई या जगा ॥ १६ ॥
 तू आपलेनि स्नेहपल्लवें । मातें पाघुरविशील सदैवें ।
 तरि आताचि हें आघवें । निर्मान माये ॥ १७ ॥
 इये विनवणीयेसाठीं । अवलोकिले गुरुकृपादृष्टी ।

१ समजावून २ ज्ञान, वाङ्मय ३ आधार हातें ४ ब्रह्मदेव ५ खाण.
 ६ पुष्कळ ७ सभाषणरूप फळाचें बहार. ८ सिद्धांताची उपवने. ९ गुहा,
 दऱ्या. १० आडवाट घेणारे वितडवाद. ११ जनावरे हाकून दे. १२ प्रेमरूप
 पदरानें.

म्हणे गीतार्थेसी उठी । न बोलें बहु ॥ १८ ॥
 तेथ जी जी महाप्रसाद । हणोनि साविया जाहला आनद ।
 आता निरोपनि प्रबंव । अवधान दीजे ॥ १९ ॥ (अ० १२)

४ श्रीगुरुचरणपूजा.

आता हृदय हे आपुलें । चौफाळूनिया भलें ।
 वरी बैसऊ पाउलें । श्रीगुरुचीं ॥ १ ॥
 ऐक्यभावाची अजुळी । सर्वेद्रियकुडमळी ।
 भरूनिया पुष्पाजुळी । अर्घ्य देवों ॥ २ ॥
 अनन्योदकें धुवट । वासना जे तन्निष्ठ ।
 तें लाविलेसैं बोट । चदनाचें ॥ ३ ॥
 प्रेमाचेनि भागारें । निर्वाळूनि नेपुरें ।
 लेववू सुकुमारें । पदें तिये ॥ ४ ॥
 घणार्वली आवडी । अव्यभिचारें चोखडी ।
 तियें घालू जोडी । आंगुळिया ॥ ५ ॥
 आनदामोदबहुळ । सात्विकाचें मुकुळ ।
 तें उमललें अष्टदळ । ठेऊ वरी ॥ ६ ॥
 तेथें ' अह ' हा धूप जाळू । ' नांह ' तेजें वोवाळू ।
 सामरस्यें पोटाळू । निरतर ॥ ७ ॥
 माझी तनु आणि प्राण । इया दोन्ही पाउंवा लेववू श्रीचरण ।
 करू भोगमोक्षनिबलोण । पाया तयां ॥ ८ ॥

१ तात्काळ. २ प्रथ. ३ चौफळा-चौरंग करून. ४ ऐक्यबोधाच्या ओज-
 र्णीत सर्वेद्रियाच्या कमळकळ्या भरून त्या पुष्पाजुळीचें अर्घ्य श्रीगुरुचरणावर
 देऊ. ५ अनन्यभावरूप जलाने शुद्ध केलेली. ६ सोन्याने. ७ गाळून घेतलेली
 पादभूषणें. ८ घट्ट रणजोडवी (जोडी) पायाच्या आगळ्यात घालू. ९ आनदरूप
 परिमळानें दरवळलेलें व अष्टसात्विकभावानी विकसललें अष्टदळ. १० निर-
 भिमानरूप बोधाच्या तेजानें. ११ ऐक्यभावानें आलिंगू. १२ पादुका, खडावा.

इया श्रीगुरुचरणसेवा । हों पात्र तया दैवा ।
 जें सकळार्थमेळावा । पाट बाधे ॥ ९ ॥
 जें ज्ञानासी न चोजवे । ध्यानासीही जे नागवे ।
 तें अगोचर फावे । गोठीमाजी ॥ १६ ॥
 एवढें एक सौभंग । वळघे वाचेचें अग ।
 श्रीगुरुपादपद्मराग । लाहे जै कां ॥ १७ ॥
 तरि बहु बोलू काई । आजि तें आन ठाई ॥
 मातेवांचूनि नाही । ज्ञानदेव म्हणे ॥ १८ ॥
 जे तान्हेनि मिया अपत्यें । आणि माझे गुरूसी एकालतें ।
 म्हणोनि कृपेसी एकहातें । जालें तिये ॥ १९ ॥
 पाहा पा भरोवरी आघवी । मेघ चातकासी रिचवी ।
 मजलांगी गोसावी । तैसें केलें ॥ २० ॥
 म्हणोनि रिकामें तोंड । करू गेलें बडबड ।
 की गीतेऐसें गोड । आतुडलें ! ॥ २१ ॥
 होय अदृष्ट आपैतें । तै वाळूचि रत्नं परतें ।
 उजू आयुष्य तै मारितें । लोभ करी ॥ २२ ॥
 आधणी घातलिया हरळें । होती अमृताचे तांदुळ ।
 जरी भुकेची राखे वेळ । श्रीजगन्नाथ ॥ २३ ॥
 तयापरी श्रीगुरु । करिती जै अगिकारू ।
 तै होऊनि ठाके संसारू । मोक्षमय आघवा ॥ २४ ॥
 पाहा पा काई श्रीनारायणें । तया पाडवांचें उणें ।
 कीजेचि^१ ना पुराणें । विश्ववद्यें ? ॥ २५ ॥

१ जे चारी पुरुषार्थांच्या सिंहासनावर चढविते. २ सापडत नाही.
 ३ इद्रियातीत ब्रह्म. ४ थोर भाग्य वाचेच्या ठिकाणी येतें. ५ जलसामुग्री.
 ६ रिचवतो. ७ दैव अनुकूल. ८ पालटे, होते. ९ मारायला आलेले. १० खडे.
 ११ पुराण पुरुष व विश्ववद्य हरीने पाडवाचे उणें ठेवले काय ?

तैसें श्रीनिवृत्तिराजें । अज्ञानपण हें माझें ।
 आणिलें वोजें^१ । ज्ञानाचिये ॥ २६ ॥
 परि हें असो आता । प्रेम रुळतसे बोलता ।
 कै^२ गुरुगौरव वर्णिता । उन्मेष असे ? ॥ २७ ॥ (अ० १५)

५ चित्सूर्य श्रीनिवृत्तिनाथ.

मावळवीत विश्वाभास । नवल उदयला चडाश ।
 अद्वयाब्जिनीविकास । वटू आता ॥ १ ॥
 जो अविद्यारती रुसोनिया । गिळी ज्ञानाज्ञानचादणिया ।
 जो सुदिन करी ज्ञानिया । स्वबोवाचा ॥ २ ॥
 जेणें विवळतिये सवळे । लाहोनि आत्मज्ञानाचे डोळे ।
 साडिती देहाहतेची अविर्साळें । जीवपक्षी ॥ ३ ॥
 लिंगदेहकमळाचा । पोटी वेंचतया चिद्भ्रमराचा ।
 बदिमोक्ष जयाचा । उदैलौ होय ॥ ४ ॥
 शब्दाचिया आसैंकडीं । भेदनदीन्या दोहीं थंडी ।
 आरडत विरहवेडीं । बुद्धिबोध ॥ ५ ॥
 तया चक्रवाकाचें मिथुन । सामरस्याचें समाधान ।
 भोगवी जो चिद्गर्भन- । भुवनदिवा ॥ ६ ॥
 जेणें पाहालिये पाहाटें । भेदाची चोरैळी फिटे ।
 रिगती आत्मानुभववाटे । पाथिक योगी ॥ ७ ॥

१ योग्यतेला. २ प्रेम वाचेत आलें की मलिन होतें. ३ कोठें. ४ बुद्धि. ५ लौकिक सूर्याहून वेगळा-जगदाभास नाहीसा करणारा व अद्वैतभावाचा विकास करणारा-म्हणून नवल. ६ माथारूप रात्र मावळवितो. ७ प्रकाशित होणाऱ्या. ८ प्रभातकार्त्तिकी. ९ मिळून. १० घरटी. ११ क्षीण होणाऱ्या जीवचैतन्याचा १२ बधापासून सुटका. १३ जो सूर्य उगवला असता. १४ अडचणीची जागा, दुर्गम स्थान. १५ तीरावर. १६ चिदाकाशातील. १७ चोरवेळ.

जयाचेनि विवेककिरणसंगें । उन्मेखसूर्यकांतफुणगे^१ ।
 दीपले जाळिती दागें^२ । ससाराची ॥ ८ ॥
 जयाचा रश्मिपुज निबॅर । होतां स्वरूपैउखरीं स्थिर ।
 ये महासिद्धीचा पूर । मृगजळ तें ॥ ९ ॥
 जो प्रत्यग्बोधाचिया माथया । सोहतेचा मध्यान्ही आलिया ।
 लपे आत्मभ्रातिछाँया । आपणपां तळी ॥ १० ॥
 ते वेळी विश्वस्वप्नासहितें । कोण अन्यथामती निद्रेतें ।
 सांभाळी^३ नुरेचि जेथें । मायाराती ! ॥ ११ ॥
 हणौनि अद्वयबोधपाटणीं । तेथ महानदाची दाटणी ।
 मग मुखानुभूतीचीं घेणीदेणी । मदारों लागती ॥ १२ ॥
 किंबहुना ऐसैसैं । मुक्तकैवल्यसुदिवसैं ।
 सदा लाहिजे का प्रकाशें । जयाचेनि ॥ १३ ॥
 जो निजर्धामव्योर्माचा रावो । उदैलाचि उपजतखेंवो ।
 फेडी पूर्वादिदिशासि ठावो । उदयास्ताचा ॥ १४ ॥
 न दिसणें दिसणेंनेसी मावळवी । दोही झांकिलें तें सैघ पालेंवी ।
 काय बहु बोलों ते आघवी । उखाचि आनी ! ॥ १५ ॥
 तो अहोरात्राचा पैलकडें । कवणें देखावा ज्ञानमातंड ।
 जो प्रकाश्येंवीणै सुर्वाड । प्रकाशाचा ॥ १६ ॥
 तया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ती । आता नमोचि हणों पुढतपुढती ।

१ आत्मस्फूर्तिरूप सूर्यकातमण्यांतून निघणाऱ्या ठिणग्या. २ पेटल्या
 असतां. ३ बनें, अरण्ये. ४ प्रखर ५ माळजमीनीवर. ६ आत्मज्ञानाच्या.
 ७ आत्मस्वरूपाचा विसर किंवा माया ही स्वरूपानुभवाच्या पायाखालीं दडते.
 ८ निजरूप किंवा चिदाकाशाचा राजा (प्रकाशक). ९ ज्ञानासंगट अज्ञानही
 मावळते. १० ज्ञानाज्ञानांनीं आच्छादिलेले स्वरूप सर्वत्र प्रगट करितो. ११ निराळी
 १२ परतीर. १३ प्रकाशित होणाऱ्या पदार्थाशिवाय, दृश्याशिवाय. १४ सुकाळ.

जे बांयका येइजतसे स्तुती । बोलाचिया ॥ १७ ॥
जो सैर्वनेणिवा जाणिजे । मौनाचिया मिठियौ वानिजे ।
काहीच न होनि आणिजे । आपणपया जो ॥ १९ ॥
तया तूतें मी सेवकपणें । लेववी बालकेया स्तोत्राचें लेणें ।
हें उपसाहायेंही म्हणता उणें । अद्वयानदा ॥ २१ ॥ (अ० १६)

६ गुरुरूपीं मौन हेंच भलें.

जयजय देव निर्मळ । निजजन्माखिलमंगळ ।
जन्मजरौजलदजाळ-। प्रभजन ॥ १ ॥
जयजय देव प्रबळ । विदळितमंगळकुळ ।
निगमागमद्वंद्वमफळ-। फळप्रद ॥ २ ॥
जयजय देव विशुद्ध । अविद्योद्यानद्विरद ।
शमदममदनमदभेद । दयार्णव ॥ ७ ॥
जिही विशेषणी विशेषिजे । तें दृश्य नव्हें रूप तुझें ।
हें जाणे मी म्हणोनि लाजे । वानेणा इही ॥ १२ ॥
परी मर्यादेचा सागर । हा तवचि तया डोंगर ।
जव न देखे मुवाकर । उदया आला ॥ १३ ॥
सोमकांत निजनिर्झरी । चद्रा अर्ध्यादिक न करी ।
तें तोचि अवधारी । करवी कीं जी ॥ १४ ॥

१ शब्दानी केलेली स्तुति बाधकतेला येते. २ सर्व नेणून, विसरून. ३ स्वी-
कार, अगीकार. ४ स्वभक्ताचे सर्व कल्याण करणारे. ५ जन्मजरारूपी मेघ-
जालाचा नाश करणारा वायु. ६ दूर केले आहेत अमंगळाचे समुदाय ज्यानें.
७ वेद व शास्त्रें (निगम व आगम)-तद्रूप वृक्षाचें फळ देणारा. ८ उपाधि-
रहित. ९ अविद्यारूप उपवनाचा नाश करणारा हत्ती. १० शम व दम याच्या
योगानें मदन ह्मण काम व मद (अहंकार) याचा नाश करणारा. ११ स्तुति
करावी. १२ वर्णाव्यास १३ प्रसिद्धि.

नेणों कैसी वसतसर्गे । अवचितिया वृक्षाची अंगें ।
 फुटती तै तयाहीजोगें । धरणें नोहे ॥ १५ ॥
 तैसा तूतें जेथ मी स्मरे । तेथ मीपण मी विसरे ।
 मग जाकाळिला ढेंकरें । तृप्त जैसा ॥ १७ ॥
 मज तुवा जी केलें तैसें । माझें मीपण दवडूनि देशें ।
 स्तुतिमिषें पाचोंपिसें । बाधलें वाचे ॥ १८ ॥
 तू जी एकरैसाचें लिंग । केवी करू गुणागुणी विभाग ।
 मोती फोडोनि सांधिता चाग । की तैसेचि भलें ? ॥ २० ॥
 आणि बाप तू माये । इही बोली ना स्तुति होये ।
 डिभोर्पोधिक आहे । विटाळ तेथें ॥ २१ ॥
 जी जालेनि पाडकें आलें । तें गोसावीपण केवि बोलें ।
 ऐसें उपाधी उंशिटलें । काय वणू ? ॥ २२ ॥
 म्हणोनि सत्यचि तुजलागी । स्तुती न देखों जी जगी ।
 मौनावांचूनि लेणें आगी । सुसीर्ना मा ॥ २४ ॥
 स्तुती काहीं न बोलणें । पूजा काही न करणें ।
 सन्निधी काहीं न होणें । तुझ्या ठायी ॥ २५ ॥
 आतां गीतार्थाची मुक्तमुदी । लेववी माझिये वाग्वृद्धी ।
 जेणें माने हें सभासदी । सज्जनान्या ॥ २७ ॥
 तेथ म्हणितले श्रीनिवृत्ती । नको हें पुढतपुढती ।... (अ० १८)

१ भरून आलेला २ वेड. ३ अखडैकरसमूर्ती ४ बालाच्या उपाधी-
 चा. ५ सेवकाच्या योगानें. ६ स्वामीपण. ७ उष्टे झालेले. ८ घालीत नाहीस
 ९ मातेयाची आगठी. १० समतीचा निदर्शक असा आपल्या मुक्तमुदीचा शिक्षा
 माझ्या वाग्विस्तारावर करा.

७ माझे बोल गुरुकृपेचे आहेत.

१

जयाचे केलियां स्मरण । होय सकळ विद्याचें अत्रिकरण ।
तेचि वदू श्रीचरण । श्रीगुरुचे ॥ १ ॥
जयाचेनि आठवें । शब्दसृष्टि आगवे ।
सारस्वत आघवें । जिह्मेसी ये ॥ २ ॥
वक्तृत्व गोडपणे । अमृतातें पारुष म्हणे ।
रस होती वोळगणें । अक्षरासी ॥ ३ ॥
श्रीगुरुचे पाय । जै हृदय गवमूनि ठाय ।
तै एवढें भाग्य होय । उन्मेषासी ॥ ४ ॥ (अ० १३)

२

जें बुद्धीही आकळिता साकडे । म्हणऊनि बोलीं विप्रायें सापडे ।
परी श्रीनिवृत्तिकृपादीपजियेडें । देखेन मी ॥ ३२ ॥
जें दिठीही न पविजे । तें दिठीवीण देखिजे ।
जरी अर्तीद्रिय लाहिजे । ज्ञानबळ ॥ ३३ ॥
नातरी जें धातुवांदाही न जोडे । तें लोहींचि पधरें सांपडे ।
जरी दैवयोगें चढे । परिस हाता ॥ ३४ ॥
तैसी सद्गुरुकृपा होये । तरी करिता काय आपुं नोहे ।
म्हणऊनि ते अपार मातें आहे । ज्ञानदेव म्हणे ॥ ३५ ॥
तेणें कांरणें मी बोलें । बोलीं अरूपाचें रूप दावीन ।
अर्तीद्रिय परी भोगवीन । इद्रियाकरवीं ॥ ३६ ॥ (अ० ६)

*

*

*

१ अश्रयस्थान. २ वाचाशक्ति प्राप्त होते. ३ कठोर, फिके. ४ सेवक. ५ कठिण. ६ कदाचित्, बहुधा नाहींच. ७ किमयागारालाही. ८ पधरा किंवा साडेपधरा दराचें सोनें म्हणजे उत्तम सोनें. ज्ञानेश्वरीच्या वेळीं शंभरनवरी सोन्याचा हा भाव होता. ९ प्राप्त. १० त्याच्या कृपाबळानें.

ज्ञानदेव म्हणे मी चाडें । सद्गुरूनीं केलें कोडें ।
 माथा हात ठेविला तें फुडें । बीजचि वाड्लें ॥ ४९२ ॥
 म्हणऊनि येणें मुखें जें जें निगे । तें सताच्या हृदयीं साचचि लागे ।
 हें असो सागों श्रीरगें । बोलिलें तें ॥ ४९३ ॥ (अ० ६).

३ कृष्णार्जुनांची अन्योन्यप्रीति.

१

जेथ अश्ववाहक आपण । वैकुंठीचा राणा जाण ।
 तया रथाचे गुण । काय वर्णू ॥ १४० ॥
 ध्वजस्तंभावरी वानरें । तो मूर्तिमंत शकर ।
 सारथी शाङ्गधर । अर्जुनेंसी ॥ १४१ ॥
 देखा ! नवल तया प्रभूचें । अद्भुत प्रेम भक्ताचें ।
 जे सारथ्यपण पार्थाचें । करीत असे ॥ १४२ ॥
 पाईक पाठीसीं घातला । आपण पुढा राहिला ।... (अ० १)

२

‘ देवा हे येतुलेवरी । बोलावें नलगे अवधारी ।
 आधीं तूचि विचारीं । सग्राम हा ॥ ३० ॥
 जयालागीं मनें विरू । आम्ही स्वामीही न शकों धरू ।
 तया प्रत्यक्ष केवीं करू । घात देवा ॥ ३५ ॥

१ बी पेरण्याकरिता पाभरीवर जे लाकडाचे पात्र असतें ते. २ घातलें श्रीगुरूनीं तें बीजपेरण्यासाठीं माझी चाळ्याच्या जागीं याजना केली व शिरीं बरदहस्त ठेविला ते बीजच चाळ्यांत घातलें. ३ सारथी. ४ हनुमत. ५ सेवक. ६ वैर.

आम्हा काय उचित । तें पाहता न स्फुरे येथ ।
 जे मोहें येणें चित्त । व्याकुळ माझें ॥ ५५ ॥
 तरी श्रीकृष्णा तुवा जाणावें । निक्के^१ तें आम्हां सागावें ।
 जे सखा सर्वस्व आघवें । आम्हासि तू ॥ ५८ ॥
 तू गुरु बंधु पिता । तू आमुची इष्टदेवता ।
 तूचि सदा रक्षिता । आपदी आमुतें^२ ॥ ५९ ॥
 मग देखा तेथ फाल्गुन^३ । घेतला असे भ्रातिकवळुनु ।
 जैसा घनपडळीं भानु । आच्छादिजे ॥ ७५ ॥
 तयापरी तो धनुर्धर । जाहलासे दुःखें जर्जर ।
 जैसा ग्रीष्मकाळी गिरिवर । वणवला का ॥ ७६ ॥
 म्हणोनि सहजें सुनळि^४ । कृपामृते^५ सजळ ।
 तो वोळला श्रीगोपाळ । महामेघ ॥ ७७ ॥
 तेथ सुदशनाची धृती । तेचि विद्युलता झळकती ।
 गभीर वाचा ते आयंती । गर्जनेची ॥ ७८ ॥
 आता तो उदार कैसा वर्षेल । तेणें अर्जुनाचळ निवेल ।
 मग नवी विरुढी फुटेल । उन्मेषांची ॥ ७९ ॥ (अ० २)

३

मग आइका अर्जुनें^६ म्हाणितलें । देवा ! तुम्ही जें वाक्य बोलिलें ।
 तें म्या निक्के^७ परिसिलें । कृपानिवी ॥ १ ॥
 हा गा कर्म तूंचि अशेष । निरांकरिसी निःशेष ।
 तरी मजकरवीं हें हिंसकें । का करविसी ? ॥ ४ ॥

१ खरे. २ येथें फाल्गुन हें नाव किती यथार्थत्वाने योजिलें आहे । ३ वेदून घेतला. ४ श्यामवर्ण, मावळा. ५ वळला. ६ दत्ताची प्रभा. ७ प्रकार, परी. ८ उत्कृष्ट रूपक. अर्जुन = पर्वत, मोह = वणवा, सावळा कृष्ण = श्याम मेघ, दया = जळ, वृष्टि = गीतामृत, नवा अकुर = ज्ञानोदय. ९ चार्गलें. १० निषेधिसी, निराकरण करितोस. ११ ज्यात हिंसा आहे असें युद्धकर्म.

मी आधींचि काहीं नेणे । वरी कवळिलें मोहें येणें ।
 श्रीकृष्णा ! विवेक याकारणें । पुसिला तुज ॥ १० ॥
 आम्ही तनुमनजीवें । तुझिया बोला वोठगावें ।
 आणि तुवाचि ऐसें करावें । तरी सरलें म्हणे ! ॥ १२ ॥
 देखें रोगातें जिणावें । औषध तरी देयावें ।
 परी तें अतिरुच्य व्हावें । मधुर जैसें ॥ १९ ॥
 तैसें सकळार्थभरित । तत्त्व सागावें उचित ।
 परी बोधें माझें चित्त । जयापरी ॥ २० ॥
 देवा ! तुजऐसा निजगुरु । आजि आर्तीधणी का न करू ? ।
 येथ भीड कवणाची धरू ? । तू माय आमुची ! ॥ २१ ॥
 हा गा कामधेनुचें दुभतें । दैवें जाहलें आपैतें ।
 तरी कामनेची का तेथें । वाणि कीजे ? ॥ २२ ॥
 देखें अमृतसिंधूतें ठाँकावें । मग ताहानाचि जरी फुटावें ।
 तरी सायास कां करावें । मागील तें ? ॥ २४ ॥
 तैसा जन्मातरीं बहुती । उपासिता श्रीकमळापती ।
 तो तू दैवें आजी हातीं । जाहलासि जरी ॥ २५ ॥
 तरी आपुलिया सवेसा । का न मागावासि परेश ।
 देवा ! सुकाळ हा मानसा । पाहिला असे ॥ २६ ॥
 जी जी परममंगळधामा । सकळदेवदेवोत्तमा ।
 तू स्वाधीन आजि आम्हा । म्हणजुनिया ॥ २८ ॥
 जैसें मातेच्या ठायीं । अपत्या अनेवसर नाहीं ।
 स्तन्यालंगूनि पाहीं । जियापरी ॥ २९ ॥

१ व्यापलों, प्रस्त झालों २ आश्रयावें. ३ इच्छेची पूर्तता. ४ प्राप्त.
 ५ कमतरता. ६ पावावें. ७ इच्छेनें. ८ उजाडला. ९ अवेळ. १० स्तनपान
 करण्याला.

तैसें देवा ! तूतें । पुसिजतसें आवडें तें ॥
 आपुलेनि आर्तें । कृपानिधी ॥ ३० ॥
 तरी पारत्रिकीं हित । आणि आचरिता तरी उचित ।
 तें सागें एक निश्चित । पार्थ म्हणे ॥ ३१ ॥ (अ० ३).

४

आवीचि विवेकाची गोठी । वरी प्रतिपादी श्रीकृष्ण जगजेठी ।
 आणि भक्तराज किरीटी । परिसत असे ॥ २ ॥
 जैसा पचमालाप सुगंध । कीं परिमळ आणि सुस्वाद ।
 भला जाहला विनोद । कथेचा इये ॥ ३ ॥
 जें न सागेचि पितया वसुदेवासी । जें न सागेचि माते देवकीसी ।
 जें न सागेचि बंधु बळिभद्रासी । तें गुह्य अर्जुनेसीं बोलत ॥ ८ ॥
 हो का जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती ।
 मज एकेवकी याची स्थिती । आवडत असे ॥ १२ ॥
 येन्हीवीं हा योगिया नाढळे । वेदार्थासीं ना कळे ।
 जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥ १३ ॥
 हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पैलथडी ।
 कैसा याचिये आवडी । आवरैला असे ॥ १५ ॥
 मग देव म्हणे पाडुसुता । हाचि योग आम्ही विवस्वता ।
 काथिला परी ते वार्ता । बहुवा दिवसाची ॥ १६ ॥
 हें जीवीचें निजगुज । परी केवी राखों तुज ।
 जें पढियेसीं तू मज । म्हणऊनियां ॥ २८ ॥
 तू प्रेमाचा पुतळा । भक्तीचा जिह्वाळा ।
 मैत्रीयेची चिर्कळा । वनुररा ॥ २९ ॥

१ गोष्ट २ पचम स्वर, कोकिळेचें गायन. ३ आकाराला. ४ एकरूपता पावलेली. ५ वाटतें. ६ याच्या प्रेमात गुरफटला. ७ सूर्याला. ८ तुजपासून लपवून ठेवू. ९ प्रिय. १० जीवप्राण.

ज्ञा. प्र...२

तूं अनुषंगाचा ठावो । आतां तुज काय वचो जावो ।
 जन्ही सग्रामारूढ आहों । जाहलों आम्हीं ॥ ३० ॥
 तव अर्जुन म्हणे श्रीहरी । माय आपुलेयाचा स्नेह करी ।
 तेथ विस्मय काय अवधारी । कृपानिधे ! ॥ ३२ ॥
 तूं ससारश्राताची साउली । अनाथ जीवाची माउली ।
 आम्हातें कीरें प्रसवली । तुझीच कृपा ॥ ३३ ॥ (अ० ४)

५

तव अर्जुन म्हणे देवो । परचित्तलक्षणाचाँ रावो ।
 ' भला जाणितला जी भावो । मानस माझा ॥ १६३ ॥
 म्यां जें काहीं विवरूनि पुसावें । तें आधींचि जाणितलें देवें ।
 तरी बोलिलें तेंचि सांगावें । विवेंळ करूनी ' ॥ १६४ ॥
 तव श्रीकृष्ण म्हणती हो का । ' तुज हा मार्ग गमला निका ।
 तरी काय जाहलें आइकींजो का । सुखें बोलों ॥ १६८ ॥
 अर्जुना ! तूं परिससी । आणि परिसोनि अनुष्ठिंसी ।
 तरी आम्हांसीचि वाणी कायसी । सांगावयाची ?' ॥ १६९ ॥
 ते म्हणों कारुण्यरसाची वृष्टी । कीं नवया स्नेहाची सृष्टी ।
 हें असो नेणजे दृष्टी । हरीची वानू ! ॥ १७१ ॥
 जे अमृताची वोतली । कीं प्रेमचि पिऊनि मातली ।
 म्हणोनि अर्जुनमोहें गुतली । निर्घो नेणे ! ॥ १७२ ॥ (अ० ५)

६

द्वैताचा ठावोचि फेडी । ते ब्रह्मविद्या कीजेल उघडी ।
 तरी अर्जुन पढियें हे गोडी । नासेल हन ॥ ११३ ॥

१ स्नेहाचें, सख्याचें स्थान २ निश्चयेंकरून. ३ दुसऱ्याचें मनोगत जाण-
 गारा, इगितज्ञ. ४ स्पष्ट, विशद. ५ त्याप्रमाणें वागशील. ६ द्वैत समूळ पुसून
 टाकणारी ब्रह्मविद्या उघड करावी तर अर्जुन माझा लाडका या प्रेमाची गोड
 जाईल !

म्हणोनि तें तैसें बोलणें । नव्हे, संपातळ आड लावणें ।
 केलें मनचि वेगळवाणें । भोगावया ! ॥ ११४ ॥
 विपार्यें अहभाव ययाचा जाईल । मी तेंचि हा जरी होईल ।
 तर मग काय कीजेल । एकलेया ? ॥ ११६ ॥
 दिठ्ठीचि पाहतां निविजे । का तोंड भरोनि बोलिजे ।
 नातरी दाटूनि खर्वे दीजे । ऐसें कोण आहे ? ॥ ११७ ॥
 आपुलिया मना बरवी । असंमाई गोठी जीवी ।
 ते कवणेसी चार्वळावी । जरी ऐक्य जाहलें ? ॥ ११८ ॥
 इया काकुळती जनार्दन । अन्योपदेशाचेनि हातांसन ।
 बोलामाजी मन मनें । आलिगूं सरलें ॥ ११९ ॥
 हें परिसता जरी कानडें । तरी जाण पा पार्थ उघडें ।
 श्रीकृष्णसुखाचेंचि रूपडें । वोतलें गा ॥ १२० ॥
 हें असो वयसेचिये सेवटीं । जैसें एकचि विये वांझोटीं ।
 मग ते मोहाची त्रिपुटी । नाचो लागे ! ॥ १२१ ॥
 तैसें जाहलें श्रीअनता । ऐसें तरी मी न म्हणता ।
 जरी तयाचा न देखता । अतिशयं येथ ॥ १२२ ॥
 पाहा पा नवल कैचें चोर्जे । के उपदेश केउतें झुंजे ।
 परी पुढें वालंभाचें भोज । नाचत असे ! ॥ १२३ ॥
 आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि शिणवी ।
 पिसें आणि न भुलवी । तरी तें काई ? ॥ १२४ ॥

१ वेगळेपणाने अर्जुनाचें मन ह्म० भक्तिसुख भोगता यावें म्हणून द्वैताचा
 पातळ पडदा ठेवला. २ कदाचित्. ३ पाहताच दृष्टि निवावी. ४ कडकडून मिठी
 मारावी. ५ न मावणारी. ६ सागावी. ७ हातवटीनें, युक्तीनें. ८ आयु-
 ष्याच्या शेवटच्या भागात, वृद्धपर्णी. ९ वाझ स्त्री. १० अत्युत्कट प्रेम. ११ प्रेम.
 १२ गीतेचा उपदेश कोठे व रणसग्राम कोठे १३ वल्लभाचें, प्रिय भक्ताचें प्रेम.

म्हणउनि भावार्थ तो ऐसा । अर्जुन मैत्रियेचा कुवासा ।
 कीं मुखें शृंगारलिया मानसा । दर्पण तो ! ॥ १२५ ॥
 हो कां आत्मनिवेदनातळीची । जे पीठिका होय सख्याची ।
 पार्थ अधिष्ठात्री तेथीची । मातृका गा ॥ १२७ ॥
 पाहा पा अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमं मानिजे ।
 ते पतीहूनि काय न वानिजे । पतिव्रता ? ॥ १२९ ॥
 तैसा अर्जुनचि विशेषें स्तवावा । ऐसें आवडलें मज जीवा ।
 जे तो त्रिभुवनीचिया दैवा । एकांयतन जाहला ! ॥ १३० ॥
 देवकिया उदरीं वाहिला । यशोदा सायासें पाळिला ।
 शेखी उपेगा गेला । पाडवासी ! ॥ १३७ ॥ (अ० ६)

७

सहज कृपामदानिलें । श्रीकृष्णद्रुमाची वचनफळें ।
 अर्जुनश्रवणाचिये खोळें । अवचित पडलीं ॥ १८७ ॥
 तिर्ये प्रमेयाचीं हो कां वळलीं । कीं ब्रह्मरसान्या सागरीं चुबकळिली ।
 मग तैसींच का घोळिलीं । परमानंदें ॥ १८८ ॥
 तेणें बरवेपणें निर्मळें । अर्जुना उन्मेषाचें डोहळे ।
 घेताति गळाले । विस्मयामृताचे ॥ १८९ ॥
 तिया सुखसपत्ति जोडलिया । मग स्वर्गा वाये वांकुलिया ।
 हृदयान्या जीवीं गुतकुलिया । होत आहाती ॥ १९० ॥
 अहो ! श्रीगुरुतें जै पुसावें । तै येणें मानें सावध व्हावें ।
 हें येकचि जाणे आघवें । सव्यसाची ॥ २०४ ॥ (अ० ७)

८

तरी परियेसीं गा प्राज्ञा । तू आस्थेचीच संज्ञा ।

१ आधार. २ सख्यभक्तीचें आसन. ३ देवता. ४ त्रिभुवनाचें भाग्य जो श्रीकृष्ण त्याच्या प्रेमाचा एकच एक विषय झाला. ५ उपयोगाला. ६ रघांत, पदरात. ७ ज्ञानाचे. ८ घोट. ९ वेडावणें दाखवितो (वाय). १० मूर्ति.

बोलिलिये गोष्टीची अवज्ञा । नेणासी करू ॥ ३६ ॥
 यालागीं सुमन आणि शुद्धमती । जो अनिदक अनन्यगती ।
 पै गा गौप्यही तयाप्रती । चावळिजे मुखें ॥ ४० ॥
 तरी प्रस्तुत आता गुणी इही । तूवाचून आणिक नाही ।
 म्हणोनि गुज तरी तुझ्या ठायी । लपवू नये ॥ ४१ ॥ (अ० ९)

९.

वासरू देखिलियाचिसाठी । धेनु खडबडोनि मोहें उठी ।
 मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हा धरे ? ॥ ४० ॥
 तो कृपापीयूषजळ । आणि येरुं जवळा आला वर्षाकाळ ।
 नांनां श्रीकृष्ण कोकिल । अर्जुन वसत ॥ ११३ ॥
 अहो ! शेषाचेही डोळे चोरिले । वेद जयालागीं झकविलें ।
 लक्ष्मीयेही राहविलें । जिह्वार जें ॥ ११८ ॥
 तें आता प्रगटुनी अनेकधा । करीत विश्वरूपदर्शनाचा धांदा ।
 बाप भाग्या अगाधा । पार्थाचिया ॥ ११९ ॥
 पदविलें पाखरू ऐसें न बोले । यापरी क्रीडामृगही तैसा न चले ।
 कैसें दैव येथ सुरवाडलें । तें जाणों न ये ॥ १७० ॥
 हा कोपे-की निवांत साहे । हा रुसे-तरी बुझावीत जाये ।
 नवल पिसें लागलें आहे । पार्थाचें देवा ! ॥ १७२ ॥ (अ० ११)

१०

मग ह्मणें ' प्रज्ञाकांता ! । उजवली आजि वक्तृत्वता ।
 जे बोलाएवढा श्रोता । जोडलासी ! ' ॥ ६४ ॥ (अ० १४)

११

ऐसें प्रेमरसें सुरेफुरें । बोलिलें जंव यादववीरें ।

१ चोरता येतो ? २ दयामृताचा मेघ. ३ दुसरा म्हणजे अर्जुन. ४ अथवा.
 ५ जें गुह्य लक्ष्मीपासूनही राखून ठेवले. ६ उद्योग. ७ सुखावले. ८ श्रीकृष्ण.
 ९ अतिशय, भरपूर.

तंव अवधान अर्जुनाकारें । मूर्त जाहलें ॥ ६८ ॥
 श्रीकृष्णोक्तिसागरा । हा अगस्तीचि दुसरा ।
 म्हणौनि घोट भरों पाहे एकसरा । आवघेयाचा ॥ ७० ॥
 तो आघवाचि बोध सहसा । अर्जुनी उमटला कैसा ।
 व्योमीचा चद्रोदय जैसा । क्षीरार्णवी ॥ ४४३ ॥
 का प्रतिभिंती चोखटे । समोरील चित्र उमटे ।
 तैसा अर्जुनें आणि वैकुण्ठें । नांदतसे बोध ॥ ४४४ ॥
 म्हणे ' अर्जुना ! आम्हाही वाडेकोडें । अखड बोलों आवडे ।
 परी काय कीजे न जोडे । पुसतें ऐसें ॥ ४४८ ॥
 आजी मनोरथांसी फळ । जोडलासि तू केवळ ।
 जें तोंड भरोनि निखळ । आलासि पुसों ॥ ४४९ ॥
 जें अद्वैतावरीही भोगिजे । ते अनुभवीचें तू विरजे ।
 पुसोनि मज माझे । देतोसि सुख ॥ ४५० ॥
 दोही वोठी एक बोलणें । दोहीं चरणीं एक चालणें ।
 तैसें पुसणें सागणें । तुझे माझे ॥ ४५४ ॥
 एव आम्ही तुम्ही येथें । देखावें एका अर्थातें ।
 सागतें पुसतें येथें । दोन्ही एक ' ॥ ४५५ ॥
 ऐसें बोलत देव भुलला मोहें । अर्जुनातें आलिंगूनि ठाये ।
 मग बिहाल म्हाणे नोहे । आवडी हे ! ॥ ४५६ ॥
 आधींच आम्हा यया काहीं । नरनारायणा भिन्न नाहीं ।
 परी आता जिरो माझ्या ठायी । वेगें हा माझा ! ॥ ४५८ ॥ (अ० १५)

१२

वत्स धालयाहीवरी । धेनु न वचावी दुरी ।
 अनन्यप्रीतीची परी । ऐसी आहे ॥ ७८ ॥

१ साद्य, साधन. २ भ्याला. ३ हें ऐक्यत्वाचें प्रेम येथें नको. ४ ऐक्यतेच्या
 प्रेमाचा आवेग. ५ पोटा भरल्यावरही. ६ जाऊ नये.

तेणें काजेवीणही बोळावें । तें देखिलें तरी पाहावें ।
 भोगिता चाड दुणावे । पढियंतयाठायीं ॥ ७२ ॥
 ऐसी प्रेमाची हे जाती । आणि पार्थ तव तेचि मूर्ती ।
 म्हणौनि करू लागे खती । उगेपणाची ॥ ८० ॥
 आणि सवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहार वस्तु असे ।
 तेंचि भोगिजे की जैसें । दर्पणी रूप ॥ ८१ ॥ (अ० १८)

४ गीताशास्त्रविषयक विचार.

१ महाभारत आणि व्यास.

आता अवधारा कथा गहन । जे सकळकथा जन्मस्थान ।
 कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरुचें ॥ २८ ॥
 ना तरी सर्व सुखाची आदि । जे प्रमेयमहानिधि ।
 नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे ॥ २९ ॥
 कीं परमधाम प्रगट । सर्व विद्याचें मूळपीठ ।
 शास्त्रजाता वसौटें । अशेषाचें ॥ ३० ॥
 ना तरी सकळ धर्माचें माहेर । सज्जनाचें जिह्वार ।
 लावण्यरन्नभाडार । शारदेचें ॥ ३१ ॥
 नाना कथारूपें भारती । प्रगटली असे त्रिजगती ।
 आविष्करोनि महामती । व्यासाचिये ॥ ३२ ॥
 म्हणौनि हा काव्या रगो । ग्रथगुरुवतीचा ठावो ।
 एथुनि रसां झाला आंवो । रसाळपणाचा ॥ ३३ ॥

१ प्रिय माणसाविषयीं. २ व्यवहारातीत, कर्मातीत परमात्मवस्तु. ३ अखिल
 शास्त्रसिद्धांताचा आगर. ४ अथवा. ५ आश्रय ६ हृदय. ७ सरस्वती. ८ प्रवेशन.
 ९ ग्रथगौरव, प्रौढी. १० आकार.

एथ चातुर्य शाहणें झालें । प्रमेय रुचीस आलें ।
 आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥ ३५ ॥
 एथ कळाविदपण कळा । पुण्यासि प्रताप आगळा ।
 म्हणऊनि जनमेजयाचे अवलीळा । दोष हरले ॥ ३७ ॥
 भानुतेजें धवळलें । जैसैं त्रैलोक्य दिसे उजळिलें ।
 तैसैं व्यासमती कवळिलें । मिरवे विश्व ॥ ३९ ॥
 का सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुलियापरी विस्तारलें ।
 तैसैं भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ॥ ४० ॥
 नाना पुरतिये प्रतिष्ठेलागी । सौनीव धरुनि आंगीं ।
 पुराणें आख्यानरूपें जगी । भारता आली ॥ ४६ ॥
 म्हणऊनि महाभारती नाही । तें नोहे लोकी तिही ।
 येणेंकारणें म्हणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्त्रय ॥ ४७ ॥

२ भगवद्गीतार्थ व संतश्रोत्यांस प्रार्थना.

आता भारतकमळपराग । गीताख्य प्रसंग ।
 जो संवादला श्रीरग । अर्जुनसी ॥ ५० ॥
 ना तरी शब्दब्रह्माब्धि । मथियला व्यासबुद्धि ।
 निवडिलें निरवधि । नवनीत हें ॥ ५१ ॥
 मग ज्ञानाग्निसपर्कें । कडेंसिलें विवेकें ।
 पद आलें परिपार्कें । आमोदासी ॥ ५२ ॥
 जें अपेक्षिजे विरक्तीं । सदा अनुभविजे सतीं ।
 सोहभावें पारगती । रमिजे जेथ ॥ ५३ ॥
 जें आकर्णिजे भक्तीं । जें आदित्रय त्रिजगतीं ।
 ते भीष्मपर्वी संगती । सागिजेल ॥ ५४ ॥

१ पोसलें. २ सुख पावलें ३ लहानपण, सानेपण. ४ कड येईतों
 कढविलें. ५ त्याचें हें गीतारूप सुगधमय तूप तयार झालें.

जें भगवद्गीता म्हणिजे । जें ब्रह्मेशांनी प्रशसिजे ।
जें मनकादिकी सेविजे । आदर्सी ॥ ५५ ॥

जैसे शारदीचिये चद्रकळे-। माजि अमृतकण कोंवळे ।
ते वेंचिती मनें मवाळें । चकोरतलें ॥ ५६ ॥
तियापरी श्रोता । अनुभवावी हे कथा ।
अति हलुवोरपण चित्ता । आणूनियां ॥ ५७ ॥
हें शब्देंवीण सवादिजे । इद्रिया नेणतां भोगिजे ।
बोलाआदि झोबिजे । प्रमेयासी ॥ ५८ ॥
जैसे भ्रमर पराग नेती । परी कमळदळें नेणती ।
तैसी पैरी आहे सेविती । ग्रथी इये ॥ ५९ ॥
कां आपुला ठाय न साडिता । आलिंगिजे चंद्र प्रगटता ।
हा अनुराग भोगितां । कुमुदिनी जाणे ॥ ६० ॥
ऐसेनि गभीरपणें । स्थिरावलेनि अतःकरणें ।
आथिलै-तोचि जाणे । मानू इये ॥ ६१ ॥

अहो अर्जुनाचिये पाती । जे परिसणया योग्य होती ।
तिही कृपा करुनि सतीं । अवधान द्यावें ॥ ६२ ॥
हें सलगी म्यां म्हणितलें । चरणा लागोनि विनविलें ।
प्रभू सखोल हृदय आपुलें । म्हणऊनिया ॥ ६३ ॥
जैसा स्वभाव मायबापांचा । अपत्य बोले जरी बोंबडी वाचा ।
तरी अधिक तयाचा । सतोष आथी ॥ ६४ ॥
तैसा तुम्ही मी अंगीकारिला । सज्जनी आपुला म्हणितला ।
तरी उणें सहजें उपसाहला । प्रार्थू काई ? ॥ ६५ ॥

१ ब्रह्मा व शकर यानीं. २ मवाळपण, मृदुत्व. ३ बोलावें. ४ सेविती परी
ह्म० सेवनाचा प्रकार ५ सपन्न, युक्त. ६ पक्तीला, बरोबर. ७ क्षमा करायला.

ज्ञानेश्वराची प्रभावळ.

परी अपराध तो आणीक आहे । जें मी गीतार्थ कवळू पाहें ।
तें अवधारा विनवू लाहें । म्हणऊनिया ॥ ६६ ॥
हें अनावर न विचारिता । बायाचि विवसा उपनैला चित्ता ।
येरवीं काय भानुतेजी खद्योता । शोभा आथी ? ॥ ६७ ॥
कीं टिटिभू चाचुवरी । माप सूये सागरी ।
मी नेणत त्यापरी । प्रवर्ते एथ ॥ ६८ ॥
तया गीतार्थाची थोरी । स्वयें शभू विवरी ।
जेथ भवानी प्रश्न वरी । चमत्कारोनी ॥ ७० ॥
तेथ हर म्हणे नेणिजे । देवी जैसैं का स्वरूप तुझें ।
तैसैं हें नित्य नूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥ ७१ ॥
हा वेदार्थसागर । जया निद्रिताचा घोर ।
तो स्वयें श्रीसर्वेश्वर । प्रत्यक्ष अनुवादला ॥ ७२ ॥
ऐसैं जें अगाध । जेथ वेडावती वेद ।
तेथ अल्प मी मतिमद । काय होय ॥ ७३ ॥
हें अपार कैसेनि कवळावें । महातेज कवणें धवळावें ।
गगन मुठी सुवावें । मशकें केवी ॥ ७४ ॥
परी एथ असे एक आधारू । तेणेंचि बोलें मी सधैरू ।
जै सानुकूल श्रीगुरू । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ७५ ॥
का जयातें कामवेनु माये । तयासी अप्राप्य काहीं आहे ? ।
म्हणऊनि मी प्रवर्तो लाहे । ग्रथीं इये ॥ ७६ ॥
तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें ।
करुनि ध्यावें हें तुमतें । विनवित असैं ॥ ८० ॥ (अ० १)

१ धैर्य उपजलें. २ योगनिद्रेतल्या आदिनारायणाचें घोरणें तो हा वेद. 'यस्य निःश्वासित वेदाः' ३ स्वमुखानें. ४ धरावें. ५ धैर्यवंत. ६ इच्छितो. ७ मान्य.

३ स्फुट गौरवोद्गार .

१

आजी श्रवणेंद्रियां पाहलें । जे येणें गीतानिधान देखिलें ।
 आता स्वप्नाचि हें तुकलें । साचासारिखें ॥ १ ॥
 आधीच विवेकाची गोठी । बरी प्रतिपादी श्रीकृष्ण जैगजेठी ।
 आणि भक्तराज किरीटी । परिसत असे ॥ २ ॥
 आता इन्द्रियजात आघवें । तिही श्रवणाचें घर रिघावें ।
 मग सवादसुख भोगावें । गीताख्य हें ॥ ५ ॥ (अ० ४)

२

ऐसीं श्रीमुखौनि अक्षरें । निघतीना जव एकसरें ।
 तव अविद्येचें आंधारें । जावोंचि लागे ॥ १७७ ॥
 तीं अक्षरें नव्हती देखा । ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका ।
 अर्जुनालागी चिक्कळिका । उजळलिया श्रीकृष्णें ॥ १७८ ॥
 प्राजळ वोवीप्रबधें । गोठी सागिजेल विनोदें ।
 ते परिसा आनदें । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ७०७ ॥
 भरोनि सद्भावाची अजुळी । मिया वोवियाफुलें मोकळीं ।
 अर्पिलीं अध्रियुगुळी । विश्वरूपान्या ॥ ७०८ ॥ (अ० ११)

३

बाप बाप ग्रंथ गीता । जो वेदी प्रतिपाद्य देवता ।
 तो श्रीकृष्ण वक्ता । जिये ग्रंथी ॥ २६ ॥ (अ० ११)

४

समर्थ्याचिया पक्तिभोजनें । तळिल्यावरिल्या एक पक्वानें ।

१ उजाडले, प्रकाशले. २ गोड स्वप्नच खऱ्यासारखे झाले आहे. ३ जगात श्रेष्ठ. ४ ब्रह्मसाम्राज्याला प्रकाशित करणाऱ्या ज्ञानरूप ज्योती. ५ विमलभावाच्या अजुर्बात. ६ दोन्ही चरणावर. ७ जातिवत् श्रमिंत जो असतो त्याच्या पक्तीत खालचावरचा हा भेद नसतो, पक्तिप्रपंच नसतो.

तेवी श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षचि लाभे ॥ ४८ ॥ (अ० १८)

४ नऊ अध्यायांचें पूर्वखंड.

मग ह्मणितलें जी स्वामी । भलेनि ममत्वे देखिला तुम्ही ।
 म्हणोनि कृष्णार्जुनसंगमी । प्रयागवट जाहलों ॥ १६ ॥
 मागा दूध दे म्हणितलियासाठीं । आघविया क्षीराब्धीची करुनि वाटी ।
 उपमन्यूपुढें धूर्जटी । ठेविली जैसी ॥ १७ ॥
 तैसी जे ब्रह्मविद्यारावो । सकळशास्त्रांचा विसवतौ ठावो ।
 ते भगवद्गीता वोविये गावो । ऐसें केलें ॥ १९ ॥
 आता आपुलेनि कृपाप्रसादें । मिया भगवद्गीता वोवीप्रबधें ।
 पूर्वखंड विनोदें । वाखाणिलें ॥ २३ ॥

प्रथमी अर्जुनाचा विषाद । दुजी बोलिला योग विशद ।
 परी साख्यबुद्धीसी भेद । दाबूनियां ॥ २४ ॥
 तिजी केवळ कर्म प्रतिष्ठिलें । तेंचि चतुर्थां ज्ञानेसी प्रगटिलें ।
 पंचमी गव्हारिलें । योगतत्व ॥ २५ ॥
 तेंचि षष्ठामाजी प्रगट । आसनालागोनि स्पष्ट ।
 जीवात्मभाव एकवट । होती जेणें ॥ २६ ॥
 तैसी जे योगस्थिती । आणि योगभ्रष्टां जे गती ।
 ते आवधीचि उपपत्ती । सांगितली षष्ठी ॥ २७ ॥
 तयावरी सप्तमी । प्रकृतिपरिहार उपक्रमी ।
 भजती जे पुरुषोत्तमी । ते बोलिले चारी ॥ २८ ॥

१ अहो सद्गुरु निवृत्तिनाथ महाराज ! २ शकराने. ३ विश्रांतिस्थान.
 ४ पहिले नऊ अध्याय. ५ कर्मयोग, बुद्धियोग ६ ज्ञानासह. ७ गौरवयुक्त
 किंवा गूढपणें सांगितले. ८ आसनापासून आरंभ करून जीवात्म्याचें ऐक्य
 करणारा योग सांगितला. ९ आरंभी. १० चतुर्विधभक्त.

पाठी सप्तप्रश्नसिद्धी । बोलोनि प्रयाणसमयशुद्धी ।
 एव सकलवाक्यावली । अष्टमाध्यायी ॥ २९ ॥
 आद्यवाचि जें महाभारती । ते लाभे कृष्णार्जुनवचनोक्ती ।
 आणि जो अभिप्रायो गीते सार्ती शती । तो एकलाचि नवमीं ॥ ३१ ॥
 ऐसे अध्याय गीतेचे । परी अनिर्वान्यपण नवमाचें ।
 तो अनुवादलों हें तुमचें । सामर्थ्य प्रभू ॥ ३५ ॥
 नवमी कृष्णाचें बोलणें । तें नवमीचियाचि ऐसें मी म्हणे ।
 या निवाडा तत्वज्ञ जाणे । जया गीतार्थ हाती ॥ ३९ ॥ (अ० १०)

५ अठराही अध्यायांतले विषय.

तरी पहिला जो अध्याय । तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्ताव ।
 द्वितीयी साख्यसद्भाव । प्रकाशिला ॥ १४३५ ॥
 मोक्षदानी स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हें शास्त्र ।
 येतुललें दुजी सूत्र । उभारिलें ॥ १४३६ ॥
 मग अज्ञानें बाधलेया । मोक्षपदी बैसावया ।
 सायनारभ तो तृतीया - । ध्यायीं बोलिला ॥ १४३७ ॥
 जे देहामिमानवधें । साङ्गुनि काम्यनिषिद्धें ।
 विहितै परी अप्रमादें । अनुष्ठानें ॥ १४३८ ॥
 ऐसेंनि सद्भावें कर्म करावें । हा तिजा अध्यायी देवें ।
 निर्णय केला तें जाणावें । कर्मकांड येथ ॥ १४३९ ॥

आणि तेंचि नित्यादिक । अज्ञानाचें आवश्यक ।
 आचरता मोर्चक । केव्हिं होय पा ॥ १४४० ॥
 ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षुते आलिया ।
 देवें ब्रह्मार्पणत्वे क्रिया । सांगितली ॥ १४४१ ॥
 जें देहवाचामानसें । विहित निपजे जें जैमें ।

तें एक ईश्वरोद्देशें । कीजे म्हणितलें ॥ १४४२ ॥
 हेंचि ईश्वरीं कर्मयोगें । भजनकथनाचें खागें ।
 आदरिलें शेषभौगें । चतुर्थाचेनि ॥ १४४३ ॥
 तें विश्वरूप अकरावा । अध्याय सपे जब आघवा ।
 तंव कर्म ईश भजावा । हें जें बोलिलें ॥ १४४४ ॥
 ते अष्टार्घ्यायी उघड । जाण येथें देवताकांड ।
 शास्त्र सागतसे आड । मोडूनि बोले ॥ १४४५ ॥

आणि तेणेंचि ईशप्रसादें । श्रीगुरुसंप्रदायलब्धें ।
 साच ज्ञान उद्धोधे । कोवळें जें ॥ १४४६ ॥
 तें अद्वेष्टादिप्रभृतिकी । अथवा अमानित्वादिकी ।
 वाढविजे म्हणौनि लेखीं । बारावा गणूं ॥ १४४७ ॥
 तो बारावा अध्याय आदी । आणि पधरावा अवधी ।
 ज्ञानफळपाकसिद्धी । निरूपणासी ॥ १४४८ ॥
 म्हणौनि चहुहीं इहीं । ऊर्ध्वमूळांतीं अर्घ्यायी ।
 ज्ञानकांड ये ठायी । निरूपिजे ॥ १४४९ ॥
 एव कांडत्रयरूपिणी । श्रुतीच हे कोडिसंवाणी ।
 गीतापद्यरत्नांचीं लेणीं । लेयिली आहे ॥ १४५० ॥
 हें असो कांडत्रयात्मक । श्रुति मोक्षरूप फळ येक ।
 बोभांवे जें आवश्यक । ठाकावें म्हणौनि ॥ १४५१ ॥
 तयाचेनि साधनज्ञानेसी । वैर करी जो प्रतिदिवसी ।

१ उपासनेचा विषय किंवा स्थान. २ आरभिलें. ३ शेवटीं शेवटी. ४ चौथ्याच्या शेवटच्या भागापासून अकराव्याच्या शेवटपर्यंतचे आठ अध्याय. ५ पडदा, प्रतिबध. ६ दूर करून, निवारून. ७ उपासनेनें प्रसन्न झालेल्या देवाच्या दयेनें. ८ म्हणून ज्ञानकांडात बारावा अध्याय गणू. ९ बारावा ते पधरावा हे चार अध्याय ज्ञानकांडाचे. १० गोजिरवाणी, लहानगी, ११ गर्जना करून सागत आहे. १२ मोक्षाचें साधन जें ज्ञान त्याच्याशीं.

तो अज्ञानवर्ग षोडशी । प्रतिपादिजे ॥ १४५२ ॥
 तोचि शास्त्राचा बोळावा । घेवोनि वैरी^१ जिणावा ।
 हा निरोप तो सतरावा । अध्याय येथ ॥ १४५३ ॥
 तया अर्थजाता अशेखा । केला तात्पर्याचा औवाका ।
 तो हा अठरावा देखा । कलशाध्याय ॥ १४५५ ॥
 एवं सकळसार्वसिधु । श्रीभगवद्गीता प्रबधू ।
 हा औदार्ये आगळा वेदु । मूर्त जाण ॥ १४५६ ॥ (अ० १८)

६ गीताप्रासाद.

लोकी तरी आथी ऐसें । जे दुरूनि कळस दिसे ।
 आणि भेटीचि हातवसे । देवतेची तिये^२ ॥ ३१ ॥
 तैसेंचि एथही आहे । जे एकेचि येणें अध्यायें ।
 आघवाचि दृष्ट होये । गीतागम हा ॥ ३२ ॥
 मी कळस याचिकारणे । अठरावा अध्याय म्हणे ।
 उर्बाइला बादरायणें । गीताप्रासादा ॥ ३३ ॥
 जी गीतारत्नप्रासादाचा । कळस अर्थचितामणीचा ।
 सर्व गीतादर्शनाचा । पांढाऊ जो ॥ ३४ ॥
 व्यास सहजें सूत्री बळी । तेणें निगमरत्नाचळी ।
 उपनिषदार्थाची मोंळी-। माजी खाडिली^३ ॥ ३५ ॥

१ सोबती. २ दभोदपोंभिमानश्च इ० अज्ञानगुणवर्ग हा शत्रु जिंकावा.
 ३ विचार, एकीकरण. ४ ज्ञानसमुद्र. ५ गीताग्रथ हा औदार्यगुणानें श्रेष्ठ
 असा मूर्तिमत वेदच होय ६ हस्तगत होणें ७ कळस दिसला की देवदर्शन
 झाले. ८ चढविला, बसविला आहे ९ कलशाध्याय, ह्म० अठरावा अध्याय
 हा अर्थरूप चितामणीचा बनविला आहे १० वाटाढ्या, मार्गदर्शक ११ कारा-
 गार. १२ पर्वताच्या माथ्यावरच्या पठारावर. १३ वेदरूप रत्नपर्वताच्या उपनि-
 षद्रूप पठारावर खणायला प्रारंभ केला.

तेणें त्रिवर्गाचा अणुआरु । आडेंऊ निघाला जो अपारु ।
तो महाभारतप्राकारु । भोंवैता केला ॥ ३६ ॥
माजी आत्मज्ञानाचें एकवट । दळवाडें झाडूनि चोखट ।
घडिलें पार्थवैकुण्ठ-। सवादकुसरी ॥ ३७ ॥
निवृत्तिसूत्र सोडवणिया । सर्वशास्त्रार्थ पुरवणिया ।
आवो साधला माडणिया । मोक्षरेखेचा ॥ ३८ ॥
ऐसेनि करिता उभारा । पधरा अध्यायात पधरा ।
भूमी निर्वाळलिया पुरा । प्रासाद जाहला ॥ ३९ ॥
उपरि सोळावा अध्यावो । तो ग्रीवेघटेचा आवो ।
सप्तदश तो ठावो । पडधोणिये ॥ ४० ॥
तयाहीवरी अष्टादश । तो अपैसा माडला कळस ।
उपरि गीतादिकी व्यास-। ध्वज लागला ॥ ४१ ॥
जालया कामा नाही चोरी^१ । तें कळसें होय उजैरी ।
तेवीं अष्टादश विवरी । साद्यत गीता ॥ ४२ ॥
अठरावा अध्याय नोहे । ते एकाध्यायी गीताचि आहे । (अ० १८)

७. गीतारहस्य

हें गीतानाम विख्यात । सर्व वाङ्मयाचें मथित ।
आत्मा जेणें हस्तगत । रत्न होय ॥ १३२३ ॥
गीतार्थाचें चागावें । मोक्षोपायपर आघवें ।

१ त्रिविधपुरुषार्थरूप चाराचुरा. २ डबर, गाळ. ३ गीतामदिराभोंवतीं महा-
भारताचा कोट केला. ४ एकजीव, अखंड घनवट पाषाण (दळवाडें). ५
ओळबा. ६ भर. ७ त्या चिन्हाच्या मांडणीने मोक्षाच्या रूपाचा आकार
आणला. ८ जमीन शुद्ध करण्यापासून. ९ कठ किंवा गळ त्यावरील
डेऱ्याचा आकार. १० कळसाच्या बैठकीचा ओटा. ११ कमीपणा. १२ स्पष्ट-
१३ गीताशास्त्राचें चागुलपण हें आहे कीं संपूर्ण गीताशास्त्र मोक्षाचे उपाय
सागणारें आहे, अन्य शास्त्राचे उपाय असे प्रमाणसिद्ध नाहीत.

आन शास्त्रोपाय की नव्हे । प्रमाणसिद्ध ॥ १२३० ॥
 वारा आभौळचि फेडी । वांचून सूर्योर्ते न घडी ।
 का हात बाबुळी धाडी । तोय न करी ॥ १२३१ ॥
 तैसा आत्मदर्शनीं आडैळ । असे अधिद्येचा जो मळ ।
 तो शास्त्र नाशी येर निर्मळ । मी प्रकाशे स्वयें ॥ १२३२ ॥
 ह्यणोनि आघवींचि शास्त्रें । अविद्याविनाशाचीं पात्रें ।
 वाचोनि न होती स्वतंत्रें । आत्मबोधी ॥ १२३३ ॥
 तया अध्यात्मशास्त्रासी । जै साचपणाची ये पुंसी ।
 तै येइजे जया ठायासी । ते हे गीता ॥ १२३४ ॥
 एथ अविद्यानाश हें स्थळ । तेणें मोक्षापादन हें फळ ।
 या दोही केवळ । साधन ज्ञान ॥ १२४३ ॥
 मग म्हणै गा सुभटा । तो क्रमयोगि या निष्ठा ।
 मी होऊनि होय पैठा । माझ्या रूपीं ॥ १२४६ ॥
 स्वकर्मान्या चोखौळीं । मज पूजा करुनि भली ।
 तेणें प्रसादें आकळी । ज्ञाननिष्ठेतें ॥ १२४७ ॥
 ते निष्ठा जेथ हातवसे । तेथ भक्ति माझी उल्लासे ।
 तिथी मजसीं समरसे । सुखिया होय ॥ १२४८ ॥
 बुद्धी वाचा कायें । जो मातें आश्रऊनि ठाये ।
 तो निषिद्धेही विप्रायें । कर्म करूं ॥ १२५१ ॥
 शुभाशुभ ऐसें । हें तंवचिवरी आभासे ।
 जव येकै न प्रकाशें । सर्वत्र मी ॥ १२५५ ॥

१ सूर्याआड आलेले ढग. २ पाण्यावर जमलेले गोंडाळ, शेवाळ. ३ प्रतिबंधक.
 ४ इतर शास्त्रें. ५ प्रश्न ६ विषय. ७ अविद्यानाश व मोक्षप्राप्ती या दोहोंस.
 ८ प्रविष्ट ९ चागल्या फुलांनीं. १० हार्ती येते, प्राप्त होतें. ११ त्या भक्तीच्या
 गंगानें. १२ क्वचित्, एखादे वेळीं. १३ एक जो मी तो सर्वव्याप्तिपणानें
 अनुभवाला आला नाहीं तोंवरच.

म्हणौनि माझिया भेटी । तयाची सर्व कर्मे किरीटी ।
 जाऊनि बैसे तो पाटी । सायुज्याच्या ॥ १२५७ ॥
 देशें काळें स्वभावे । वेंच जया न सभवे ।
 तें पद माझें पावे । अविनाश तो ॥ १२५८ ॥ (अ० १८)

२

नाना वाढली दिवसें । कळा बिंबी पैसे ।
 परीं^१ सिनाने लेवे जैसे । चद्री नाही ॥ ५३ ॥
 तैसीं सिनानी चारीं पदे । श्लोक श्लोकावच्छेदे ।
 अध्याय अध्यायभेदे । गमे कीर ॥ ५४ ॥
 परी प्रमेय्याची उजरी । आनान रूप न धरी ।
 नाना रत्नमणी दोरी । एकचि जैसी ॥ ५५ ॥
 फुला फुल्लसरां लेख चढे । दुतीं दुती अगुळी न पडे ।
 श्लोक अध्याय तेणें पाडे । जाणावे हे ॥ ५७ ॥
 सात शतें श्लोक । अध्याया अठराचे लेख ।
 परी^२ देव बोलिलें एक । जें दुजें नाही ॥ ५८ ॥ (अ० १८)

८ वेदाचें मूळ गीता.

एव वेदाचें मूळसूत्र । सर्वाधिकारैकपवित्र ।
 श्रीकृष्णें गीताशास्त्र । प्रगट केलें ॥ १४२६ ॥
 जयान्या निःश्वासीं । जन्म झालें वेदराशी ।
 तो सत्यप्रतिज्ञ पैजेसीं । बोलिला स्वमुखें ॥ १४२८ ॥

१ पट्ट, अधिकाराचें आसन पाटी=पदावर. २ पण जसे त्यावर वेगवेगळे (सिनाने) थर (लेवे) दिसत नाहींत. ३ सिद्धांताच्या (ज्ञानाच्या) प्रकाशात अनेकत्व नाही. ४ फुलाचे हार. ५ सुवासात. ६ परब्रह्म एकीएक 'एकमेवाद्वितीय' आहे हें गीतेचें प्रमेय ७ सर्वाना गीतेचा अधिकार असल्यामुळे अतिपवित्र ८ प्रतिज्ञेवर, बुद्धिपुरस्सर.

म्हणोनि वेदां मूळभूत । गीता म्हणों हें होय उचित ।
 आणिकही एकी येथ । उपपत्ति असे ॥ १४२९ ॥
 जें न नशत स्वरूपें । जयाचा विस्तार जेथ लपे ।
 तें तयाचें म्हणिपे । बीज जर्गी ॥ १४३० ॥
 तरी काडत्रयात्मक । शब्दराशी अशेख ।
 गीतेमाजीं असे रुखें । बीजीं जैसा ॥ १४३१ ॥
 म्हणोनि वेदाचें बीज । श्रीगीता होय हें मज ।
 गमे आणि सहज । दिसतही आहे ॥ १४३२ ॥ (अ० १८)

९ गीतेची सर्वसेव्यता.

वेद सर्वेन्न होय ठाई । परी कृपण ऐसा आनं नाही ।
 जे कानी लागला तिहीं । वर्णांच्याची ॥ १४५७ ॥
 येरां भवव्यथा ठेलिया । स्त्रीशूद्रादिका प्राणिया ।
 अनवर्सर माडूनिया । राहिला आहे ॥ १४५८ ॥
 तरी मज पाहता तें मागील उणें । फेडाक्या गीतापणें ।
 वेद वेठला भलतेणें । सेव्य होआवया ॥ १४५९ ॥
 यालागी मागिली कुंटी । भ्याला वेद गीतेच्या पोटी ।
 रिगाला आता गोमंटी । कीर्ति पावला ॥ १४६५ ॥
 म्हणौनि वेदाची सुसेव्यता । ते हे मूर्त जाण श्रीगीता ।
 श्रीकृष्णें पाडुसुता । उपदेशिली ॥ १४६६ ॥
 परी वत्साचेनि वोरसें^{१४} । दुभर्ते होय घराउद्देशें ।
 जालें पाडवाचेनि मिषें । जगदुद्धरण ॥ १४६७ ॥

१ सयुक्तिक कारण २ स्वरूपानें अविनाशी. ३ वृक्ष. ४ वेद मूळचाच समर्थ
 हे. ५ दुसरा कोणी. ६ तीन वर्णांनींच ऐकला. ७ सप्सारांनं गाजलेल्या
 रास. ८ अनधिकारी, वर्ज्य ठरवून. ९ आकारला १० वाटेल त्यानें. ११
 वाद, निंदा. १२ चांगली. १३ सर्वसेव्य रूप १४ प्रेमानें, पान्हा फुटून.

चातकाचिये कणवें । मेघ पाणियेसीं धावे ।
 तेथ चराचर आघवें । निवालें जेवीं ॥ १४६८ ॥
 तैसें अर्जुनाचेनि व्याजें । गीता प्रकाशूनि श्रीराजें ।
 ससारायेवढें थोर ओझें । फेडिलें जगाचें ॥ १४७० ॥ (अ० १८)

१० अर्जुनाची पावती.

श्रीकृष्णः—तरी साग पा पाडवा । हा शास्त्रसिद्धात आघवा ।
 तुज एकचित्तें फांवा । गेला आहे ? ॥ १५४० ॥
 स्वाज्ञानजनितें । मागिले मोहें तूतें ।
 भुलविले तो येथें । असे कीं नाहीं ? ॥ १५४४ ॥

अर्जुन —मोह असे कीं नाहीं । हें ऐसें जी पुससी काई ? ।
 कृतकृत्य जाहलों पाही । तुझेपणें ॥ १५६२ ॥
 गुतलों होतो अर्जुनगुणें । तो मुक्त झालों तुझेपणें ।
 आतां पुसणें सांगणें । दोन्ही नाहीं ॥ १५६३ ॥
 जी तुमचेनि प्रसादें । लाधलेनि आत्मबोवें ।
 मोहाचे तया कांदे । नेदीच उरों ॥ १५६४ ॥
 तुझेनि मज मी पावोनि । कर्तव्य गेलें निपटूनी ।
 परी आज्ञा तुझीवांचोनी । आन नाहीं प्रभो ! ॥ १५६७ ॥
 तू माझा जी निरुपचारू । श्रीकृष्णा ! सेव्य सद्गुरु ।
 मी ब्रह्मतेचा उपकारू । हाचि मानी ॥ १५७३ ॥
 जें मजतुझाआड । होतें भेदाचें कवाड ।
 तें फेडोनि केलें गोड । सेवासुख ॥ १५७४ ॥
 तरी आता तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा ।
 करीन देई अनुज्ञा । भलतियेविषयीं ॥ १५७५ ॥

१ समजुतीस आला वा २ स्वस्वरूपाच्या अज्ञानामुळें उद्भवलेला मोह.
 ३ मागे. ४ तुझा झाल्याने. ५ मुळ्या, बाज. ५ निर्निमित्त, निरपेक्ष. ७ पडदा.

११ गीता ही प्रभूची वाङ्मयमूर्ति.

गीता हे सप्तशती-। मंत्र प्रतिपाद्य भगवती ।
 मोहमहिषा मुक्ती । आनंदली असे ॥ १६६७ ॥
 म्हणौनि मनें कार्ये वाचा । जो सेवक होईल इयेचा ॥
 तो स्वानदसाम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ॥ १६६८ ॥
 शास्त्र वाच्यें अर्थें फळे । मग आपण मावळे ।
 तैसें नव्हे हें सगळें । परब्रह्मचि ॥ १६८६ ॥
 म्हणौनि मज कांहीं । समर्थनीं आतां विषय नाही ।
 गीता जाणा हे वाङ्मयी । मूर्ति श्रीप्रभूची ॥ १६८५ ॥ (अ० १८)

१२ संजयाचा पूर्णोद्गार.

यया बोला संजयो म्हणे । जी येरयेरांचें मी नेणें ।
 परि आयुष्य तेथें जिणें । हें फुडें कीं गा ॥ १६३२ ॥
 चद्र तेथें चद्रिका । शम्भु तेथें अंबिका ।
 सत तेथें विवेका । असणें कीं जी ॥ १६३३ ॥
 रावो तेथें कटक । सौजन्य तेथें सोइरीक ।
 वन्हि तेथें दाहक । सामर्थ्य कीं ॥ १६३४ ॥
 दया तेथें धर्म । धर्म तेथें सुखागम ।
 सुखीं पुरुषोत्तम । असे जैसा ॥ १६३५ ॥
 वसत तेथ वनें । वन तेथ सुमनें ।
 सुमनीं पैलिंगनें । सारंगाचीं ॥ १६३६ ॥
 गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन ।
 दर्शनीं समाधान । आधि जैसें ॥ १६३७ ॥
 भाग्य तेथ विलास । सुख तेथ उल्लास ।

१ कौरवपांडवांचे पुढे युद्धात वाय होईल. ते २ आयुष्य तेथें जगणें आद्देच.
 समुदाय. ४ भ्रमराचे.

हें असो तेथ प्रकाश । सूर्य जेथें ॥ १६३८ ॥
 तैसे सकळ पुरुषार्थ । जेणें स्वामी का सनाथ ।
 तो श्रीकृष्णरावो जेथ । तेथ लक्ष्मी ॥ १६३९ ॥
 आणि आपलेनि कांतेसीं । ते जगदंबा जयापासी ।
 अणिमादिकी काय दासी । नव्हती तयातें ? ॥ १६४० ॥
 विजयी नामें अर्जुन विख्यात । विजयस्वरूप श्रीकृष्णनाथ ।
 श्रियेसी विजय निश्चित । तेथोंचि असे ॥ १६४२ ॥
 तयाचिये देशींच्या झाडीं । कल्पतरूतें होडी ।
 न जिणावें का येवढी । मायबापें असतां ? ॥ १६४३ ॥
 ते पाषाणही आघवे । चिंतारत्नें का नोहावे ।
 तिये भूमिके का न यावें । सुवर्णत्व ? ॥ १६४४ ॥
 तयाचिया गावीचिया । नदी अमृतें वाहाविया ।
 नवल काय राया । विचारी पा ॥ १६४५ ॥
 तयाचे बिसाट शब्द । सुखें म्हणों येती वेद ।
 सदेह सच्चिदानंद । कां नोहावे ते ? ॥ १६४६ ॥
 म्हणोनि जिया बाहीं उभा । तो लक्ष्मयेचा वल्लभा ।
 तेथ सर्व सिद्धि स्वयम्भा । येर मी नेणे ॥ १६४८ ॥
 जेथ तो श्रीवल्लभ । जेथ भक्तकंदंब ।
 तेथ सुख आणि लाभ । मगळाचा ॥ १६५८ ॥
 सातां शताचा । इत्यर्थ हा श्लोक शेषीचा ।
 व्यासशिष्य सजयाचा । पूर्णोद्धार जो ॥ १६६३ ॥ (अ० १८)

१३ गीतेचा संग्रदाय.

तरी निर्धान जोडावया । भाग्य घडे गा धनजया ।
 परि जोडिलें भोगावया । विपार्यें होय ॥ १४७५ ॥

गाय धड जोडे गोमटी । ते तैचि पय दे किरीटी ।
 जै जाणिजे हातवटी । साजवणीची ॥ १४८३ ॥
 तैसा श्रीगुरु प्रसन्न होये । शिष्य विद्याही कीर लाहे ।
 परी ते फळे सप्रदायें । उपासिलिया ॥ १४८४ ॥
 म्हणोनि शास्त्रीं जो इये । उचित सप्रदाय आहे ।
 तो एक आतां बहुवें आदरेसीं ॥ १४८५ ॥

तरी तुवा हें जें पार्था । गीताशास्त्र लाधलें आस्था ।
 तें तपोहीना सर्वथा । सागावेंना हो ॥ १४८६ ॥
 अथवा तापसही जाला । परि गुरुभक्तीं जो ढिल्ले ।
 तो वेदीं अंत्यज वाळिला । तैसा वाळी ॥ १४८७ ॥
 का तपही जोडे देहीं । भजे गुरुदेवान्या ठायी ।
 परी आकर्णनीं नाही । चाड जरी ॥ १४८९ ॥
 मुक्ताफळे भलतैसैं । हो परी मुखें नसे ।
 तव गुण प्रवेशे । तेथ कायी ? ॥ १४९१ ॥
 म्हणोनि तप भक्ती । पाहावे ते सुभद्रापती ।
 परी शास्त्रश्रवणीं अनासक्ती । तरी वाळावेचि ते ॥ १४९६ ॥
 नातरी तप भक्ती । होवोनि श्रवणीं आर्ती ।
 आथी-ऐसीही आयतीं । देखसी तरी ॥ १४९७ ॥
 तरी गीताशास्त्रनिर्मिता । जो मी सकळओकशास्ता ।
 तया मार्ते सामान्यता । बोलेल जो ॥ १४९८ ॥
 माझिया सज्जनेसीं मार्ते । पैशुन्याचेनि आर्हाते ।

१ दूध काढण्याची, दोहनाची हातोटी. २ कच्चा. ३ टाक. ४ श्रवणाची आस्था. ५ मोर्ती. ६ छिद्र, तोंड. ७ सामुग्री. ८ सज्जनाना किंवा भक्ताना आणि मला. ९ निष्ठुरपणाने, निंदा करून. १० बोलणारे.

एक आहाती तयांतें । योग्य न म्हणें ॥ १४९९ ॥

म्हणोनि तपाचा धनुर्धरा । तळीं दाटोनि गाडोरौ ।
 वरी गुरुभक्तीचा पुरा । प्रासाद जो जाहला ॥ १५०७ ॥
 आणि श्रवणेच्छेचा पुढां । दारवंटा सदा उघडा ।
 वरी कलश चोखंडा । अनिंदारत्नाचा ॥ १५०८ ॥
 ऐशा भक्तालयीं चोखटीं । गीतारत्नेश्वर हा प्रतिष्ठीं ।
 मग माझिया संवसाटी । तुकसी जर्गी ॥ १५०९ ॥
 हे मत्तहस्य गीता । मेळवी जो माझिया भक्तां ।
 अनन्यजीवना माता । बाळका जैसी ॥ १५१२ ॥
 सज्जनांच्या मेळार्थी । गीतापद्यरत्नीं उमर्पीं ।
 वर्षे जो माझ्या रूपीं । हेतु ठेऊनी ॥ १५२१ ॥
 मग तयाचेनि पाडें । पढियतें मज फुडें ।
 नाहींच गा मागें पुढें । न्याहाळितां ॥ १५२२ ॥
 गीतापाठकासी असे । फळ अर्थज्ञाचिसरिसें ।
 गीतामाउलिये की नसे । जाणें तान्हें ॥ १५२८ ॥
 कानाच्या महाद्वारीं । गीता गजर जेथ करी ।
 तेथ सृष्टीचिये आदीवरी । जायचि पाप ॥ १५३३ ॥
 ऐसी गीता धनजया । ऐकतया आणि पढतया ।
 फळे महानदें मिया । बहु काय बोलों ॥ १५३७ ॥ (अ० १८)

१ कित्येक, कोणी. २ श्रवणायोग्य. ३ दगडी मजबूत पाया. ४ निर्मळ.
 ५ बरोबरीनें. ६ तुलशील, पात्र होशील. ७ पुष्कळ. ८ जाणतें व नेणतें
 हा भेद. ९ आरंभापासूनचें.

५ प्रस्तुत ग्रंथाचें व मन्हाठी भाषेचें गौरव.

१ याच्या श्रवणांतच मोक्ष मिळेल.

जो शातचि अभिर्नवेल । ते परियसा मन्हाटे बोल ।
जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित ॥ २१४ ॥
जैसें बिंब तरी बचकेचिएवढें । परी प्रकाशा त्रिभुवन थोकडें ।
शब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी ॥ २१५ ॥
नातरी कामितयाचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्ष जैसा ।
बोल व्यापक होय तैसा । तरी अवधान द्यावें ॥ २१६ ॥
हें असो काय म्हणावें । सर्वज्ञ जाणती स्वभावें ।
तरी निकें चित्त द्यावें । हे विनति माझी ॥ २१७ ॥
जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखां दिसे बोलती ।
जैसी लावण्यगुणकुळवती । आणि पतिव्रता ॥ २१८ ॥
आधींचि साखर आवडे । तेचि जरी ओखडीं जोडे ।
तरी सेवावी ना कोडें । नावांनावा ॥ २१९ ॥
सहजे मलयानिल मद सुगंध । तया अमृताचा होय स्वाद ।
आणि तेथेंचि जोडे नाद । जरी दैवगत्या ॥ २२० ॥
तरी स्पर्श सर्वांग निववी । स्वादें जिव्हेतें नाचवी ।
तेवींचि कानांकरवीं म्हणवी । बाप माझा ॥ २२१ ॥
तैसें कथेचें इये ऐकणें । एक श्रवणांसि होय पारणें ।
आणि ससारदुःख मूळवर्णें । विकृतीविणें ॥ २२२ ॥
जरी मंत्रेंचि वैरी मरे । तरी वायां कां बांधावे कटारे ? ।
रोग जाय दुर्धेसाखरें । तरी निंब कां पियावा ? ॥ २२३ ॥

तैसा मनाचा मार न करितां । आणि इंद्रियां दुःख न देतां ।
एथ मोक्ष असे आयता । श्रवणाचिमाजीं ॥ २२४ ॥ (अ० ४)

२ निष्कामभक्तासाठीं हा ग्रंथ आहे.

माझा मन्हाठचि बोल कौतुकें । परी अमृतातेंहि पैजा जिंके ।
ऐसी अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥ १४ ॥
जिये कोंवळिकेचेनि पाडें । दिसती नैदीचे रंग थोडे ।
वेधें परिमळाचे बीकें मोडे । जयाचेनि ॥ १५ ॥
ऐका रसाळपणाचिया लोभा । की श्रवणींचि होती जिभा ।
बोलें इद्रिया लागे कैळभा । एकमेका ॥ १६ ॥
सहजें शब्द तरी विपो श्रवणाचा । परी रसना म्हणे रस हा आमुचा ।
घ्राणासि भाव परिमळाचा । हा तोचि होईल ॥ १७ ॥
नवल बोलतीये रेखेची वाहणी । देखता डोळां पुरों लागे धणी ।
ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे ॥ १८ ॥
ऐसीं इद्रियें आपुलालिया भावी । शोबती परी तो सरिसेपणेंचि
बुझावी । जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकर ॥ २० ॥
तैसें शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण ।
पाहातर्यां भावज्ञा फावती गुण । चिंतामणीचे ॥ २१ ॥
हें असो तया बोलांची ताटें भली । वरी कैवल्यरसें वागेरली ।
ही प्रतिपत्ति मिया केली । निष्कामासी ॥ २२ ॥
आता आत्मप्रभा नित्य नवी । तेचि करुनि ठाणदिवी ।

१ असे रसाळ व्याख्यान करीन, अशीं रसभरित अक्षरें योजीन. २ सप्त-
सुराचे. ३ बळ. ४ कलह, प्रत्येक इद्रिय म्हणेल कीं हा माझा विषय आहे.
५ कवित्वरचनेची पद्धती, ओघ. ६ भेदाभेद न करिता. ७ अलौकिक. ८
अर्थ व रहस्य जाणणारास. ९ वाढली. १० ग्रंथरूप मेजवानी. ११ स्थायिक
दीप, ठाणवई, नित्यनवी अशी जी आत्मज्योतीची ठाणवई-तिच्या प्रकाशात
जो इद्रियांना विसरून जेवील त्यालाच हा लाभ होईल.

जो इद्रियातें चोखनि जेवी । तयासीचि फावे ॥ २३ ॥
 तेथ श्रवणाचेनि पागें- । वीण श्रोतया व्हावें लागे ।
 हे मनाचेनि निजार्गे । भोगिजे गा ॥ २४ ॥
 ऐसें हळुवारपण जरी येईल । तरीच हें उपेगा जाईल ।
 येन्हवी आघवी गोटी होईल । मुकयाबहिरयाची ! ॥ २६ ॥
 परी तें असो आता आघवें । न लगे श्रोतयातें कडेंसावें ।
 जे अधिकारिये एथ स्वभावें । निष्कामकाम ॥ २७ ॥
 जिही आत्मबोधाचिया आवडी । केली स्वर्गसंसारची कुरोंडी ^३ ।
 तेवाचूनि एथीची गोडी । नेणती आणिक ॥ २८ ॥
 जैसा वाँयसी चंद्र नोळखिजे । तैसा प्राकृतीं ग्रथ हा नेणिजे ।
 आणि तो हिमाशुचि जेविं खाजें । चकोराचें ॥ २९ ॥
 तैसा सज्ञानासी तरी हा ठावो । आणि अज्ञानासी आनै गावो ।
 म्हणोनि बोलावया विषय पहाहो । विशेष नाहीं ॥ ३० ॥ (अ०६)

३ मन्हाठीचें सौंदर्य.

देशियेचेनि नागरूपणें । शात शृंगारातें जिणे ।
 तैरी वोविया होती लेणें । साहित्यासी ॥ ४२ ॥
 मूळग्रथीचिया संस्कृता । बरी मन्हाठी नीट पाहता ।
 अभिप्राय मानलिया चित्ता । कवर्ण भूमी हें न चोजवे ॥ ४३ ॥
 जैसें आगाचेनि सुदरपणें । लेणिया आगचि होय लेणें ।
 तेथ अळकारिलें कवण कवणें । हें निर्वचेना ॥ ४४ ॥
 तैसी देशी आणि संस्कृतवाणी । एका भावार्थाच्या सुखासनी ।
 शोभती, आयणी । चोखट आइका ॥ ४५ ॥

१ श्रवणाचा परार्धनिपणा विसरून. २ जागे करावे. ३ ओवाळणी.
 ४ कावळ्याना. ५ अन्य ग्रथ. ६ सौंदर्यानें. ७ तेणेंकरून ह्या माझ्या ओव्याच
 अलंकारशास्त्राला भूषण होतील. ८ मूळ कोणतें हें सांगता येणार नाहीं. ९ बुद्धी.
 चोखट ह्य० शुद्ध बुद्धीनें ऐका.

उठावलीयां भावा रूप । करिंतां रसवृत्तीचें लागे वडैप ।
 चातुर्य म्हणे पडैप । जोडलें आम्हा ॥ ४६ ॥
 तैसें देशियेचें लावण्य । हिरोनि रसा आणिलें तारुण्य ।
 मग रचलें अगण्य । गीतातत्व ॥ ४७ ॥ (अ० १०)

४ आनंदाचें आवारूं मांडूं जगा !

एव जे महाभारती । श्रीव्यासें अप्रांतंमती ।
 भीष्मपर्वसंगती । म्हणितली कथा ॥ ११५५ ॥
 तो कृष्णाज्जिनसवादु । नांगरी बोलीं विशदु ।
 सांगोनि दाऊ प्रैबधु । वोवियेचा ॥ ११५६ ॥
 नुसधीचि शांतिकथा । आणिलेल कीर वार्क्यथा ।
 जे शृंगारान्या मांथा । पाय ठेवी ॥ ११५७ ॥
 दाऊं वेल्हांळ देशी नैवी । जे साहित्यातें वोज्जवी ।
 अमृतातें चुकी ठेवी^१ । गोडसपणें ॥ ११५८ ॥
 खेचरांचिर्यो मना । आणी सात्विकाचा पान्हा ।
 श्रवणासवें सुमैना । सभाधि जोडे ॥ ११६० ॥
 तैसा वाग्विलास विस्तारु । गीतार्थेसी विश्व भरु ।
 आनदाचा आवारूं । मांडूं जगा ॥ ११६१ ॥

१ पुढें आलेल्या भावाला रूप करीत असतांना द्व० अभिप्राय सांगताना २ वर्षांचि. ३ प्रतिष्ठा, गौरव. ४ अगाध बुद्धीच्या व्यासानीं. ५ सुंदर शब्दांनीं. ६ ओवीबद्ध ग्रंथ. ७ साधी, केवळ. ८ वाणीच्या मार्गांत, शब्दांत. ९ शृंगाररसावर मात करणारी, लोकांची शृंगारप्रीति नाहीशी करणारी. १० आवडती, लाडकी. ११ देशी किंवा मराठी भाषा अजून नवीनच आहे, हिच्यांत ग्रंथनिष्पत्ति अजून फारशी झालेली नाही. १२ सजवील, अलंकारशास्त्राला शोभा आणील. १३ गोडीनें मागे हटविते. १४ पिशाचाच्या, आसुरी प्रकृतीच्या लोकांच्या. १५ शुद्ध मनाच्या सात्विक वाचकाना तर. १६ गावकूस, कोट. आनदाचा कोट साऱ्या जगाला करु.

फिटो विवेकाची वाणी । हो काना मना जिणी^१ ।
 देखों औवडो तो खाणी । ब्रह्मविद्येची ॥ ११६२ ॥
 दिसो परतत्व डोळा । पाँहो सुखाचा सोहळा ।
 रिघो मँहाबोध सुकाळा—। मार्जी विश्व ॥ ११६३ ॥
 हें निफँजेल आता आघवें । ऐसें बोलिजेल बरें ।
 जे अंधिष्ठिला असे परमदेवें । श्रीनिवृत्तीं मी ॥ ११६४ ॥
 ह्मणोनि अक्षरीं सुभेदीं । उपमा श्लोक कोंदांकोंदी ।
 झाडों देईन प्रतिपदी । ग्रथार्थासी ॥ ११६५ ॥
 हा ठावोवरी मातें । पुरतया सौरस्वतें ।
 केलें असे श्रीमते । श्रीगुरुरायें ॥ ११६६ ॥ (अ० १३)

५ शांतरसाच्या घरीं अद्भुतरस पाहुणा !

आता यावरी एकादशी । कथा आहे दोही रसी ।
 जेथ पार्था विश्वरूपेसी । होईल भेटी ॥ १ ॥
 जेथ शाताचिया घरा । अद्भुत आला आहे पाहुँणेरा ।
 आणि येराही रसा पातिंकरा । जाहला मान ॥ २ ॥
 अहो ! वधुवराचिये मिळणीं । जैसी वराडियांही लुगडींलेणीं ।
 तैसे देशियेच्या सुखासनी । मिरवले रस ॥ ३ ॥
 परी शाताद्भुत बरवे । जे डोळ्यांच्या अजुळीं ध्यावे ।
 जैसे हरिहर प्रेमभावें । आले खेवां ॥ ४ ॥
 नातरी अंघसेच्या दिवसीं । भेटलीं बिबे^{१०} दोनीं सरसीं ।

१ दैन्य, दारिद्र्य. २ साफल्य. ३ वाटेल तो ४ परब्रह्म. ५ उजाडो, उदय पावो. ६ ब्रह्मज्ञानाच्या अपार सपत्तीत. ७ घडून येईल. ८ अगीकार केला. ९ मर्म स्पष्ट करणाऱ्या शब्दानीं. १० गर्दी, रेलचेल. ११ स्पष्ट करीन. १२ येथपर्यंत. १३ विद्येनें परिपूर्ण. १४ भेजवानीस, पाहुणचार घेण्यास. १५ पक्कीला बसलेल्या इतर रसांसही १६ वस्त्रालकार. १७ भेटीस. १८ सूर्यचंद्रबिंबे.

तेवीं एकवेळा रसीं । केला येथ ॥ ५ ॥
 मिनले गगेममुनेचे ओघ । तैसे रसां जाहले प्रयाग ।
 म्हणोनि सुखात होत जग । आघवें येथ ॥ ६ ॥ (अ० ११)

६ सारस्वताचें झाड.

तुम्हा सतांचिये सभे । सलगी कीर करूं न लभे ।
 परी मानावे जी तुम्ही लोभें । अपत्या मज ॥ १६ ॥
 अहो ! पुसौ आपणाचि पदविजे । मग पढे तरी माथा तुकिजे ।
 का करविलेनि चोर्जे न रिशे । बाळका माय ? ॥ १७ ॥
 तेवीं मी जें जें बोले । तें प्रभु तुमचेंचि शिकविलें ।
 म्हणोनि अवधारिजो आपुलें । आपण देवा ॥ १८ ॥
 हें सारस्वताचें गोड । तुम्हीच लाविलें जी झाड ।
 तरी आतां अवधानामृते वाड । शिंपोनि कीजे ॥ १९ ॥
 मग हें रसभावफुली फुलले । नानार्थ फळभोरें फळा येईल ।
 तुमचेनि धर्मे होईल । सुरवाड जना ॥ २० ॥ (अ० ११)

६ ज्ञानेश्वरांच्या श्रीकृष्णप्रेमलहरी.

ऐसें चराचरैक्यभाग्य । जें ब्रह्मेशां आरावने योग्य ।
 योगियाचें भोग्य । भोगधन जें ॥ २६८ ॥
 जो सकळ कळाची कळा । जो परमानंदपुतळा ।
 जो जीवाचा जिह्वाळा । विश्वाचिया ॥ २६९ ॥
 जो सर्वज्ञतेचा वोलावा । जो यादवकुळीचा कुळदिवा ।

१ ऐक्य, एकमेळा. २ करणें योग्य नाही. ३ पोपट. ४ मोटें, विस्तृत.
 ५ सुख. ६ चराचर सृष्टीचें परमभाग्य. ७ ब्रह्मा व शंकर यांचे उपास्य.
 ८ जिह्वाळा.

तो श्रीकृष्णजी पाडवा-। प्रती बोलिला ॥ २७० ॥ (अ० ८)

* * * *

ऐसें सावळेनि परब्रह्मे । तेणें भक्तकामकल्पद्रुमें ।

बोलिलें श्रीआत्मारामें । सजयो म्हणे ॥ ५२१ ॥ (अ० ९.)

* * * *

जो चराचरपरमगुरू । चतुरचित्तचमत्कारू ।

तो एका यादवेश्वरू । बोलता जाहला ॥ ४७ ॥ (अ० १०)

* * * *

ऐसें निजजनानदें । तेणें जगदादिकदें ।

बोलिलें मुकुदें । सजयो म्हणे ॥ २३९ ॥

राया जो निर्मळू । निष्कळक लोककृपाळू ।

शरणागता स्नेहाळू । शरण्य जो ॥ २४० ॥

पै सुरसहायशीळ । लोकलालनलीळ ।

प्रणतप्रतिपाळ । खेळ जयाचा ॥ २४१ ॥

जो धर्मकीर्ति धवळ । अगाधदातृत्वे सरळ ।

अतुळ बळें प्रबळ । बळिबधन ॥ २४२ ॥

जो भक्तजनवत्सळ । प्रेमळजनप्रांजळ ।

सत्यसेतु सकळ- । कळानिधी ॥ २४३ ॥

तो श्रीकृष्ण वैकुंठीचा । चक्रवर्ती निजाचौ ।

सांगे येरु दैवाचा । आइकत असे ॥ २४४ ॥ (अ० १२)

—

७ कृष्णार्जुनांचा प्रास्ताविक संवाद.

अर्जुन म्हणे अवधारीं देवा । म्या पाहिला हा मेळावा ।
 तव गोत्रवर्ग आघवा । देखिला येथ ॥ १९३ ॥
 हे सग्राभीं उदित । जाहले असती कीरै समस्त ।
 पण आपणया उचित । केविं होय ? ॥ १९४ ॥
 जळो हें छुज । प्रत्यया न ये मज ।
 येणें काय काज । महापापें ॥ २०८ ॥
 या सकळांतें वधावें । मग जे भोग भोगावे ।
 ते जळोत आघवे । पार्थ म्हणे ॥ २११ ॥
 तरी आम्हीं कां जन्मावें । कवणालागीं जियावें ।
 जरी वडिला या चिंतावें । अहित मनें ॥ २१४ ॥
 पुत्रातें इच्छी कुळ । तयाचें कायि हेंचि फळ ।
 जे निर्दळिजे केवळ । गोत्र आपुलें ? ॥ २१५ ॥
 हे वरी भलते करितु । आताचि येयें मारितु ।
 परी आपण मनें घातु । न चिंतावा ॥ २२५ ॥
 जरी वध करीं गोत्रजाचा । तरी वसौटा होऊनि दोषांचा ।
 मज जेडिलसि तूं हातीचा । दूर होसी ॥ २२८ ॥
 कुलहरणी पातकें । तियें आगीं जडती अशेवें ।
 तयेवेळीं तू कवणें कें । देखावासी ? ॥ २२९ ॥
 म्हणोनि मी हे न करीं । इयें सग्राभीं शस्त्र न धरीं ।
 हें किडाळ बहुतीं परी । दिसतसे ॥ २३३ ॥

हे अभिमानमर्दे मुलले । जरी पा सग्रामा आले ।
तन्ही आम्हा हित आपुलें । जाणावें लागे ॥ २३६ ॥
जैमें काष्ठें काष्ठ मंथिजे । तेथ वन्हि एक उपजे ।
तेणें काष्ठजात जाळिजे । प्रज्वळलेनी ॥ २४३ ॥
तैसा गोत्रींचि परस्परें । जरी वध घडे मत्सरें ।
तरी तेणें महादोषें घोरें । कुळचि नाशे ॥ २४४ ॥
कुळीं कुळक्षय होय । तये वेळी तो आद्यधर्म जाय ।
मग आन काहीं आहे । पापावाचुनी ? ॥ २४८ ॥
जै यमनिमय ठाकती । तैथ इद्रियें सैरा राहाटती ।
म्हणौनि व्यभिचार घडती । कुळस्त्रियां ॥ २४९ ॥
उत्तम अधर्मी सचरती । ऐसे वर्णावर्ण मिसळती ।
तेथ समूळ उपडती । जातिधर्म ॥ २५० ॥
जैसी चोहटांचिये बळीं । पाविजे सैरा काउळीं ।
तैसीं महापापें कुळीं । संचरती ॥ २५१ ॥
मग कुळा तया अशेखां । आणि कुळघातका ।
येरयेरा नरका । जाणे आथि ॥ २५२ ॥
जेथ नित्यादि क्रिया ठाके । आणि नैमित्तिक क्रिया पारुखे ।
तेथ कवणा तिळोदकें । कवण अर्पी ? ॥ २५४ ॥
नानादोषें सकळ । आर्हविजे तें म्हणे कुळ ।
मग महाघोर केवळ । निरय भोगी ॥ २६० ॥
ऐसें देखोनि सकळ । अर्जुनें आपुलें कुळ ।
मग म्हणे राज्य तें केवळ । निरयभोग ॥ २६७ ॥ (अ० १)

*

*

*

१ घासावें. २ अनादि, सनातन. ३ अन्य. ४ थांबतात. ५ स्वैर. ६ ब्राह्मण-
शूद्रादि ७ चव्हाड्यावरचा. ८ बंद होते. ९ व्यापून जातें.

यापरी कृपा आकळिल । दिसतसे अति कोमाइल ।
 जैसा कर्दमीं रुपल । राजहस ॥ ४ ॥
 तयापरी तो पांडुकुमर । महामोहें अतिजर्जर ।
 देखोनि श्रीशाङ्गधर । काय बोले ॥ ५ ॥
 म्हणे अर्जुना आदीं पाहीं । हें उचित काय झ्ये ठायीं ।
 तू कवण हें कायी । करित आहामी ? ॥ ६ ॥
 तू शूरवृत्तीचा ठावो । क्षत्रियामाजी रावो ।
 तुझिया लाठेपणाचा आवो । तिही लोकीं ॥ ९ ॥
 साडी हें मूर्खपण । उठीं घे धनुष्यबाण ।
 सग्रामी हें कवण । कारुण्य तुझे ! ॥ १८ ॥
 हा गा तू जाणता । तरी न विचारिसी का आता ।
 सागें झुजावेळे सदयता । उचित कायी ? ॥ १९ ॥
 म्हणोनि शोक न करीं । तू पुरता धीर धरी ।
 हे शोन्यता अवेहरी । पांडुकुमारा ॥ २१ ॥
 येणें सग्रामाचेनि अवसरें । येथ कृपाळूपण नुपकरे ।
 हे आताचि काय सोयरे । जाहले तुज ? ॥ २३ ॥
 आर्जाचें हें झुज । काय जन्मा नवेल तुज ।
 हें परस्परें तुम्हा व्याज । सदांचि आथी ॥ २५ ॥
 मोह धरिलिया ऐसें होईल । जे असती प्रतिष्ठा जाईल ।
 आणि परलोकही अतरेल । ऐहिकेसी ॥ २७ ॥
 हृदयाचें ढिलेपण । येथ निकय्यासी नव्हे कारण ।
 हें सग्रामी पतन ! जाण क्षत्रियासी ॥ २८ ॥
 ऐसेनि तो कृपावत । नानापरी असे शिकवित ।

*

*

*

१ स्थान. २ शौर्यधैर्यादि गुणाची प्रतिष्ठा. ३ युद्धाचे ऐन वेळी. ४ आश्चर्य.
 ५ निमित्त, प्रसंग. ६ दुर्बलपण. ७ निकेपणा, बरवेपणा

हें ऐकोनि पाडुसुत । काय बोले ॥ २९ ॥
 देवा हें झुंज नव्हे प्रमोद । येथ वर्तलियां दिसतसे बाध ।
 हा उघड लिंगभेद । वोढवला आम्हां ॥ ३१ ॥
 गोत्रगुरु आमुचे । पूजनीय आम्हां नेमाचे ।
 मज बहुत भीष्मद्रोणाचे । वर्ततैसे ॥ ३४ ॥
 जयालागीं मनें विरू । आम्हीं स्वप्नीही न शकों धरू ।
 तयां प्रत्यक्ष केविं करू । घात देवा ॥ ३५ ॥
 आतां ऐसेयातें वधावे । कीं अवेहूनियां निधावे ।
 या दोहीमाजी वरवें । तें नेणों आम्ही ॥ ५४ ॥
 तरी उचित काय आम्हा । जें व्यभिचरेनां धर्मा ।
 तें झडकरी पुरुषोत्तमा । साग आता ॥ ६३ ॥ (अ० २)

२ कर्मयोग

१ स्वधर्माचरण.

१ निष्काम स्वधर्माचरण हेंच कर्मयोगाचें रहस्य.
तू अझुनी कां न विचारिशी । काय हें चिंतित आहासी ।
स्वधर्म तो विसरलासी । तरावें जेणें ॥ १८० ॥
या कौरवां भलतें जाहालें । अथवा तुजचि कांही पातलें ।
कीं युगचि हें बुडालें । जन्ही एथ ॥ १८१ ॥
तरी स्वधर्म एक आहे । तो सर्वथां त्याज्य नोहे ।
मग तरिजेल कांय पाहें । कृपाळूपणें ॥ १८२ ॥
अर्जुना तुझे चित्त । जन्ही जाहलें द्रवीभूत ।
तन्ही हें अनुचित । संग्रामसमयीं ॥ १८३ ॥
अगा गोक्षीर जरी जाहलें । तरी पथ्यासि नाहीं घेतलें ।
ऐसेनिहि विष होय सुंदलें । नवज्वरीं देतां ॥ १८४ ॥
तैसें आनीं आन करिता । नाश होईल स्वाहिता ।
म्हणऊनि तू आतां । सावध होई ॥ १८५ ॥
वायांचि व्याकुळ कायी । आपुला निजधर्म पाहीं ।
जो आचरिता बाध नाही । कवणें काळीं ॥ १८६ ॥
जैसें मार्गेचि चालता । अपायो न पवे सर्वथा ।
कां दीपाधारे वरतेता । नाडळिजे ॥ १८७ ॥
तयापरी पार्था । स्वधर्मे राहाटतां ।

१ स्नेहाला वश. २ धातले, दिले ३ भलत्याने भलतेच ह्म० परधर्माचरण
केलें तर. ४ व्यर्थ. ५ हानि. ६ अडखळून पडत नाहीं. ७ वागता.

सकळ कामपूर्णता । सहजें होय ॥ १८८ ॥
 लणोनि यालागी पाहीं । तुह्या क्षत्रियां आणिक कांहीं ।
 संग्रामावाचूनि नाही । उचित जाणें ॥ १८९ ॥
 निष्कपट होआवें । उसिणां घाई जुझावें ।
 हें असो काय सागावें । प्रैत्यक्षावरी ॥ १९० ॥
 अर्जुना जुझ देख आतांचें । हें हो कां दैव तुमचें ।
 की निर्धान सकळ धर्माचें । प्रकटलें असे ॥ १९१ ॥
 हा संग्राम काय म्हणिपे । कीं स्वर्गचि येणें रूपें ।
 मूर्त कां प्रतापें । उदय केला ॥ १९२ ॥
 नातरी गुणाचेनि पतिकरें । आर्तीचेनि पाडिभरें ।
 हे कीर्तीचि स्वयंवरे । आली तुज ॥ १९३ ॥
 क्षत्रियें बहुत पुण्य कीजे । ते जुझ ऐसें लाहिजे ।
 जैसें मार्गें जाता आडळिजे । चिंतामणीसी ॥ १९४ ॥
 जैसी भर्तारहीन वनिता । उपहंती पावे सर्वथा ।
 मग तैसी दशा जीविता । स्वधर्मवीण ॥ १९५ ॥
 ना तरी रणीं शय सांडिजे । तें चौमेरी गिधीं विदारिजे ।
 तैसैं स्वधर्महीना अभिभविये । महादोषीं ॥ २०० ॥
 म्हणोनि स्वधर्म हा सांडशील । तरी पापा वरपडैं होशील ।
 आणि अपेश तें न वचेल । कल्पातवरी ॥ २०१ ॥
 नातरी रणीं एथ । जुझता वेंचलें जीवित ।
 तरी स्वर्गसुख अनकळितें । पावशील ॥ २२० ॥

१ मनोरथांची सिद्धि. २ शत्रूनें घाव मारला असता परत घाव मारून
 मोठ्या वीरश्रीनें, 'धे धे' म्हणत लढावें. ३ तुला माहीत असलेल्या उघड
 गोष्टीबद्दल. ४ ठेवा, सार. ५ लौकिक अनुभव. ६ प्रेमाच्या आसक्तीने.
 ७ निस्तेजता, अपमान. ८ चारी बाजूनीं. ९ गिधाडांनीं. १० प्राप्त, पावलेला;
 पापांत पडशील. ११ अनायासे, क्लेशरहित.

म्हणोनि ये गोठी । विचार न करी किरीटी ।
 आता धनुष्य घेऊनि उठीं । जुझ वेगीं ॥ २२१ ॥
 देखे स्वधर्म हा आचरता । दोष नाशे असता ।
 तुज भ्राति हे कवण चित्ता । पातकाची ? ॥ २२२ ॥
 अमृतें तरीचि मरिजे । जरी त्रिषेसी सेविजे ।
 तैसा स्वधर्मी दोष पाविजे । हेतुकपणें ॥ २२३ ॥
 म्हणोनिया पार्था । हेतु साडूनि सर्वथा ।
 तुज क्षात्रवृत्ती जुझता । पाप नाही ॥ २२५ ॥
 सुखी सतोषा न यावें । दुःखी विप्रादा न भजावें ।
 आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाजी ॥ २२६ ॥
 एथ विजयपण होईल । की सर्वथा देह जाईल ।
 हें आधींचि काही पुढील । चिंतावें ना ॥ २२७ ॥
 आपणया उचिता । स्वधर्मे राहाटतां ।
 जें पावे तें निव्वातां । साहोनि जावें ॥ २२८ ॥
 ऐसेया मनें होआवें । तरी दोष न घडे स्वभावें ।
 म्हणोनि आता जुझावें । निभ्रात तुवा ॥ २२९ ॥
 म्हणोनि आइकें पार्था । याचिपरी पाहता ।
 तुज उचित होय आता । स्वकर्म हें ॥ २६४ ॥
 आम्ही समस्तही विचारिलें । तव ऐसेंचि हें मना आलें ।
 जे न साडिजे तुवा आपुलें । विहित कर्म ॥ २६५ ॥
 परी कर्मफळी आस न करावी । आणि अर्कैर्मा सगती न व्हावी ।
 हें सत्क्रियाचि आचरावी । हेतूविण ॥ २६६ ॥
 तू योगयुक्त होउनी । फळाचा सग टाकुनि ।

१ सकामतेनें, फळाशा ठेवली तर २ निमुटपणे. ३ विचार करून ठरविले.
 ४ कर्म न करणें. ५ फलाशा व सग टाकून केलेले स्वधर्मकर्म.

मग अर्जुना चित्त देउनी । करीं कर्म ॥ २६७ ॥
 परी आदरिलें कर्म दैवें । जरी समाप्तीतें पावे ।
 तरी विशेषें तेथ तोषावें । हेंही नको । २६८ ॥
 कीं निमित्तें कोणे एके । तें सिद्धी न वचताचि ठांके ।
 तरी तेथींचेनि अपरितोखें । क्षोभावेंना ॥ २६९ ॥
 आचरतां सिद्धी गेलें । तरी काजौचि कीर आलें ।
 परी ठेलयाही सगुण जाहलें । ऐसेंचि मानीं ॥ २७० ॥
 देखें जेतुलालें कर्म निपजे । तेतुलें आदिपुरुषीं समर्पिजे ।
 तरी परिपूर्ण सहजें । जाहलें जाणें ॥ २७१ ॥
 देखें सतासत कर्मीं । हें जें सरसेपण मनोधर्मीं ।
 तेचि योगस्थिती उत्तमीं । प्रशसिजे ॥ २७२ ॥
 अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें ।
 जेथ मन आणि बुद्धीचें । ऐक्य आथि ॥ २७३ ॥
 म्हणोनि बुद्धियोग संधर । तेथ अर्जुना होई स्थिर ।
 मनें करी अन्हेर । फळहेतूचा ॥ २७४ ॥
 जे बुद्धियोगा योजिलें । तेचि पारगत जाहले ।
 इंहीं उभयसंबधी सांडिले । पापपुण्यां ॥ २७५ ॥
 ते कर्मीं तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती ।
 आणि यातार्याती लोपती । अर्जुना तयां ॥ २७६ ॥
 मग निरामयैभरित । पावती पद अच्युत ।

१ सिद्धी न जाता अपूर्ण राहिले २ अपरितोषानें, असतोषानें खिन्न होऊ नये. ३ कामास आले, उपयोगाला आले. ४ पण तें कर्म ठेले ह्म० अपुरें राहिलें तरी सगुण जाहलें ह्म० सफळ झालें असेंच मान. ५ मलें बुरें कसलेही कर्म झालें तरी मन सरसे ह्म० समान ठेवणें हीच योगस्थिति. ६ श्रेष्ठ. ७ जे बुद्धियोगाचा आश्रय करितात तेच भवाच्या पार जातात. ८ जन्ममृत्यूचे फेरे. ९ सुखरूप. १० अविनाशी पद.

ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्धरा ॥ २७९ ॥ (अ० २)

२ ब्रह्मदेवाची प्रजांना शिकवण.

तुम्हा वर्णविशेषवरो । आम्ही हा स्वधर्म विहिला असे ।

यातें उपासा मग आपैसे । पुरती काम ॥ ८८ ॥

अहेतुकें चित्तें । अनुष्ठा पा यातें ।

पतिव्रता पतीतें । जियापरी ॥ ९२ ॥

येणेंकरुनि समस्ता । परितोष होईल देवतां ।

मग ते तुम्हा ईप्सिता । अर्थातें देती ॥ ९५ ॥

या स्वधर्मपूजा पूजितां । देवतागणां समस्तां ।

योगक्षेम निश्चिता । करिती तुमचा ॥ ९६ ॥

तुम्ही देवातें भजाल । देव तुम्हां तुष्टतील ।

ऐसी परस्परें घडेल । प्रीति जेंथ ॥ ९७ ॥

तेथ तुम्ही जें करू म्हणाल । तें आपैसें सिद्धी जाईल ।

वांछितही पुरेल । मानसीचें ॥ ९८ ॥

कीं जालिया सकळ संपदा । जो अनुसरेल इंद्रियमदा ।

लुब्ध होऊनियां स्वादा । विषयांचिया ॥ १०३ ॥

तिहीं यज्ञभूवितीं सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी ।

तया स्वधर्मां सर्वेश्वरीं । न भजेल जो ॥ १०४ ॥

अग्निमुखीं हवन । न करील देवतापूजन ।

प्राप्तवेळे भोजन । ब्राह्मणाचें ॥ १०५ ॥

विमुख होईल गुरुभक्ती । आदर न करील अतिथी ।

संतोष नेदील ज्ञाती । आपुलिये ॥ १०६ ॥

ऐसा स्वधर्मत्रियारहित । अथिलेपणें गावित ।

मग अर्जुना चित्त देउनी । करीं कर्म ॥ २६७ ॥
 परी आदरिलें कर्म दैवें । जरी समाप्तीतें पावे ।
 तरी विशेषें तेथ तोषावें । हेंही नको । २६८ ॥
 कीं निमित्तें कोणे एके । तें सिद्धी न वचताचि ठांके ।
 तरी तेथींचेनि अपरितोखें । क्षोभावेंना ॥ २६९ ॥
 आचरतां सिद्धी गेलें । तरी काजाचि कीर आलें ।
 परी ठेलयाही सगुण जाहलें । ऐसेचि मानीं ॥ २७० ॥
 देखें जेतुलालें कर्म निपजे । तेतुलें आदिपुरुषीं समर्पिजे ।
 तरी परिपूर्ण सहजें । जाहलें जाणें ॥ २७१ ॥
 देखें सतासत कर्मी । हें जें सरसेपण मनोधर्मी ।
 तेचि योगस्थिती उत्तमी । प्रशसिजे ॥ २७२ ॥
 अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें ।
 जेथ मन आणि बुद्धीचें । ऐक्य आथि ॥ २७३ ॥
 म्हणोनि बुद्धियोग सधर । तेथ अर्जुना होई स्थिर ।
 मनें करीं अव्हेर । फळहेतूचा ॥ २७४ ॥
 जे बुद्धियोगा योजिले । तेचि पारगत जाहले ।
 इंहीं उभयसंबंधी सांडिले । पापपुण्यां ॥ २७५ ॥
 ते कर्मी तरी वर्तती । परी कर्मफळा नातळती ।
 आणि यातार्थाती लोपती । अर्जुना तयां ॥ २७६ ॥
 मग निरामयभरित । पावती पद अर्च्युत ।

१ सिद्धी न जाता अपूर्ण राहिले २ अपरितोषाने, असतोषाने खिन्न होऊ नये. ३ कामास आले, उपयोगाला आले. ४ पण ते कर्म ठेले ह्या अपुरे राहिले तरी सगुण जाहले ह्या. सफळ झाले असेच मान. ५ भले बुरे कसलेही कर्म झाले तरी मन सरसे ह्या. समान ठेवणें हीच योगस्थिति. ६ श्रेष्ठ. ७ जे बुद्धियोगाचा आश्रय करितात तेच भवाच्या पार जातात. ८ जन्ममृत्यूचे फरे. ९ सुखरूप. १० अविनाशी पद.

ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्धरा ॥ २७९ ॥ (अ० २)

२ ब्रह्मदेवाची प्रजांना शिकवण.

तुम्हा वर्णविशेषवशे । आम्ही हा स्वधर्म विहिला असे ।

यातें उपासा मग आपैसे । पुरती काम ॥ ८८ ॥

अहेतुकें चित्तें । अनुष्ठा पां यातें ।

पतिव्रता पतीतें । जियापरी ॥ ९२ ॥

येणेंकरुनि समस्तां । परितोष होईल देवतां ।

मग ते तुम्हा ईप्सिता । अर्थातें देती ॥ ९५ ॥

या स्वधर्मपूजा पूजितां । देवतागणां समस्ता ।

योगक्षेम निश्चिता । करिती तुमचा ॥ ९६ ॥

तुम्ही देवांतें भजाल । देव तुम्हां तुष्टतील ।

ऐसी परस्परें घडेल । प्राप्ति जेंथ ॥ ९७ ॥

तेथ तुम्ही जें करू म्हणाल । तें आपैं सिद्धी जाईल ।

वांछितही पुरेल । मानसीचें ॥ ९८ ॥

की जालिया सकळ संपदा । जो अनुसरेल इंद्रियमदा ।

लुब्ध होऊनिया स्वादा । विषयांचिया ॥ १०३ ॥

तिहीं यज्ञभूवितीं सुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी ।

तयां स्वधर्मीं सर्वेश्वरीं । न भजेल जो ॥ १०४ ॥

अग्निमुखीं हवन । न करील देवतापूजन ।

प्राप्तवेळे भोजन । ब्राह्मणाचें ॥ १०५ ॥

विमुख होईल गुरुभक्ती । आदर न करील अतिथी ।

संतोष नेदील ज्ञाती । आपुलिये ॥ १०६ ॥

ऐसा स्वधर्मत्रियारहित । आथिलेपणें गावित ।

केवळ भोगासक्त । होईल जो ॥ १०७ ॥
 तया मग अपावो थोर आहे । जेणें तें हातींचें सकळ जाये ।
 देखा प्राप्तही न लाहे । भोग भोग् ॥ १०८ ॥
 जैसैं गतायु शरीरीं । चैतन्य वास न करी ।
 का निदैवान्या घरीं । न राहे लक्ष्मी ॥ १०९ ॥
 तैसा स्वधर्म जरी लोपला । तरी सर्ग सुखाचा धारा मोडला ।
 जैसा दीपासवें हरपला । प्रकाश जाय ॥ ११० ॥
 तैसी निजवृत्ति जेथ साडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे ।
 आइका प्रजा हो फुडें । विरचि म्हणे ॥ १११ ॥
 म्हणऊनि स्वधर्म जो साडील । तयातें काळ दडील ।
 चोर म्हणूनि हरील । सर्वस्व तयाचें ॥ ११२ ॥
 मग सकळ दोष भवते । गिबसोनि घेती तयातें ।
 रात्रिसमयी स्मशानातें । भूतें जैसी ॥ ११३ ॥
 तैसी त्रिभुवनीची दुःखें । आणि नानाविधें पातकें ।
 दैन्यजात तितुकें । तेथेंचि वसे ॥ ११४ ॥
 ऐसैं होय तया उन्मत्ता । मग न सुटे बापा रुदतां ।
 कल्पातीही सर्वथा । प्राणिगण हो ॥ ११५ ॥
 म्हणऊनि निजवृत्ति हे न साडावी । इद्रिये बरळों नेदावीं ।
 ऐसैं प्रजातें शिकवी । चतुरानन ॥ ११६ ॥ (अ० ३)

३ श्रीकृष्णाची अर्जुनास शिकवण.

देखा विहित क्रियाविधि । निर्हेतुका बुद्धि ।
 जो असतिये समृद्धि । विनियोग करी ॥ ११९ ॥
 गुरु गोत्र अग्नि पूजी । अवसरों भजे द्विजी ।

निमित्तादिकीं यजी । पितरोद्देशे ॥ १२० ॥
 या यज्ञक्रिया उचिता । यज्ञेशीं हवन करिता ।
 हुतशेष स्वभावतां । उरे जें जें ॥ १२१ ॥
 तें सुखें आपुले घरीं । कुटुंबेसी भोजन करी ।
 की भोग्यचि तें निवारी । कल्मषाते ॥ १२२ ॥
 म्हणोनि स्वधर्मे जें अर्जे । तें स्वधर्मेचि विनियोगिजे ।
 मग उरे तें भोगिजे । सतोषेसीं ॥ १२५ ॥
 इन्द्रियरुचीसारिखें । करविती पाकें निकें ।
 ते पापिये पातकें । सेविती जाण ॥ १२९ ॥
 हें सपत्तिजात आघवें । हवनद्रव्य मानावें ।
 मग स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं ॥ १३० ॥
 हें साडोनिया मूर्ख । आपणपेयालागीं देख ।
 निपजविती पाक । नानाविध ॥ १३१ ॥
 म्हणोनि ऐकें पाडवा । हा स्वधर्म कवणें न संडावा ।
 सर्वभावें भजावा । हाचि एक ॥ १४३ ॥
 हा गा शरीर जरी जाहलें । तरी कर्तव्य वोधें आलें ।
 मग उचित का आपलें । वेसंडावें ॥ १४४ ॥
 परिस पां सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची ।
 खंती करिती कर्माची । ते गांवडे गा ॥ १४५ ॥
 म्हणऊनि तूं नियत । सकळ कामनारहित ।
 होऊनियां उचित । स्वधर्मे राहाटें ॥ १५० ॥
 जे स्वधर्मे निष्कामतां । अनुसरले पार्था ।
 ते कैवल्यपद तत्त्वतां । पावले जगीं ॥ १५१ ॥

१ श्राद्धपक्षादि प्रसर्गां. २ स्वधर्माचरणानें पचमहायज्ञ करून जें शेष उरलें
 तें सेवित्यानें पापनाश होतो. ३ उत्तमोत्तम पक्वान्नें. ४ त्यागावें. ५ गांवडळ,
 अडाणी. ६ मोक्षपद.

तरी उचितें कर्म आघवी । तुवां आचरोनि मज अर्पावी ।
 परी चित्तवृत्ति विन्यसावी । आत्मरूपी ॥ १८६ ॥
 आणि हें कर्म मी कर्ता । का आचरेन या अर्था ।
 ऐसा अभिमान झणें चित्ता । रिघों देसी ॥ १८७ ॥
 तुवा शरीरपरा नोहावें । कामनाजात सांडावें ।
 मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ॥ १८८ ॥
 आता कोदड घेऊनि हातीं । आरूढ पां इये रथीं ।
 देई आलिंगन वारवृत्ती । समाधानें ॥ १८९ ॥
 जगी कीर्ति रूढवी । स्वधर्माचा मान वाढवी ।
 इया भारापासोनि सोडवी । मेदिनीं हें ॥ १९० ॥
 आता पार्था निःशक होई । या सग्रामा चित्त देई ।
 एथ हें वाचूनि कांहीं । बोलें नये ॥ १९१ ॥ (अ० ३)

४ ' स्वधर्में निधनं श्रेयः '

अगा स्वधर्म हा आपुला । जरी का कठिण जाहला ।
 तरी हाचि अनुष्ठिला । भला देखें ॥ १९ ॥
 येरुं आचार जो परावा । तो देखतां कीर बरवा ।
 परी आचरतेनि आचरावा । आपुलाचि ॥ २० ॥
 सागें शूद्रघरी आघवी । पक्कानें आहाति बरवी ।
 ती द्विजें केवीं सेवावी । दुर्बळ जरी जाहला ॥ २१ ॥
 हें अनुचित कैसेनि कीजे । अग्राह्य केवी इच्छिजे ।
 अथवा इच्छिलेंही पाविजे । विचारी पा ॥ २२ ॥
 तरी लोकांची वळारें । देखोनियां मनोहरें ।

१ ठेवावी, स्थिर करावी. २ या फलाच्या अपेक्षेने. ३ पृथ्वी. ४ क्षात्रो-
 चित युद्धावाचून. ५ अन्य. ६ पराचा, दुसऱ्याचा. ७ चुनेगळी घरे.

असतीं आपुलीं तेंणारें । मोडावीं केवीं ? ॥ २३ ॥
 हें असो वनिता आपुली । कुरूप जरी जाहाली ।
 तन्ही भोगिता तेचि भली । जियापरी ॥ २४ ॥
 तेवी आवडे तैसां साकड । आचरता जन्ही दुबाड ।
 तन्ही स्वधर्मचि सुरवाड । परत्रीचा ॥ २५ ॥
 हां गा साकर आणि दूध । हें गौल्यें कीर प्रसिद्ध ।
 परी कृमिदोषी^१ विरुद्ध । घेपे केवीं ? ॥ २६ ॥
 ह्यणोनि अणिकासी जें विहित । आणि आपणपेया अनुचित ।
 तें नाचरावें जरी हित । विचारिजे ॥ २८ ॥
 या स्वधर्मातें अनुष्ठिता । वेंचु होईल जीविता ।
 तोहि निका वर उभयता । दिसत असे ॥ २९ ॥ (अ० ३)

५ श्रुतिशास्त्रग्रामाण्य.

पतीचिया मता । अनुसरोनि पतिव्रता ।
 अर्नायासें आत्महिता । भेटेचि ते ॥ ४५६ ॥
 हें असो आपुला ठेवा । हाता आथी जरी यावा ।
 तरी आदरें जेवीं दिवा । पुढां कीजे ॥ ४५८ ॥
 तैसां अशेषाही पुरुषार्था । जो गोसावी हों ह्यणे पार्था ।
 तेणें श्रुतिस्मृति माथा । बैसणें घांपें ॥ ४५९ ॥
 शास्त्र ह्यणेल जें साडावें । तें राज्यही तृण मानावें ।
 जें घेववी तें न ह्यणावें । विषही विरु^२ ॥ ४६० ॥

१ तृण=गवत, गवतार्ची झोपडी. २ हवा तितका कठिण. ३ दुर्घट. ४ सुखकर मित्र. ५ मधुरपणानें, गोडीनें. ६ जताच्या विकारानीं पीडिलेल्या रोग्यांनीं ७ इहपरलोकीं. ८ सहजच. ९ धर्मार्थकाममोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थांचा स्वामी होण्याची ज्याची कामना असेल त्यानें स्मृतिस्मृतींना बसण्यास आपलें शिर थावें ह्य० त्याच्या आज्ञा शिरसावद्य मानाव्या. १० प्रतिकूल.

ऐसिया वेदैकनिष्ठा । जालिया जरी सुभटा ।
 तरी कें आहे अनिष्टा । भेटणें गा ! ॥ ४६१ ॥
 पै अहितापासूनि काढिती । हित देऊनि वाढविती ।
 नाहीं श्रुतीपरौती । माउली जगा ॥ ४६२ ॥
 कार्याकार्यविवेकीं । शास्त्रेंचि करावीं पारखीं ।
 अकृत्य तें कुडें लोकीं । वाळावें गा ॥ ४६६ ॥
 जे विश्वप्रामाण्याची मुदी । आजी तुझ्या हातीं असे सुबुद्धी ।
 लोकसमहासी त्रिशुद्धी । योग्य होसी ॥ ४६८ ॥ (अ० १६)

६ चातुर्वर्ण्य.

आतां याचिपरी जाण । चान्ही हे वर्ण ।
 सृजिलें म्यां गुणै-। कर्मविभागें ॥ ७७ ॥
 जे प्रकृतीचेनि आधारे । गुणाचेनि व्यभिचारें ।
 कर्म तदनुसारें । विवचिली ॥ ७८ ॥ (अ० ४)
 तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण ।
 तरी जया मुख्य । ब्राह्मण धुरेचे का ॥ ८१८ ॥
 येर क्षत्रिय वैश्य दोन्ही । तेही ब्राह्मणाच्याचि मानिजे मानीं ।
 जे ते वैदिकविधानीं । योग्य म्हणोनि ॥ ८१९ ॥
 जैसा फुलाचेनि सागातें । तांतुं^१ तुरबिजे श्रीमते ।
 तैसें द्विजसंगें शूद्रातें । स्वीकारी श्रुती ॥ ८२२ ॥ (अ० १८)

१ ब्राह्मणकर्म.

तरी सर्वेन्द्रियान्या वृत्ती । घेऊनि आपल्या हाती ।

१ अकल्याण. २ परीक्ष. ३ शिक्षामोर्तव. ४ तु ज्या आचरणावर प्रामा-
 ण्याचा शिक्षा मारशील तें लोकांत मान्य होईल. ५ खरोखर. ६ सत्वादि तीन
 गुण व शमदमादि ब्राह्मणादि चारी वर्णांचीं कर्म यांच्या भेदानें. ७ मिश्रणानें.
 ८ ठरविलीं, विचारपूर्वक सांगितलीं. ९ अग्रभागीचे १० वैदिक कर्मांचे
 अधिकारी ११ तत्तु शिरी धरावा.

बुद्धि आत्मया मिळे एकांती । प्रिया जैशी ॥ ८३३ ॥
 ऐसा बुद्धीचा उपरम । तया नाम म्हणजे शम ।
 तो गुण गा उपक्रम । जया कर्माचा ॥ ८३४ ॥
 आणि बाह्येन्द्रियाचें धेंडें^१ । पिटूनि विधीचेनि दडें ।
 नेदिजे अधर्माकडे । कहीच जावों ॥ ८३५ ॥
 तेवीचि सटवीचिये राती । न विसबिजे जेवी वांती ।
 तैसा ईश्वरनिर्णय चित्ती । वाहणें सदा ॥ ८३७ ॥
 मन भावशुद्धी भरलें । आग क्रिया अळकारिलें ।
 ऐसें सबाह्य जिर्यालें । साजिरें गा ॥ ८३९ ॥
 तया नाम शौच पार्था । तो कर्मी गुण चौथा ।
 आणि पृथ्वीचिया परी सर्वथा । साहणें ते क्षमा ॥ ८४० ॥
 वांकडेनि वोवेंसी । गगा उजूचि जैसी ।
 का पृष्ठी वळला उसी । गोडी जेवी ॥ ८४२ ॥
 तैसा विषमांही जीवां-। लागी उजूकार बरवा ।
 तें आर्जव गा साहवा । जेथीचा गुण ॥ ८४३ ॥
 शास्त्राचारें तेणें । ईश्वरचि एक पावणें ।
 तें फुडें^२ जें कां जाणणें । तें तेथ ज्ञान ॥ ८४५ ॥
 आणि सत्वशुद्धीचिये वेळे । शास्त्रें कां ध्यानबळें ।
 ईश्वरतत्त्वीच मिळे । निष्कैबुद्धी ॥ ८४७ ॥
 तें विज्ञानें बरवें । हें गुणरत्न जेथ आठवें ।
 आणि आस्तिक्य जाणावें । नववा गुण ॥ ८४८ ॥
 पै राजमुद्रा आधिलिया^३ । प्रजा भजे भलतयां ।
 तेवी शास्त्रें स्वीकारिलिया । मार्गमात्रातें ॥ ८४९ ॥

१ शांति. २ आरभ ३ बड. ४ जन्मापासून साहाय्या रात्री. ५ दिवा.
 ६ जिणे. ७ वाकड्या-वक्रबुद्धीच्या. ८ सरळपणा. ९ ऋजुता. १० स्पष्ट. ११
 निश्चयात्मक बुद्दीने. १२ साक्षात्कार. १३ राजमुद्रा वागवणाऱ्याना.

आदरें जें कां मानणें । तें आस्तिक्य मी म्हणे ।
तो नववा गुण जेणें । कर्म तें साच ॥ ८५० ॥

२ क्षात्रकर्म.

तरी भानु हा तेजें । नापेक्षे जेवी विरजें ।
का सिंहें न पाहिजे । जावळिया ॥ ८५६ ॥
ऐसा स्वयंभ जो जीवें लौठ । सौवार्येवीण उद्धट ।
तें शौर्य गा जेथ श्रेष्ठ । पहिला गुण ॥ ८५७ ॥
अग्नि सूर्याचेनि प्रतापें । कोडिही^१ नक्षत्र हारपे ।
ना तो तरी न लोपे । सचद्री तिही ॥ ८५८ ॥
तैसेनि आपुले प्रौढीगुणें । जगासी विस्मय देणें ।
आपण तरी न क्षोभणें । कायसेनही ॥ ८५९ ॥
वरपडलिया आकाश । बुद्धीचे डोळे मानस ।
झाकीना तें परियेस । धैर्य जेथें ॥ ८६१ ॥
आदित्याची झाडें । सदा सन्मुख सूर्याकडे ।
तैसें समोर शत्रूपुढें । होणें जें का ॥ ८६५ ॥
माहेवणी प्रयत्नेसी । चुकविजे सेजे जैसी ।
रिपू पाठी नेदिजे तैसी । समरागणीं ॥ ८६६ ॥
आणि जालेनि फुलें फळें । शाखियां जैसी मोकळे ।
कां उदार परिमळें । पर्बांकर ॥ ८६८ ॥
तैसें उमंप गा दान । जेथ साहवें गुणरत्न ।
आणि आज्ञे एकार्यतन । होणें जें का ॥ ८७० ॥

१ साह्यकर्ता. २ जवळचा, पाठिराखा. ३ पराक्रमी. ४ साहाय्यावाचून
प्रताप गाजविणारा. ५ कोट्यवधि. ६ कशानेही. ७ कोसळलें तरी. ८ ऐक.
९ गर्भार स्त्री १० शाखी, वृक्ष. ११ कमळांनीं फुललेलें सरोवर. १२ अमूष,
मोप, विपुल १३ ज्याची आज्ञा सर्वांनीं पाळावी असें एकच स्थान.

तया नाम ईश्वरभाषो । जो सर्वसामर्थ्याचा ठावो ।
तो गुणामाजी रावो । सातवा गुण ॥ ८७२ ॥
ऐसें सप्तगुणीं विचित्र । कर्म जें जर्गी पवित्र ।
तें सहज जाण क्षात्र । क्षत्रियाचें ॥ ८७४ ॥

३ वैश्यकर्म.

तरी भूमि बीज नांगर । यया भांडवलाचा आधार ।
घेऊनि लाभ अपार । मेळविणें जें ॥ ८८० ॥
किंबहुना कृषीजिणें । गोधनें राखोनि वर्तणें ।
का समैर्घाचीं विकणें । महार्घ वस्तु ॥ ८८१ ॥
येतुलालाचि पांडवा । वैश्यातें कर्माचा मेळावा ।
हा वैश्यजातिस्वभावा- । आंतुला गुण ॥ ८८२ ॥

४ क्षूद्रकर्म.

आणि वैश्यक्षत्रियब्राह्मण । हे द्विजन्मे तिन्ही वर्ण ।
ययाचें जें शुश्रूषण । तें शूद्रकर्म ॥ ८८३ ॥
पै द्विजसेवेपरीतें । धांवणें नाही शूद्रातें ।
एव चतुर्वर्णांचितें । दाविलीं कर्म ॥ ८८४ ॥ (अ० १८)

७ नित्य आणि नैमित्तिक कर्म.

सोमसूर्यग्रहणें । येऊनि करविती पार्वणें ।
कां मातापितरमरणें । अंकित जे दिवस ॥ ११० ॥
अथवा अतिथि हन पावे । हें ऐसैसें पडे जें करावें ।
तें तें कर्म जाणावें । नैमित्तिक गा ॥ १११ ॥

१ क्षत्रियपण. २ शेतीवर निर्वाह. ३ स्वस्त दराच्या वस्तु महाग विकणें.
४ सेवा. ५ चंद्रसूर्यग्रहणें. ६ पर्वकार्याची श्राद्धदानादि क्रिया. ७ श्राद्धपक्षादि.

वार्षियां क्षोभे गगन । वसंतें दुणावें वन ।
 देहा शृंगारी यौवन-। दशा जैसी ॥ ११२ ॥
 तैसें नित्य जें का कर्म । तें निमित्ताचे लाहे नियम ।
 एथ उचावे तेणें नाम । नैमित्तिक गा ॥ ११४ ॥
 आणि सायंप्रातर्माध्यान्हीं । जें कां कैरणीय प्रतिदिनीं ।
 परी दृष्टि जैसी लोचनी । अधिक नोहे ॥ ११५ ॥
 कां नोंपादितां गती । चरणीं जैसी आथी ।
 नातरी जे दीप्ती । दीपबिंबी ॥ ११६ ॥
 नित्य कर्म ऐसें जनी । पार्था बोलिजे तें मानी ।
 एव नित्यनैमित्तिक दोन्ही । दाविली तुज ॥ ११८ ॥
 भोजनी जैसें होये । तृप्ति लाभे भूक जाये ।
 तैसें नित्यनैमित्तिकी आहे । सर्वांगी फळ ॥ १२० ॥
 प्रत्यवाय तव गळे । स्वाधिकार बहुवें उजळे ।
 तेथ हातोफळिया मिळे । सद्गतीसी ॥ १२२ ॥
 नोलांडितां कर्मरेखा । चित्त दीजे नित्यनैमित्तिका ।
 पाठी फळा कीजे अशेखा । वातीचिये वानी ॥ १२५ ॥ (अ० १८)

८ यज्ञदानतपादि कर्मे केलींच पाहिजेत.

जियें यज्ञदानतपादिकें । इयें कर्मे आवश्यकें ।
 तियें न सांडावीं पाधिकें । पाउलें जैसी ॥ १४९ ॥
 हारपलें न देखिजे । तंव तयाचा मांगू न साडिजे ।
 का तृप्त न होतां न लोटिजे । भाणें जेवीं ॥ १५० ॥
 तैसी आत्मज्ञानविखीं । जव निश्चिती नाहीं निकी ।

१ पावसाळ्यात. २ वनशोभा दुप्पट होते. ३ सध्यावदनादि पचमहायज्ञ.
 ४ न संपादिता. ५ आहेच. ६ मनाचे वगैरे दोष. ७ हातोहात. ८ वमनासारखें
 सर्व फळहेतु सोडावेत. ९ माग. १० भाडें.

तव नोहावें यागादिकीं । उदासीन ॥ १५२ ॥
 तरी स्वाधिकारानुरूपें । तियें यज्ञदानतपें ।
 अनुष्ठावीचि साक्षेपें । अधिकेंवर ॥ १५३ ॥
 जें चालणें वेगावत जाये । तो वेग बैसावयाचि होये ।
 तैसा कर्मातिशय आहे । नैष्कर्म्यालगीं ॥ १५४ ॥
 अधिकें जवजव औषधी । सेवायाची माडी बांवी ।
 तव तव मुकिजे व्याधी । तयाचिये ॥ १५५ ॥
 निष्ठा केलें कर्म । तें सांडी करुनि रजतम ।
 सत्वबुद्धीचें धाम । डोळां दावी ॥ १५८ ॥
 तीर्थें बाह्यमळ क्षाले । कर्में अभ्यतर उजळे ।
 एव तीर्थें जाण निर्मळें । सत्कर्मेचि ॥ १६० ॥ (अ० १८)

९ कम बंधमोचक केव्हां होतात ?

कर्मेचि कर्मबद्धता । मुमुक्षु सोडविले पांडुसुता ।
 जैसाँ रसरीती मरतां । राखिल विषें ॥ १६३ ॥
 तैसी एके हातैवटिया । कर्म कीजती धनजया ।
 बंधकेचि सोडवावया । मुखें होती ॥ १६४ ॥
 तरी महायागप्रमुखें । कर्म निफजताही अचुके ।
 कर्तेपणाचें न ठाके । फुजणें अगीं ॥ १६६ ॥
 जो मोलें तीर्था जाये । तया मी यात्रा करीत आहे ।
 ऐसिये श्लाघ्यतेचा नोहे । तोष जेवी ॥ १६७ ॥

१ अतिवेगाचें चालणें बसण्यासाठी (विश्रांतीसाठी) असते, तसे कर्माचा भर नैष्कर्मासाठीच असतो. २ नियम मांडतो. ३ कर्मबंधापासून. ४ रसायनपद्धतीने दिलेलें मारक विषही मरणान्याला वाचविते, तसे कर्म बंधक खरे पण यथाशास्त्र आचरलें असतां मोक्ष देते ५ पद्धत, शिस्त. ६ ताठा, अहकार. ७ प्रतिष्ठेचा, मोठेपणाचा.

जो कांसे लागोनि तरे । तया पोहती उर्मी नुरे ।
 पुरोहित नाविष्करे । दातेपणें ॥ १६९ ॥
 तैसें कर्तृत्व-अहकारें । नेघोनि यथा अवसरें ।
 कृत्यजांताचे मोहरें । सारीजती ॥ १७० ॥
 केल्या कर्मा पांडबा । जो आर्थी फळाचा याव्हा ।
 तया मोहेंरा हो नेदावा । मनोरथ ॥ १७१ ॥
 सांडूनि दुधाची टकळी । गोंवारी गांवधेनु वेटाळी ।
 किंबहुना कर्मफळीं । तैसें कीजे ॥ १७४ ॥
 म्हणोनि फळीं लागूं । साडोनि देहसंग ।
 कर्म करावी हा चांग । निरोप माझा ॥ १७६ ॥ (अ० १८)

१० कर्मत्याग नव्हे, फलत्याग !

हां गा सव्यसाची । मूर्ति लाहोनि देहाची ।
 खती करिती कर्माची । ते गाढवे गा ॥ २१८ ॥
 मृत्तिकेचा वीट । घेऊनि काय करील घट ? ।
 केउतें तत् पट । साडील तो ? ॥ २१९ ॥
 तैसा शरीराचेनि आभासे । नांदत जंव असे ।
 तव कर्मत्यागाचें पिसें । काइसें तरी ? ॥ २२२ ॥
 यया कर्मातें सौडिती परी । एकीचि ते अवधारीं ।
 जे कर्मांत न जाइजे हारी । फळाशेचिया ॥ २२७ ॥
 कर्मफळ ईश्वरी अर्पे । तत्प्रसादें बोध उदीपे ।
 तेथ रज्जुज्ञानें लोपे । व्याळसंका ॥ २२८ ॥
 तेणें आत्मबोधें तैसें । अविद्येसी कर्म नासे ।

१ गर्वानें फुगत नाही. २ बुद्धिबळांतील मोह-व्याप्रमाणे कर्म करून सारीत असतो. ३ प्राप्ति. ४ मार्गाला. ५ इच्छा, ध्यास. ६ सभाळतो, गोळा करितो. ७ सबध. ८ अडाणी. ९ कर्मत्यागाचा प्रकार. १० फळाशेला कस न होणें.

पार्था ! त्यजिलें जै ऐसे । तै त्यजिलें होय ! ॥ २२९ ॥
 म्हणोनि स्वाधिकाराचेनि नांवें । जें घाटिषा आलें स्वभावें ।
 तें आचरे विधिगौरवें । शृंगारोनी ॥ २०० ॥
 कर्तृत्वाचा मद । आणि कर्मफळाचा आस्वाद ।
 या दोहाचें नांव बंध । कर्माचा कीं ॥ २०५ ॥ (अ० १८)

११ कर्म ईश्वरार्पण कर.

का अभ्यासाही लागीं । कस नाही तुझिये अंगीं ।
 तरी आम्हासि जया भागीं । तैसाचि अस ॥ ११४ ॥
 इद्रियें न कोंडी । भोगातें न तोडीं ।
 अभिमान न सांडीं । स्वजातीचा ॥ ११५ ॥
 कुळधर्म चाळीं । विधिनिषेध पाळीं ।
 मग सुखें तुज सरळी । दिधली आहे ॥ ११६ ॥
 परी मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापार होये ।
 तो मी करित आहे । ऐसें न म्हणें ॥ ११७ ॥
 करणें कां न करणें । हें आघवें तोचि जाणे ।
 विश्व चळतसे जेणें । परमात्मेनि ॥ ११८ ॥
 उणेयापुरेयाचे कांहीं । उरों नेदीं आपुलिया ठायीं ।
 स्वजातीचि करुनि घेई । जीवित्व हें ॥ ११९ ॥
 माळिये जेउतें नेलें । तेउतें नित्रांतचि गेलें ।
 तया पाणिया ऐसें केलें । होआवें गा ॥ १२० ॥
 म्हणोनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ति । इयें बोझीं नेचे मती ।

१ मोकळीक, सरळ मार्ग. २ कर्म पूर्ण झालें किंवा अपूर्ण राहिलें याचा विचार. ३ आपलें जीवित स्वजातिधर्मात राबीव, किंवा सजातीचि ह्या सजातीय-आपलें जीवित परमात्म्याशी सजातीय करुन घे. ४ त्या पाण्यासारखा मला अनुसर.

अखड चित्तवृत्ति । माझ्या ठायीं ॥ १२१ ॥
 येन्हवीं तरी सुभटा । उजू कां अन्हाटा ।
 रथ काई खटपटा । करित असे ? ॥ १२२ ॥
 आणि जें जें कर्म निमजे । तें थोडें बहु न म्हणिजे ।
 नित्रातचि अर्पिजे । माझ्या ठायीं ॥ १२३ ॥
 ऐसिया मद्भावना । तनुत्यागीं अर्जुना ।
 तू सायुज्यसदना । माझिया येसी ॥ १२४ ॥ (अ० १२)

१२ विहितकर्मत्याग म्हणजे नैष्कर्म्य नव्हे.

प्राप्त कर्म साडिजे । येतुलेनि नैष्कर्म्य होइजे ।
 हें अर्जुना वाया बोलिजे । मूर्खपणें ॥ ४६ ॥
 सागें पैलतीरा जावें । ऐसें व्यसन का जेथ पावे ।
 तेथ नावेतें त्यजावें । घडे केवी ? ॥ ७४ ॥
 नातरी तृप्ति इच्छिजे । तरी कैसेनि पाक न कीजे ? ।
 की सिद्धही न सेविजे । केवीं सागें ? ॥ ४८ ॥
 जय निरार्तता नाही । तव व्यापार असे पाही ।
 मग संतुष्टीच्या ठायी । कुठे सहजें ॥ ४९ ॥
 म्हणोनि आइकें पार्था । जया नैष्कर्म्यपदीं आस्था ।
 तया उचित कर्म सर्वथा । त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥
 आणि आपुलालिये चाडे । आपादिलें हें माडे ।
 की त्याजिलें कर्म साडे । ऐसें आहे ? ॥ ५१ ॥
 हें वायाचि सैरा बोलिजे । उकल तरी देखोनि पाहिजे ।
 परी त्यजिता कर्म न त्यजे । निभ्रांत मानीं ॥ ५२ ॥

१ सरळ कां आडवाट २ वर्णविशेषानें भागाला आलेले कर्म. ३ कर्मापासून सुटका. ४ सकट. ५ आर्तता ह्म० इच्छा, तिचा अभाव, निरिच्छता. ६ कर्माचा स्वीकार व त्याग आपल्या इच्छेवर नाही. ७ उलगडा.

जव प्रकृतीचें अधिष्ठान । तव साडी माडी हें अज्ञान ।
जे चेष्टा ते गुणाधीन । अपैसी असे ॥ ५३ ॥
देखें विहित कर्म जेतुलें । तें सगळें जरी वोसडिलें ।
तरी स्वभ्रम काय निमाले । इद्रियांचे ? ॥ ५४ ॥
सांगें श्रवणी ऐकावें ठेलें ? । की नेत्रीचें तेज गेलें ? ।
हें नासारध्र बुझालें । परिमळ नेघे ? ॥ ५५ ॥
नातरी प्राणापानगति । कीं निर्विकल्प जाहली मति ? ।
की क्षुधातृषादि आर्ति । खुग्रलिया ? ॥ ५६ ॥
हे स्वप्नावबोध ठेले ? । कीं चरण चालें विसरले ? ।
हें असो काय निमाले । जन्ममृत्यू ? ॥ ५७ ॥
हें नै ठकेची जरी काहीं । तरी सांडिलें तें कायी ।
म्हणोनि कर्मत्याग नाही । प्रकृतिमता ॥ ५८ ॥
कर्म पराधीनपणें । निपजत असे प्रकृतिगुणें ।
येरी धरी मोकळीं अतःकरणें । वाहिजे वाया ॥ ५९ ॥
देखें रथी आरूढिजे । मग जरी निश्चळ बैसिजे ।
तरी चळ होऊनि हिंडिजे । परतत्रा ॥ ६० ॥
का उचलिलें वायुवशें । चळे शुष्क पत्र जैसें ।
निचेष्ट आकाशें । परिभ्रमे ॥ ६१ ॥
तैसें प्रकृतिआचारे । कर्मेन्द्रियविकारें ।
निष्कर्मही व्यापारे । निरतर ॥ ६२ ॥
म्हणऊनि सग जव प्रकृतीचा । तव त्याग न घडे कर्माचा ।
ऐसियाहि करू म्हणती तयाचा । आग्रहचि उरे ॥ ६३ ॥ (अ०३)

१ मायेचा सग. २ सकल्पविकल्परहित. ३ याप्रमाणे इद्रियाचे व्यापार जर राहत नाहीत. ४ कर्म प्रकृतीच्या गुणामुळे होत असल्यामुळे पराधीन आहे आणि म्हणून मी कर्म करीन (धरी) किंवा टाकीन (मोकळी) असें मानणें व्यर्थ होय.

१३ आशापाश सोडून क्रमप्राप्त कर्म कर.

जो अंतरीं दृढ । परमात्मरूपीं गूढ ।
 बाह्य तरी रूढ । लौकिक जैसा ॥ ६८ ॥
 तो इद्रियां आज्ञा न करी । विषयांचें भय न धरी ।
 प्राप्त कर्म नाव्हेरी । उचित जें जें ॥ ६९ ॥
 तो कर्मेद्रियें कर्मी । राहटतां तरी न नियमी ।
 परीं तेथींचेनि ऊर्मी । झांकोळेंना ॥ ७० ॥
 तो कामनामात्रें न घेपे । मोहमळें न लिपे ।
 जैसें जळीं जळें न शिंपे^१ । पद्मपत्र ॥ ७१ ॥
 तैसा ससर्गामाजी असे । सकळांसारिखा दिसे ।
 जैसें तोयसंगें आभासे । भानुबिंब ॥ ७२ ॥
 तैसें सामान्यत्वे पाहिजे । तरी साधारणांचि देखिजे ।
 येरथीं निर्धारितां नेणिजे । सोयें जयाची ॥ ७३ ॥
 ऐशा चिन्ही चिन्हित । देखसी तोचि मुक्त ।
 आशापाशरहित । वोळख पां ॥ ७४ ॥
 अर्जुना तोचि योगी । विशेषिजे^२ जो जर्गी ।
 म्हणोनि ऐसा होय यालार्गी । म्हणिपें तूर्ते ॥ ७५ ॥
 तू मानसा नियम करीं । निश्चळ होयें अंतरीं ।
 मग कर्मेद्रियें व्यापारीं । वर्ततु सुखें ॥ ७६ ॥
 म्हणोनि नैष्कर्म्य होआवें । तरी एथ तें न संभवे ।
 आणि निषिद्ध केवीं राहाटावें । विचारीं पां ! ॥ ७७ ॥
 म्हणोनि जें जें उचित^३ । आणि अवसरेंकरुनि प्राप्त ।

१ निश्चल. २ बाहेरून लोकाचाराप्रमाणें चालणारा. ३ विकारानीं झांफळा
 जात नाही. ४ भिजत नाही. ५ खोली, आत्मस्थिति. ६ विशेष मानला
 जातो. ७ कर्मरहित. ८ उचित ह्या वर्णाश्रमाला अनुसरून.

तें कर्म हेतुरहित । आचरें तूं ॥ ७८ ॥
 पार्था आणिकही एक । नेणसी तूं हें कबलिक ।
 जें ऐसें कर्ममोचकं । आपैसैं असे ॥ ७९ ॥
 देखें अनुक्रमाधारें । स्वधर्म जो आचरे ।
 तो मोक्ष तेणें व्यापारें । निश्चित पावे ॥ ८० ॥
 स्वधर्म जो बापा । तोचि नित्ययज्ञ जाण पा ।
 म्हणोनि वर्ततां तेथ पापा । संचार नाही ॥ ८१ ॥
 हा निजधर्म जै सांडे । आणि कुकर्म रति घडे ।
 तैचि बध पडे । सासारिक ॥ ८२ ॥
 म्हणोनि स्वधर्मानुष्ठान । तें अखंड यज्ञयाजन ।
 जो करी त्या बंधन । कहींच न घडे ॥ ८३ ॥ (अ० ३)

१४ ज्ञानयोग व कर्मयोग.

अवधारीं वीरश्रेष्ठा । ये लोकीं या दोनी निष्ठे ।
 मजचिपासूनि प्रगटा । अनादिसिद्धा ॥ ३५ ॥
 एक ज्ञानयोग म्हणिजे । जो सांख्यीं अनुष्ठिजे ।
 जेथ वौळखीसर्वे पाविजे । तद्रूपता ॥ ३६ ॥
 एक कर्मयोग जाण । जेथ साधकजन निपुण ।
 होऊनियां निर्वाण । पावती वेळे ॥ ३७ ॥
 हे मार्ग तरी दोनी । परी एकवटती निदानीं ।
 जैसी सिद्धसार्ध्यभोजनीं । तृप्ति एक ॥ ३८ ॥
 का पूर्वापरसरिता । भिन्न दिसती वाहता ।

१ कर्मबधापासून सोडविणारें. २ वर्ष व आश्रम यांच्या क्रमानुसार
 ३ स्वधर्माचरण. ४ मार्ग, संप्रदाय. ५ ज्ञान्यांनीं आचरावा. ६ कर्ममार्गांनीं
 साधक तयार होत होत अखेर मोक्षधाम पावतात, हा सावकाशीचा पण सर्व-
 साध्य असो पथ आहे. ७ शेवटीं. दोघांना गांत एकच. ८ तयार अन्न व तयार
 करावयाचें अन्न यांच्या सेवनांत.

मग सिंधूमिळणीं ऐक्यता । पावती शेखीं ॥ ३९ ॥
 तैसीं दोनीही मते । सूचिंती एका कारणार्ते ।
 परी उपास्ति ते योग्यते-। अधीन असे ॥ ४० ॥
 देखें उत्प्लवनौसरिसा । पक्षी फळासि झोंबे जैसा ।
 सागें नर केवी तैसा । पावे वेगा ॥ १ ४१ ॥
 तो हळू हळू ढाळेंढाळें । केतुलेनि एके वेळे ।
 मार्गाचेनि बळें । निश्चित ठाकी ॥ ४२ ॥
 तैसें देख पा विहगममते । अधिष्ठुनि ज्ञानार्ते ।
 साख्य सद्य मोक्षार्ते । आकळिती ॥ ४३ ॥
 येर योगिये कर्माधारें । विहितेंचि निजाचारें ।
 पूर्णता अवसरें । पावते होती ॥ ४४ ॥ (अ० ३ ॥

१५ संन्यास आणि कर्मयोग दोन्ही तुल्यबळ.

तो म्हणे गा कुंतीसुता । हे सन्यास योग विचारिता ।
 मोक्षकर तत्त्वतां । दोनीही होती ॥ १५ ॥
 तरी जाणानेणा सकळा । हा कर्मयोग कीर् प्रार्जळा ।
 जैसी नात्र स्त्रियाबाळा । तोर्थंतरणी ॥ १६ ॥
 तैसें सारासार पाहिजे । तरी सोदपा हाचि देखिजे ।

१ दोन्ही मार्गांचे साध्य एकच. २ कोणत्या मार्गाची उपासना किंवा अभ्यास करावयाचा हें ज्याच्या त्याच्या योग्यतेवर अवलंबून आहे. ३ उद्घाणारसरा. ४ फादीफांदीने. ५ विहगममार्गाने. ज्ञानमार्गाला विहगममार्ग व कर्ममार्गाला पिपीलिकामार्ग म्हणतात. पिपीलिकेच्या ह्या० मुगीच्या पावलांनं चालतो म्हणून कर्ममार्ग हा पिपीलिकामार्ग होय. ६ साख्य (ज्ञानी) सद्यः (तत्काळ) मोक्षपद गाठतो, कर्ममार्गी विहित स्वकर्माचरणानें तें पावतोच, पण अवसरें ह्या० दीर्घकालाने. ७ जाणत्यानेणत्या सर्वांना. ८ निश्चयेंकरून. ९ सलभ. १० नदी तरून जाण्यास.

येणें सन्यासफळ लाहिजे । अनायासें ॥ १७ ॥
 आता याचिलागी सागेन । तुज सन्यासियाचें चिन्ह ।
 मग सहजें हे अभिन्न । जाणसी तू ॥ १८ ॥
 तरी गेलियाची से^१ न करी । न पवता चाड न धरी ।
 जो सुनिश्चळ अतरी । मेरु जैसा ॥ १९ ॥
 आणि मी माझे ऐसी आठवण । विसरलें ज्याचें अतःकरण ।
 पार्था तो सन्यासी जाण । निरतर ॥ २० ॥
 जो मनें ऐसा जाहला । संगीं तोचि सांडिला ।
 म्हणोनि सुखें सुख पावला । अखाडित ॥ २१ ॥
 आतां गृहादिक आघवें । तें कांहीं न लगे त्यजावें ।
 जे^२ भेतें जाहलें स्वभावें । निःसग म्हणऊनि ॥ २२ ॥
 तैसा असतेनि उपाधी । नाकळिजे तो कर्मबधी ।
 ज्याचिये बुद्धि । सकल्प नाही ॥ २४ ॥
 म्हणोनि कल्पना जै साडे । तैचि गा सन्यास घडे ।
 इयें कारणें दोनी सार्गडे । सन्यासयोग ॥ २५ ॥
 सहजें ते अज्ञान । म्हणोनि म्हणती ते भिन्न ।
 येन्हवीं दीपाप्रति काई आनान^३ । प्रकाश आहाती ? ॥ २७ ॥
 आणि साख्यी जें पाविजे । तैचि योगीं गमिजे ।
 म्हणोनि ऐक्य दोहीतें सहजें । इयापरी ॥ २९ ॥ (अ० ५)
१६ संन्यासी व कर्मयोगी दोघांचीं लक्षणें एकच.
 जेणें भ्रातीपासूनि हिरंतलें । गुरुवाक्यें मन धुतलें ।
 मग आत्मस्वरूपी घातलें । रोऊनिर्या ॥ ३४ ॥

१ सय, आठवण २ ' कहे तुका वोही सन्यास । छोडी आस तनकी '
 ३ कारण त्यास वश होणारें अतःकरण निःसग झालेलें असतें. ४ सारखे,
 तुल्यबल. ५ ज्ञानयोग आणि निष्कामकर्मयोग. ६ वेगवेगळे. ७ सोडवून घेतलें.
 ८ शिरकवून.

जैसैं समुद्रीं लवण न पडे । तव वेगळें अल्प आवडे ।
 मग होय सिंधूचि एवढें । मिळे तेव्हां ॥ ३५ ॥
 तैसैं संकल्पोनि काढिलें । जयाचें मनचि चैतन्य जाहलें ।
 तेणें एकदेशियें परी व्यापिलें । लोकत्रय ॥ ३६ ॥
 आतां कर्ता कर्म करावें । हें खुंटलें तया स्वभावें ।
 आणि करी जन्ही आघवें । तन्ही अकर्ता तो ॥ ३७ ॥
 जे पार्था तया देहीं । मी ऐसा आठऊ नाहीं ।
 तरी कर्तृत्व कैचें काई । उरे सांगें ! ॥ ३८ ॥
 ऐसे तनुत्यागेंविण । अमूर्ताचि गुण ।
 दीसती संपूर्ण । योगयुक्तां ॥ ३९ ॥
 येन्हवीं आणिकांचिये परी । तोही एक शरीरी ।
 अशेषाही व्यापारी । वर्तत दिसे ॥ ४० ॥
 तोही नेत्री पाहे । श्रवणीं ऐकत आहे ।
 परी तेथींचा सर्वथा नोहे । नवल देखें ॥ ४१ ॥
 स्पर्शासि तरी जाणे । परिमळ सेवी घ्राणें ।
 अवसरोचित बोलणें । तयाहि आथि ॥ ४२ ॥
 आहारार्तें स्वीकारी । त्यजावें तें परिहरी ।
 निद्रेचिया अवसरी । निदिजे सुखें ॥ ४३ ॥
 आपुलेनि इच्छावशें । तोही गा चालत दिसे ।
 पै सकळ कर्म ऐसें । राहाटे कीर ॥ ४४ ॥
 हें सांगों काई एकैक । देखें श्वासोच्छ्वासादिक ।
 आणि निमिषोन्निमिषै । आदिकरूनि ॥ ४५ ॥

१ तोंपर्यंत तें समुद्रापासून वेगळें असल्यामुळें थोडें वाटतें. २ एकदेशी दिसलें
 तरी तें त्रिभुवन व्यापतें. ३ देहांत असतांनाही ब्रह्माचे गुण त्यांत दिसतात
 ४ समयोचित भाषण. ५ टाकतो. ६ डोळे उघडणें व मिटणें.

पार्था तयाचे ठायी । हें आवघेंचि आधि पाहीं ।
 परी तो कर्ता नव्हे कांहीं । प्रतीतिबळें ॥ ४६ ॥
 आता अधिष्ठानसंगती । अशेषाही इद्रियवृत्ती ।
 आपुल्लिया अर्थी । वर्तत आहाती ॥ ४८ ॥
 दीपाचेनि प्रकाशें । गृहींचे व्यापार जैसे ।
 देहीं कर्मजात तैसें । योगयुक्ता ॥ ४९ ॥
 तो कर्म करी सकळें । परी कर्मबंधा नाकळे ।
 जैसैं न सिंपे जळीं जळें । पद्मपत्र ॥ ५० ॥
 अगा करितेनवीणें कर्म । तेंचि तें निष्कर्म ।
 हें जाणतो सुवर्म । गुरुगम्य जें ॥ ६३ ॥ (अ० ५)

१७ लोकसंग्रहासाठीं ज्ञात्यांनीं कर्म करावें.

देख पा जनकादिक । कर्मजात अशेख ।
 न साडिता मोक्षमुख । पावते जाहले ॥ १५२ ॥
 याकारणें पार्था । होआवी कर्मी आस्था ।
 हे आणिकाही एका अर्था । उपकारेल ॥ १५३ ॥
 जे आचरता आपणपयां । देखी लागेल लोका यया ।
 तरी चुकेल हा अपाया । प्रसंगेंचि ॥ १५४ ॥
 देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले ।
 तयाही कर्तव्य असे उरलें । लोकालागी ॥ १५५ ॥
 मार्गी अंधासरिसा । पुढें देखणाही चाले जैसा ।
 अज्ञाना प्रकटावा धर्म तैसा । आचरोनी ॥ १५६ ॥
 हा गा ऐसैं जरी न कीजे । तरी अज्ञाना काय उमजे ? ।
 तिहीं कवणपेरी जाणिजे । मार्गीतें या ? ॥ १५७ ॥

१ स्वानुभवबलाने. २ आत्मसत्तेने. ३ विषयांत. ४ कर्तृत्वाहंकाररहित.
 ५ उपयोगी पडेल. ६ मार्ग, वळण. ७ कृतकृत्य पुरुष ८ डोळस.

एथ वेडील जें जें करिती । तया नाम धर्म ठेविती ।
 तेंचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥ १५८ ॥
 हें ऐसें असे स्वभावें । म्हणोनि कर्म न संडावें ।
 विशेषे^१ आचरावें । लागे सतीं ॥ १५९ ॥
 आता आणिकाचिया गोठी । कायशा सांगों किरीटी ।
 देखें मीचि इये राहाटी । वर्तत असें ॥ १६० ॥
 परी स्वधर्मां वर्ते कैसा । साकाक्ष का होय जैसा ।
 तयाचि एका उद्देशा-। लागोनियां ॥ १६४ ॥
 जें भूतजात सकळ । असे आम्हांअधीनची केवळ ।
 तरी न व्हावें बरेंळ । म्हणोनिया ॥ १६५ ॥
 इही आमुची वास पाहावी । मग वर्तेतीपरी^२ जाणावी ।
 ते लोकांस्थिती आघवी । नासिली होईल ॥ १६७ ॥
 म्हणोनि समर्थ जो एथें । आथिला सर्वज्ञते ।
 तेणें विशेषे कर्मातें । त्यजावेंना ॥ १६८ ॥
 देखें फळाचिया आशा । आचरे कामुक जैसा ।
 कर्मां भर होआवा तैसा । निराशाही ॥ १६९ ॥
 जे पुढतपुढती पार्था । हे सकळ लोकसस्था^३ ।
 रक्षणीय सर्वथा । म्हणऊनिया ॥ १७० ॥
 मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरे लावावें ।
 अलौकिक नोहावें । लोकाप्रति ॥ १७१ ॥
 तैसी कर्मां जयां अयोग्यता । तयाप्रति नैष्कर्म्यता ।
 न प्रगटावी खेळतां । आदिकरुनी ॥ १७३ ॥

१ श्रेष्ठ पुरुष. २ सतांनी, पुढाऱ्यानीं, मार्ग दाखविण्याची जबाबदारी घेणाऱ्यानीं. ३ दुसऱ्याचे दाखले. ४ सकाम. ५ लोकसप्रहाच्या हेतूने. ६ अष्ट. ७ वर्तन. क्रम. ८ लोकाचार, समाजस्थैर्य. ९ लोकसमाज.

तेथें सक्रियाचि लावावी । तेचि एकी प्रशसावी ।
 निष्कर्माही दावावी । आचरोनी ॥ १७४ ॥
 तया लोकसग्रहालागीं । वर्तता कर्मसंगीं ।
 तो कर्मबंध आंगी । वाजेलना ॥ १७५ ॥
 जैसी बहुरूपियांची राशो राणी । स्त्रीपुरुषभावो नाहीं मनी ।
 परी लोकसपादणी । तैसीच करिती ॥ १७६ ॥ (अ० ३)

१८ कर्म करून अकर्ता.

जो सकळकर्मी वर्तता । देखे आपुली नैष्कर्म्यता ।
 कर्मसंगें निराशता । फळाचिया ॥ ९३ ॥
 आणि कर्तव्यतेलागीं । जया दुसरें नाही जगी ।
 ऐसिया नैष्कर्म्यता तरी चागी । बोलला असे ॥ ९४ ॥
 तरी क्रियाकलाप आघवा । आचरत दिसे बरवा ।
 तोचि तो ये चिन्ही जाणावा । ज्ञानिया गा ॥ ९५ ॥
 अथवा नावे हन जो रिगे । तो थडियेचे रुख जाता देखे वेगें ।
 तेचि साचोकारें पाहों जों लागे । तव रुख म्हणे अचळ ॥ ९७ ॥
 आणि उदोअस्ताचेनि प्रमाणें । जैसें न चालता सूर्याचें चालणें ।
 तैसें नैष्कर्म्यतत्त्व जाणे । कर्माचि असतां ॥ ९९ ॥
 तो मनुष्यासारखा तरी आवडें । परी मनुष्यत्व तया न घडे ।
 जैसें जळामार्जी न बुडे । भानुबिंब ॥ १०० ॥
 जया पुरुषाच्या ठायीं । कर्माचा तरी खेद नाहीं ।
 तरी फळापेक्षा काही । सचरेना ॥ १०३ ॥
 आणि हें कर्म मी करीन । अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन ।

१ आदळणार २ लोकाप्रमाणें वागणूक. ३ आत्मस्वरूपाव्यतिरिक्त विश्वात
 द्रुजेपणच नाहीं. ४ सर्व कर्म. ५ तारावरचे वृक्ष. ५ सूर्याच्या उदयास्तावरून तो
 चालत नसून चालल्यासारखा दिसतो.

येणें संकल्पेही जयाचें मन । विटाळेना ॥ १०४ ॥
 ज्ञानाग्रीचेनि मुखें । जेणें जाळिली कर्म, अशेखें ।
 तो परब्रह्मचि मनुष्यवेखें । ओळख तूं ॥ १०५ ॥
 कैसी अधिकाधिक आवडी । घेत महासुखाची गोडी ।
 सांडोनिंया आशा कुरोंडी । अहमावेंसी ॥ १०८ ॥
 तो दिठी जें पाहे । तें आपणचि होऊनि जाये ।
 आइके तें आहे । तोचि जगहला ॥ ११० ॥
 चरणीं हन चाले । मुखें जें जें बोले ।
 ऐसें चेष्टाजात तेतुलें । आपणचि जो ॥ १११ ॥
 हें असो विश्व पाहीं । जयासि आपणपेंवांचूनि नाहीं ।
 आता कवण तें कर्म कायी । बाधी तथातें ॥ ११२ ॥
 म्हणोनि सर्वांपरी मुक्त । तो सकर्मचि कर्मरहित ।
 सगुण परी गुणातीत । एथ भ्रांति नाहीं ॥ ११४ ॥
 तो देहसंगें तरी असे । परी चैतन्यासारखा दिसे ।
 पाहता परब्रह्माचेनि कसे । चोखाळ भला ॥ ११५ ॥
 ऐसाही परी कौतुकें । जरी कर्म करी यज्ञादिकें ।
 तरी तियें लया जाती निःशेखें । तयान्याचि ठायीं ॥ ११६ ॥
 तैसीं विधिविधानें विहितें । जरी आचरे तो समस्तें ।
 तरी तियें ऐक्यभावं ऐक्यातें । पावतीचि गा ॥ ११८ ॥ (अ. ४)

१९ विहित कर्मानें मोक्षसिद्धी.

आता वर्णाश्रमवर्शें । जें करणीय आलें असे ।
 गोरेया आंगा जैसें । गोरेपण ॥ ८८७ ॥
 तया स्वभावविहिता कर्मा । शास्त्राचेनि मुखें वीरोत्तमा ।

प्रवर्तावयालागी प्रमा । अढळ कीजे ॥ ८८८ ॥
 पै आपुलेंचि रत्न थितें । घेपे पारखियाचेनि हातें ।
 तैसें स्वकर्म आपैतें । शास्त्रें करावें ॥ ८८९ ॥
 म्हणोनि ज्ञातिवशें साचार । सहज असे जो अधिकार ।
 तो आपुलालिया शास्त्रें गोचर । आपण कीजे ॥ ८९१ ॥
 स्वभावं भागा आलें । वरी शास्त्रें खरें केलें ।
 तें विहिति जो आपुलें । आचरे गा ॥ ८९३ ॥
 परी आळस साडुनि । फळकाम दवडुनि ।
 आगें जीवें माडुनि । तेथेंचि भ्रू ॥ ८९४ ॥
 बोधी पडिलें पाणी । नेणे आनानी वाहणी ।
 तैसा जाय आचरणी । व्यवस्थौनी ॥ ८९५ ॥
 अर्जुना जो यापरी । तें विहितकर्म स्वयें करी ।
 तो मोक्षाच्या ऐलतीरी । पैठा होय ॥ ८९६ ॥
 जे अकरणा आणि निषिद्धा । नवचेचि काही संबंधा ।
 म्हणोनि भवा विरुद्धा । मुकला तो ॥ ८९७ ॥
 आणि काम्यकर्माकडे । न परतेचि जेथें कोडें^१ ।
 तेथें चदनाचेही खोडें । न लेचि तो ॥ ८९८ ॥
 येर नित्यकर्म तव । फळत्यागें वैचिलें सर्व ।
 म्हणोनि मोक्षाची शीव । ठाकू लाहे ॥ ८९९ ॥
 ऐसेनि शुभाशुभी ससारी । साडिला तो अवधारी ।
 वैराग्यमोक्षद्वारी । उभा ठाके ॥ ९०० ॥

१ बुद्धि. २ दुसऱ्याच्या परीक्षेने ३ स्वाधीन, आपलेसे. ४ भर, आदर.
 ५ वेगवेगळे प्रवाह. ६ प्राप्त. ७ विहित कर्म मुळीच न करणे. ८ दुःख-
 योनीला जात नाही. ९ आवडीने. १० स्वर्गभोगादि चदनाच्या खोळ्यात
 पडत नाही. ११ पापपुण्यात्मक किंवा भवस्वर्गात्मक.

ज्ञा. प्र...६

जें सकळभाग्याची सीमा । मोक्षलाभाची जें प्रेमा ।
 नाना कर्ममार्गश्रमा । शेवट जेथें ॥ ९०१ ॥
 पाहीं आत्मज्ञानसुदिनाचा । वैधावा सागतया अरुणाचा ।
 उदय त्या वैराग्याचा । ठावो पावे ॥ ९०३ ॥
 ऐसी मोक्षाची योग्यता । सिद्धी जाय तया पांडुसुता ।
 अनुसरोनि विहिता । कर्मा यया ॥ ९०५ ॥
 हें विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य वोलावा ।
 आणि हेच परमसेवा । मज सर्वात्मकाची ॥ ९०६ ॥
 अगा जयाचें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत ।
 म्हणोनि केलिया निभ्रांत । सापडेचि तो ॥ ९११ ॥
 स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे हेचि परमसेवा ।
 येर तें गा पांडवा । वैणिज्य करणें ॥ ९१३ ॥
 म्हणोनि विहित क्रिया केली । नव्हे तयाची खूण पाळिली ।
 जयापासूनि कां आली । आकारा भूतें ॥ ९१४ ॥
 जो अविद्येचिया चिधिया । गुह्यानि जीवबाहुलिया ।
 खेळवितसे तिगुणिया । अहकाररज्जू ॥ ९१५ ॥
 तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा ।
 पूजा केली होय अपारा । तोपालागी ॥ ९१७ ॥

२० जातिधर्मच तारक.

अगा आपुला हा स्वधर्म । आचरणीं जरी विषर्म ।
 तरी पाहाना तो परिणाम । फळेल जेणें ॥ ९२३ ॥

१ माप. २ कर्माचरणाचा शेवट जेथें होतो. स्वधर्मकर्माने मोक्षाचें द्वार
 असे जें वैराग्य तेच मिळवायचें असतें ३ वर्धावा, पूर्वसूचना, शुभवर्तमान—
 (एक-भाग. अ. ७ ओवी ३१९।५७३). ४ एकच एक जिह्वाळा. ५ व्यापार.
 ६ आज्ञा किंवा मनोगत. ७ त्रिगुणाच्या अहकाररूप दोरीनं. ८ कठिण.

जें सुखालागी आपणपयां । निंबचि आथी धनंजया ।
 तै कडुवटपणा तयाचिया । उबगिजेनां ॥ ९२४ ॥
 तैसा स्वधर्मसाकडू । देखोनि केला जरी कैडू ।
 तरि मोक्षसुरवाडू । अंतरला कीं ॥ ९२६ ॥
 आणि आपुली माये । कुब्जा जरी आहे ।
 तरी जियें तें नोहे । स्नेह कुंन्हें कीं ॥ ९२७ ॥
 येरी जिया पराविया । रंभेहूनि बरविया ।
 तिया काय कराविया । बाळकें तेणें ! ॥ ९२८ ॥
 अगा पाणियाहूनि बहुवें । तुपीं गुण कीर आहे ।
 परी मीना काय होये । असणें तेथ ? ॥ ९२९ ॥
 आघविया जगा जें विखें । तें विखकीडिया पीयूख ।
 जगा गूळ तें देख । मरण दे तया ॥ ९३० ॥
 म्हणोनि जें विहित जया तेणें । फिटे ससाराचें धरणें ।
 क्रिया कठोर तन्ही तेणें । तेचि करावी ॥ ९३१ ॥
 येरा पराचारा बराविया । ऐसें होईल टेंकलेया ।
 पायांचें चालणें डोड्या । केलें जैसें ! ॥ ९३२ ॥
 यालागी कर्म आपुलें । जें जातिस्वभावे असे आलें ।
 तें करी तेणें जितिलें । कर्मबधातें ॥ ९३३ ॥

*

*

*

*

म्हणोनि भलतिये कमी । आयास जरी उपक्रमी ।
 तरी काय स्वधर्मी । दोष सागे ! ॥ ९३६ ॥
 अगा उजू वाटा चालावें । तरी पायाचि शिणवावें ।
 ना आडरानें धावावें । तन्ही तेंचि ! ॥ ९३७ ॥

१ कटाळता नये. २ कठिण म्हणून सोडला. ३ मोक्षसुखाला मुकला. ४ ज्या मातृप्रेमामुळे आपण जगतों तें स्नेह वाकडें नाहीं. ५ विष. ६ अमृत. ७ चागले म्हणून दुसऱ्याचे आचार घेतले (टेंकणें=विश्वास ठेवणें, आश्रय करणें).

पै शिळा का शिदोरिया । दाटणें एक धनजया ।
 परी जें वाहता विसावया । मिळिजे तें घेपे ॥ ९३८ ॥
 येन्हवी कणा आणि मुसा । काडिताही सोस सरिसा ।
 जेंचि रयनै श्वानमासा । तेंचि हवी ॥ ९३९ ॥
 हा गा पाठीं लागला घाई । मरण न चुकेचि पाहीं ।
 तरी समोरेंला काई । आगळें न कीजे ? ॥ ९४३ ॥
 कुळस्त्री दाडयाचे घाये । परघर रिघालीही जरी साहे ।
 तरी स्वपतीतें वार्यें । त्यजिलें कीं ! ॥ ९४४ ॥
 तैसें आवडतेही करणें । न निफजे शिणल्याविणें ।
 तरी विहित बा रे कोणें । बोलें भारी ? ॥ ९४५ ॥
 म्हणोनि करावा स्वधर्म । जो करिता हिरोनि घे श्रम ।
 उचित नेईल परम । पुरुषार्थराज ॥ ९४९ ॥
 नात्र जैसी उदवी । महारोगी दिव्योपवी ।
 न विसविजे तया बुद्धी । स्वकर्म येथ ॥ ९५१ ॥
 स्वकर्माचेनि वन्हीं । काम्यनिषिद्धाचिया इवनीं ।
 रजतम कीर दोन्हीं । जाळिली आधी ॥ ९९२ ॥
 आणि स्वधर्माचें फळ । ईश्वरीं अर्पूनि सकळ ।
 घेऊनि केले अढळ । वैराग्यपद ॥ ९९५ ॥
 वैराग्यलाभ जाला । वरी सद्गुरुही भेटला ।
 वरी अकुर फुटला । विवेकाचा ॥ १००१ ॥ (अ० १८)

२० सर्वाचा उद्धार भक्तीनेच होतो.

अगा कुळाचिया चोखटपणा न लग्ना । आभिजात्य झणीं श्लाघा ।

१ ओझे, भार. २ शिजवण्याचे श्रम. ३ घायानें. ४ पाठीवर शत्रूचा घाव
 घेऊन मरण्यापेक्षां शत्रूच्या समोर उभे राहून अधिक पराक्रम का गाजवू नये ?
 ५ मोक्ष. ६ उत्तमपणा, श्रेष्ठपणा. ७ पाहू नका. ८ अभिजातत्व, कुलीनत्व.
 ९ स्तवू नका.

व्युत्पत्तीचा वाउगा । सोस कां वाहावा ? ॥ ४३१ ॥
 कां रूपवयसा माजा । आथिलेपणें कां गाजा ।
 एक भाव नाही माझा । तरी पाळ्हाळ तें ! ॥ ४३२ ॥
 कणेंवीण सोपें । कणसें लागलीं घनदाटें ।
 काय करावें गोमटें । वोस नगर ! ॥ ४३३ ॥
 नातरी सरोवर आटलें । रानी दुःखिया दुःखी भेटलें ।
 कां वाझ फुली फुललें । झाड जैसें ॥ ४३४ ॥
 तैसें सकळ तें वैभव । अथवा कुळजातिगौरव ।
 जैसें शरीर आहे सावेव । परी जीवाचि नाही ॥ ४३५ ॥
 तैसें माझिये भक्तीवीण । जळो तें जियालेपण ।
 अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नसती काई ? ॥ ४३६ ॥
 म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अत्यजही व्हावें ।
 वरी देहाचेनि नावें । पशूचेंही लाभो ॥ ४४१ ॥
 जे पापयोनी मूढ । सूर्व जैसे का दगड ।
 परी माझ्या ठायी दृढ । सर्वभावें ॥ ४४४ ॥
 जयांचिये वाचे माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेंचि रूप ।
 जयाचें मन सकल्प । माझाचि वाहे ॥ ४४५ ॥
 माझिये कीर्तीवीण । जयांचे रिते^१ नाही श्रवण ।
 जया सर्वांगी भूषण । माझी सेवा ॥ ४४६ ॥
 ते पापयोनीही होतु का । ते श्रुतौधीतही न होतु का ।
 परी मजसीं तुकितां तुकां । तुटी नाहीं ॥ ४४९ ॥
 तें उत्तमत्व तैचि तरे । तैचि सर्वज्ञता सरे ।
 जै मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥ ४५५ ॥

१ चढून जाता. २ सपत्तीच्या डौलाने. ३ व्यर्थ. ४ फोल
 ५ अवयवसहित. ६ जिवत्पण, जीवित. ७ रिकामे. ८ असोत. ९ वेद पढलेले.
 १० तुलनेला कमी नाहीत.

म्हणोनि कुळजातिवर्ण । हें आघवेंचि गा अकारण ।
 एय अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ ४५६ ॥
 तेंचि भलेंतेणें भावें । मन मज आतु येतें होआवें ।
 आलें तरी आघवें । मागील वागो ॥ ४५७ ॥

*

*

*

*

दुष्कृती जरी जाहला । तरी अनुतापतीर्थी न्हाला ।
 न्हाऊनि मजआत आला । सर्वभावें ॥ ४२० ॥
 तरी आतां पवित्र तयाचें कुळ । आभिजात्य तेंचि निर्मळ ।
 जन्मलेयाचें फळ । तयासीच जोडलें ॥ ४२१ ॥
 जैसैं तवचि व्होळवोहळ । जंव न पवती गगाजळ ।
 मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥ ४५८ ॥
 तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । का शूद्रअंत्यजादि इया ।
 जाती तवचि वेगळालिया । जव न पवती मातें ॥ ४६० ॥
 तंववरी नदनदीची नावें । तवचि पूर्वपश्चिमेचे यावें ।
 जंव न येती आघवे । समुद्रामाजी ॥ ४६२ ॥
 हेंचि कवणें एके मिसें । चित्त माझे ठायी प्रवेशे ।
 येतुलें हो मग आपैसैं । मीचि होणें असे ॥ ४६३ ॥
 अगा वरी फोडावयाचि लागी । लोहो मिळो कां परिसाचे अगी
 का जे मिळतिये प्रसगी । सोनेचि होईल ॥ ४६४ ॥
 पाहे पा वलुभाचेनि व्याजें । तिया व्रजागनाची निजें^१ ।
 मज मिनलिया काय माझें । स्वरूप नव्हती ? ॥ ४६५ ॥
 नातरी भयाचेनि मिसें । मातें न पविजेचि काय कसैं ? ।
 कीं अखंड वैरवशें । चैद्यादिकीं ? ॥ ४६६ ॥

१ कोणत्याही. २ लहानमोठे ओढे. ३ पाण्याचे लोट, प्रवाह. ४ सहज,
 आपोआप. ५ स्पर्श झाल्याबरोबर. ६ अतःकरणे. ७ शिशुपालादिक.

अगा ! सोयरेष्णेष्वि पांडवां । माझे सायुज्य यादवा ।
 की ममत्वे वसुदेवा— । दिकां सकळां ॥ ४६७ ॥
 नारदा ध्रुवा अक्रुरा । शुका हन सनत्कुमारा ।
 इया भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्य जैसा ॥ ४६८ ॥
 तैसाचि गोपिकासि कामें । तया कसा भयसंभ्रमें ।
 येरां घातका मनोधर्मे । शिशुपाळादिकां ॥ ४६९ ॥
 अगा ! मी एकलैणीचें खागें । मज येवों ये भलतेनि मार्गें ।
 भक्ति का विषयविरागें । अथवा वैरें ॥ ४७० ॥
 भलतिया जाति जन्मावें । मग भजिजे का विरोधावें ।
 परी भक्ता का वैरिया व्हावें । माझियाचि ॥ ४७२ ॥
 यालागी पापयोनीही अर्जुना । का वैश्य शूद्र अगना ।
 मातें भजतां सदना । माझिया येती ॥ ४७४ ॥ (अ० ९)

कर्मयोग

२ सदाचार अथवा नीति.

१ विषयसुखाची भ्रांती.

जींहीं आपणपें नाही देखिलें । तेचि इही इद्रियार्थी रजले ।
जैसे^१ रक का आळुकैलें । तुषातें सेवी ॥ ११० ॥
नातरी मृगें तृषापीडितें । सभ्रमें विसरोनि जळातें ।
मग तोयबुद्धी बरडितें । ठाकूनि येती ॥ १११ ॥
तैसें आपणपें नाही दिठें^३ । जयातें स्वसुखाचे सदा खराटे ।
तयासीचि विषय हे गोमटे । आवडती ॥ ११२ ॥
येव्हवी विषयी सुख आह । हें बोलणेंचि सांरिखें नोहे ।
तरी विद्युत्स्फुरणें कां न पाँहे । जगामाजीं ? ॥ ११३ ॥
सागें वातवर्षांतप धरे । ऐसैं अभ्रच्छायाचि जरी सरे ।
तरी त्रिमांळिकें धवळारें । करावी कां ? ॥ ११४ ॥
म्हणोनि विषयसुख जें बोलिजे । तें नेणता गा वाया जल्पिजे ।
जैसें महुंर का म्हणिजे । विषकंदातें । ॥ ११५ ॥
नातरी भौमौ नाम मगळ । रोहिणीतें म्हणती जळ ।
तैसा सुखप्रवाद बरळें । विषयिक हा ॥ ११६ ॥

१ जसा भिकारी भुकेने ह्वापलेला (आळुकैले) कोडा सुद्धा जातो. २ माळजमिनीवर. ३ पाहिलें. ४ दारिद्र्य ५ योग्य. हें बोलण्यासारखें नाहीं तर हें बरळणें आहे ६ प्रकाशे. ७ वारा, वृष्टि व ऊन. ८ निवारे. ९ सरतें, भागतें. १० तीन मजली चुनेगच्ची वाडे ११ मधुर १२ मगळ. हा पापग्रह आहे. १३ बडबडीचा.

हे असो आघवी बोली । सांग पां सर्पफणीची साउली ।
 ते शीतल होईल केतुली । मूषकासी ? ॥ ११७ ॥
 जैसा आमिषकवल पांडवा । मीन न सेवी तवाचि बरवा ।
 तैसा विषयसग आघवा । निभ्रांत जाणें ॥ ११८ ॥
 हे विरक्तांचिये दृष्टी । जै न्याहाळिजे किरीटी ।
 तें पाडुरोगाचिये पुंष्टी—। सारखें दिसे ॥ ११९ ॥
 म्हणोनि विषयभोगी जें सुख । तें साद्यतचि जाण दुःख ।
 परी काय करिती मूर्ख । न सेविता न सरे ! ॥ १२० ॥
 तें अतरं नेणती बापुडे । म्हणोनि अगत्य सेवणें घडे ।
 सागें पूयपकीचे किडे । काय चिळसी घेती ? ॥ १२१ ॥
 तया दुःख्यां दुःखचि जिब्हार । ते विषयकर्दमाचे दर्दुर ।
 ते भोगजळीचे जळचर । सांडिती केवी ॥ १२२ ॥
 ज्ञानियाच्या हन ठायीं । याची मातही कीर नाही ।
 देही देहभाव जिहीं । स्ववश केले ॥ १२९ ॥ (अ० ५)

२ त्रिविध सुख.

तरी सुख तें गा किरीटी । दाविजेल तुज दिटी ।
 जें आत्मयाचिये भेटी । जीवासि होय ॥ ७७३ ॥
 तें येथ आत्मसुख । जालें असे त्रिगुणात्मक ।
 तेंही सागों एकैक । रूप आता ॥ ७७७ ॥

१ सात्विकसुख.

जया सुखाचा आरभ । दावी काठिण्याचा क्षोभ ।
 मग क्षीराब्धीं लाभ । अमृताचा जैसा ॥ ७८८ ॥
 पैहिलिया वैराग्यगरळा । धैर्यशंभु वोर्डवी गळा ।

१ सूज. २ वर्म. ३ विषयाची वार्ताही. ४ आरभीं कठिण पण परि-
 णामी क्षीरसागरमथनानंतरच्या अमृतासारखा लाभ. ५ वैराग्यरूपी विषाला.
 ६ पुढे करितो.

तरी ज्ञानामृतें सोहळा । पाहे तेथें ॥ ७८९ ॥
 सागरीं गगा जैसी । आत्मीं मिनल्या बुद्धि तैसी ।
 अद्वयानदाची अपैसी । खाणी उघडे ॥ ७९२ ॥
 ऐसें स्वानुभवविश्रामें । वैराग्यमूळ जें परिणमे ।
 तें सात्विक येणें नामें । बोलिजे सुख ॥ ७९३ ॥

२ राजससुख.

आणि विषयेंद्रिया । मेळ होता वनजया ।
 जें सुख जाय थडिया । साड्ढानि दोन्ही ॥ ७९४ ॥
 नाना रोगिया जिभेपासी । केळें गोड साखरेसी ।
 कां बचनागाची जैसी । मधुरता पहिली ॥ ७९६ ॥
 पहिलें सर्वचोराचें मैत्र । हार्दभेटीचें कलत्र ।
 कां लांघवियाचे विचित्र । विनोद तें ॥ ७९७ ॥
 तैसें विषयेंद्रियदोखीं । जें सुख जीवातें पोखी ...॥ ७९८ ॥
 पै नामें विषें मधुरें । परी मारुनि अती खरें ।
 तैसें आदि जे गोडिरे । अतीं कडू ॥ ८०४ ॥

३ तामससुख.

आणि अपेयाचेनि पानें । अखाद्याचेनि भोजनें ।
 स्वैरस्त्रीसनिर्धानें । होय जें सुख ॥ ८०६ ॥
 जें आलस्यावरी पोखिजे । निद्रेमाजी जें देखिजे ।
 जयाच्या आद्यती भुलिजे । आपुली वाट ॥ ८०८ ॥
 तें गा सुख पार्था । तामस जाण सर्वथा ।
 हें बहु न सागोंचि जे कथा । असंभाव्यं हें ॥ ८०९ ॥ (अ०३)

१ ज्ञानामृताचा आनद. २ मिळाली असता. ३ तीरे ओलाडून अफाट वाहतें. ४ प्रथमच. ५ सगतीचा सभावित चोर. ६ बाजारबसवी स्त्री. ७ बद्ध-रूप्याचे खेळ. ८ जारिणीच्या सगतीने. ९ पुष्ट होतें. १० त्याज्य.

३ कामक्रोध.

सरी हे कामक्रोध पाहीं । जयातें कृपेची साठवण नाही ।
 हे कृतांताच्या ठायीं । मानिजती ॥ २४० ॥
 हे ज्ञाननिधीचे भुजग । विषयदरीचे वाघ ।
 भजनमार्गीचे मांग । मारक हे ॥ २४१ ॥
 हे देहदुर्गाचे धोंड । इन्द्रियग्रामींचे कोंड ।
 याचें व्यामोहांदिक बंड । जगावरी ॥ २४२ ॥
 हे रजोगुण मानसाचे । समूळ आसुरियेचे ।
 धायपण ययांचें । अविद्या केलें ॥ २४३ ॥
 जयासी भुकेलिया आमिषा । हें विश्व न पुरेसि घांसा ।
 कुळवौडी याचि आशा । चाळीत असे ॥ २४६ ॥
 हे आगा तव घडले । जीवीचि आथी जडले ।
 परी नातुडती गिवसिले । ब्रह्मादिका ॥ २५५ ॥
 इही साध्वीशाती नागत्रिली । मग मायामागी शृंगारिली ।
 तियेकरवीं विटाळविलीं । साधुवृंदें ॥ २५१ ॥
 इही सतोषवन खाडिलें । वैर्यदुर्ग पाडिलें ।
 आनंदरोप साडिलें । उपडूनिया ॥ २५३ ॥
 इही बोधाचीं रोपें रुचिलीं । सुखाची लिपीही पुसिली ।
 जिह्वाही आगी सूदली । तापत्रयाची ॥ २५४ ॥
 हे जळेवीण बुडविती । आगीवीण जाळिती ।
 न बोलतां कवळिती । प्राणियातें ॥ २५७ ॥
 हे शस्त्रेंवीण साधिती । दोरेंवीण बांधिती ।

१ गावकूस. २ अविवेकादि. ३ मनातल्या रजोगुणापासून झालेले, रजोगुणाचे मानसपुत्र-आसुरी सपति याची आई व अविद्या यांची दाई. ४ खावयास. ५ यांचा सारा व्यापार आशा पाहत असते. ६ उपटून टाकली. ७ घातली.

ज्ञानियांसी तरी वधित्ती । पैज घेऊनी ॥ २५८ ॥
 हे चिखलेंवीण रेंवित्ती । पाशेंवीण गोवित्ती ।
 हे कवणाजोगे न होती । आतुंवटपणें ॥ २५९ ॥
 हे अंतरीहूनि जरी फिटले । तरी निभ्रात जाण निवटले ।
 जैसैं रश्मीवीण उरलें । मृगजळ नाहीं ॥ २६० ॥
 तैसे रागद्वेष जरी निमाले । तरी ब्रह्मीचें स्वराज्य आलें ।
 मग भोगीं सुख आपुलें । आपणची ॥ २६१ ॥ (अ० ३)

४ कामक्रोधलोभ.

या कामक्रोधलोभां—। मौजी जीवें जो होय उभा ।
 तो निरयपुरीची सभों । सन्मान पावे ॥ ४३१ ॥
 धर्मादिका चौहीआतें । पुरुषार्थाची तैचि मात ।
 करावी—जै सचातें । सांडील हा ॥ ४३३ ॥
 पोटी बायोनि पाषाण । समुद्री बाही आगवण ।
 कां जियावर्या जेवण । कालकूटाचें ॥ ४३६ ॥
 इही कामक्रोधलोभेंसीं । कार्यसिद्धि जाण तैसी ।
 म्हणोनि ठावचि पुसीं । ययांचा गा ॥ ४३७ ॥ (अ० १६)

५ कामादिकांच्या त्यागें कल्याणाचा मार्ग.

त्रिदोषीं साडिलें शरीर । त्रिकुंटी फिटलिया नगर ।
 त्रिदांह निमालिया अतर । जैसैं होय ॥ ४३९ ॥
 तैसा कामादिकी तिघी । साडिला सुख पावोनि जगीं ।
 सग लाहे मोक्षमार्गी । सज्जनाचा ॥ ४४० ॥

१ प्रतिज्ञापूर्वक. २ फार आत राहत असल्यामुळे, बळकट असल्यामुळे.
 ३ यांचा जो आश्रय करितो ४ नरकाच्या समेत त्याला मानपत्र मिळतें.
 ५ चारी पुरुषार्थांपैकीं एखाद्याची. ६ सगत ७ बाहुबलाने पोहून जाणें. ८ जग
 ण्यासाठीं. ९ कफवातपित्त याचा अतिरेक. १० चोरी, चहाडी व शिंदळकी.
 ११ आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक हे त्रिविध ताप.

मग सत्संगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि बळें ।
जन्ममृत्यूची निर्मळें । निस्तरे रानें ॥ ४४१ ॥
ते वेळी आत्मानदें आघवें । जें सदा वसतें बरवें ।
तें तैसेंचि पाटण पावे । गुरुकृपेचें ॥ ४४२ ॥
तेथ प्रियांची परमसीमा । तो भेटे माउली आत्मा ।
तये खेवी आटे डिंडिमौ । सासारिक हें ॥ ४४३ ॥
ऐसा जो कामत्रोधलोभा । झाडी करुनि ठाके उभा ।
तोचि येवढिया लभा । गोसावी होय ॥ ४४४ ॥ (अ० १६)

६ मनाची चंचलता व मनोजयाचा उपाय.

१

वाया मन हें नाव । येरवीं कल्पनाचि सावेवें ।
जयाचेन सगें जीव-। दशा वस्तु ॥ ११० ॥
जें प्रकृतीम सळ । कामा जयाचें बळ ।
जें अखड सुये सळ । अहकारासी ॥ १११ ॥
जें इच्छेतें वाढवी । आशेतें चढवी ।
जें पाठी पुरवी । भयासी गा ॥ ११२ ॥
द्वैत जेथ उठी । अविद्या जेणें लांठी ।
जें इद्रियातें लोटी । विषयामाजी ॥ ११३ ॥
सकलें सृष्टि घडी । सर्वेचि विकल्पूनि मोडी ।
मनोरथान्या उतरंडी । उतरी रची ॥ ११४ ॥
जें भुलीचें कुंहर । जें वायुतत्वाचें अतरं ।
बुद्धीचें द्वार । झाकविलें जेणें ॥ ११५ ॥ (अ० १३)

१ बरड जमीन. २ सर्वात अत्यंत आवडती वस्तु. ३ गोंधळ, गलबला. ४ मूर्तिमत. ५ परमात्मवस्तूला मनाच्या सगतीमुळे जीवदशा येते. ६ बळ देते. ७ मोठी. ८ लगेच. ९ कोठार १० गाभा.

२

हें मन कैसें केवढें । ऐसें पाहों म्हणों तरी न सापडे ।
 येरवीं राहाटावया थोडें । त्रैलोक्य यया ! ॥ ४१२ ॥
 जें बुद्धीतें सैली । निश्चयातें टाळी ।
 धैर्येसीं हातफळी । मिळवूनि जाय ॥ ४१४ ॥
 जें विवेकातें भुलवी । सतोषासीं चाड लावी ।
 बैसिजे तरी हिंडवी । दाही दिशा ॥ ४१५ ॥
 जें निरोधिलें घे^१ उवावो । जया सयमचि होय सांवावो ।
 तें मन आपुला स्वभावो । साडील काई ? ॥ ४१६ ॥
 तव श्रीकृष्ण म्हणती साचचि । बोलत आहासि तें तैसेंचि ।
 यया मनाचा कीर चपळचि । स्वभाव गा ॥ ४१८ ॥
 परी वैराग्याचेनि आधारें । जरी लाविलें अभ्यासाचिये मोहरे^२ ।
 तरी केतुलेनि एके अवसरे । स्थिरावेल ॥ ४१९ ॥
 यया मनाचें एक निकें । जें देखिले गोडीचिया ठांया सोके ।
 म्हणोनि अनुभवसुखाचि कवतिकें । दावीत जाइजे (अ० ६)

३

जैसीं रथ्योदकें सकळें । घेऊनि गगा समुद्रीं मिळे ।
 मग एकेक वेगळें । निवडूं नये ॥ १५४ ॥
 तैसी वासनातराची विवचना । मग आपैसीं पारुखे अर्जुना ।
 जे वेळी गगनीं लयो मना । पवनें कीजे ॥ १५५ ॥
 जेथ हें ससारचित्र उमटे । तो मनोरूप पटें फाटे ।
 जैसैं सरोवर आटे । मग प्रतिमां नाही ॥ १५६ ॥

१ छळतें. २ हातावर टाळी. ३ उसळी घेतें. ४ साष्ट. ५ मार्गाला.

६ ठिकाणाला धरून राहतें. ७ ओढ्यानाल्याचीं सर्व उदकें. ८ राहते, थांबते.

९ वस्त्र. १० प्रतिबिंब.

तैसें मन एथ मुदळ जाये । मग अहंभावादिक केँ आहे ? ।
म्हणोनि शरीरेचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो ॥ १५७ ॥ (अ० ५)

४

तू मन हें मीचि करी । माझिया भजनी प्रेम धरीं ।
सर्वत्र नमस्कारीं । मज एकातेँ ॥ ५१७ ॥
माझेंनि अनुसधानें देख । सकल जाळणें निःशेख ।
मद्याजी चोख । याचि नांव ॥ ५१८ ॥ (अ० ९)

७ त्रिविध आहार.

येन्हवी तरी पाहीं । स्वभाववृद्धीच्या ठाई ।
आहारावांचूनि नाही । बैळी हेतू ॥ ११२ ॥
प्रत्यक्ष पाहे पा वीरा । जो सावध घे मदिरा ।
तो होऊनि ठाके माजिरा । तियेचि क्षणीं ॥ ११३ ॥
का जो साविध्या अन्नरस सेवी । तो व्यापिजे वातश्लेष्मस्वभावी ।
काय ज्वर जालिया निववी । पयादिक ? ॥ ११४ ॥
नातरी अमृत जयापरी । घेतलिया मरण वारी ।
का आपुलियाऐसें करी । जैसें विष ॥ ११५ ॥
तेवी जैसा घेपे आहार । धातुं तैसाचि होय आकार ।
आणि धातुऐसा आतरै— । भाव पोखे ॥ ११६ ॥
जैसें भाडियाचेनि तापें । आतुलें उदक ही तापे ।
तैसी धातुवशें आटोपे । चित्तवृत्ति ॥ ११७ ॥

१ सात्विक आहार.

तरी सत्वगुणाकडे । जै दैवें भोक्ता पडे ।
तै मधुरीं रसीं वाडे । मेचूँ तया ॥ १२५ ॥

१ जोरदार कारण. २ उन्मत्त. ३ सावाधान्य, सहज ४ वात व कफ याचे गुणधर्म. ५ रक्तमांसादि धातूचा आकार. ६ अतरातील स्वभाव. ७ आवड.

आगेंचि द्रव्यें भुरसें । जे आगेंचि पदार्थ गोडसे ।
 आगेंचि स्नेहें सुपकें । बहुवसें जियें ॥ १२६ ॥
 आकारें नव्हती डगळें । स्पर्शें अति निवळे ।
 जिभेलागी स्नेहाळे । स्वादें जियें ॥ १२७ ॥
 रसें गाढी वरी ढिली । द्रवभात्री आयिली ।
 ठायेंठांय साडिली । अग्नितापें ॥ १२८ ॥
 आगें सानें परिणामें थोर । जैसें गुरुमुखीचें अक्षर ।
 तैसा अल्पीं जिहीं अपार । तृप्ति राहे ॥ १२९ ॥
 आणि मुखी जैसी गोडें । तैसीचि ही ते आतुलेकडे ।
 तिये अन्नी प्रीति वाढे । सात्विकासी ॥ १३० ॥
 शरीरा हन मानसा । बळाचा पै कुवासा ।
 हा आहार तरी दशा । कैची रोगा ? ॥ १३१ ॥
 आणि सुखाचें धेणेंदेणें । निकें उवांय ये येणें ।
 हें असो वाढे सांजणें । आनदेसी ॥ १३२ ॥
 येणें सात्विकरसें । जव देही मेहो^१ वरिसे ।
 तव आयुष्यनदी उरसे । देहाचि देहा ॥ १३३ ॥

२ राजस आहार.

तरी भीरें उणें काळकूट । तेणें मानें जे कडुवट ।
 का चुनियाहूनि दासैट । आंम्ल हन ॥ १३४ ॥
 कणिकेतें जैसें पाणी । तैसें मिठ^२ बावया आणी ।
 तेतुलीच मेळवणी । रसातराची ॥ १३५ ॥

१ द्राक्ष, आम्र, अजीर, दुग्ध इ०. २ मोठीं, फणसादि ३ मृदु ४ भरपूर
 ५ साल पातळ. ६ खचित. ७ खरोखर भरभराटीस येतो. ८ सख्य.
 ९ मेघ वर्षतो. १० दिवसेंदिवस भरून वाहते. ११ मारकपणात काळकूट विष
 त्याहून कमी. १२ चटका देणारें. १३ आवट. १४ तितकें मीठ त्यात घालतो.

ऐसें खारट अपाडें । राजसा तया आवडे ।
 उन्हांचेनि मिषें तोंडें । आगीचि गिळी ! ॥ १४१ ॥
 वाफेचिंया सिगे । वातीही लाविल्या लागे ।
 तैसें उन्ह मागे । राजस तो ॥ १४२ ॥
 आणि राखेहूनि कोरडें । आतबाहेरी एके पाडें ।
 तो जिन्हादश आवडे । बहु तया ॥ १४४ ॥
 आधीचि द्रव्यें चुरमुरी । वरी परवडिजती मोहरी ।
 जिये घेता होती धुवारी । नाकातोंडा ॥ १४६ ॥
 तैसाचि लवंग्ठा सुटे । मग भुई ना सेजे सांटे^{१०} ।
 पाणियाचे न सुटे । तोंडोनि पात्र ॥ १४७ ॥
 हें असो उंगें आगीतें । म्हणे तैसें राइतें ।
 पढियें प्राणापरतें । राजसासी गा ॥ १४९ ॥
 ते आहार नव्हती घेतले । व्याधिर्व्याळ जे सुतले ।
 ते चेववाया घातलें । माजवण पोटी ॥ १५० ॥

३ तामस आहार.

आता तया तामसा । आवडे आहार जैसा ।
 तेंही सागों चिळसा । झणें तुम्ही १५३ ॥
 तरी कुंहिलें उष्टें खाता । न मनिजे तेणें अनहिता ।
 जैसें का उपहिता । ह्रैसी खाय ॥ १५४ ॥
 निपजलें अन्न तैसें । दुपाहरीं कां येरे^{१६} दिवसें ।

१ अतिशय. २ कढत पदार्थाच्या मिषानें. ३ वाफेच्या टोकावर दिवा लावून घ्यावा इतके कढत ! ४ चिवडा, थालपीट वगैरे पदार्थ. ५ तोंडी लावणें, चटण्या, तिखटे इ. ६ झगझगित. ७ लावतात ८ वाफा चालतात. ९ दाह, अतितहान. १० मावत नाही, गडबडा लोळतो. ११ गण्य बसवील असें १२ निजलेले व्याधिरूप सर्प जागृत करण्यासाठीं हे उत्तेजक पदार्थ पोटांत घेतो. १३ किळस मानाल. १४ कुजलेलें. १५ आबोण. १६ आदल्या दिवसाचें.

अतिंकरें तै तामसैं । घेइजे तें ॥ १५५ ॥
 ऐसेनि कही विपायें । सद्ना वरपडा होये ।
 तरी घाणी सुटे तंव राहे । व्याघ्र जैसा ॥ १५८ ॥
 का बहुवे दिवसीं बोलाडिलें । स्वादपणें सांडलें ।
 शुष्क अथवा सडलें । गाभिणेंही हो ॥ १५९ ॥
 तैसैं अपेयांच्या पानी । अखाद्याच्या भोजनी ।
 वाढविजे उतांही । तामसैं तेणें ॥ १६३ ॥ (अ० १७)

८ आहारविहारांत परिमितता पाहिजे.

जो रसनेंद्रियाचा अकिला । कां निद्रेसी जीवें विकला ।
 तो नाही येथ म्हणितला । अधिकारिया ॥ ३४५ ॥
 अथवा आग्रहाचिये बादोडी । क्षुधा तृषा कोंडी ।
 आहारातें तोडी । मारूनिया ॥ ३४६ ॥
 निद्रेचिया वाटा न वचे । ऐसा दृढिवेचेनि अवतैरणें नाचे ।
 तें शरीरचि नव्हे तयाचें । मग योग कवणाचा ! ॥ ३४७ ॥
 म्हणोनि अतिशयें विषय सेवावा । ऐसा बोध नोहावा ।
 कां सर्वथा निरोधावा । हेंही नको ! ॥ ३४८ ॥
 आहार तरी सेविजे । परि युक्तीचेनि मापें मविजे ।
 क्रियाजात आचरिजे । तयाचि स्थिति ॥ ३४९ ॥
 मापितला बोल बोलिजे । मितलिये पाउली चालिजे ।
 निद्रेही मान दीजे । अवसरें येकें ॥ ३५० ॥
 जागणें जरी जाहलें । तरि व्हावें तें मितलें ।
 येतुलेनि धातुसाम्य सचलें । असेल सुखें ॥ ३५१ ॥ (अ० ६)

१ शिळें. २ फुगलें. ३ वासना. ४ ब्रधन, कैद. ५ हृदवादीपणाचा सचार झाल्यानं. ६ मोजावा. ७ एकदर सर्वच कमें. ८ मोजके शब्द. ९ परिमित.
 १० कफवातपित्ताची समस्थिति.

९ सात्विक दान.

तरी स्वधर्मांतातें^१ । जें जें मिळेल आपणयातें ।
 तें तें दीजे बहुतें । सन्मानयोगें ॥ २६६ ॥
 सणसुहृदसपत्नी । हे तिन्ही येकी मिळती ।
 जै भाग्य धरी उन्नती । आपुल्याविषी ॥ २६७ ॥
 तैसैं निफजवावया दान । जै सत्व सुये सवाहन ।
 तै देशकाळभार्जन । द्रव्यही मिळे ॥ २७० ॥
 आचाराचें मूळपीठ । वेदाची उतारपेंठ ।
 तैसैं द्विजरतन । पात्रोनिया ॥ २७४ ॥
 मग तयाचे ठायी वित्त । निवर्तवावी स्वसत्ता ।
 परी प्रियापुढें काता । रिगे जैसेनी ॥ २७५ ॥
 कां जयाचें ठेविलें तया । देऊनि होय जे उतराइया ।
 नाना हडपें विडा राया । दिधला जैसा ॥ २७६ ॥
 तैसैंनि निष्कामें जीवें । भूम्यादिक अर्पावे ।
 किंबहुना हावे^२ । नेदावे उठों ॥ २७७ ॥ (अ० १७)

१० सात्विक यज्ञ.

तरी एक प्रियोत्तम- । वाचोनि वाढों नेदी काम ।
 जैसा का मनोधर्म । पतिव्रतेचा ॥ १७१ ॥
 तैसैं जें आपल्या स्वहिती । वेंचूनिया चित्तवृत्ती ।
 नुरवितीच अहंकृती । फळांलागीं ॥ १७३ ॥
 आणि फळांछात्यागी । स्वधर्मावाचूनि विरौगीं ।
 कीजे जो यज्ञ सर्वांगीं । अलंकृत ॥ १७६ ॥

१ आत, मध्ये. २ दसऱ्यासारखा सण, भोजनाला प्रिय आत (जावई वगैरे) व अनुकूलता. ३ सत्वगुणास प्रोत्साहन किंवा साह्य (सवाहन) मिळते. ४ सत्पात्र. ५ विडा देणारा. ६ फलाशेला डोके वर काढ देऊ नये. ७ स्वधर्माव्यतिरिक्त आसक्ति न ठेवतां.

सकळावय—उचितें । लेणी पातली जैसीं आगातें ।
 तैसे पदार्थ जेथीचे तेथें । विनियोगुनी ॥ १८० ॥
 तैसा सांगोपाग । निपजे जो याग ।
 नुठऊनियां लाग । महत्वाचा ॥ १८२ ॥
 प्रतिपाळ तरी पाटीचा । झाडी कीजे तुळसीचा ।
 परी फळाफुलाछायेचा । आश्रय नाही ॥ १८३ ॥
 किंबहुना फळाशेवीण । ऐसेया निगुंती निर्माण ।
 होय तो याग जाण । सात्विक गा ॥ १८४ ॥ (अ० १७)

११ त्रिविध त्याग.

१ तामस त्याग.

स्वभावे आलें विभागा । तें कर्मचि वोसंडी पै गा ।
 तरी झेणें आतळा त्यागा । तामसा तया ॥ १८३ ॥

२ राजस त्याग.

पुढतपुढती कर्म । आरभींच अति विषम ।
 म्हणोनि तो ते श्रम । करितां मानी ॥ १८८ ॥
 ऐसा शरीराचिया क्लेशा — । भेणें कर्म वीरेश ।
 साडी सो परियेसा । राजस त्याग ॥ १९२ ॥

३ सात्विक त्याग.

तरी स्वाधिकाराचेनि नावे । जें वाटिया आलें स्वभावे ।
 तें आचरे त्रिभिगौरवे । शृंगारोनी ॥ २०० ॥
 कर्तृत्वाचा मद । आणि कर्मफळाचा आस्थाद ।
 या दोहींचें नांय बंध । कर्माचा कीं ॥ २०५ ॥
 तरी या दोहोंच्या विखीं । जैसा बाप नातळे लेकी ।
 तैसा हों न शके दुःखी । विहिता क्रिया ॥ २०६ ॥ (अ० १८)

१२ त्रिविध तप.

१ शारीरतप.

तप जें का सम्यक । तेंही त्रिविध आइक ।
 शारीर मानसिक । शब्द गा ॥ २०० ॥
 आता या तिहीमाझारीं । शारीर तव अवधारीं ।
 तरी शमु का श्रीहरी । पढियंता होय ॥ २०१ ॥
 तया प्रिय देवतालया । यात्रादिकें करावया ।
 आठही पाहूर जैसैं पायां । उळ्ळिगै घापे ॥ २०२ ॥
 लिंग कां प्रतिमा दिठी । देखेंतखेवो अगोष्टी ।
 लोटिजे का काठी । पडली जैसी ॥ २०४ ॥
 विद्याविनयादिकी । गुणीं वडिल जे लोकीं ।
 तया ब्राह्मणाची निकी । पाईकी कीजे ॥ २०५ ॥
 अथवा प्रवासें कां पीडा । कां शिणले जे साकंडा ।
 ते जीव सुरवांडा । आणजती ॥ २०६ ॥
 सकळ तीर्थांचिये धुरे । जियें का मातापितरें ।
 तया सेवेसी कीर शरीरें । लोणें कीजे ॥ २०७ ॥
 आणि संसाराऐसा दारुण । जो भेटलाचि हरी शीण ।
 तो ज्ञानज्ञानीं सकरुण । भजिजे गुरु ॥ २०८ ॥
 वस्तु भूतमात्रीं नमिजे । परोपकारी भजिजे ।
 स्त्रीविषयीं नियमिजे । नांवेनांव ॥ २०९ ॥

२ वाङ्मयतप.

न दुखवतां सहजें । जावळिया सुख निपजे ।

१ वाचिक, वाणीचें. २ प्रहर. ३ बिगार, वेठ. ४ दर्शन होतांच. ५ देह्यष्टि, शरीर. ६ सेवा. ७ सकटानीं. ८ सुखस्थितीस. ९ अग्रभागीं. १० ओवाळून टाकणें. ११ क्षणक्षणीं. १२ जवळच्याला, इतरांला.

ऐसें साधुत्व कां देखिजे । बोलैणा जिथे ॥ २१७ ॥
 जोडे अमृताची सुरसैरी । तै प्राणार्ते अमर करी ।
 स्नानें पाप ताप वारी । गोडीही दे ॥ २१९ ॥
 तैसा अविवेकही फिटे । आपुलें अनादित्व भेडे ।
 आइकता रुचि न विटे । पीयूषीं जैसी ॥ २२० ॥
 जरी कोणी करी पुसणें । तरी होअिवें ऐसें बोलणें ।
 नातरी आंवर्तणें । निर्गम का नाम ॥ २२१ ॥
 ऋग्वेदादि तिन्ही । प्रतीष्टीजति वाग्भुवनों ।
 केली जैसी वदनी । ब्रह्मशाळा ॥ २२२ ॥
 नातरी एकाधें नांव । तेंचि शैव का वैष्णव ।
 वाचे वसे-तें वाग्भव । तप जाणावें ॥ २२३ ॥

३ मानसतप.

नानाविकल्पजाळें । साड्ढुनि गेलिया सकळें ।
 मन राहे का केवळें । स्वरूपें जें ॥ २२७ ॥
 नचलतें कलकेवीणें । शशिविंब जैसें नित्य परिपूर्ण ।
 तैसें चोखी गृगारपण । मनाचें जें ॥ २३० ॥

* * * *

पुरतिया सत्वशुद्धी । आचरिजे आस्तिक्यबुद्धी ।
 तै तयार्तेचि गा प्रबुद्धी । सात्विक म्हणिपे ॥ २४१ ॥ (अ० १७)

१३ सत्त्ववृद्धीचीं चिन्हें.

पै रजतमविजयें । सत्त्व गा देहीं इयें ।
 वाढता चिन्हें तियें । ऐसी होती ॥ २०५ ॥
 जे प्रज्ञा आतुलीकडे । न समाती बाहेरी वेसडे ।

१ ज्याच्या भ्राष्ट्रणांत २ देवनदी, गंगा. ३ असें बोलणें असावें. ४ वेदपठण किंवा नामस्मरण. ५ वाणीचें. ६ अचल. ७ निष्कलंक. ८ अर्थात 'न मावून प्रज्ञा उचंबळून बाहेर पडते.

वसती पद्मखडें । द्रुती जैसी ॥ २०६ ॥
 सर्वेद्रियान्या आगणी । विवेक करी राबणी ।
 साचचि करचरणी । होती डोळे ॥ २०७ ॥
 राजहसापुढें । चाचूचे आगरेडें ।
 तोडी जेथ झगडे । क्षीरनीराचे ॥ २०८ ॥
 तेथीं दोपादोषविवेकी । इद्रियेंचि होती पारखी ।
 नियम बा रे पाँयिकी । वोळगे तै ॥ २०९ ॥
 नायिकणें तें कानचि वाळी । न पाहणें ते दिठीचि गाळी ।
 अवान्य तें टाळी । जीभचि गा ॥ २१० ॥
 वाँतीपुढा जैसें । पळों लागे काळवसें ।
 निषिद्ध इद्रिया तैसें । समोर नोहे ॥ २११ ॥
 धाराधारकाळें । महानदी उचबळे ।
 तैसी बुद्धि पधंळे । शास्त्रजातीं ॥ २१२ ॥
 अगा पुनवेच्या दिवशी । चद्रप्रभा धावे आकाशी ।
 ज्ञानी वृत्ति तैसी । फांके सैध ॥ २१३ ॥
 वासना एकवटे । प्रवृत्ति वोहटे^{११} ।
 मानस विटे । विषयावरी ॥ २१४ ॥ (अ० १४)

१४ अज्ञानाचीं कांहीं लक्षणें.

ज्ञान जेथ नाही । तें अज्ञानचि पाहीं ।
 तरी सांगों कांही काही । चिन्हें तियें ॥ ६५७ ॥
 गर्वें पर्वताची शिखरें । तैसा महत्वावरुनि नुतरे ।
 त्याचिया ठायी पुरें । अज्ञान आहे ॥ ६५८ ॥

१ परिमळ. २ बारीक टोंक अग्र. ३ परीक्षक. ४ सेवा करण्यास नियमच
 तयार असतात. ५ टाकते. ६ दृष्टीच पाहणें सोडून देते. ७ दिव्यापुढें ८ आधार.
 ९ मुसळवार पाऊस पडत असताना. १० पसरते, फाकते. ११ ओहटी लागते.

घाली विवेचा पसारा । सुये सुकृताचा डांगोरा ।
 करी तेतुलें मोहरा । स्त्रीतीचिया ॥ ६६० ॥
 आणि फुकें भाता फुगे । रेचिलिया सर्वेचि उफगे ।
 तैसा सयोगवियोगें । चढे वोहटे ॥ ६६५ ॥
 निंदा मोटकी आइके । आणि कपाळ धरुनि ठाके ।
 थेंबे विरे वारेनि शोखे । चिखल जैसा ॥ ६६७ ॥
 तैसा मानापमानीं होये । जो कोणहीही ऊर्मी । न साहे ।
 तयाच्या ठायीं आहे । अज्ञान पुरें ॥ ६६८ ॥
 आणि गुरुकुळीं लाजे । जो गुरुभक्ती उभजे ।
 विद्या घेऊनि माजे । गुरुसीच जो ॥ ६७३ ॥
 जैसैं पोटा लागी सुणें । उघडें झांकलें न म्हणे ।
 तैसैं आपलें परावें नेणे । द्रव्या लागी ॥ ६८० ॥
 कर्माचा वेळ चुके । कां नित्यनैमित्तिक ठाके ।
 तें जया न दुखे । जीवामार्जी ॥ ६७१ ॥
 मनोरथांचिया धारसा । वाहणें जयाचिया मानसा ।
 पूर्वीं पडला जैसा । दुधिया पाहीं ॥ ६८७ ॥
 व्रतातें आड मोडी । स्वधर्म पायें वोलांडी ।
 नियमाची आश तोडी । जयाची क्रिया ॥ ६९५ ॥
 कुळेसी जो पाठमोरा । वेदाज्ञेसी दुर्हा ।
 कृत्याकृत्यव्यापारा । निवोड नेणे ॥ ६९७ ॥
 वर्सूं जैसा मोकटा । वारा जैसा अफाट ।
 फुटला जैसा पाट । निरजेनीं ॥ ६९८ ॥
 आंधळें हातिरूं मारिलें । का डोंगरीं जैसैं पेटलें ।

१ प्रतिष्ठेच्या मार्गाकडे. २ सोडला तर दबतो. ३ शुष्क होतो, सुकतो.
 ४ कटाळे. ५ राहिलें. ६ धारेबरोबर. ७ दुधा भोपळा. ८ दूर. ९ निश्चय.
 १० पोळ. ११ अरण्यांत. १२ हत्ती.

तैसें विषयी सुटलें । चित्त जयाचें ॥ ६९९ ॥
 जन्मोनि मृत्यूवरी । विषयी त्रासितां बहुतीं परी ।
 तरी त्रास नेवे धरी । अधिक प्रेमा ॥ ७०९ ॥
 सद्गुणी मत्सर । व्युत्पत्ती अहकार ।
 तपोज्ञानें अपार । ताठा चढे ॥ ७२४ ॥
 जो लाटणें ऐसा न लवे । पाथर तेविं न द्रवे ।
 गुणियासी नागवे । फोडेंसें जैसें ॥ ७२६ ॥
 आणि पै तयाचिपरी । जीविताची फरौरी ।
 देखोनि जो न करी । मृत्युचिंता ॥ ७३७ ॥
 शरीरीची वाढी । अहोरात्राची जोडी ।
 विषयसुखप्रौढी । साचचि मानी ॥ ७४४ ॥
 न करावें तें करी । असंभाव्य मनीं धरी ।
 चिंतूं नये तें विचारी । जयाची मती ॥ ७७३ ॥
 आंगामनासी रुचावें । येतुलेनि कृत्याकृत्य नाठवे ।
 जो करणेयाचेनि नावें । भलतेंचि करी ॥ ७७८ ॥
 साखरेचिया राशी । बैसली नुठे माशी ।
 तैसेनि स्त्रीचित्त आवेशी । जयाचें मन ॥ ७८३ ॥
 ठेला बेडुक कुडीं । मशक गुंतला शेंबुडीं ।
 जैसा दोर सबुडबुडी । रुतला पंकीं ॥ ७८४ ॥
 हानी लज्जा न देखे । परापवाद नाइके ।
 जयाचीं इंद्रियें एकमुखें । स्त्रियां केली ॥ ७९२ ॥
 चित्त आराधी स्त्रियेचें । आणि तियेचेचि छुदें नाचे ।
 माकड गारुडियाचें । जैसें होय ! ॥ ७९३ ॥
 आपणपेही शिणवी । इष्टमित्र दुखवी ।

मग कवडाचि वाढवी । लोभी जैसा ॥ ७९४ ॥
 तेविं प्रिय वस्तु पावे । आणि मुखें जो उंचावें ।
 तैसाचि अप्रियासवें । तळवट घे ॥ ८०६ ॥
 आणि अध्यात्मज्ञान काहीं । जेणें मानिलेंचि न्मही ।
 तो ज्ञानार्थ न देखे काई । हें बोलवें असें ? ॥ ८४३ ॥ (अ० १३)

१५ आसुरीसंपत्तीचे सहा दोष.

१ दंभ.

दृष्टादृष्टांचा सखा । धर्म जाला तो फोकैरिजे देखा ।
 तरी तारिता तोचि दोखा-। लागीं होय ॥ २२२ ॥
 म्हणोनि वाचेन्या चौबौरा । घातलिया धर्माचा पसारा ।
 धर्मचि तो अधर्म होय वीरा । तो दंभ जाणे ॥ २२३ ॥

२ दर्प

मांदुरी लोकाचा घोडा । गजपतीही मानी थोडा ।
 का काटियेवैरिल्या सरडा । स्वर्गही नीच ॥ २२५ ॥
 तैसा माजे स्त्रियाधनें । विद्यास्तुतिबहुतें मानें ।
 एके दिवसीचेनि परानें । अल्पकु जैसा ॥ २२६ ॥

३ अभिमान.

पतगा नावडे ज्योती । खंदोता भानूची खती ।
 टिटिभेनें अपार्पती । वैरी केला ॥ २३४ ॥
 तैसा अभिमानाचेनि मोहें । ईश्वराचेंही नाम न साहे ।
 बापातें म्हणे मज हे । सवती जाली ! ॥ २३५ ॥
 ऐसा मान्यतेचा पुष्टंगड । तो अभिमानी परमलड ।
 रौरवाचा रूढ । मार्गाचि हा ॥ २३६ ॥

१ इहपरलोकींचा. २ दाडोरा पिटणें. ३ चव्हाट्यावर. ४ चाबुकस्वाराचा
 ठाणबंदी घोडा ऐरावतालाही कमी मानतो. ५ काट्यावरील. ६ भिक्कारी.
 ७ काजव्याला. ८ समुद्र. ९ मोठा ताठा.

४ क्रोध.

शीतजळाचिये भेटी । तातला तेली आगी उठी ।
चंद्र देखोनि जळे पोटी । कोल्हा जैसा ॥ २३८ ॥
तैसा विद्याविनोदविभवं । देखे पुढिलाचीं दैवं ।
तव तव रोष दुणावे । क्रोध तो जाण ॥ २४२ ॥

५ पारुष्य.

आणि मन सर्पाची कुंटी । डोळे नाराचांची सुटी ।
बोलणें ते वृष्टि । इगळाची ॥ २४३ ॥
येर जें क्रियाजात । तें तिखयाचें कर्वत ।
ऐसें सबाह्य खसखसित । जयाचें गा ॥ २४४ ॥
तो मनुष्यात अधम जाण । पारुष्याचें अवतरण ।
आता आइक खुण । अज्ञानाची ॥ २४५ ॥

६ अज्ञान.

वारा जैसा पारखी । नव्हेचि गा मार्गामार्गाविखी ।
तैसें कृत्याकृत्यविवेकीं । अधपण जें ॥ २४९ ॥
हें चोख हें मैळ । ऐसें नेणोनिया बाळ ।
देखे तें केवळ । मुखाचि घाली ॥ २५० ॥
तैसें पापपुण्याचें खिचटें । करोनि खाता बुद्धिचेष्टे^{१०} ।
कडु मधुर न वाटे । ऐसी जे दशा ॥ २५१ ॥
तिये नाम अज्ञान । या बोला नाही आन ।
एव साही दोषाचें चिन्ह । सांगितलें ॥ २५२ ॥ (अ० १६)

१ तापलेल्या तेलाची. २ बारूळ. ३ बाणाची वृष्टि. ४ निखाऱ्याची.
५ पोलादासैं कर्वत. ६ कठोर. ७ परीक्षक. ८ स्वच्छ व मलिन. ९ सळमे-
सळ, भिष्रण. १० बुद्धीच्या व्यापाराला.

१६ असुरांची वागणुक.

प्रवृत्ति निवृत्ती दोनी । नेणिजती आसुरीं जनीं ।
 आणि शौच ते स्वप्नी । देखतीना ते ॥ २८४ ॥
 काळिमा सांडील कोळसा । वरी चोखी होईल वायसा ।
 राक्षसही मांसा । विटों शके ॥ २८५ ॥
 परी आसुरां प्राणियां । शौच नाही धनजया ।
 पवित्रत्व जेवीं भांडिया । मद्याचिया ॥ २८६ ॥
 वाढविती विधीची आस । कां पाहती वडिलाची वास ।
 कमें आचरती—हे भाष । नेणतीचि ते ॥ २८७ ॥
 जैसैं चरणें शोळियेचे । कां धावणें वारियाचें ।
 जाळणें अग्नीचें । भलतेउतें ॥ २८८ ॥
 तैसैं पुढां सूनि स्वैर । आचरती ते गा असुर ।
 सत्येसी कीर वैर । सदाचि तया ॥ २८९ ॥
 येन्हवीं करेयाच्या ठायी चाग । तयासी कैचें नीट अग ।
 तैसा असुरांचा प्रसंग । प्रसंगें परिस ॥ २९३ ॥
 विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वररावो ।
 चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेद ॥ २९५ ॥
 ऐसी हे विश्वव्यवस्था । अनादि जे पार्था ।
 इयेतें ते म्हणती वृथा । अवघेचि हें ! ॥ २९७ ॥
 म्हणती ' नरकस्वर्ग । नव्हे पापपुण्यभाग ।
 जे दोहीं ठायी सुखभोग । कामाचाचि तो ॥ ३०९ ॥
 एवं कामावांचूनि कांही । जगा मूळचि आन नाही ' ।
 ऐसैं बोलती, पाहीं । असुर ते गा ॥ ३१२ ॥

१ पुण्यमार्गाविषयी तत्परता व पापमार्गाविषयी त्रिन्मुखता. २ शुभ्रता.

३ चालरीत. ४ स्वैराचाराला, स्वमताला किंवा व्यक्तिस्वातंत्र्याला पुढें करून.

५ उदाच्या. ६ न्यायअन्याय.

उदैजणें केतूचें जैसें । विश्वा अनिष्टोदेशें ।
जन्मती ते तैसें । लोका आटू ॥ ३१९ ॥
जिहीं परोपतापें घडे । पैराचा जीवू रगडे ।
तिहीं कर्मा होऊनि गाडे । जन्मवृत्ती ॥ ३२७ ॥
मग आपुलें केलें फोकारिती । आणि जगातें धिक्कारिती ।
दाही दिशा पसरिती । स्पृहाजाळ ॥ ३२८ ॥
स्त्रिया गाडलें आइकावें । स्त्रीस्वरूप डोळा पाहावें ।
सर्वेद्रियें आलिंगावें । स्त्रियेतेचि ॥ ३३४ ॥
कुरवडी कीजे अमृतें । ऐसें सुख स्त्रियेपरोतें ।
नाहीच म्हणोनि चित्तें । निश्चय केला ॥ ३३५ ॥
एकातें सांघोनि मारिती । एकाचीं सर्वस्वें हरिती ।
एकालागी उभारिती । अपाययत्रें ॥ ३४४ ॥
मग लवों नेणती कैसे । आंठिया लोहाचे खाब जैसे ।
का उर्ववले आकाशें । शिळाराशी ॥ ३७९ ॥
देवाब्राह्मणाचेनि नांवें । आडवारेनही नोहावे ।
ऐसे आथी तेथ यावे । लागे कवणा ॥ ३८५ ॥ (अ० १६)

१७ दैवी संपत्तीचे सव्वीस गुण.

जेथ एक एकातें पोखीं^१ । ऐसे बहुत पदार्थ ऐकीं ।
संपादिजैती ते लोकी । संपत्ति म्हणिजे ॥ ६६ ॥
ते दैवी सुखसभवी । ते दैवागुणा एकोपजीवी^{१५} ।
जाली म्हणोनि दैवी । संपत्ती हे ॥ ६७ ॥

१ अकल्याणार्थ. २ मारण्यासाठी. ३ परपाडी. ४ दुसरा ५ प्रसिद्ध
करितात. ६ ओवाळून सोडावें. ७ सधी किंवा समय पाहून. ८ नाशाच्या
युक्ति उभारतात. ९ मजबूत लोखंडाचे स्तंभ. १० उचावलेले. ११ वाराही
नसावा. १२ पोसते. १३ एकत्र १४ मिळविले जातात १५ सर्व दैवी गुणांना
एक आधार.

१ अभय.

आतां तयाचि दैवगुणा-। माजी धुरेचा बैसणा ।
 बैसे-तया आकर्णा । अभय ऐसें ॥ ६८ ॥
 ऐक्यभावाचेनि पैसें^१ । दुजें मानूनि आत्मा ऐसें ।
 भयवार्ता देशें । दवडणें जें ॥ ७१ ॥
 पाणी बुडवू ये मिठातें । तव मीठचि पाणी आते ।
 तेवी आपण जालेनि अद्वैतें । नाशे भय ॥ ७२ ॥

२ सत्वसंशुद्धि.

का वार्षिया साडिली । ग्रीष्मं नाही माडिली ।
 माजी निजरूपें निवडली । गगा जैशी ॥ ७६ ॥
 गावा गेलिया वल्लभ । पतिव्रतेचा विरहक्षोभ ।
 भलतैसाही हानिलाभ । न मनी जेवीं ॥ ७९ ॥
 तेवी सत्स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धीचें जें अनन्य होणें ।
 ते सत्वशुद्धि म्हणे । केशिहता ॥ ८० ॥

३ ज्ञानयोगव्यवस्थिति.

कां सुकुळीनें आपुली । आत्मजा सत्कुळींचि दीधली ।
 हे असो लक्ष्मी स्थिरावली । मुकुंदी जैसी ॥ ८३ ॥
 तैसें निर्विकल्पपणें । जे योगज्ञानीच वृत्तिक होणें ।
 तो तिजा गुण म्हणे । कृष्णनाथ ॥ ८४ ॥

४ दान.

आतां देहवाचाचित्तें । यथासंपन्नै वित्तें ।
 वैरी जालियाही आर्तातें । न वचणें जें ॥ ८५ ॥

१ अग्रभागीं बसणारा, श्रेष्ठ. २ ऐका. ३ प्रसाराने. ४ पावसाळ्याचा पूर ओसरला व उन्हाळ्याचा खडखडाट झाला, नाहीं असा मधल्या वेळी. ५ केवढाही मोठा. ६ निष्ठेनें ७ बतनदार.

फुलीं फलीं छाया । मूली पत्रीही धनंजया ।
वाटेचा न चुके आलिया । वृक्ष जैसा ॥ ८६ ॥
तैसें मनौनि धनवरी । विद्यमानें आल्या अवसरीं ।
श्राताचिये मनोहारी । उपयोगा जाणें ॥ ८७ ॥
तया नाव जाण दान । जें मोक्षनिधानाचें अंजन ।
हें असो, आइक चिन्ह । दमाचें तें ॥ ८८ ॥

५ दम.

तरी विषयेंद्रियमिळणी । करुनि घापे विठुंठणी ।
जैसें तोडिजे खडूळ पाणी । पारकेया ॥ ८९ ॥
तैसा विषयजाताचा वारा । वाजों नेदिजे इन्द्रियद्वारा ।
इये बाधोनि प्रत्याहारा-। हाती बोपी ॥ ९० ॥

६ यज्ञ.

जया जें सर्वोत्तम । भजनीय देवताधर्म ।
तें तेणें यथागम-। विधी यजिजे ॥ ९५ ॥
जैसा द्विज षट्कर्में करी । शूद्र तयातें नमस्कारी ।
या दोहीसीही सरोभरी । निपजे याग ॥ ९६ ॥
तैसा अविकारपर्यालोचें । हें यज्ञ करणें सर्वाचें ।
परी विष फळाशेचें । न घापे माजी ॥ ९७ ॥
आणि मी कर्ता ऐसा भावो । नेदिजे देहाचेनि द्वारें जावों ।
वेदाज्ञेसी तरी ठावों । होइजे स्वयें ॥ ९८ ॥

७ स्वाध्याय.

आतां चेंडुवे भूमी हाणिजे । हें^{१०} नव्हे तो हाता आणिजे ।

१ मनापासून. २ मनोदयाप्रमाणें. ३ विषय व इन्द्रिये याची ताडातोड
४ निवळीचें बीं. ५ सयमन. ६ यथाशास्त्र, सप्रदायानुसार, ७ सारखाच.
८ अधिकारपरत्वे. ९ घालू नये. १० भूमीला मारावयासाठी किंवा आपटण्या-
साठी नव्हे.

कीं शेती बीं विखुरिजे । परीं पिकीं लक्ष ॥ १०० ॥
 नातरी ठेविलें^१ देखावया । आदर कीजे दिविया ।
 का शाखाफळें यावया । सिंपिजे मूळ ॥ १०१ ॥
 हें बहु असो आरिसा । आपणपें देखावया जैसा ।
 पुढतपुढती बहुवसा । उटिजे प्रीती ॥ १०२ ॥
 तैसा प्रतिपाद्य जो ईश्वर । तो होवयालागीं गोचर ।
 श्रुतीचा निरतर । अभ्यास करणें ॥ १०३ ॥
 तें द्विजांसीच ब्रह्मसूत्र । येरां^२ स्तोत्र का नाममंत्र ।
 और्वर्तणें पवित्र । पावावया तत्व ॥ १०४ ॥
 पार्था गा स्वाध्यायो । बोलिजे तो हा म्हणे देवो ।
 आता तपशब्दामिप्रावो । अर्इक सागों ॥ १०५ ॥

८ तप.

तरी दानें सर्वस्व देणें । वेंचणें तें व्यर्थ करणें ।
 जैसें फळोनि स्वयें सुकणें । ओषधीचें ॥ १०६ ॥
 तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा—। लागी प्राणेंद्रियशरीरां ।
 आटणी करणें जें वीरा । तेंचि तप ॥ १०८ ॥

९ आर्जव.

आता बाळाच्या हितीं स्तन्य । जैसें नानाभूतीं चैतन्य ।
 तैसें प्राणिमात्रीं सौजन्य । आर्जव तें ॥ ११३ ॥

१० अहिंसा.

आणि जगाचिया सुखोद्देशें । शरीरवाचामानसें ।
 राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ॥ ११४ ॥

१ फेंक्यायचें. २ अधारात ठेवलेली वस्तु पाहण्यासाठी. ३ घांसून स्वच्छ करावा. ४ व्यासांचीं वेदातसूत्रें ५ स्त्रीशूद्रादिकांनीं. ६ वारवार पाठ म्हणणें. ७ स्वाध्याय, आत्माभ्यास. ८ समबुद्धीनें वागणें. ९ वागणें.

११ सत्य.

तोडावया सदेह । तीख जैसे कां लोहं ।
 श्राव्यत्वे तरी माधुर्य । पार्थीं घाली ॥ ११८ ॥
 किबहुना प्रियपणें । कोणातेंही झकऊ नेणे ।
 यथार्थ तरी खुपणें । नाही कवणा ॥ १२० ॥
 परि अहिती कोपोनि सोपै । लालनी मऊ जैसे पुष्प ।
 तिये मातेचें स्वरूप । जैसे का होय ॥ १२३ ॥
 तैसें श्रवणमुखचतुर । परिणमोनि साचार ।
 बोलणें जें अविकार । तें सत्य येथें ॥ १२४ ॥
 कानीं लागता मडुर । अर्थे विभाडी जिव्हार ।
 ते वाचा नव्हे सुदर । लावचि पा ॥ १२२ ॥

१२ अक्रोध.

आणि घालिताही पाणी । पापाणी न निघे अर्णी ।
 का मथिलिया लोणी । काजी नेदी ॥ १२५ ॥
 त्वर्चा पायें शिरी । हालेयाही फडे न करी ।
 वसतीही अबरी । न होती फुलें ॥ १२६ ॥
 नाना रभेचेनि रूपें । शुकीं नुठिजेचि कदर्पे ।
 कां भस्मीं वन्ही न उद्दीपे । घृतेही जेथीं ॥ १२७ ॥
 पै धातयाही पाया पडता । नुठी गतायु पाडुसुता ।
 तैसी नुपजे उपजविता । कोयोमी^१ गा ॥ १२९ ॥

१ सशयच्छेद करण्याचे कार्मी तलवारीच्या धारेसारखें तिखट. २ लाजविते.
 ३ पोकळ, लटकें रागावून ४ सत्यपर्यवसायी ५ मधुर ६ मर्मच्छेद
 करणारी. ७ हडळ, राक्षसी. ८ आणी, अणी ह्म० अकूर. ९ काजी घुसळली
 तर लोणी निघत नाही. १० सापाच्या कातीच्या शिरावर. ११ हाणली तरी.
 १२ ब्रह्मदेवाच्याही. १३ क्रोधाची लाट.

१३ त्याग.

आतां मृत्तिकात्यागें घट । तंतुत्यागें पट ।
 त्यजिजे वट । बीजत्यागें ॥ १३१ ॥
 का त्यजून भित्तिमात्र । त्यजिजे आघवेंचि चित्र ।
 का निद्रात्यागें विचित्र । स्वप्नजाळ तें ॥ १३२ ॥
 तेवी बुद्धिमतीं देही । अहता साडून पाही ।
 सांडिजे अशेषही । संसारजात ॥ १३४ ॥

१४ शांति.

तरी गिळोनि ज्ञेयातें । ज्ञाता ज्ञानही माघौतें ।
 हारपे निरुतें । ते शांति पै गा ॥ १३७ ॥

१५ अपैशुन.

अज्ञानप्रमादादिकीं । कां प्राक्तनीही सदोखीं ।
 निंद्यत्वाच्या सर्वविखी । खिळिले जे ॥ १४५ ॥
 तयां आंगीक आपलें । देऊनिया भलें ।
 विसरविजती सलें । सलती तियें ॥ १४६ ॥
 अगा पुढिलीचे दोख । करूनि आपुलिये दिटी चोख ।
 मग धांपे अवलोक । तयावरी ॥ १४७ ॥
 जैसा पूजून देव पाहिजे । पेरूनि शेता जाइजे ।
 तोषौनि प्रसाद घेइजे । अतिथीचा ॥ १४८ ॥
 तैसें आपुलेनि गुणें । पुढिलाचें उणें ।
 फेडूनिया पाहणें । तयाकडे ॥ १४९ ॥

१६ भूतदया.

आतां दया ते ऐसी । पूर्णचद्रिका जैसी ।

१ वटवृक्ष. २ जाणण्याचा विषय. ३ निंद्यत्वाच्या सर्व बाबीत जे जखडले गेले. ४ साध्य. ५ सलगारी शल्यें विसरवितात. ६ दुसऱ्याचे दोष. ७ आपल्या दृष्टीने निर्मळ करून. ८ घालावा ९ घालवून.

निववितां न कडसी । सानें थोर ॥ १५४ ॥
 पुढिलाचेनि तापें । कळवळलिये कृपें ।
 दिधलेंही आपणें । न्यूनचि मानी ॥ १५७ ॥
 पै पायीं कांटा नेहटे । तव व्यथा जीवी उमटे ।
 तैसा पोळे संकटें । पुढिलाचेनि ॥ १५९ ॥
 का पाँवो शीतळता लाहे । कीं तें डोळ्याचिलागीं होये ।
 तैसा परसुखें जाये । सुखावत जो ॥ १६० ॥
 किंबहुना तृषितालागी । पाणी आरांयिलें असे जगीं ।
 तैसें दुःखिताचे सेलेंभागी । जिणें जयाचें ॥ १६१ ॥
 तो पुरुष वीरराया । मूर्तिमत जाण दया । ..

१७ अलोलुप्त्व.

ऐहिकीचे का स्वर्गीचे । भोग पाईक जालिया इच्छेचे ।
 परी भोगावे हें न रुचे । मनामाजी ॥ १६६ ॥
 बहुवें काय कातुकी । जीव नोहे विषयाभिलाखी ।
 अलोलुप्त्वदशा ठाउकी । जाण ते हे ॥ १६७ ॥

१८ मार्दव.

आता माशिया जैसें मोहळ । जळचरा जेवी जळ ।
 का पक्षिया अतराळ । मोकळें हें ॥ १६८ ॥
 नातरी बाळकोदेशें । मातेचें स्नेह जैसें ।
 का वसतीचा स्पर्श । मऊ मळयानिळ ॥ १६९ ॥
 डोळ्यां प्रियाची भेटी । कां पिलिया कूर्मीची दिठी ।
 तैसी भूतमात्री राहटी । मवाळ ते ॥ १७० ॥

१ विचारीत नाहीं. २ आपलें सर्वस्व. ३ दृष्टानें घुसतो. ४ पाय. ५ उत्पन्न
 झालें, राहिले. ६ अग्रभागीं, कल्याणासाठीं. ७ इच्छेचे सेवक. ८ आसक्ति
 नसणें, असगता. ९ वर्तणूक सौम्य.

१९ न्ही (लज्जा).

औटहातपणें । जें शव होऊनि जिणें ।
 उपजों उपजों मरणें । नावानावां ॥ १८९ ॥
 तियें गर्भमेदमुसें । रक्तमूत्ररसें ।
 वोतीव^१ होऊनि असे । तें लाजिरवाणें ॥ १८० ॥
 हें बहु असो देहपणें । नामरूपासि येणें ।
 नाही लाजिरवाणें । तयाहूनी ॥ १८१ ॥

२० अचापल.

मनपेंवननियमें । होती दहा इद्रियें अक्षमें ।
 तें अचापल्य वर्मे । येणें होय ॥ १८५ ॥

२१ तेज.

वोखटें मरणाऐसें । तेंही आलें अग्निप्रवेशें ।
 परी प्राणेश्वरोदेशें । न गणीचि सती ॥ १८७ ॥
 तैसें आत्मनाथाचिया आंधी । लाऊनि विषयविषाची बाधी ।
 धावो आवडे पाणधी । शून्याचिये ॥ १८८ ॥
 ऐसें ईश्वराकडे निज । वावे आपसयां सहज ।
 तया नाव तेज । आध्यात्मिक तें ॥ १९० ॥

२२ क्षमा.

आतां सर्वही साहातियां गरिमा । गर्वा न ये तेचि क्षमा ।
 जैसें देह वाहोनि रोमां । वाहणें नेणें ॥ १९१ ॥

१ साडेतीन हाताचा देह होऊन. २ वारवार. ३ ओतलेला पुतळा. ४ मन व प्राण याच्या नियमनाने वागणें. ५ स्थिर. ६ मोजीत नाही. ७ आत्मप्राप्तीच्या चिंतेमुळे ८ विषयविषाची पीडा दूर करून. ९ शून्याच्या कांटेरी मार्गाने (पाणधी - दोन कुपणामधील वाट) योगमार्गाने योगी धावतात १० आपोआप, सहज ११ आपण सर्व सहन करितो अशा मोठेपणाच्या (गरिमा) कल्पनेने.

२३ धृति.

मातैलिया इद्रियांचे वेग । का प्राचीनें खवळले रोग ।
 अथवा योगधियोग । प्रियाप्रियाचे ॥ १९२ ॥
 आधिभूताधिदैवां । अध्यात्मादि उपद्रवां ।
 पातलेया पांडवा । गिळूनि घाली ॥ १९५ ॥
 ऐसें चित्तक्षोभान्या अवसरी । उचळूनि धैर्या जें चागोंवे करी ।
 धृति म्हणिपे अवधारी । तियेतें गा ॥ १९६ ॥

२४ शौच.

आणि निर्वाळूनि कनकें । भरिला गांगपीयूखें ।
 तथा कलशाचियासारिखें । शौच असे ॥ १९७ ॥
 जे आंगी निष्काम आचार । जीवीं विवेक साचार ।
 तो सबाह्य घडला आकार । शुचित्वाचाचि ॥ १९८ ॥

२५ अद्रोह.

कां फेडित पापताप । पोखित तीरीचे पादप ।
 समुद्रा जाय आप । गगेचें जैसें ॥ १९९ ॥
 का जगाचें आध्य फेडित । श्रियेची राउळें उघडित ।
 निघे जैसा भास्वत । प्रदक्षिणे ॥ २०० ॥
 तैसीं बाधेलीं सोडित । बुडालीं काढित ।
 साकंडी फेडित । आर्ताचिया ॥ २०१ ॥
 किंबहुना दिवसराती । पुढिलांचें सुख उन्नती ।
 आणित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥ २०२ ॥

१ माजलेल्या, मर्यादेबाहेर गेलेल्या. २ चांगुलपणा—उत्तम धैर्य धरितो.
 ३ गगाजलाने ४ शुद्धता. ५ पोषित. ६ वृक्ष. ७ अधार. ८ लक्ष्मीची निवा-
 सस्थाने ह्य० कसळें प्रफुल्लित करीत ९ बद्धाना. १० संकटें.

२६ नातिमानिता.

आणि गंगा शमूचिया माथा । पावोनि संकोचली जेवि पार्था ।
तेवीं मान्यपणें सर्वथा । लाजगें जें ॥ २०५ ॥

एवं इंहीं सव्विसें । ब्रह्मसंपदा हे वसत असे ।
मोक्षचक्रवर्तीचें जैसें । अप्रहार होय ॥ २०६ ॥ (अ० १६)

३ ज्ञानयोग.

१ ज्ञानयोग अथवा सांख्यस्थिति.

तू आर्पणें तरी नेणसी । परी या कौरवातें शोचूं पाहसी ।
हा बहु विस्मय आह्वासी । पुढतपुढती ॥ ९४ ॥
तरी साग पा अर्जुना ! । तुजपासूनि स्थिति या त्रिभुवना ? ।
हे अनादि विश्वरचना । तें लटिकें काई ? ॥ ९५ ॥
येथ समर्थ येक औधी । तयापासूनि भूतें होती ।
हें वायाचि काय बोलती । जगामार्जी ? ॥ ९६ ॥
हो का सांप्रत ऐसें जाहलें । जे हे जन्ममृत्यु तुवां सृजिले ? ।
आणि नाश पावे नाशिले । तुझेनि कायी ? ॥ ९७ ॥
तू भ्रमलेपणें अहकृती । यांसी घात न धरिसी चित्तीं ।
तरी सागें काय हे होती । चिरंतन ? ॥ ९८ ॥
कीं तू येक वविता । आणि सकळ लोक हा मरता ।
ऐसी भ्रांति क्षणें चित्ता । येवों देसी ! ॥ ९९ ॥
अनादिसिद्ध हें आघवें । होतजात स्वभावें ।
तरी तुवां का शोचावें । सागें मज ॥ १०० ॥
देखें विवेकी जे होती । ते दोहीतेंही न शोचिती ।
जे होय जाय हे भ्राती । ह्यणऊनियां ॥ १०२ ॥
हें उपजे आणि नाशे । तें मायावशें दिसे ।
येन्हवीं तत्वतां वस्तु जें असे । तें अविनाशचि ॥ १०५ ॥
जैसें पवनें तोय हालविलें । आणि तरगाकार जाहलें ।

तरी कवण कें जन्मलें । हणों ये येथ ? ॥ १०६ ॥
 तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें । आणि सहज उदक सपाट जाहलें ।
 तरी आता काय निर्मलें । विचारी पा ॥ १०७ ॥
 आइकें शरीर तरी एक । परी वयैसामेदें अनेक ।
 हें प्रत्यक्षचि देख । प्रमाण तू ॥ १०८ ॥
 तैसीं चैतन्यान्या ठायी । शरीरांतें होती जाती पाहीं ।
 ऐसें जाणे तथा नाही । व्यामोहेंदुःख ॥ ११० ॥
 देखे इद्रियां आधीन होइजे । तै शीतोष्णांतें पाविजे ।
 आणि सुखदुःखीं अर्कळिजे । आपणें ॥ १११ ॥
 या विषयांवांचूनि काही । आणीक सर्वथा रम्य नाही ।
 ऐसा स्वाभावचि पाही । इद्रियांचा ॥ १२० ॥
 हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचें जळ जैसें ।
 कां स्वप्नीचा आभासे । भद्रजाती ॥ १२१ ॥
 देखे अनित्य ते यापरी । क्षणजनि तू अवेहेरी ।
 हा सर्वथा सग न धरी । धनुर्वरा ॥ १२२ ॥

*

#

*

*

या उपाधिमाजी गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।
 तें तत्त्वज्ञ सतत । स्वीकारिती । ॥ १२६ ॥
 सलिली पय जैसें । एक होऊनि मिनलें असे ।
 परी निवडूनि राजहसें । वेगळें कीजे ॥ १२७ ॥
 कां अग्निमुखें किडाळ । तोडोनियां चोखाळ ।
 निवडिती केवळ । बुद्धिमत् ॥ १२८ ॥

१ थाबलें. २ मेलें ३ वयाच्या मानानें बाल्यतारुण्यादि ४ अनेक शरीरें.
 ५ भ्रातीमुखें होणारें दुःख. ६ स्वतःला बाधून घेतो ७ मृगजळ. ८ हत्ती.
 ९ नामरूपात्मक दृश्यामध्ये. १० हिणकस. ११ शुद्ध.

की भूस वीं एकवट । उपणितां राहे घनवट ।
 तेथ उडे तें फळकट । जाणों आलें ॥ १३० ॥
 तैसें विचारिता निरसलें । तें प्रपच सहजें सांडवलें ।
 मग तत्वता तत्व उरलें । ज्ञानियांसी ॥ १३१ ॥
 म्हणोनि अनित्याच्या ठायीं । तया आस्तिक्यबुद्धी नाही ।
 निष्कैर्ष दोहीही । देखिला असे ॥ १३२ ॥
 हा लोकत्रयाकार । तो जयाचा विस्तार ।
 तेथ नामवर्णआकार । चिन्ह नाही ॥ १३४ ॥
 जो सर्वदा सर्वगत । जन्मक्षयातीत ।
 तया केलियाही घात । कदा नोहे ॥ १३५ ॥
 आणि शरीरजात आघवें । हें नाशवत स्वभावें ।
 म्हणोनि तुवा झुजावें । पांडुकुमारा ॥ १३६ ॥

*

*

*

*

अर्जुना तू हें नेणसी । जरी तत्वता विचारिसी ।
 तरी वधिता तू नव्हसी । हे वध्य नव्हती ॥ १३८ ॥
 पूर्णकुम्भ उलडलों । तेथ विंबाकार दिसे भ्रशला ।
 परी भानु नाही नासला । तयासवें ॥ १४१ ॥
 तैसें शरीराच्या लोपी । सर्वथा नाश नाही स्वरूपी ।
 म्हणऊनि तू हे नारोपीं । भ्राति बापा ॥ १४३ ॥
 जैसैं जीर्ण वस्त्र साडिजे । मग नूतन वेढिजे ।
 तैसें देहातरातें स्वीकारिजे । चैतन्यनार्थें ॥ १४४ ॥
 हा अनादि नित्यसिद्ध । निरुपाधि विशुद्ध ।
 म्हणऊनि शस्त्रादिकी छेद । न घडे यया ॥ १४५ ॥

हा प्रळयोदकें नांझेवे । अग्निदाह न समवे ।
 एथ महाशोष न प्रभवे । मारुताचा ॥ १४६ ॥
 अर्जुना हा नित्य । अचळ हा शाश्वत ।
 सर्वत्र सदोदित । परिपूर्ण हा ॥ १४७ ॥
 हा तर्काचिये^१ दिठी । गोचर नोहे किरीटी ।
 ध्यान याचिये भेटी । उत्कठा वाहे ॥ १४८ ॥
 आदि स्थिति अत । हा निरतर असे नित्य ।
 जैसा प्रवाह अनुस्यूत । गगाजळाचा ॥ १५३ ॥
 जें सर्वत्र सर्वही देही । जया करिताही घात नाही ।
 तें विश्वात्मक तू पाहीं । चैतन्य एक ॥ १७७ ॥ (अ० २)

२ ज्ञानाची पवित्रता व सामर्थ्य.

जरी कल्मषांचा आगर । तू भ्रातीचा सागर ।
 व्यामोहाचा डोंगर । होऊनि अससी ॥ १७२ ॥
 तज्ही ज्ञानशक्तीचेनि पाडें । हें आघवेंचि गा थोकडें ।
 ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें । ज्ञानी इयें ! ॥ १७३ ॥
 देखे विश्वसंभ्रमाऐसा । जो अमूर्ताचा कवडसा ।
 तो जयाचिर्या प्रकाशा । पुरेचिना ॥ १७४ ॥
 तया कायसे हे मनोमळ । हें बोलतांचि अतिकिडीळ ।
 नाही येणें पाडें ढिसाळें । दुजें जर्गो ॥ १७५ ॥
 बहुतीपरी पाहता । पुढतपुढती निर्धारिता ।

१ बुडत नाही. २ तर्काच्या दृष्टीला दिसत नाही ३ अखड वाहणारा. ४ पातकाची खाण. ५ ज्ञानाच्या प्रचंड शक्तीपुढे. ६ चागलें. ७ निराकार परब्रह्माची पडछाया (कडवसा) जो दृश्याभास किंवा विश्वविस्तार. ८ तो ज्याच्या तेजापुढे कःपदार्थ आहे. ९ पापसंकल्प. १० अतिवाईट, अयोग्य. ११ मोठें, समर्थ.

हे ज्ञानाची पवित्रता । ज्ञानींचि आर्था ॥ १८२ ॥
जैसी अमृताची चवी निवडिजे । तरी अमृताचिसारिखी ह्मणिजे ।
तैसें ज्ञान हें उपमिजे । ज्ञानेंसीचि ॥ १८३ ॥ (अ० ४)

* * * *

द्रव्यादि याग कीर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती ।
जैसी तारातेजसपत्ती । दिनकरापाशी ॥ १५९ ॥
देखे परमात्मसुखनिधान । साध्यावया योगीजन ।
जें न विसबिती अजन । उन्मेषनेत्री ॥ १६० ॥
जे धावतया कर्माची लाणी । नैऋत्यबोधाची खाणी ।
जे भुकेलिया धॅणी । सायनाची ॥ १६१ ॥
जेथ प्रवृत्ति पागुळ जाहली । तर्काची दिठी गेली ।
जेणें इद्रियें विसरली । विषयसग ॥ १६२ ॥
मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलाचें बोलकेपण ठेलें ।
जयामाजी सापडले । ज्ञेय दिसे ॥ १६३ ॥
जेथ वैराग्याचा पांग्रं फिटे । विवेकाचाही सोस तुटे ।
जेथ न पाहतां सहज भेटे । आपणें ॥ १७४ ॥ (अ० ४)

३ त्रिविध ज्ञान.

१ तामस ज्ञान.

तरी किरीटी जें ज्ञान । हिंडे विधीचेनि वस्त्रें हीन ।
श्रुति पाठिमोरी नग्न । म्हणोनि तया ॥ ५४९ ॥
अगा ! वाता का वाढिलेया । साजुक कां सडलिया ।
विवेक कावळिया । नाहीं जैसा ॥ ५५६ ॥

१ ताऱ्याचा प्रकाश. २ ज्ञानाच्या नेत्रीं. ३ सर्वकर्माच्या समाप्तीचें स्थान,
लाणी ह्य० शेवट. ४ तृप्ति. ५ ब्रह्म. ६ दारिद्र्य. ७ विधीचें वस्त्र दाकून
दिलेलें, नागवें.

तैसें निषिद्ध सांडूनि द्यावें । कां विहित आदरें ध्या ।
 हें विषयाचेनि नावें । नेणेचि जें ॥ ५५७ ॥
 जेतुलें आड पडे दिठी । तेतुलें घेचि विषयासाठीं ।
 मग तें स्त्रीद्रव्य वाटी । शिश्नोदरा ॥ ५५८ ॥
 तीर्थातीर्थ हे भाखे । उदकी नाही सनोळख ।
 तृष्णा वोळे तेंचि मुख । वाचूनिया ॥ ५५९ ॥
 तयाचिपरी खाद्याखाद्य । न म्हणे निंदानिय ।
 तोंडा आवडे तें मेथ्ये । ऐसाचि बोध ! ॥ ५६० ॥
 आणि स्त्रीजात जितुकें । त्वचेंद्रियोचि वोळखे ।
 तियेविषयीं सोयरिकें । सादरचि बहु ॥ ५६१ ॥
 मृत्यूचें आघवेंचि अन्न । आगी आघवेंचि इधन ।
 तैसें जगचि आपुलें धन । तामस ज्ञाना ॥ ५६२ ॥
 ऐसेंनि विश्व सकळ । जेणें विषयचि मानिलें केवळ ।
 तया एक जाण फळ । देहभरण ॥ ५६४ ॥
 आकाशपतिता नीरा । जैसा सिंधूचि एक धारा ।
 तैसें कृत्यजात उदरा-। लागीचि बुद्धे ॥ ५६५ ॥
 विपायें देव मानिजे । तरी पाषाणमात्रचि जाणिजे ।
 आणि आत्मा तव म्हणे । देहातेंची ॥ ५७१ ॥
 बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान ।
 तैसें आडनाव ज्ञान । तामसा यया ॥ ५८० ! ॥

२ राजस ज्ञान.

तरी पार्था परियेस । तें ज्ञान गा राजस ।
 जें भेदाची कास । धरूनि चाले ॥ ५३८ ॥

अळंकारपणें झाकलें । बाळका सोनें का वाया गेलें ।
 तैसें नामी रूपीं दुरावलें । अद्वैत जया ॥ ५४२ ॥
 अवतरेली गाडग्या घडा । पृथ्वी सनोळख जाली मूढा ।
 वन्हि जाला कानडा । दीपत्वासाठी ॥ ५४३ ॥
 का वस्त्रपणाचेनि आरोपें । मूर्खाप्रति ततु हारपे ।
 नाना मुग्धा पट लोपे । दाउनी चित्र ॥ ५४४ ॥
 नैसी जया ज्ञाना । जाणोनि भूतव्यक्ति भिन्ना ।
 ऐक्यबोधाची भावना । निमोनि गेली ॥ ५४५ ॥

३ सात्विक ज्ञान.

तरी अर्जुना तें गा फुडें । सात्विक ज्ञान चोखडें ।
 जयाच्या उदयी ज्ञेय बुडे । ज्ञातेनिसी ॥ ५२९ ॥
 जैसा सूर्य न देखे आंगरें । सरिता नेणिजती सागरें ।
 का कवळलिया न धरे । आत्मछाया ॥ ५३० ॥
 तयापरी जया ज्ञाना । शिवादि तृणावसाना ।
 इया भूतव्यक्ति भिन्ना । नाडळती ॥ ५३१ ॥
 जया ज्ञानाचिया हाता । नलगेचि दृश्यकथा ।
 तें ज्ञान जाण सर्वथा । सात्विक गा ॥ ५३५ ॥ (ज्ञाने० अ० १८)

४ ज्ञेय.

तरी ज्ञेय ऐसें म्हणणें । वस्तु तें येणेंचिकारणें ।
 जें ज्ञानेवाचूनि कवणें । उपाया नये ॥ ८६५ ॥
 आणि जाणितलेयावरौतें । काहीं करणें नाहीं जेथें ।
 जाणणेंचि तन्मयातें । आणी जयाचें ॥ ८६६ ॥

१ गाडगीं, घागरी इ० नावरूपांत पृथ्वीतत्वाची ओळख विसरला. २ दुर्बोध. ३ नाना भूनें पाहतो पण त्यातील ऐक्याची भावना नाहीं. ४ खरोखर. ५ ज्याच्या उदयात ज्ञात्यासह ज्ञेय बुडतें, त्रिपुटी जेथें मावळतें. ६ शिवापासून तृणापर्यंत. ७ परमात्मवस्तु.

जें जाणतलेयासाठीं । संसार काढूनियां कांठीं ।
 जिरोनि जाइजे पोटीं । नित्यानदाच्या ॥ ८६७ ॥
 तें ज्ञेय गा ऐसें । आदि जया नसे ।
 परब्रह्म आपैसें । नाम जया ॥ ८६८ ॥
 रूप वर्ण व्यक्ति । नाहीं दृश्य द्रष्टा स्थिती ।
 तरी कोण कैसे आधी । म्हणावें पा ॥ ८७० ॥
 नाना भाडघटशरावी । तदाकार असे पृथ्वी ।
 तैसें सर्व होऊनिया सर्वां । असे जे वस्तु ॥ ८७३ ॥
 नामरूपसंबध । जातिक्रियाभेद ।
 हा आकारासीच प्रवाद । वस्तूसि नाहीं ॥ ९०५ ॥
 अविनाशभावे । जें सूक्ष्मदशे आघवे ।
 व्यापूनि असे तें जाणावें । ज्ञेय येथ ॥ ९१४ ॥
 बाल्यादि तिन्हीं वयसी । काया एकचि जैसी ।
 तैसें आदिस्थितिप्राप्ती । अखड जें ॥ ९२२ ॥
 आदीची जे आदी । वृद्धीची जे वृद्धी ।
 बुद्धीची जे बुद्धी । जीवाचा जीव ॥ ९२७ ॥
 जें मनाचें मन । जें नेत्राचें नयन ।
 कानाचें कान । वाचेची वाचा ॥ ९२८ ॥
 जें प्राणाचा प्राण । जे गतीचे चरण ।
 क्रियेचें कर्तेपण । जयाचेनि ॥ ९२९ ॥
 आकार जेणें आकारें । विस्तार जेणें विस्तारे ।
 सहार जेणें सहारें । पाडुकुमरा ॥ ९३० ॥
 किंबहुना पाडवा । जें आघवेचि असे आघवा ।
 जेथ नाही रिगावा । द्वैतभावासी ॥ ९३५ ॥ (अ० १३)

१ काठावर, तीरावर ठेवून. २ डेरा. घागर, परळ इ० ३ उत्पत्तिस्थिति-सहारी. ४ या अर्थाची श्रुतिवचने प्रसिद्ध आहेत.

५ जितेंद्रित श्रद्धावंतालाच ज्ञान होतें.

आत्मसुखाचिया गोडिया । विटे जो का सकळ विषया ।
जयान्या ठायीं इंद्रिया । मानें नाही ॥ १८७ ॥
जो मनासी चाडै न सागे । जो प्रकृतीचें केलें^१ नेघे ।
जो श्रद्धेचेनि सभोगें । सुखिया जाहला ॥ १८८ ॥
तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे । आणि शांतीचा अकुर फिटे ।
मग विस्तार बहु प्रकटे । आत्मबोधाचा ॥ १९० ॥
अथवा ज्ञानें कीर आपु नोहे । परी ते चाड एकी जरी वाहे ।
तरी तेथ जिव्हाळी काही आहे । प्राप्तीचा पै ॥ १९५ ॥ (अ० ४)

६ आत्मज्ञानापुढें इतर ज्ञानें !

अगा ज्ञान हें आपुलें । परी परं ऐसेनि जालें ।
जे आवडोनि घेतलें । भवस्वर्गादिक ॥ ४३ ॥
अगा याचिकारणें । हें उत्तम सर्वापरी मी म्हणे ।
जे वन्हि हें-तृणें । येरें ज्ञानें^२ । ॥ ४४ ॥
तियें आवर्षीचि ज्ञानें । केली येणें स्वप्न^३ ।
जैशा वार्तामि गगन^४ । गिळिजती अती ॥ ४६ ॥
का उदितें रश्मिराजें । लोपिलीं चद्रादि तेजें ।
नाना प्रळयाबुमाजे । नदी नद ॥ ४७ ॥
तैसें येणें पाहलेयी । ज्ञातजात जाय लया ।
म्हणोनिया वनजया । उत्तम हें ॥ ४८ ॥ (अ० १४)

१ गोडीमुळे २ महत्त्व. ३ आवड ४ कर्तृत्व स्वतःवर घेत नाही. ५ ज्ञान नसलें तरी त्याची आवड-आस्था, जर आहे. ६ ओलावा ७ परकें. ८ वायु-लहरी. ९ सूर्य १० प्रळयाच्या महाप्रात नदनदी गडप होतात. ११ हें प्रकाशलें असता.

७ संशयात्मा विनश्यति.

जया प्राणियाच्या ठायीं । इया ज्ञानाची आवडी नाही ।
 तयाचें जियालें म्हणो काई । वरी^१ मरण चाग ॥ १९३ ॥
 जो विषयमुखें रजे^२ । जो ज्ञानेसीचि मर्जे ।
 तो सशयें अगिकारिजे । एय आति नाही ॥ १९८ ॥
 जया काळज्वर आगी बाणे । तो शीतोष्णें जैसीं नेणे ।
 आगी आणि चादणें । सरिसेचि मानी ॥ २०० ॥
 तैसें साच आणि लटिकें । विरुद्ध^३ आणि निकें ।
 संशयी तो नोळखे । हिताहित ॥ २०१ ॥
 हा रात्रीदिवस पाहीं । जैसा जात्यध्वा ठाउवा नाही ।
 तैसें संशयी असता कांही । मना न ये ॥ २०२ ॥
 म्हणऊनि सशयाहूनि थोर । आणिक नाही पाप घोर ।
 हा विनाशाची बागुर । प्राणियासी ॥ २०३ ॥
 जे अज्ञानाचें गडदे पडे । ते हा बहुत्रस मनी वाढे ।
 म्हणोनि सर्वथा मार्ग मोडे । विश्वासाचा ॥ २०५ ॥ (अ० ४)

८ संतांपाशीं ज्ञान.

१

तें गा ज्ञान पै बरवें । जरी मनी आधी जाणावें ।
 तरी सतातें भजावें । सर्वस्वेंसी ॥ १६५ ॥
 जे ज्ञानाचा कुरुठां । तेथ सेवा हा दारवटीं ।
 तो स्वाधीन करीं सुभटा । वोळंगोनी ॥ १६६ ॥
 तरी तनुमनजीवें । चरणासी लागावें ।

१ जिणें, जिवतपण. २ त्यापेक्षां. ३ सुखावतो ४ उन्मत्तपणा धरितो. ५ विषमज्वर ६ प्रतिकूल व अनुकूल. ७ जन्मावाला. ८ जाळें ९ काळाकुट्ट अंधार. १० घर ११ उबरा. १२ सेवा करून.

आणि अगर्वता करावें । दास्य सकळ ॥ १६७ ॥
मग अपेक्षित जें आपुलें । तेंही सांगतील पुसिलें ।
जेणें अतःकरण बोधलें । सकल्य न ये ॥ १६८ ॥ (अ० ४)

२

परी सतांसवें वसतां । योगज्ञानीं पैसतां ।
गुरुचरण उपासिता । वैराग्येसी ॥ ४२२ ॥
येणेंचि सत्कर्म । अशेषही अज्ञान विरमे^१ ।
जयाचें अहं विरमे^२ । आत्मरूपी ॥ ४२३ ॥ (अ० १५)

९ अभ्यासयोगाचें एकांतस्थान.

तरी विशेषें आता बोलिजेल । परी तें अनुभवें उपेगा जाईल ।
म्हणोनि तैसें एक लागेल । स्थान पाहावें ॥ १६३ ॥
जेथ आराणुकेचेनि कोडें । बैसलिया उठों नावडे ।
वैराग्यासी दुणीव चढे । देखिलिया जें ॥ १६४ ॥
जो संतीं बैसविला ठावो । सतोषासि सावावो ।
मना होय उत्सावो । धैर्याचा ॥ १६५ ॥
अभ्यासचि औपण यातें करी । हृदयातें अनुभव वरी ।
ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखड जेथ ॥ १६६ ॥
जया आंड जाता पार्था । तपश्चर्या मनोरथा ।
पाखडियाही आस्था । समूळ होय ॥ १६७ ॥
स्वभावे वाटे येतां । जरी वरपंडा जाहला अवचितां ।

१ निःसकल्प, म्ह० निश्चयारूढ होतें. २ प्रवेश केला असतां. ३ निरास होतें. ४ विश्रांति पावतो. ५ ती जागा पूर्वी सतांनीं वसविलेली असावी. ६ मनात नसलें तरीही अभ्यासाने हृदयात घुसावें. ७ जवळून गेलें तरी पाखांब्याच्या (अविश्वासी पुरुषाच्या) ही मनात येथेंच तप करीत रहावें असे सकल्प उठावेत. ८ सहज तेथें प्राप्त झाला तरी.

तरी सकांमही परी माघौता । निघों तिसरे ॥ १६८ ॥
 ऐसेनि न राहतयातें राहवी । भ्रमतयातें बैसवी ।
 थापट्टेनि चेववी । विरक्तीतें ॥ १६९ ॥
 हें राज्य वर साडिजे । मग निवाता एथेंचि असिजे ।
 ऐसें शृगारियांहि उपजे । देखतखेवो^१ ॥ १७० ॥
 जें येणेंमानें बरंवट । आणि तैसेंचि अतिचोखट ।
 जेथ अधिष्ठान प्रगट । डोळा दिसे ॥ १७१ ॥
 आणिकही एक पहावें । जें साधकी वसतें होआवे ।
 आणि जन्मचेनि पायरवें । रुळेचिना ॥ १७२ ॥
 जेथ अमृताचेनि पाडें । मूळाहीसकट गोडें ।
 जोडती दाटें झाडें । सदा फळतीं ॥ १७३ ॥
 पाउला पाउला उदकें । वर्षाकाळावीण अतिचोखें ।
 निक्षरें का विशेषें । सुलभें जेथें ॥ १७४ ॥
 हा आतंपही अळुमाळ । जाणिजे तरी शीतळ ।
 पवन अति निश्चळ । मद झुळके ॥ १७५ ॥
 बहुतकरुनि निःशब्द । दाट न रिचे श्वाभद ।
 शुक हन पदपद । तेउतें नाही ॥ १७६ ॥
 पाणिलगें हसें । दोनी चारी सारसैं ।
 कवणें एके वेळे बैसे । कोकिळही हो का ॥ १७७ ॥
 निरस्तर नाही । तरी आलीं गेलीं काहीं ।
 होतु का मयुरेंही । आम्ही ना न म्हणों ॥ १७८ ॥
 परी आवश्यक पाडवा । ऐसा ठाव जोडावा ।

१ शृगारी, विषयासक्त. २ हालवून जागे करी ३ पाहताक्षणींच ४ बरवे, वागळे. ५ आत्मस्वरूप. ६ वर्दळीन ७ ऊनही थोडेसें-सौम्य. ८ पोपट किंवा प्रमर फारसे नसावेत. ९ चक्रवाक पक्षी.

तेथ निगूढ मंठ होआवा । का शिवालय ॥ १७९ ॥
 दोहींमार्जी आवडे तें । जें मानलें होय चित्तें ।
 बहुतकरुनि ऐंकार्तें । बैसिजे गा ॥ १८० ॥
 म्हणोन तैसैं तें जाणावें । मनरौहतें पाहावें ।
 राहेल तेथें रचावें । आसन ऐसैं ॥ १८१ ॥
 वरी चोखट मृगसेवडी । माजी धूतवस्त्राची घडी ।
 तळवटीं अमोडी । कुशाकुर ॥ १८२ ॥
 मग तेथ आपण । एकाग्र अतःकरण ।
 करुनि सद्गुरुस्मरण । अनुभविजे ॥ १८६ ॥
 जेथ स्मरतेनि आदरें । सबाह्य सात्त्विकें भरे ।
 जव काठिण्य विरे । अहभावाचें ॥ १८७ ॥
 विषयाचा विसर पडे । इद्रियांची कसमस मोडे ।
 मनाची घडी घडे । हृदयामार्जी ॥ १८८ ॥
 ऐसैं ऐक्य हें सहजें । फावे^{१०} तव राहिजे ।
 मग तेणेंचि बोवें बैसिजे । आसनावरी ॥ १८९ ॥ (अ० ६)

१० अश्वत्थवृक्षाचें रूपक.

१ हेतु.

मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाही आन ।
 परी तेंचि थारे ऐसैं मन । शुद्ध होआवें ॥ ३५ ॥
 तरी विरक्तीवाचूनि कहीं । ज्ञानासी तेंगणें नाही ।

१ गुप्त गुहा किंवा शिवालय. २ हें वरील एकाताचें वर्णनही अत्यंत मनोहर आहे. ३ मन स्थिर राहील असे. 'स्थिरमुखमासन' ४ मृगचर्म, कृष्णाजिन. ५ शेडे न तोडलेल्या दर्भाचें आसन. ६ सर्व सकल्प दूर सारून. ७ मी श्रीगुरुचा चरणरज असें भावून अहंकार दूर सारावा. ८ वळवळ. ९ मनाचा पट विस्तीर्ण करावा म्ह० क्षुद्र सकल्प मोडून घडी बसेल. १० प्रात होईतोंवर. ११ अन्यथा. १२ स्थिर होईल, टिकेल. १३ टिकणे.

हैं विचारूनि ठायीं । ठेविलें देवें ॥ ३६ ॥
 ससारा या समस्ता । जाणिजे जैं अनित्यता ।
 तै वैराग्य दवडिता । पाठीं लागे ॥ ३९ ॥
 आता अनित्यत्व या कैसें । तेंचि वृक्षाकारामिषें ।
 सांगिजत असे विश्वेशें । पचदशीं ॥ ४० ॥
 करूनि संसार वावो । स्वरूपा अहतेचा ठावो ।
 होआवया अध्यायो । पधरावा हा ॥ ४१ ॥

२ संसारवृक्ष.

अगा पै पाडुकुमरा । येता स्वरूपाचिया घरा ।
 करीतसे आडवारा । विश्वाभास जो ॥ ४६ ॥
 तो हा जगडवरू । नोहे येथ ससारू ।
 हा जाणिजे महातरू । थावलां असे ॥ ४७ ॥
 परी येरा रुखासारिखा । तळीं मूळें वरी शाखा ।
 तैसा नोहे, म्हणोनि लेखा । न येचि कवणा ॥ ४८ ॥
 अर्जुना हैं कवतिक । सागतां असे अलौकिक ।
 जे वाढी अधोमुख । रुखा यया ॥ ५१ ॥
 जैसा भानु उची नेणों कें । रश्मिजाळ तळीं फाके ।
 ससार हैं कावरुखें । झाड तैसें ॥ ५२ ॥
 आणि आथी नाथी जितुकें । रुधिलें असे येणेंचि एकें ।
 कल्पातीचेनि उदकें । व्योम जैसें ॥ ५३ ॥
 यया फळ ना चुंबिता । फळ ना तुरबिता ।
 जें काहीं पडुसुता । ते रुखचि गा ॥ ५५ ॥

१ वृक्षाच्या रूपकानें. २ आत्मरूपी जीवाहता स्थिर व्हावी यासाठीं.
 ३ अडथळा. ४ वाढलेला, विस्तारलेला. ५ इतर सामान्य वृक्षासारखा. ६ अत
 लागत नाही. ७ आश्चर्योत्पादक ८ व्यापलें, आडवलें.

हा ऊर्ध्वमूळ आहे । परी उन्मूळिला नोहे ।
येणेंचि हा होये । शाडूळ गा ॥ ५६ ॥

३ हा ऊर्ध्वमूळ कसा ?

मग म्हणे धनजया । तें ऊर्ध्व गा तरु यया ।
येणें^१ रुखेंचि का जया । ऊर्ध्वता गमे ॥ ७२ ॥
येन्हवीं मध्योर्ध्व अध । हे नाही जेथ भेद ।
अद्वयासी एकवद । जया ठायीं ॥ ७३ ॥
जो नाइकिजता नाद । जो असौरभ्य मकरंद ।
जो आंगांथिला आनद । सुरतेंविण ॥ ७४ ॥
जया जें आन्हा परीतें । जया जें पुढें माघौतें ।
दृश्येवीण देखते । अदृश्य जें ॥ ७५ ॥
ज्ञातृज्ञेयाविहीन । नुसर्धेंचि जें ज्ञान ।
सुखो भरलें गगन । गाळीव जें ॥ ७७ ॥
जें कार्य ना कारण । जया दुजें ना एकपण ।
आपण्या जें जाण । आपणाचि ॥ ७८ ॥
ऐसें वस्तु जें सार्चें । तें ऊर्ध्व गा यया तरुचें ।
जेथें आर घेणें मूळाचें । तें ऐसें असे ॥ ७९ ॥

४ त्याचा बीजांकुरभाव.

तरी माया ऐसी ख्याती । नसर्धीच यया आथी ।
का वांझेची सतती । वानणें जैसें ॥ ८० ॥

१ उपटून टाकलेला. २ हिरवागार. ३ ज्याच्या ठायीं या ससारवृक्षामुळें
ऊर्ध्वता वाटतें तें ब्रह्म याचें ऊर्ध्व आहे, तें याचें मूळ. ४ एकपण. ५ नाकाने
वास न घेतां येण्याजोगा परिमळ-तात्पर्य ब्राह्मेन्द्रियनिरपेक्ष सुख देणारा.
६ स्वयमेव, मूर्तिमत. ७ अलीकडे पलीकडे. ८ केवळ ज्ञप्तिमात्र ९ आकाशा-
पेक्षा सूक्ष्म (गाळीव) व सुखमय. १० अग्र, आर, आगर, अग्री ह्यं अकूर.
११ मिथ्या.

तैसी सत् ना असत् होये । जे विचाराचें नाम न साहे ।
 ऐसियापरीची आहे । अनादि म्हणती ॥ ८१ ॥
 जे नाना तत्वाची मादूस । जे जगदत्राचें आकाश ।
 जे आकारजाताचें दुस । घडी केलें ॥ ८२ ॥
 जे भवद्भुमबीजिका । जे प्रपचचित्रैभूमिका ।
 विपरीतज्ञानदीपिका । साचली जे ॥ ८३ ॥
 ते माया वस्तून्या ठायीं । असे जैसेनि नाही ।
 मग वस्तुप्रभावचि पाही । प्रगट होय ॥ ८४ ॥
 जेव्हा आपणया आली निर्दे । करी आपणपें जेथि सुगंध ।
 का काजळी आणि मंद- । प्रभा दीपीं ॥ ८५ ॥
 तैसी स्वरूपी जाली माया । आणि स्वरूप नेणणें जें धनंजया ।
 तेंचि तरू यया । मूळ पहिलें ॥ ८७ ॥
 वस्तूसि आपुला जो अबोध । तो ऊर्ध्वी आठुळैजे कंद ।
 वेदातीं हाचि प्रसिद्ध । बीजभाव ॥ ८८ ॥
 धनं अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजाकुरभाव म्हणती ।
 येर स्वप्न हन जागृती । हा फळभाव तियेचा ॥ ८९ ॥
 ऐसी यया वेदातीं । निरूपणभाषाप्रतीति ।
 परी तें असो प्रस्तुती । अज्ञान मूळ ॥ ९० ॥

५ हा अधःशाख कसा.

मग आधिली देहातरें । उठती जियें अपारें ।
 तें चौपासीं घेऊनि आगारें । खालावती ॥ ९२ ॥

१ पेटी. २ वस्त्र-विश्वाकारवस्त्राची घडी. ३ प्रपचचित्र लिहावयाची
 भित. ४ निद्रा. ५ मूढ. ६ आत्मविस्मृति हाच घट झालेला (आठुळलेला)
 कंद, बीज. ७ पूर्ण अज्ञान ह्यो सुषुप्ती ही अकुरभाव व जागृति-स्वप्न हा
 फळभाव. ८ पहिले, खालचे ९ चोर्हीकडे अकुर घेऊन खोल फैलावतात.

तेथ चिद्वृत्ति' पहिलें । महत्तत्त्व उमललें ।
 तें पान वालेंदुल्लें । एक निघे ॥ ९४ ॥
 मग सत्वरजतमात्मक । त्रिविध अहकार जो एक ।
 तो तिवणौ अधोमुख । ढिर्ह फुटे ॥ ९५ ॥
 तो बुद्धीची घेऊनि आगारी । भेदाची वृद्धि करी ।
 तेथ मनाचे डाँळ धरी । सांजेपणें ॥ ९६ ॥
 मग आकाश वायु द्योतक । आप पृथ्वी हे पाच फोक ।
 महाभूताचे सरोख । सरळे होती ॥ ९८ ॥
 एव महदह बुद्धि । मन महाभूत समृद्धि ।
 इये ससोराचिये अंघी । सासनिजे ॥ १०५ ॥

६ अश्वत्थ असून अव्यय !

तरी अश्वत्थ म्हणजे उंखा । तोवरी एकसारखा ।
 नाही निर्वाह यया रुखा । प्रपचरूपा ॥ १११ ॥
 जैसा न लोटता क्षण । मेघ होय नानावर्ण ।
 का विजू नसे सपूर्ण । निमेषभरी ॥ ११२ ॥
 तैसीच ययाची स्थिती । नासत जाय क्षणक्षणाप्रती ।
 म्हणोनि ययातें म्हणती । अश्वत्थ हा ॥ ११४ ॥
 म्हणोनि हा प्रस्तुत । अलौकिक परिसा ग्रथ ।
 तरी क्षणिकत्वेचि अश्वत्थ । बोलिजे हा ॥ ११७ ॥
 आणिकही येक थोर । यया अव्ययत्वाचा डगरे ।
 आथी परी तो भीतरे । ऐसा आहे ॥ ११८ ॥

१ चिद्वृत्ति जी माया तिजपासून. २ कोवळें लुमळुसित. ३ तीनपानी.
 ४ शेडा. ५ डाह्याळी. ६ ताजी. ७ अग्नि. ८ चागले जोरदार. ९ अष्टधाः
 प्रकृति. १० पूर्ण होते. ११ प्रातःकाळ. १२ प्रपचवृक्षाला श्व : (उद्या) तोपर्यंत
 एकसारखें टिकणें नाहीं. उद्याची शाश्वती नाहीं म्हणून अश्वत्थ. १३ प्रसिद्धि.
 १४ आतला अर्थ.

जैसा मेघाचेनि तोंडें । सिंधु एके आंगें काढे ।
 आणि नदी येरीकडे । भरतीचि असती ॥ ११९ ॥
 ऐसे या रुखाचें होणें जाणे । न तर्के होतेनि^१ वहिलेपणें ।
 म्हणोनि ययातें लोक म्हणे । अव्यय हा ॥ १२१ ॥
 येन्हवी दानशीळ पुरुष । वेंचकैपणेंचि सचक ।
 तैसा व्यर्थेचि हा रुख । अव्यय गमे ॥ १२२ ॥
 रिगे मन्वतर मनूपुढें । वशावरी वशाचें मांडे ।
 जैसी इक्षुवृद्धि काडेन काडें । जिंकें जेवीं ॥ १२८ ॥
 वर्ततें वर्ष जाय । तें पुढिला मूळाहारी होय ।
 जैसा दिवस जात कीं येत आहे । हें चोजवेना ॥ १३० ॥
 एकी देहाची डिरी^२ तुटे । तंर्व देहांकुरी बहुवीं फुटे ।
 ऐसेनि भवतरु हा वाटे । अव्यय ऐसा ॥ १३२ ॥
 हा ससारवृक्ष ऐसा । मोडत माडत सहसा ।
 न देखोनि लोक पिसा । अव्यय मानी ॥ १३८ ॥

७ भववृक्षाचें छेदन.

हा उन्मूळावयादोर्षे । येथ सायासचि का पिसे ? ।
 काय बाळा बागुल देशें^३ । दवडावा आहे ? ॥ २१३ ॥
 गधर्वदुर्ग काय पाडावे ? । काय शशविषाण मोडावे ? ।
 होओवे मग तोडावें । खपुष्प की ! ॥ २१४ ॥
 तैसा ससार हा वीरा । रुख नाही साचोकारा ।
 मा उन्मूळणीं दैरारा । कायिसा तरी ? ॥ २१५ ॥

१ उपसला जात असतो. २ होण्याच्या सत्वरपणामुळे, इतकें जलद होतें कीं.
 ३ खर्चाच्या रूपाने तो सचयच करीत असतो. ४ विस्तार होतो. ५ वाढतो.
 ६ मूळ बोलावणारा ७ शेंडा गळतो. ८ तो अनेक देहांचे अकुर त्या प्रपच-
 वृक्षाला फुटतात ९ याला उपटण्याचे श्रमच कशाला ? १० देशोधडी करावा
 लागतो काय ? ११ भीति.

आम्ही निरूपिलें जैसें । ययाचें अचळ मूळ असे तैसें ।
 आणि तैसाचि जरी हा असे । साचोकारा ॥ २१९ ॥
 तरी कोणाचेनि सतानें । निपजती तया उन्मूलणें ।
 काय फुकिलिया गगनें । जाइजेल गा ? ॥ २२० ॥
 आणि प्रबोध जव नोहे । तव निद्रे काय अत आहे ? ।
 कीं रात्री सरे तव पाहे । तैया आरौतें ? ॥ २२५ ॥
 तैमा जव पार्था । विवेक नुधैवी माथा ।
 तव अत नाही अश्वत्था । भवरूपा यया ॥ २२६ ॥
 मूळ बीज अविद्या खाये । तें ज्ञान जै उभें होये ।
 तैचि अत यया आहे । येन्हवीं नाही ॥ २२९ ॥
 वाचूनि ज्ञानेवीण एके । उपाय करिसी जितुके ।
 तिंही गुफूसी अधिकें । रुखी इये ॥ २४९ ॥
 मग किती खांदोखादी । यया हिंडावें ऊर्ध्वीं अर्थी ? ।
 म्हणोनि मूळचि अज्ञान छेदी । सम्यक्ज्ञानें ॥ २५० ॥
 म्हणोनि स्वप्नीचिया घार्या । औषध चेवोचि^१ धनजया ।
 तेवीं अज्ञानमूळा यया । ज्ञानचि खड्ग ॥ २५४ ॥
 मैग इदतेसी वाळलें । जें मीपणेंवीण डाहारलें ।
 तें रूप पाहिजे आपलें । आपणाचि ॥ २६७ ॥

८ भवपार झालेले महात्मे.

जया पुरुषाचें का मन । सांडोनि गेलें मोह मान ।

१ बळकट. २ खरोखर ३ कोणता मायेचा पूत याला उन्मळू शकता^२
 ४ रात्र सरण्याच्या आत उजाडेल काय^२ ५ डोकें वर करीत नाही. ६ मूळ
 बीज जी अविद्या तिला खाऊन टाकणारें ज्ञान प्रकटताच तिचा अत आहे. ७
 गुतून पडशील. ८ जखमेला. ९ जागृति. १० आत्मज्ञानानें देहादि प्रपंचाचा
 निरास केल्यावर. इदपणाविरहित व म्हणून अहंपणाराहित असे स्वस्वरूप
 आपणच पहावे.

वर्षांतीं जैसे घन । आकाशांतें ॥ २८५ ॥
 निकवड्या निष्ठुरा । उर्बांगिजे जेथिं सोयरा ।
 तैसे नागवती विकारां । वेंटाळूं जे ॥ २८६ ॥
 फळली केळी उन्मूळे । तैसी आत्मलाभें प्रबळें ।
 जयाची गिया ढाळेढाळें । गळती आहे ॥ २८७ ॥
 सूर्योदयासरिसी । रात्री पळोनि जाय आपैसी ।
 गेली देहअहता तैसी । अविद्येसर्वें ॥ २९० ॥
 स्वामीचें राज्य का मरण । नोहे हर्षशोकासी कारण ।
 उपवैढलिया जाण । जियापरी ॥ २९४ ॥
 तैसे सुखदुःखरूपी । द्वंद्वी जे पुण्यपापीं ।
 न घेपीजती सर्पी । गरुड जैसे ॥ २९५ ॥
 आणि अनात्मवर्ग नीर । साड्डीनि आत्मरसाचे क्षीर ।
 चरताति जे सविचार । राजहस ॥ २९६ ॥
 आत्मभ्रातीसाठी । वस्तु विखुरली बारावाटीं ।
 ते एकवटिती ज्ञानदृष्टी । अखड जें ॥ २९८ ॥
 का लवणाची कुजरी । सूईलिया लवणसागरीं ।
 होयचि ना माघारी । परती जैसी ॥ ३१८ ॥
 तेवीं मजसी एकवट । जे जाले ज्ञानें चोखेट ।
 तया पुनरावृत्तीची वाट । मोडली गा ॥ ३२० ॥ (अ० १५)
११ आंबुली जोडी, आंबुला खाय !
 तरी केवळ जे सत्ता । तो पुरुष गा ! पांडुसुता ।

१ कटाकून सोडून जातात २ सापडत नाहीत, विकारांना पकडू देत नाहीत.
 ३ जागृत झाल्यावर. ४ वेढले जात नाहीत. ५ अनात्मपदार्थरूपी पाणी
 टाकून आत्मरसदुग्ध घेतात. ६ आत्मस्वरूपाच्या भ्रांतीमुळे जो आत्मभाव
 देहधनदारापुत्रादिकांच्या ठिकाणीं पसरला असतो. ७ मिठाची हत्तीण.
 ८ घातली असता. ९ विमल ज्ञानानें. १० पुनर्जन्म सपला.

प्रकृती ते समस्ता । क्रिया नाम ॥ ९६६ ॥
 बुद्धि इन्द्रिये अत करण । इत्यादि विकारभरणे ।
 आणि ते तिन्ही गुण । सत्वादिक ॥ ९६७ ॥
 हा अवघाचि मेळावा । प्रकृती जाहला जाणावा ।
 हेचि हेतु सभवा । कर्माचिया ॥ ९६८ ॥
 प्रकृतिपुरुषाची कुळवाडी । सागता असर्गाडी ।
 जे आबुली जोडी । आबुला खाय ! ॥ ९७९ ॥
 जे अनंग तो पैया । निर्कवडा नुसता ।
 जीर्ण अतिवृद्धा- । पासूनि वृद्ध ॥ ९८१ ॥
 तया आडनाव पुरुष । येरवीं स्त्री ना नपुसक ।
 किबहुना येक । निश्चयो नाही ॥ ९८२ ॥
 तो अचक्षु अश्रवण । अहस्त अचरण ।
 रूप ना वर्ण । नाम आथी ॥ ९८३ ॥
 तो तरी अकर्ता । उदास अभोक्ता ।
 परा इया पतिव्रता । भोगविजे ॥ ९८५ ॥
 हे प्रतिक्षणी नित्यनत्री । रूपागुणाचीच आवत्री ।
 जडातेही माजत्री । इयेचा माज ॥ ९८८ ॥
 नामें 'इयें प्रसिद्धें । स्नेह इयें स्निग्धें ।
 इन्द्रियें प्रबुद्धें । इयेचेनि ॥ ९८९ ॥
 कायी मन हें नपुसक । कीं तें हिंडवी तिन्ही लोक ।
 ऐसें ऐसें अलौकिक । करणें इयेचें ॥ ९९० ॥

१ प्रकृतिपुरुषविवेक हा कपिलप्रणीत सांख्यशास्त्राचा रहस्यभाग आहे. सारे कर्तृत्व प्रकृतीचें, सत्ता मात्र पुरुषाची. प्रकृति ही आबुली (स्त्री) व तिचा पति (आबुला) पुरुष. २ विकाराची उत्पत्ति. ३ व्यापार, सत्तार. ४ अध-
 टित. ५ बायको मिळविते व नवरा बसून खातो ६ अवयवरहित, निराकार.
 ७ पागळा; उदासीन. ८ दरिद्री, दिगंबर. ९ पुराणपुरुष. १० या प्रकृतीमुळे.

हे भ्रमाचें महाद्वीप । हे व्याप्तीचें रूप ।
 विकार उर्मप । इया केले ॥ ९९१ ॥
 हे कामाची माडवी । हे मोहवनीची मावई ।
 इये प्रसिद्धाचि दैवी । माया हे नाम ॥ ९९२ ॥
 हे वाङ्मयाची वाढी । हे साकारपणाची जोडी ।
 प्रपंचाची धाडी । अभंग हे ॥ ९९३ ॥
 कळा येथूनि जालिया । विद्या इयेच्या केलिया ।
 इच्छा ज्ञान क्रिया । वियाली हे ॥ ९९४ ॥
 जे उत्पत्ति प्रलय होत । ते इयेचे सायप्रात ।
 हें असो, अद्भुत । मोहन हे ॥ ९९६ ॥
 इयेतें येतुलावरी । सौभाग्यव्याप्तीची थोरी ।
 म्हणोनि तया आवरी । अनावरातें ॥ ९९८ ॥
 तयाच्या तव ठायी । निपटूनि काहींच नाहीं ।
 कीं तया आवघेही । आपणाचि होय ९९९ ॥
 तया स्वयंभाची संभूती । तया अमूर्ताची मूर्ती ।
 आपण होय स्थिती । ठावो तया ॥ १००० ॥
 तया निराकाराचा आकार । तया निर्व्यापाराचा व्यापार ।
 निरहकाराचा अहकार । होऊनि ठाके ॥ १००३ ॥
 ऐसेनि इया प्रकृती । आपुलिया सर्वव्याप्ती ।
 तया अविकारातें विकृती—। माजीं कीजे ॥ १००७ ॥
 जेवीं पय पशूंच्या पोटी । कां वन्हि जैसा काष्टीं ।
 गुंडूनि घेतला पटी । रत्नदीप ॥ १०१० ॥

१ पुष्कळ. ' अनेक बुद्धीचे तरंग ' २ कामरूप वेलीचा मडप. ३ वसत.
 ४ शब्दशास्त्राची. ५ धाड. ६ मुळीच. ७ जन्म. ८ गाय वगैरे. ९ गुडाकून.

राजा पराधीन जाहला । की सिंह रोगें रुधैला ।
 तैसा पुरुष प्रकृती आला । स्वतेजा मुके ॥ १०१२ ॥
 जागता नर सहसा । निद्रा पाडूनि जैसा ।
 स्वप्नीचिया सोसा । वश्य कीजे ॥ १०१३ ॥
 तैसैं प्रकृतिजालेपणें । पुरुषा गुण भोगणें ।
 उदास अतुरीगुणें । आतुडे जेवी १०१४ ॥
 दर्पणाचिया जवळिका । दुजेपण जैसैं ये मुखा ।
 का कुकुमें स्फटिका । लोहितत्व ये ॥ १०१८ ॥
 तैसा गुणसभ्रमें । अन्जमा हा जन्मे ।
 पावत ऐसा गमे । येरवीं नाहीं ॥ १०१९ ॥
 प्रकृतिसरितेच्या तटी । मेरु होय हा किरीटी ।
 मार्जी बिंबे परी लोटी । लोटों नेणें ॥ १०२३ ॥
 प्रकृति येणें जिये^१ । याचिया सत्ता जग विये ।
 इयालागीं इये । वरयितुं हा ॥ १०२५ ॥
 हा महद्ब्रह्मगोसावी । ब्रह्मगोलैकलाघवी ।
 अपारपण मैवी । प्रपंचातें ॥ १०२७ ॥
 पै या देहमाझारी । परमात्मा ऐसी जे परी ।
 बोलिजे ते अवधारी । ययातेंचि ॥ १०२८ ॥
 हे रूप हे छाया । पैल जळ हे माया ।
 ऐसा निवाडें धनजया । जेवीं कीजे ॥ १०३१ ॥
 तेणें पाडें अर्जुना । प्रकृतिपुरुषविवंचना ।
 जयाचिया मना । गोचर जाहली ॥ १०३२ ॥

१ व्यापला. २ खटपटीने. ३ उदासीन पुरुष स्त्रीच्या गुणास्तव तिच्या
 आधीन होतो. ४ ताबडेपण. ५ तिच्या प्रवाहात हा वाहत जात नाही.
 ६ जगते. ७ वर, भर्ता. ८ मूळमायेचा स्वामी. ९ ब्रह्मांडाचा सूत्रधार.
 १० अजमावतो, मोजतो. ११ निर्णय, विवेक.

तो शरीराचेनि मेळें । करू कां कर्म सकळें ।

परी आकाश धुई न मैळे । तैसा असे ॥ १०३३ ॥ (अ० १३)

१२ परा व अपरा प्रकृति आणि भूतसृष्टीची टांकसाळ.

तरी अवधारी गा धनजया । हे महदादिक माझी माया ।

जैसी प्रैतिबिंबे । छाया । निजागाची ॥ १५ ॥

आणि इयेतें प्रकृति म्हणिजे । जे अष्टधा भिन्न जाणिजे ।

लोकत्रय निफजे । इयेस्तव ॥ १६ ॥

आप तेज गगन । मही मारुत मन ।

बुद्धि अहंकार हे भिन्न । आठै भाग ॥ १८ ॥

या आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था ।

तिये नाम व्यवस्था । जीव ऐसी ॥ १९ ॥

जे जडातें जीववी । चेतनेतें चेतवी ।

मनाकरवीं मानवी । शोकमोहो ॥ २० ॥

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें । स्थूळींचिया आगा घडे ।

तै भूतसृष्टीची प्रडे । टाकसाळ ॥ २२ ॥

चतुर्विध ठसा । उमटों लागे आपैसा ।

मोळो तरी सरिसा । परी थरचि आनान ॥ २३ ॥

होती चौन्यासी लक्ष थरा । येरा मिती नेणिजे भांडारा ।

१ धुळीन आकाश मळत नाही तसा हा असग आहे. २ महत्तव आदिकरून. ३ आपल्या अगाची पडछाया पडते तशी. ४ उदक, तेज, आकाश, पृथ्वी, वायु ही पंचभूतें व मन (रज) बुद्धि (सत्व) व अहंकार (तम) हे त्रिगुण मिळून अष्टधा प्रकृति. ही अपरा. ५ लीनावस्था, कारणावस्था-जीमर्थें अष्टधा प्रकृति कारणरूपाने असते. ६ सूक्ष्म ह्य० परा प्रकृति जेव्हा स्थूल ह्य० अपरा प्रकृतीशीं संयुक्त होते. ७ सृष्टीतील प्राण्याची टाकसाळ सुरू होते ८ जारज, अडज, स्वेदज व उद्भिज या चव्हा. ९ कसाला सारख्या, पण भिन्नभिन्न (आनान) जातीच्या (थर).

भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाण्यांसीं ॥ २४ ॥
 ऐसे एकतुक्कें पाचभौतिक । पडती बहुवस टांक ।
 मग तिये समृद्धीचे लेखें । प्रकृतीचि धरी ॥ २५ ॥
 जें आंखुनि नाणें विस्तारी । पाठी तयाची आँटणी करी ।
 मार्जी कर्मकर्मचिया व्यवहारी । प्रवर्तुं दावी ॥ २६ ॥
 आणि प्रकृति तव माझ्या ठायी । बिंबे येथ आन नाही ।
 म्हणोनि आदि मध्य अवसान पाही । जगासि मी ॥ २८ ॥
 ऐसें होय दिसे न दिसे । हें मजचिमार्जी असे ।
 मिया विश्व धरिजे जैसें । सूत्रें मणि ॥ ३१ ॥
 सुर्वणांचे मणी केले । ते सोनियाचे सुतीं वोंविले ।
 तैसें म्या जग धरिलें । सबाह्याभ्यतरीं ॥ ३२ ॥ (अ०७)

१३ मूळमाया-विश्वविस्ताराचें मूळ.

येरव्ही तरी महत्ब्रह्म । यालागीं हें ऐसें नाम ।
 जे महदादिविश्राम- । शाळिकें हे ॥ ६८ ॥
 विकारा बहुवस थोरी^१ । अर्जुना हेचि करी ।
 म्हणोनि अवधारी । महद्ब्रह्म ॥ ६९ ॥
 अव्यक्तवादमतीं । अव्यक्त ऐसी वदती^१ ।
 साख्याचिया प्रतीती । प्रकृति हेची ॥ ७० ॥
 वेदातीं इथेतें माया । ऐसें म्हणिजे प्राज्ञराया ।
 असो किति बोलों वाया । अज्ञान हें ॥ ७१ ॥
 आपला आपणपया । विमर जो का धनजया ।

१ अव्यक्ताचा गाभारा किंवा आकाश असख्य नाण्यांनीं भरून जातें.
 २ एका वजनाचे. ३ नाणीं. ४ जमाखर्च. ५ खूण, आकार करून. ६
 शाळणी, लय. ७ घडामोड करी. ८ महत्तत्वादिकाचें उत्पत्तिस्थान किंवा घर
 म्हणून या मूळमायेला महत् ब्रह्म ह्णतात. ९ वाढ. १० नांव, सज्ञा.

तेंचि रूप इया । अज्ञानासी ॥ ७२ ॥
 आणिकही एक असे । जें विचारावेळे न दिसे ।
 वांतीं पाहता जैसें । आधारें का ॥ ७३ ॥
 तरी माझी हे गृहिणी । अनादितरुणी ।
 अनिर्वाच्यगुणी । अविद्या हे ॥ ८८ ॥
 इये नोंहीं हेचि रूप । ठाणें हें अतिउपम ।
 हे निद्रिता समीप । चेता दुरी ॥ ८९ ॥
 पै माझेनिचि आगें । पड्डहंया हे जागे ।
 आणि सत्तासभोगें । गुर्विणी^१ होय ॥ ९० ॥
 महद्ब्रह्मा^२उदरीं । प्रकृति आठें विकारी ।
 गर्भाची करी । पेलोवेली^३ ॥ ९१ ॥
 उभयसंगें पहिलें । बुद्धितत्व प्रसवलें ।
 बुद्धितत्वे^४ उभारलें । होय मन ॥ ९२ ॥
 तरुणी ममता मनाची । अहकारतत्व रची ।
 तेंणें महाभूताची । अभिव्यक्ति^५ होय ॥ ९३ ॥
 आणि विषयेंद्रिया गौसी । स्वभावें तंव भूतासी ।
 म्हणोनि येती सरिसीं । तिर्येही रूपा ॥ ९४ ॥
 जालेनि विकारक्षोभें । पाठीं त्रिगुणाचें उभें ।
 तेव्हा ये वासना गर्भें । ठायेठाय ॥ ९५ ॥
 मग गर्भगोळा तया । कैसें रूप तें ये आयी ।
 तें परियेसे राया । सुजनाचिया ॥ ९६ ॥

१ दिवा हातीं घेऊन. २ माया=या मा (जी नाहीं), अविद्या (न विद्यते या). ३ आकार मोठा. ४ जागृताला. ५ मी निजलों कीं ही जागते. ६ गर्भार. ७ मूलमायेची अष्टधा प्रकृति. ८ वाढ. ९ प्रकटीकरण. १० आकारास.

पै मणिजं स्वेदज । उद्भिजं जारज ।
 उमटती सहज । अवयव हे ॥ ९९ ॥
 ऐसे चारी हे सरळ । करचरणत्तळ ।
 महाप्रकृति स्थूळ । तेंचि शिर ॥ १०४ ॥
 प्रवृत्ति पेल्लें पोट । निवृत्ति ते पाठी नीट ।
 सुरयोनि आगें आठ । उर्ध्वाचीं ॥ १०५ ॥
 कठ उल्हासता स्वर्ग । मृत्युलोक मध्यभाग ।
 अधोदेश चाग । नित्य तो ॥ १०६ ॥
 ऐसैं लेंकरू एक । प्रसवली हे देख ।
 जयाचें तिन्ही लोक । बाळसैं गा ॥ १०७ ॥
 चौन्यायशी लक्ष योनी । तिये कांडापेरा सादणी ।
 वाढे प्रतिदिनी । बाळक हें ॥ १०८ ॥
 नानादेहअवयवी । नामाची लेणीं लेववी ।
 मोहस्तन्यें वाढवी । नित्य नवें ॥ १०९ ॥
 पै ब्रह्मा प्रातःकाळ । विष्णु तो मध्यान्ह वेळ ।
 सदाशिव सायंकाळ । बाळा यया ॥ ११२ ॥
 याकारणें मी पिता । महद्ब्रह्म हे माता ।
 अपत्य पाडुसुता । जगडंबर ॥ ११७ ॥
 हा गा एकचि देहीं । काय अनारिसे अवयव नाही ? ।
 तेवीं विचित्र विश्व पाहीं । एकचि हें ॥ ११९ ॥ (अ० १४)
१४ सृष्टिकर्तृत्व देवाकडे नाही—‘ स्वभावस्तु प्रवर्तते. ’
 जैसा का सर्वेश्वर । पाहिजे तव निर्व्यापार ।

१ अण्णापासून (पक्षी इ.), घामापासून (उवा, कृमि इ.), उद्भिज (वृक्ष) वारेपासून (मनुष्य इ.) २ वाढलें. ३ आठ देवसर्ग (मध्यवत ३-१०-२७ पहा) ४ अकर्ता.

परी तोचि रची विस्तारू । त्रिभुवनाचा ॥ ७६ ॥
 आणि कर्ता ऐसें म्हणिपे । तरी कवणें कर्मी न शिंपे ।
 जे हातपावो न लिंपे । उदासवृत्तीचा ॥ ७७ ॥
 योगनिद्रा तरी न मोडे । अकर्तेपणा सळु न घडे ।
 परी महाभूताचें दळैवाडें । उभारी भलें ॥ ७८ ॥
 पापपुण्यें अशेखें । पांसीचि असतु न देखे ।
 आणि साक्षीही होऊ न ठाके । येरी गोष्टी कायसी ? ॥ ८० ॥
 पै मूर्तीचेनि मेळें । तो मूर्तीचि होऊनि खेळे ।
 परी अमूर्तेपण न मैळे । दादुल्याचें ॥ ८१ ॥
 तो सृजी पाळी सहारी । ऐसें बोलती जें चराचरी ।
 तें अज्ञान गा अवधारी । पाडुकुमरा ॥ ८२ ॥ (अ० ५)

१५ कर्तृत्व प्रकृतीचें—साक्षित्व आत्म्याचें !

अगा नगर हें रायें केलें । या म्हणण्या साचर्पण कीर आलें ।
 परी निरुती पाहतां सिणले । काय रायाचे हात ? ॥ ११० ॥
 आणि मी प्रकृति अधिष्ठी तें कैमे । जैसा स्वप्नी जो असे ।
 मग तोचि प्रवेशे । जागृतावस्थे ! ॥ १११ ॥
 तरी स्वप्नौनि जागृती येता । काय पाय दुखती पांडुसुता ? ।
 की स्वप्नामाजी असता । प्रवास होय ? ॥ ११२ ॥
 या आघवियाचा अभिप्रावो कायी । जे हें भूतसृष्टीचें काहीं ।
 मज एकही करणें नाहीं । ऐसाचि अर्थ ॥ ११३ ॥

१ तो उदासीन असल्यामुळें घर बाधूनही त्याच्या हातापायाला चिखल लागत नाहीं. २ न्यूनता, कमीपणा, किंवा धक्का. ३ समुदाय ४ जवळ असूनही. ५ साक्षीही होत नाहीं, कारण साक्षित्व हीही एक वृत्ति आहे आणि ह्या तर वृत्तिशून्य आहे. ६ देहेद्रियाच्या सघातामध्ये ७ पण ह्या देहेद्रियाचा स्वामी असलेल्या प्रभूचें निराकारत्व मोडत नाहीं. ८ खरेपण.

जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा । व्यापारे आपुलालिया काजा ।
 तैसा प्रकृती सग माझा । येर करणें तें इयेचें ॥ ११४ ॥
 पाहें पा पूर्णचद्राचिये भेटी । समुद्रीं अपार भरतें दाटी ।
 तेथ चद्रासी काय किरीटी । उपरैका पडे ? ॥ ११५ ॥
 जड परी जवळिका । लोह चळे तरी चळो कां ।
 तरी कवण शीण भ्रामका । सन्निधानाचा ? ॥ ११६ ॥
 किंबहुना यापरी । मी निजप्रकृति अगिकारी ।
 आणि भूतसृष्टी एकसरी । प्रसवोचि लागे ॥ ११७ ॥
 स्थावरा आणि जगमा । स्थूळा अथवा सूक्ष्मा ।
 हे असो भूतग्रामा । प्रकृतीचि मूळ ॥ १२१ ॥
 जैसा दीप ठेविला परिवारी । कवणातें नियमी ना निवारी ।
 आणि कवण कवणिये व्यापारी । राहाटें तेंही नेणे ॥ १२८ ॥
 तो जैसा का साक्षिभूत । गृहव्यापारप्रवृत्तिहेतु ।
 तैसा भूतकर्मी अनासक्तु । मी भूती असे ॥ १२९ ॥ (अ० ९)

१६ ब्रह्मी माया कशी झाली ?

परी उदकीं जाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झाकोळी ।
 का वायाचि आभाळी । आकाश लोपे ॥ ६० ॥
 हा गा स्वप्न लटिकें म्हणों ये । परी निद्रावशें बाणलें होये ।
 तव आठव काय देत आहे । आपणपेया ? ॥ ६१ ॥
 हें असो डोळियाचें । डोळाचि पडळ रचे ।
 तेणें देखणेपण डोळियाचें । न गिळिजे कायी ? ॥ ६२ ॥
 तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली ।
 की मजाचि आड वोडवेली । जवनिकीं जैसी ॥ ६३ ॥

१ व्यवहार करिते. २ प्रकृतीला. ३ श्रम. ४ लोहचुंबकाला जवळ असण्याचे
 काही श्रम आहेत का ? ५ घरात. ६ शेवाळ. ७ झाकते. ८ पडदा. ९ उभी
 राहिली. १० पडदा.

म्हणऊनि भूतें मातें मेणतीं । माझींच परी मी नव्हती ।
 जैसी जळीचीं जळीं न विरतीं । मुक्ताफळें ॥ ६४ ॥
 तैसे भूतजात सर्व । हे माझेचि क्षीर अवयव ।
 परी मायायोगें जीव- । दशे आले ॥ ६६ ॥ (अ० ७)

१७ क्षर आणि अक्षर.

मग तो म्हणे गा सव्यसाची । पै इये संसारपाटणीची ।
 वस्ती साविथा टांची^१ । दुपुरुषीं ॥ ४७१ ॥
 आणिकही तिजा पुरुष आहे । तो या दोहींचें नांव न साहे ।
 जो उदैला गाबेसीं खाये । दोहींतें यया ! ॥ ४७३ ॥
 त्या एका नाम क्षर । एकातें म्हणती अक्षर ।
 इहीं दोहींचि परी ससार । कोंदला असे ॥ ४७६ ॥

१

तरी महदहंकारा- । लागुनीया धनुर्धरा ।
 तृणांतीचा पांगोरो- । बेरी पै गा ॥ ४७८ ॥
 जें काहीं सानें थोर । चालतें अथवा स्थिर ।
 किंबहुना गोचर । मनबुद्धीसि जें ॥ ४७९ ॥
 जेतुलें पाचभौतिक घडतें । जें नामरूपा सांपडतें ।
 गुणत्रयाच्या पडतें । कांमठां जे ॥ ४८० ॥
 अगा काढूनि भ्रांतीचें दार्ग । उभवी सृष्टीचें आंग ।
 हें असो बहु जग । जया नाम ॥ ४८३ ॥
 जें अष्टधा भिन्न ऐसें । जें दाविलें प्रकृतिमिसें ।
 जें क्षेत्रद्वारां छत्तिसें । भागीं केलें ॥ ४८४ ॥
 अर्जुना ! गा यापरी । तें साकार कल्पूनि पुरी ।

१ मोतीं विरचळत नाहींत. २ सर्वथा. ३ थोडी. ४ अप्राप्यत. ५ चिमव्यात
 सापडतें. ६ लाकडें

आत्मा विस्मृतीची करी । बिद्रा तेथ ॥ ४८९ ॥
 हा जनक हे माता । हा मी गौर हीन पुस्ता ।
 पुत्र वित्त कांता । माझे हें ना ॥ ४९२ ॥
 ऐसिया वळघोनि स्वप्ना । धांवत भवस्वर्गाचिया राना ।
 तया चैतन्या नाम अर्जुना । क्षर पुरुष गा ॥ ४९३ ॥
 जो आपुलेनि त्रिसरे । सर्वभूतत्वे अनुकरे ।
 तो आत्मा बोलिजे क्षरे । पुरुषनाम ॥ ४९४ ॥
 आतां एक क्षेत्रज्ञ येणें । नामें जयातें बोलणें ।
 जग जीव कां म्हणे । जिये दशेतें ॥ ४९५ ॥
 एव जीवचैतन्य आघवें ' हें क्षर पुरुष म्हणावें ।
 आतां रूप करूं वरवें । अक्षरसी ॥ ५०१ ॥

२

ना यथार्थज्ञानें एक होणें । ना अनेकत्वे दुजें घेणें ।
 ऐसें निखळ जें बेणणें । तेंचि तें रूप ॥ ५०४ ॥
 विश्व आघवेंचि मावळे । आणि आत्मबोध तरी सुजळे ।
 तिये अज्ञानदशे केवळे । अक्षर नाम ॥ ५०८ ॥
 सर्वा कळीं साडिलें जैसें । चद्रपण उरे अंवासे ।
 रूप जाणावें तैसें । अक्षराचें ॥ ५०९ ॥
 वनै अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजभाव म्हणती ।
 येर स्वप्न हन जागृती । फळभाव तो ॥ ५१२ ॥
 जयासी कां बीजभाव । वेदांतीं ऐसा केला आर्व ।
 तो तया पुरुषा ठाव । अक्षराचा ॥ ५१३ ॥
 साचचि पुढती वीरा । जरी न येतां स्वप्नजागशां ।

तरी ब्रह्मभावो साचोकारा । म्हणों येता ॥ ५१८ ॥
 आणि विकाराची जे धारी । ते विपरीत ज्ञानाची परी ।
 नेणिजे जियेमाझारी । ते सुष्ठुप्ती गा हा ॥ ५२२ ॥
 ऐसें जीवकार्यकारण । जया मायासंगचि लक्षण ।
 अक्षरपुरुष जाण । चैतन्य तें ॥ ५२५ ॥

१८ क्षराक्षरातीत उत्तम पुरुष (पुरुषोत्तम).

अज्ञान ज्ञानी बुडालिया । ज्ञानें कीर्तिभुक्त्व कोलिया ।
 जैसा वन्ही काष्ठ जाळूनिया । स्वयें जळे ॥ ५२७ ॥
 तैसें अज्ञान ज्ञानें नेलें । आपणहि वस्तु देऊनि गेलें ।
 ऐसें जाणणेंनिवीणै उरलें । जाणतें जें ॥ ५२८ ॥
 तें तो गा उत्तम पुरुष । जो तृतीय कां निष्कर्ष ।
 दोहीहून आणिक । मागिला तो ॥ ५२९ ॥
 हें ना तो काष्ठीन्या काष्ठीहूनी । अनारिसा जैसा वन्ही ।
 तैसा क्षराक्षरापासूनी । आनचि तो ॥ ५३२ ॥
 अर्जुना ऐसियापरी । परमात्मा शब्दवरी ।
 सूचिजे गा अवधारी । पुरुषोत्तम ॥ ५४० ॥
 येन्हवी न बोलणेनि बोलणें । जेयिचें सर्व नेणिवा जाणणें ।
 काहीच न होनि होणें । जे वस्तु गा ॥ ५४१ ॥
 कां प्राणा फुला दोही । दुती^१ असे माझारिला ठायीं ।
 तें न दिसे तरी नाहीं । ऐसें बोलें नये ॥ ५४४ ॥
 तैसें द्रष्टा दृश्य हें जाये । मग कोण म्हणे काय आहे ।
 हेंचि अनुभवं तेंचि पाहे । रूप तया ॥ ५४५ ॥
 जो प्रकाश्येविण प्रकाश । जो ईशितव्येविण ईश ।

१ फेरी. २ आत्मसाक्षात्कार 'देऊन', 'सन्मुख होऊन. ३ वृत्तिज्ञानवाचून.
 ४ शेवट. ५ परिमळ.

आपणेंनीचि अवकाश । वसवीत असे जो ॥ ५४६ ॥
 जो नादें ऐकितता नाद । स्वादें चाखितता स्वाद ।
 जो भोगितसे आनद । आनदेंचि ॥ ५४७ ॥
 जो पूर्णतेचा परिणाम । पुरुष गा सर्वोत्तम ।
 विश्रांतीचाही विश्राम । विराला जेथे ॥ ५४८ ॥
 नाना अलंकारदशे । सोनें न लपत लपालें असे ।
 विश्व न होनिया तैसें । विश्व जो धरी ॥ ५५२ ॥
 हें असो जलतरंगा । नाही सिनानपण जेवि गा ।
 तेवि सत्ता प्रकाश जगा । आपणचि जो ॥ ५५३ ॥
 जो आपणपेंचि आपणया । प्रकाशितसे धनजया ।
 काय बहु बोलों जया । नाही दुजें ॥ ५५७ ॥
 जो गा मी निरुपाधिक । क्षराक्षरोत्तम एक ।
 म्हणोनि म्हणे वेद लोक । पुरुषोत्तम ॥ ५५८ ॥ (अ० १५)

१९ ब्रह्मसुख सुलभ आहे—

मोठेकें गुरुमुखें उदैजत दिसे । आणि हृदयी स्वयंभचि असे ।
 प्रत्यक्ष फावों लागे तैसे । अपैसयाचि ॥ ४९ ॥
 भोगाचिये ऐलिकाडिलेये मेरें । चित्त उभें ठेलें सुखाभरें ।
 ऐसें सुलभ आणि सोपारें । वरी परब्रह्म ॥ ५१ ॥
 पै गा आणिकही एक याचें । जे हाता आलिया तरी न वचे ।
 आणि अनुभविता काही न वेंचे । वरी विदेहि ना ॥ ५२ ॥
 तरी पवित्र आणि रम्य । तेवीचि सुखोपाय सुगम ।
 आणि सुसुख परमधर्म्य । वरी आपणया जोडे ॥ ५५ ॥ (अ० ९)

२० पण अश्रद्धेला दुर्लभ!

पाहे पा दूध पवित्र आणि गोड । पासीं त्वचेचिया पदराआड ।

१ वेगळेपण. २ थोडे, 'तत्त्वमसि' महावाक्य. ३ अनुभवाला येतें ४ अली-
 कडच्या तीरावर.

परी तें अव्हेखनि गोमंचिड । अशुद्धचि सेवी ॥ ५७ ॥
 का कमलकंदा आणि दर्दुरी । नांदणूक एकेचि घरीं ।
 परी परौग सेविजे भ्रमरीं । येस चिखलचि उरे ॥ ५८ ॥
 नातरी निदैवाच्या परिवरी । लोह्यां रुतल्या आहाति सहस्रवरी ।
 परी तेथ बसोनि उपवास करी । कां दरिद्रें जियें ॥ ५९ ॥
 तैसा हृदयामध्ये मी राम । असतां सर्वसुखाचा आराम ।
 कां भ्रांतासी काम । विषयांवरी ! ॥ ६० ॥
 बहु मृगजळ देखोनि डोळां । थुंकिजे अमृताचा गिळिंता गळाला ।
 तोडिला परिस बांधिला गळां । शुक्तिकालभे ! ॥ ६१ ॥
 तैसी अहंमतेचिया लवडसंवडी । मातें न पवतीचि बापुडीं ।
 म्हणोनि जन्ममरणाचिये दुथंडी । डहुळतें ठेलीं ॥ ६२ ॥
 येन्हवीं मी तरी कैसा । मुखाप्रति भानु का जैसा ।
 कही नसे न दिसे ऐसा । धौणीचा नोहे ॥ ६३ ॥ (अ० ९)

२१ आदिदेवाला कोण जाणेल ?

१

एथ वेद मुके जाहले । मनीं पवन पांगुळले ।
 रातीवीण मावळले । रविशशी ॥ ६४ ॥
 अगा ! उदरीचा गर्भ जैसा । न देखे आपुलिये मायेची बर्यसा ।
 मी आघवेया देवां तैसा । नेणवे कांहीं ॥ ६५ ॥
 आणि जळचरा उदधीचें मानें । मशका नोलांडवेचि गगन ।

१ रक्त. २ बेडकाना. ३ पुष्परज, परिमळ. ४ बाहेरचे भुगे येऊन. ५ घरीं.
 ६ हजारों मोहरा पुरलेल्या आहेत. ७ किंवा दारिद्र्यात दिवस कठितो ८
 गिळलेला घोट. ९ शिंप सांपडली म्हणून. १० गडबडीनें. ११ दोन्ही तीराच्या
 मध्ये बुचकुळ्या खात राहतात. १२ न्यूवतेचा. १३ माझ्या स्वरूपी मन व प्राण
 यांना गति नाही. १४ वय. १५ प्रमाण, खोली.

तेवीं महर्षींचें ज्ञान । न देखेचि मातें ॥ ६६ ॥
 मी कवण पां केतुला । कवणाचा कै जाहला ।
 या निरुती करितां बोला । कल्प मेले ! ॥ ६७ ॥
 कां जे महर्षीं आणि या देवां । येरां भूतजातां सर्वां ।
 मीचि आदि म्हणोनि पांडवा । अवघड जाणतां ॥ ६८ ॥
 उतरलें उदक पर्वत वळंवे । जरी झाड वाढत मुळीं लागे ।
 तरी मियां जालेनि जगें । जाणिजे मातें ॥ ६९ ॥
 कां गाभेवैनें बट गिंवसवे । जरी तरंगीं सागर साठवे ।
 कां परमाणुमाजी सामावे । भूगोल हा ॥ ७० ॥
 तरी मियां जालियां जीवां । महर्षीं अथवा देवां ।
 मातें जाणावया होआवा । अवकांश गा ॥ ७१ ॥
 ऐसाही जरी बिंपायें । सांडुनि पुढील पाये ।
 सर्वेद्रियासी होये । पाठिमोरा जो ॥ ७२ ॥
 प्रवर्तलाही वेगीं बडुडे । देह सांडुनि मागिलीकडे ।
 महाभूतांचिये चढे । माथयावरी ॥ ७३ ॥
 तेथ राहोनि ठायठिके । स्वप्रकाशे चोखें ।
 अजन्व माझे देखे । आपुलिया डोळां ॥ ७४ ॥
 मी आदीसी पर । सकळलोकमहेश्वर ।
 ऐसिया मातें जो नर । यापरी जाणे ॥ ७५ ॥
 तो पाषाणांमाजी परिस । जैसा रसांआंत सिद्धरस ।
 तैसा मनुष्याआंत तो अंश । माझाचि जाण ॥ ७६ ॥ (अ० १०)

१ विश्वय. २ उलट वर चढेल. ३ गर्भपर्ण, सूक्ष्मांकुर-अकुरात संपूर्ण वटवृक्ष
 कसा सापडावा? ४ सवड. ५ कदाचित्. ६ बहिर्मुखता टाकून इद्रियाकडे पाठ-
 मोरा (अतर्मुख) होईल तर. ७ मार्गे फिरतो. ८ देहाचा निरस करितो.
 ९ सुधारस.

२२ ज्ञानयज्ञ.

भूनें^१ विषय करणें । हें वेगळालें काहीं न हणें ।
 आघवें एकचि ऐसें जाणें । आत्मबुद्धी ॥ २४५ ॥
 जैसा चेंड्या तो अर्जुना । म्हणे स्वप्नीची हे विचित्र सेना ।
 मीचि जाहलें होतों ना । निद्रावशें ॥ २४६ ॥
 मग तो जीव हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे ।
 ऐसे भजती ज्ञानाध्वरें । एकत्वे येणें ॥ २४७ ॥
 म्हणोनि विश्व भिन्नभिन्न । परी न भेदे तयाचें ज्ञान ।
 जैसे अवयव तरी आनआन । परी एकेचि देहीचे ॥ २५० ॥
 का शाखा सानिया थोरा । परी आहाति एकाचि तरवरा ।
 बहु रश्मि परी दिनकरा । एकाचे जेवीं ॥ २५१ ॥
 मी जेतुला आघवा । तेंचि तुकें तयाचिया सद्भावा ।
 तरी न करिता पाडवा । भजन जाहलें ॥ २६१ ॥
 अखड सकळ हें सकळामुखीं । सहज अर्पत असे मज एकी ।
 कीं नेणण्यासाठीं मुखीं । न पविजेचि मातें ॥ २६४ ॥ (अ० ९)

२३ जाणीव सांडावी.

एथ जाणीव करी तोचि नेणे । आधिलेपणं मिरवी तेंचि उणें ।
 आम्ही जाहलें ऐसें जो म्हणे । तो काहीच नेणे ॥ ३६८ ॥
 पाहे पा जाणिवेचेनि बळें । कोणी वेदापासूनि असे आगळें ? ।
 कीं शेषाहूनि तोंडाळें । बोलकें आथी ? ॥ ३७० ॥
 तोही आथरुणांतळवटी दडे । येरूं नेतिनेति म्हणोनि बहुडे ।

१ पचभूतें, शब्दस्पर्शादि पंचविषय व इंद्रिये. २ जागा झालेला. ३ ज्ञान-
 यज्ञानें. ४ वेगवेगळे. ५ लहानमोठ्या. ६ प्रमाण, मान. ७ श्रीमती, मोठेपण. ८
 कृतार्थ, मुक्त झालों. ९ अधिक, वरचढ. १० परमात्म्याची शय्या होतो. ११
 हें नव्हे तें नव्हे असें निषेधमुखानें म्हणत वेद मार्गे सरतो.

एथ सनकादिक वेडे । पिसे जाहले ॥ ३७१ ॥
 कर्तितां तापसाची कंडसणी । कवण जवळा ठेविजे शूळपाणी ? ।
 तोही अभिमान सांडूनि पायवैणी । माथा वाहे ॥ ३७२ ॥
 नातरी आथिलेपणे सरिसी । कवण आहे लक्ष्मियेऐसी ? ।
 श्रियेसारिखिया दासी । घरीं जियेतें ॥ ३७३ ॥
 तेही सर्वस्वेंकरूनि सेवा । अभिमान सांडूनि पाडवा ।
 ते पाय धुवावयाचिया दैवा । पात्र जाहली ॥ ३७७ ॥
 म्हणोनि थोरपण पन्हा सांडिजे । एथ व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे ।
 जै जगा वाकुटें होइजे । तै जवळिक माझी ॥ ३७८ ॥ (अ० ९)

२४ ब्रह्म आणि जग यांचें ऐक्य.

हां गा एकाचि देहीं । काय अनारिसे अवयव नाहीं ? ।
 तेवी विचित्र विश्व पाहीं । एकाचि हें ॥ ११९ ॥
 नाना कल्लोळपरपरा । सतती जैसी सागरा ।
 आम्हा आणि चरचरा । सबध तैसा ॥ १२२ ॥
 म्हणोनी वन्दि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचि केवळ ।
 तेवी मी गा सकळ । सबध वाचें ॥ १२३ ॥
 जालेनि जग मी झाके । तरी जगत्वे कोण फाके ? ।
 किलेवरी माणिकें । लोपिजे काई ? ॥ १२४ ॥
 अळकारातें आलें । तरी सोनेपण काई गेलें ? ।
 की कमळ फाकलें । कमळत्वा मुके ? ॥ १२५ ॥
 साग पा धनजया । अवयवीं अवयविया ।
 आन्हादिजे कीं तया । तेंचि रूप ? ॥ १२६ ॥

१ विचार. २ पायाचें तीर्थ, गंगा. ३ पलीकडे, दूर. ४ ज्ञानगर्व, जाणीव. ५ वेगवेगळे. ६ व्यर्थ, मिथ्या. ७ माणिक आपल्याच प्रभेनें काय लोपलें जातें' कीळ=कर्ति, तेज.

विरूढलिया जोंधळा । कणिसाचा निर्बाळा ।
 बेंचळा कीं आगळा । दिसतसे ? ॥ १२७ ॥
 म्हणौनि जग परांतें । साखुनि पाहिजे मातें ।
 तैसा नोहें-उखितें । आघवें मीचि ॥ १२८ ॥ (अ० १४)

२

तरी पार्था परियेसा । मी तब येथ ऐसा ।
 रत्नीं किळावो जैसा । रत्नाचि तो ॥ ३७४ ॥
 बान्हि तेचि ज्वाळ । दळोंचि नांव कमळ ।
 रूख तेचि डाळें । फळादिक ॥ ३७६ ॥
 तैसें विश्व येणें नावें । हें मीचि आघवें ।
 घेई चद्रबिंब सोलावें । नलगे काहीं ! ॥ ३७८ ॥
 घृताचें थिजलेपण । न मोडितां घृतचि जाण ।
 कं नाटिलां काकण । सोनेचि तें ॥ ३७९ ॥
 न उकलितां पट । तंतूचि असे स्पष्ट ।
 न विरवितां घट । मृत्तिका जेवीं ॥ ३८० ॥
 म्हणौनि विश्वपण जावें । मग तै मातें घेयावें ।
 तैसा नव्हे, आघवें । सगटचि मी ॥ ३८१ ॥
 ऐसेनि मातें जाणिजे । ते अव्यभिचारी भक्ति म्हणजे ।
 येथ भेद काहीं देखिजे । तरी व्यभिचार तो ॥ ३८२ ॥ (अ० १४)

३

माझेया विस्तारलेपणाचेनि नांवें । हें जगचि नोहे आघवे ? ।
 जैसें दूध मुरालें स्वभावें । तेंचि दहीं ॥ ६४ ॥

१ कणीसपणानें निवडून आल्याने (निर्बाळा=प्रत्यतर, दाखला) जोंधळ्याचा दाषा नाहीसा झाला कीं बाढला ? २ दूर करून. ३ सकळी मीच आहे. ४ पांढळ्याच कमळ. ५ फाट्या. ६ बिंबावून प्रकाश वेगळा करून पहायला नको. ७ न आटविताही. ८ माझा विस्तार ह्मणजे सारे जग असे नाही काय ?

कां बीजचि जाहलें तरू । अथवा भांगारचि अळंकारू ।
 तैसा मज एकाचा विस्तारू । तें हें जग ॥ ६५ ॥
 हें अव्यक्तपणें धिजलें । तेंचि मग विश्वाकारें वोधिजलें ।
 अमूर्त मूर्तिमय विस्तारलें । त्रैलोक्य जाणे ॥ ६६ ॥
 मी येपरीचा भूतभावन् । परी सर्वभूतांसि अभिन् ।
 जैसी प्रभा आणि भान् । एकचि ते ॥ ८६ ॥
 यालागीं मजपासूनि भुतें । औनें नव्हती हें निरुतें ।
 आणि भूतावेगळिया मातें । कहींच न मनीं हो ॥ ८८ ॥ (अ०९)

२५ आपली विश्वात्मकता.

मी तव सकळदेहीं । असे-येथ भ्राति नाही ।
 आणि तैसेंचि माझ्या ठायीं । सकळ असे ॥ ३९१ ॥
 येन्ही तरी अर्जुना । जो एकवटलिया भावना ।
 सर्वभूतीं अभिन्ना । मातें भजे ॥ ३९३ ॥
 भूताचेनि अनेकपणें । अनेक नोहे अतःकरणें ।
 केवळ एकत्वचि माझें जाणे । सर्वत्र जो ॥ ३९४ ॥
 दीपा आणि प्रकाशा । एकवकीर्चा पाड जैसा ।
 तो माझ्या ठायीं तैसा । मी तयामाजी ॥ ३९६ ॥
 माझें व्यापकपण आघवें । गवसलें तयाचेनि अनुभवें ।
 तरी न म्हणतां स्वभावे । व्यापक जाहला ॥ ४०२ ॥
 सुखदुःखादि वर्में । का शुभाशुभें कर्म ।
 दोनी ऐसी मनोधर्में । नेणेचि तो ॥ ४०५ ॥
 हे समविषमभाव । आणिकही विवित्र जे सर्व ।
 ते मानी जैसे अवयव । आपुले होती ॥ ४०६ ॥

हे एकैक काय सांगावें । जया त्रैलोक्यचि आघवें ।
मी ऐसैं स्वभावें । बोधा आलें ॥ ४०७ ॥
तयाही देह एक कीर आयी । लौकिकी तयातें सुखदुःखी म्हणती ।
परी आह्मातें ऐसी प्रतीती । परब्रह्मचि हा ॥ ४०८ ॥
म्हणोनि आपणपां विश्व देखिजे । आणि आपण विश्व होइजे ।
ऐसैं साम्यचि एक उपासिजे । पांडवा गा ॥ ४०९ ॥
हें तूतें बहुतीं प्रसगी । आम्हीं म्हणों यचिलार्गी ।
जे साम्यांपरौती जगी । प्राप्ति नाही ॥ ४१० ॥ (अ० ६)

२६ ' जीवो ब्रह्मैव नापरः '

१

याकारणें भेदातें । सांडूनि अभेदें चित्तें ।
आपण्यासगट मातें । जाणावें गा ॥ ३८३ ॥
पार्था सोनयाची टीक । सोनयासी लागली देख ।
तैसें आपणपें आणिक । मानावेना ॥ ३८४ ॥
तेज्याचा तेजोनि निघाला । परी तेजींचि असे लागला ।
तया रश्मीऐसा भला । बोंव होआवा ॥ ३८५ ॥
पै परमाणू भूतळी । हिमकण हिमाचळीं ।
मजमाजी न्याहाळी । अह तैसें ॥ ३८६ ॥
हो का तरंग लाहान । परी सिंधूसि नाहीं भिन्न ।
तैसा ईश्वरी मी आन । नोहेचि मा ॥ ३८७ ॥
ऐसेनि बा समरसें । दृष्टी जै उल्लासे ।
ते भक्ति पै ऐसैं । आम्ही म्हणों ॥ ३८८ ॥
आणि ज्ञानाचें चार्गावें । इये दृष्टी मानावें ।

१ समदृष्टीपलीकडे २ लाभ. ३ टिकली. ४ किरण सूर्यापासून निघतें.
५ मीपण. ६ अन्य, भिन्न. ७ फाकते. ८ चागुलपण.

योगाचेंही आघवें । सर्वस्व हें ॥ ३८९ ॥
 सिंधू आणि जलधरा-। मार्जी लागली अखड धारा ।
 तैसी वृत्ति वीरा । प्रवर्ते ते ॥ ३९० ॥
 का कुहेसी^१ आकाशां ।। तोंडी सांदा नाही जैसा ।
 तो परमपुरुषी तैसा । एकवटे गा ॥ ३९१ ॥
 प्रतिबिंबौनि बिंबवरी । प्रभेची जैसी उजैरी ।
 ते सोहवृत्ति अवधारी । तैसी होय ॥ ३९२ ॥
 जैसा सैधवाचा रवौ । सिंधुमाजी पाडवा ।
 विरालेया विरघावा । हेंही ठाके ॥ ३९४ ॥
 माझें पैलपण जाय । भक्त हें ऐलपण ठाय ।
 अनादि ऐक्य जें आहे । तेंचि निर्वडे ॥ ३९६ ॥ (अ० १४)

२

शरीरांचिएवढें । जै आत्मज्ञान वेगळें पडे ।
 तै माझा अश आवडे । थोडेपणें ॥ ३४३ ॥
 समुद्र कां वायुवर्शें । तरंगाकार उल्लसे ।
 तो समुद्राश ऐसा दिसे । सानिवा जेवि ॥ ३४४ ॥
 तेवी जडातें जीवविता । देहअहता उपजविता ।
 मी जीव गमे पाडुमुत्ता । जीवलोकी ॥ ३४५ ॥
 अगा उजपणें निमणे । हें साचचि जें का मानणें ।
 तो जीवलोक मी म्हणे । ससारं हन ॥ ३४७ ॥
 एवविध जीवलोकी । तू मातें ऐसा अवलोकी ।

१ वृत्ति, वृत्तिविषय व वृत्तिलय सर्वच ब्रह्मीं. २ आडाच्या तोंडीं आकाशाचा साधा न देता आतबाहेर आकाशच असतें ३ उत्कर्ष. ४ मिठाचा खडा. ५ माझें मायेच्या पलीकडे असणे व भक्ताचे अलीकडे असणें हें दोनी जाऊन. ६ प्रकटतें ७ शरीर तेंच आपण असें समजणारें. ८ मर्यादि-तपणामुळें. ९ लहानसा १० हाच ससार.

जैसा चंद्र कां उदकीं । उदकातीत ॥ ३४८ ॥
 का काश्मीराचा रात्रा । कुंकुमावरी पाडवा ।
 आणिका गमे लोहिवो । तरी तो नव्हे ॥ ३४९ ॥
 तैसें अनादिपण न मोडे । माझे अक्रियत्व न खडे ।
 परी कर्ता भोक्ता ऐसें आवडे । ते जाण गा भ्राती ॥ ३५० ॥
 ज्ञानाचिये दिठी^१ । मजसी अभिन्नचि तो किरीटी ।
 येर भिन्नपण तें उठी । अज्ञानास्तव ॥ ३३४ ॥ (अ० ५)

२७ ज्ञात्याची साम्यबुद्धि.

तैरी आत्मयोगें आथिला । जो कर्मफळाशीं विटला ।
 तो धर रिघोनि वरिला । शांती जगी ॥ ७१ ॥
 जो जयांकडे वास पाहे । तेउत्ती सुखाची सृष्टि होये ।
 तो म्हणे तेथ राहे । महाबोव ॥ ७२ ॥
 नवद्वारदेहीं । तो असतचि परी नाहीं ।
 करीतचि न करी कांहीं । फळत्यागी ॥ ७५ ॥
 जगाच्या जीवी आहे । परी कवणाचा कहीं नोहे ।
 जगचि हें होये जाये । तो शुद्धीही नेणे ॥ ७९ ॥
 नातरी अंधकाराची वानी । जैसा सूर्य न देखे स्वप्नी ।
 अमृत नायके कानीं । मुल्युकथा ॥ ९१ ॥
 हें असो संतांपि कैसा । चंद्र न स्मरे जैसा ।
 भूर्ती भेद नेणती तैसा । ज्ञानिये ते ॥ ९२ ॥

१ स्फटिकाचा तुकडा २ तांबडा. ३ वाटतें. ४ दृष्टीनें. ५ जो आत्मस-
 गतीनें सुखरूप झाला. ६ शांति त्याच्या घरांत घुसते. ७ तो दृष्टि फेकील
 तिकडे सृष्टि सुखमय होते. ८ इन्द्रियें दश आहेत, तथापि रसना दोर्द्दिकडे
 (कर्मेन्द्रियें व ज्ञानेन्द्रियें) असल्यामुळें नव द्वारेच सांगितली आहेत ९ प्रकार.
 १० उष्णता.

मग हा मंशकु हा गज । कीं श्वेपच हा द्विज ।
 पैलै इतर हा आत्मज । हें उरलें कें ? ॥ ९३ ॥
 नातरी हे धेनु हें श्वान । एक गुरु एक हीन ।
 हें असो कैचें स्वप्न । जागतया ? ॥ ९४ ॥
 एथ भेद तरी कीं देखावा । जरी अहभाव उरला होआवा ।
 तो आधींचि नाही आघवा । आतां विषम काई ? ॥ ९५ ॥
 म्हणोनि सर्वत्र सदा सम । तें आपणचि अद्वय ब्रह्म ।
 हें सपूर्ण जाणें वर्म । समदृष्टीचें ॥ ९६ ॥
 जिहीं विषयसग न सोडिता । इन्द्रियातें न दडिता ।
 परी भोगिली निःसंगता । कामनेविण ॥ ९७ ॥
 जिहीं लोकांचेनि आधारें । लौकिकेंचि व्यापारें ।
 परी साडिलें निदसुरें । लौकिक हें ॥ ९८ ॥
 हें असो पवनाचेनि मेळे । जैसैं जळीचि जळ लोळे ।
 तें आणिकें म्हणती वेगळें । कल्लोळ हे ॥ १०० ॥
 तैसैं नामरूप तयाचें । येव्हवीं ब्रह्मचि तो साचें ।
 मग साम्या आलें जयाचें । सर्वत्र गा ॥ १०१ ॥
 तरी मृगजळाचेनि पूरें । जैसैं न लोटिजे^१ गा गिरिवरें ।
 तैसा शुभाशुभी न विकरे^२ । पातलिया जो ॥ १०३ ॥
 तोचि तो निरुता । समदृष्टि तत्त्वता ।
 हरि म्हणे पाडुसुता । तोचि ब्रह्म ॥ १०४ ॥ (अ० ५)

२८ ज्ञान उमटल्याचीं अठरा लक्षणें.

ज्ञानाचा प्रभाव.

जया ज्ञानाची रिगवणी । अविद्ये उणें आणी ।

१ माशी २ चाडाळ ३ पलीकडचा, दुसरा ४ भेदभाव. ५ अज्ञानात
 डुबलेलें. ६ पर्वत वाहून जात नाहीं. ७ विकार पावत नाहीं. ८ प्रवेश.

जीवा आत्मया बुझावणी । मांडूनि दे ॥ १६८ ॥
 जें इद्रियांचीं द्वारे आडी^१ । प्रवृत्तीचे पाय मोडी ।
 जें दैन्यचि फेडी । मानसाचें ॥ १६९ ॥
 जें ससारातें उन्मूळी । संकल्पपंक प्रक्षाळी ।
 अनावरातें वेंटाळी । ज्ञेयातें जें ॥ १७० ॥
 जयाचेनि उजालें । उघडती बुद्धीचे डोळे ।
 जीव दोंदावरी लोळे । आनंदाचिये ॥ १७१ ॥
 ऐसें जें ज्ञान । पवित्रैकनिधान ।
 जेथ विटाळलें मन । चोख कीजे ॥ १७२ ॥
 मग तेंचि इये शरीरीं । जै आपुला प्रभावो करी ।
 तें इंद्रियांचिया व्यापारीं । डोळाही दिसे ॥ १७३ ॥
 पै वसताचें रिगवणें । झाडांचेनि साजेपणें ।
 जाणिजे, तेविं करणें । सागती ज्ञान ॥ १७४ ॥
 अगा वृक्षासि पाताळीं । जळ सापडे मूळीं ।
 तें शाखाचिये बाहोळीं । वरीही दिसे ॥ १७५ ॥
 नातरी केळी कापूर जाला । जेविं परिमळें जाणों आला ।
 का भिंगारीं दीप ठेविला । बाहेरी फाके ॥ १७६ ॥
 तैसें हृदयींचेनि ज्ञानें । जियें देहीं उमटती चिन्हें ।
 तियें सांगों आतां अवधानें । चांगें अद्भुत ॥ १७७ ॥

१ अमानित्व.

तरी कवणेंही विषयीचें । साम्यं होणें न रुचे ।
 सभावितपणांचें । बोझें जया ॥ १७८ ॥

१ ऐक्य, समजूत २ बद करिते. ३ कल्पनारूपी चिखल (पाप) साफ
 धुवून काढतें ४ आकळण्यास कठिण अशी जी परमात्मवस्तु तिला पोटात घेतें,
 व्यापतें. ५ प्रकाशानें. ६ विषयानें, द्वैतानें. ७ टवटवीतपणामुळें. ८ इद्रिये
 ९ विस्तारावर. १० बरोबरी ११ मोठेपणाचें

आथिलेचि गुण वानितां । मान्यपणें मानितां ।
 योग्यतेचे येतां । आगा रूप ॥ १८६ ॥
 तै गजबजों लागे कैसा । व्याघ्रें रुधैला मृग जैसा ।
 कां बाहीं तरतां वळसा । दाटला जेविं ॥ १८७ ॥
 पार्था तेणें पाडें । सन्मानें जो सांकडे ।
 गरिमेतें आंगाकडे । येवोंचि नेदी ॥ १८८ ॥
 पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कार्णी नायकावी ।
 हा अमुका ऐसा नोहावी । सेचि लोकां ॥ १८९ ॥
 वाचस्पतीचेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे ।
 परी वेडिवेर्माजि दडे । महिमेभेणें ॥ १९१ ॥
 चातुर्य लपवी । महत्व हारवी ।
 पिसेपण मिरवी । आवडोनी ॥ १९२ ॥
 लौकिकाचा उद्वेग । शास्त्रांवरी उबग ।
 उगेपणीं चांग । अथी भर ॥ १९३ ॥
 जगें अवज्ञाचि करावी । सबधीं सोयचि^{११} न धरावी ।
 ऐसी ऐसी जीवी । चाड बहु ॥ १९४ ॥
 माझे असतेपण लोपो । नामरूप हारपो ।
 मज झेंणें वासिपो । भूतजात ॥ १९८ ॥
 किंबहुना ऐसऐसी । चिन्हें जया देखसी ।
 जाण तया ज्ञानेसी । शेजें जाहली ॥ २०१ ॥

२ अदंभित्व.

तरी अदंभित्व ऐसें । लोभियाचें मन जैसें ।

१ असलेलेच. २ घाबरू लागतो ३ आडविला. ४ हातांनीं पोहणारा
 जसा वळशात (भोंव-यात) सापडावा तसा. ५ मोठेपणाला. ६ सय, आठवण.
 ७ बृहस्पतीच्या बरोबरीनें. ८ वेड्यात. ९ वेड. १० मौन धरून राहण्याचीच
 आवड. ११ सगत. १२ न भिवो. १३ शय्या, एकपण.

जीव जावो परी नुंमसे । ठेविला ठावो ॥ २०३ ॥
 तयापरी किरीटी । पडिलाही प्राणसकटीं ।
 परी सुकृत ना प्रकटी । आगें बालें ॥ २०४ ॥
 खंडाणे आला पान्हा । पळवी जेवीं अर्जुना ।
 का लपवी पण्यागना । वडिलपण ॥ २०५ ॥
 आढ्य आतुडे अडवी । मग आढ्यता जेवीं हारवी ।
 नातरी कुळवधू लपवी । अवयवातें ॥ २०६ ॥
 नाना कृषीर्वळ आपुलें । पाघुरवी पेरिलें ।
 तैसें झाकी निपजलें । दानपुण्य ॥ २०७ ॥
 वरिवरी देह न पूजी । लोकातें न रजी ।
 स्वधर्म वाग्ध्वंजीं । बाधो नेणें ॥ २०८ ॥
 परोपकार न बोले । न मिरवी अभ्यासिलें ।
 न शके विकू जोडलें । स्कीतीसींठीं ॥ २०९ ॥
 घरीं दिसे साकडे । देहीची आर्यंती रोड ।
 परी दानीं जया होडें । सुरतरुची ॥ २११ ॥

३ अहिंसा.

कमळावरी भ्रमर । पाय ठेविती हळुवार ।
 कुचबेलें केसर । इया शका ॥ २४८ ॥
 तैसे परमाणुं पा गुतले । जाणूनि जीव सौनुले ।
 तेथ कारुण्यामाजी पाडलें । लपवूनि चाले ॥ २४९ ॥
 ते वाट कृपेची करित । ते दिशाचि स्नेहभरित ।

१ प्रगट करित नाहा. २ देहचेष्टेनें निवा वाचेनें. ३ खडाण ह्या
 लाथाळ, खोब्याळ गाय ४ चोरते. ५ संपन्न मनुष्य वनात सापडला असता.
 ६ शेतकरी. ७ वाचेच्या ध्वजावर, तोंडानें बोलत नाहीं. ८ प्रतिष्ठेसाठीं.
 ९ टचाई. १० थाट ११ स्पर्वा. १२ तनु चुरडेल या भोतिनें. १३ परमाणूत.
 १४ सूक्ष्म जंतु.

जीवातळीं आधरित । आपुला जीव ॥ २५० ॥
 मुगिये मेरु नोलांडवे । मशका सिंधु न तरवे ।
 तैसें भेटलियां न करवे । अतिक्रम ॥ २६० ॥
 स्वयें श्वसणेंचि तें सुकुमार । मुख मोहाचें माहेर ।
 माधुर्या जाहले अंकुर । दर्शन जैसे ॥ २६२ ॥
 पुढा स्नेह पाझरे । माघा चालती अक्षरें ।
 शब्द पाटीं अवतरे । कृपा आधीं ॥ २६३ ॥
 तंव बोलणेंचि नाही । बोलें म्हणे जरी काही ।
 तरी बोल कोणाही । खुपेल का ॥ २६४ ॥
 तरी दुर्वाळी कोणा नोहावी । भवई कवणाची नुचलावी ।
 ऐसा भाव जीवीं । म्हणोनियां । २६७ ॥
 मग प्रार्थिला विपायें । जरी लोभें बोलें जाये ।
 तरी परिसत्या होये । मायबाप ॥ २६८ ॥
 का नादब्रह्मचि मुसे आलें । कीं गगापथ असळलें ।
 पतिव्रते आलें । वार्धक्य जैसे ॥ २६९ ॥
 तैसे साच आणि मवाळ । मिर्तले आणि रसाळ ।
 शब्द जैसे कळोळ । अमृताचे ॥ २७० ॥
 आता चद्रबिंबौनि धारा । निगता नव्हती गोचरां ।
 तरी एकसरा चकोरां । निघती देंदें ॥ २७६ ॥
 तैसे प्राणिया होये । जरी तो कांहीं वांस पाहे ।
 तया अवलोकनाची सोये^{११} । कूर्मीही नेणें ॥ २७७ ॥
 असो मन हें पांडवा । मूळ इद्रियमावां ।

१ उल्लघन, उपमर्द. २ दात. ३ नतर ४ क्लेश ५ उसळलें. ६ मृदु, न खुप-
 णारें. ७ मोजकें. ८ चद्रबिंबापासून. ९ स्पष्ट. १० मार्ग. ११ प्रकार. कूर्मी
 प्रेमदृष्टीने पिलाचें पोषण करिते, तिला स्तन नाहीत.

हेंचि राहाटे आघवा । द्दारीं इहीं ॥ ३०३ ॥
 यालागीं साचोकारें । मनीं अहिंसा थांवें थोरें ।
 जैसी पिकलीं द्रुती आदरें । बोभात निवे ॥ ३०४ ॥
 तैसें दयालु-व आपुलें । मनें हातापाया आणिं ॥
 मग तेथ उपजविलें । अहिंसेतें ॥ ३०५ ॥

४ क्षांति.

त्रिविध मुख्य आघवे । उपद्रवाचे मेळावे ।
 वरि पडिलियां नव्हे । वाकडा जो ॥ ३४४ ॥
 अपेक्षित पावे । तें जेणें तोषें मानावें ।
 अनपेक्षिताहि करवे । तोचि मान ॥ ३४५ ॥
 जो मानापमानातें साहे । सुखदुःख जेथ सामोये ।
 निंदास्तुति नोहे । दुखंड जो ॥ ३४६ ॥
 घेऊनि जळाचे लोट । आलिया नदीनदांचे संघाट ।
 करी वाडें पोट । समुद्र जेवीं ॥ ३५० ॥
 तैसें जयाचिया ठायीं । न साहणें काहींचि नाहीं ।
 आणि साहतसें ऐसेहि । स्मरण नुरे ॥ ३५१ ॥

५ आर्जव (ऋजुत्व, सरळपणा).

तांड पाहुनि प्रकाशु । न करी जेविं चडांशु ।
 जगा येक अवकाशु । आकाश जैसें ॥ ३५६ ॥
 तैसें जयाचें मन । माणुसाप्रती आनआन ।
 नोहे आणि वर्तन । ऐसें पै तें ॥ ३५७ ॥
 जें जगचि सनोळ्ख । जगेसी जुनाट सोयरिक ।
 आपपर हे भार्क । जाणणें नाहीं ॥ ३५८ ॥

१ चांगली बळावली. २ बोभाटा करीत. ३ एकदम कोसळले तरी. ४ सामावते. ५ भग्न, हुताश. ६ समुदाय. ७ मोठे. ८ ओळखीचे. ९ भाषा.

वारियाची वांव । तैसे सरळ भाव ।
 शका आणि हाव । नाहीं जया ॥ ३६० ॥
 फांकलियां इदीवरा । परिवर नाहीं धनुर्धरा ।
 तैसा कोनाकोपरा । नेणेचि जो ॥ ३६२ ॥
 दिठी नोहे भिण्ढी । बोलणें नाहीं सदिग्धी ।
 कवणेसी हीनबुद्धी । राहाटों नेणे ॥ ३६५ ॥
 दाहाही इद्रियें प्रांजळें । निःप्रपचें निर्मळें ।
 पाँचही पालव मोकळे । आठही पाहर ॥ ३६६ ॥
 अमृताची धार । तैसें उज्जू अतर ।
 किंबहुना तो माहेर । या चिन्हाचें ॥ ३६७ ॥

६ आचार्योपासना.

आता सबाह्य आपुलें । जेणें गुरुकुळीं वोपिले ।
 आपणें केलें । भक्तीचें घर ॥ ३७४ ॥
 गुरुगृह जिये देशी । तो देशचि वसे मानसी ।
 विरहिणी का जैसी । वल्लभातें ॥ ३७५ ॥
 तियेकडोनि येतसे वारा । देखोनि धावे सामोरा ।
 आड पडे म्हणे घरा । बीजें कीजो ॥ ३७६ ॥
 म्हणे कै हें बिरडें फिटेल । कै तो स्वामी भेटेल ।
 युगाहूनि वडिल । निमिष मानी ॥ ३७९ ॥
 एकाविये वेळे । गुरु माय करी भावबळें ।
 मग स्तन्यसुखें लोळे । अंकावरी ॥ ३९६ ॥

१ कमळ. २ गुप्तपण. ३ ओशाळी. ४ पंचप्राण. ५ आंत तळमळ, कासा-
 विशी नसते. ६ सरळ. ७ साष्टांग नमस्कार घालून गुरुच्या देशाकडून येणाऱ्या
 वाऱ्याला म्हणतो 'आपण माझ्या घरीं यावे.' बीजें=गमन. ८ ज्या दाव्यानें
 वासरू बाधतात त्या दाव्याची गांठ.

नातरी गा किरीटी । चैतन्यतरुतळवटी ।
 गुरु घेनु आपण पोटी । वत्स होय ॥ ३९७ ॥
 गुरुकृपास्नेहसलिली । आपण होय मासोळी ।
 कोणे एके वेळीं । हेंचि भावी ॥ ३९८ ॥
 गुरुतें पक्षिणी करी । चारा घे चाचूवरी ।
 गुरु तौरु धरी । आपण कास ॥ ४०१ ॥
 श्रीगुरुचे डोळे । अवलोकनें स्नेहाळें ।
 पाहती तिये सकळें । होईन रूपें ॥ ४२८ ॥
 इये शरीराची माती । मेळवीन तिये क्षिती ।
 जेथ श्रीचरण उभे ठाती । श्रीगुरुचे ॥ ४३२ ॥
 जो गुरुदास्यें कृश । जो गुरुप्रेमें सपोष ।
 जो गुरुआज्ञे निवास । आपणाचि ॥ ४४३ ॥
 गुरुसंप्रदायधर्म । तेचि जयाचे वर्णाश्रम ।
 गुरुपरिचर्या नित्यकर्म । जयाचे गा ॥ ४४५ ॥
 गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माता गुरु पिता ।
 जो गुरुसेवेपरता । मार्ग नेणे ॥ ४४६ ॥
 जयाचे वक्त्र । वाहे गुरुनामाचे मंत्र ।
 गुरुवाक्यावाचूनि शास्त्र । हातीं न शिवे ॥ ४४८ ॥
 श्रीगुरुचें द्वार । तें जयाचें सर्वस्व सार ।
 गुरुसेवका सहोदर—। प्रेमें भजे ॥ ४४७ ॥
 शिवैतलें गुरुचरणीं । भलतैसें हो पाणी ।
 तथा तीर्थयात्रे आणी । तीर्थें त्रैलोक्याचीं ॥ ४४९ ॥
 कैवल्यसुखासाठीं । परमाणु घे किरीटी ।
 उधळती पायापाठीं । चालतां जें ॥ ४५१ ॥

७ शौचं (शुचित्व).

म्हणें शुचित्व गा ऐसें । जयापाशीं दिसे ।
 आंगी मन जैसें । कापुराचें ॥ ४६२ ॥
 का रत्नाचें दळेवाडें । जैसें सबाह्य चोखडें ।
 आतबाहेरी एके पाडें । सूर्य जैसा ॥ ४६३ ॥
 बाहेरी कर्म क्षाळला । भीतरीं ज्ञानें उजळला ।
 इहीं दोहीं परी आला । पाखाळा एका ॥ ४६४ ॥
 येन्हवीं तरी पाडुसुता । अतर शुद्ध नसतां ।
 बाहेरीं कर्म तो सर्वथा । विटबू गा ॥ ४६८ ॥
 मृत जैसा शृगारिला । गाढव तीर्थी न्हाणिला ।
 कडु दुधिया माखिला । गुळें जैसा ॥ ४६९ ॥
 यालागीं बाह्य भाग । कर्म धुतला चांग ।
 ज्ञानें फिटला वंग । अतरीचा ॥ ४७४ ॥
 म्हणोनि सद्भाव जीवैगत । बाहेरीं दिसती फाकत ।
 स्फटिकगृहीचे डोलत । दीप जैसे ॥ ४७६ ॥
 पाणियें हिरा न भिजे । आधणीं हरेंळ न शिजे ।
 तैसी विकल्पजातें न लिपिजे । मनोवृत्ती ॥ ४८३ ॥
 तया नांव शुचित्वपण । पार्था गा सपूर्ण ।
 हें देखसी तेथ जाण । ज्ञान असे ॥ ४८४ ॥

८ स्थैर्य.

जातया अभ्रासवें । जैसें आकाश न धावे ।
 भ्रमणचक्रीं न भवे । ध्रुव जैसा ॥ ४८९ ॥
 तैसें देह तरी वरिचिलीकडे । आपुलियापरी हिंडे ।

१ देह व मन, आंतबाहेर. २ आकार, स्वरूप. ३ शुद्धवाला. ४ कलक, कर्मल. ५ आंतील. ६ खडे, पाषण. ७ फिरत नाही. ८ वरच्या बाजूने पाहता.

परी बैसकां न मोडे । मानसीची ॥ ४८६ ॥
 दैन्यदुःखीं न तपे । भयशोकीं न कपे ।
 देहमृत्यू न वासिपे^१ । पातलेनी ॥ ४९३ ॥
 क्षीरार्णवाच्या कल्लोळीं । कप नाहीं मंदराचळीं ।
 आकाश न जळे जाळीं । वणावियाच्या ॥ ४९८ ॥
 तैशा आल्या गेल्या उर्मी । नव्हे गजबज मनोधर्मी ॥
 किंबहुना वैर्यक्षमी । कल्पातीही ॥ ४९९ ॥

९. आत्मविनिग्रह.

एकलौतिया^१ बाळका- । वरी पडोनि ठाके अंबिका ।
 मधुविषयीं मधुमक्षिका । लोभिणी जैसी ॥ ५०३ ॥
 अर्जुना जो यापरी । अतःकरण जतन करी ।
 नेदी उभें ठाकीं द्वारीं । दद्रियाच्या ॥ ५०४ ॥

१०. वैराग्य.

वमिलिया अन्ना । लाळ न घोटी जेविं रसना ।
 आग न सूये आलिंगना । प्रेताचिया ॥ ५१४ ॥
 अर्जुना तेणें पाडें । जयासी विषयवार्ता नावडे ।
 नेदी इंद्रियांचेंनि तोंडें । काहींच जावों ॥ ५१७ ॥
 नारांचाचीं आंथरणें । पूयपकीं लोळणें ।
 तैसें लेखी भोगणें । ऐहिकींचें ॥ ५२१ ॥
 तें हें विषयवैराग्य । आत्मलाभाचें भाग्य ।
 येणें ब्रह्मानंदा योग्य । होती जीव ॥ ५२२ ॥

११. अनहंकार.

हें कर्म मियां केलें । कीं हें माझेनि आदरिलें सिद्धी गेलें ।

ऐसें नाहीं ठेविलें । वासनेमार्जी ॥ ५२७ ॥
 श्रुति स्वभावता बोले । गंगा काजेवीण चाले ।
 तैसें अवष्टंभहीन भलें । वर्तणें ज्याचें ॥ ५२९ ॥

१२ जन्मजरादिस्मरण.

जन्मजरामृत्युदुःखें । व्याधिवार्धक्यकैलुषें ।
 तियें आगा न येतां देखे । दुखनि जो ॥ ५३६ ॥

१३ अनासक्ति.

तरी जो देहावरी । उदास ऐसियापरी ।
 उखितौ जैसा बिढारीं । बैसला आहे ॥ ५९४ ॥
 का वृक्षाची साउली । वाटे जातां मिनली ।
 घरावरी तेतुली । आस्था नाहीं ॥ ५९५ ॥
 आणि प्रजा जे जाली । तियें वस्तिकरें आलीं ।
 का गोर्खें बैसलीं । वृक्षातळीं ॥ ५९७ ॥
 जो संपत्तिमाजी असता । ऐसा गमे पाडुसुता ।
 जैसा कां वाटे जातां । साक्षी ठेविला ॥ ५९८ ॥
 येरव्ही दारागृहपुत्रीं । नाहीं जया मैत्री ।
 तो जाण पा धात्री । ज्ञानासी गा ॥ ६०० ॥

१४ समचित्तता.

महासिंधु जैसें । ग्रीष्मवर्ष सरिसे ।
 इष्टानिष्ट तैसे । जयाच्या ठायी ॥ ६०१ ॥
 का तिन्ही काळ होता । त्रिधा नव्हे सविता ।
 तैसा सुखदुःखीं चित्ता । भेद नाहीं ॥ ६०२ ॥

१ निरहकार. २ रोग, जरा व पातकें. ३ वाटसरू, पाहुणा. ४ पोरेंगळें.
 ५ पांथस्थ. ६ गुरें ७ स्थान, जन्मभूमि. ८ उन्हाळा व पावसाळा हे सागराला
 सारखेच.

१५ एकनिष्ठ भक्ति.

शरीरवाचामानस । पियाली कृतनिश्चयाचा कोश ।
 एक मीवाचूनि वास । न पाहती आन ॥ ६०५ ॥
 मिळोनि मिळतचि असे । समुद्रीं गगाजळ जैसें ।
 मी होऊनि मज तैसें । सर्वस्वें भजती ॥ ६०८ ॥

१६ एकांतवासाची आवड.

तीर्थें धौतें तटें । तपोवनें चोखटें ।
 आवडती कपाटें । वसवू जया ॥ ६१२ ॥
 शैलकक्षाचीं कुहरें । जळाशयपरिसरें ।
 अधिष्ठी जो आदरें । नगरा नये ॥ ६१३ ॥
 बहु एकांतवरी प्रीती । जया जनपंदाची खती ।
 जाण मनुष्याकारें मूर्ती । ज्ञानाची तो ॥ ६१४ ॥

१७ अध्यात्मज्ञान.

तरी परमात्मा ऐसैं । जें एक वस्तु असे ।
 तें जया दिसे । ज्ञानास्तव ॥ ६१६ ॥
 तें एकवाचूनि आनैं । जियें भवस्वर्गादि ज्ञाने ।
 तें अज्ञान ऐसा मनैं । निश्चय केला ॥ ६१७ ॥
 ज्ञानजातां करी । आवर्वेचि एकीकडे सारी ।
 मग मनबुद्धि मोहरी । अध्यात्मज्ञानी ॥ ६२० ॥

१८ तत्त्वज्ञानार्थदर्शन.

म्हणोनि ज्ञान जेतुलें दावी । तेतुली वस्तुचि आववी ।
 तें देखें ऐसी व्हावी । बुद्धि चोख ॥ ६२९ ॥
 पै ज्ञानाचिये प्रभेसवें । जयाची मती ज्ञेयी पावे ।

१ शपथ घेतली आहे. २ पवित्र ३ गुहा. ४ पर्वतांच्या बगलेतील गुहा.
 ५ वसवितो. ६ लोकांच्या गलबल्याचा कंटाळा. ७ ससार व स्वर्ग
 यासबधाचीं ज्ञानें. ८ मार्गाला लावतो.

तोहात धरणिआ शिवे । परतत्वातें ॥ ६३२ ॥

उपसंहार.

एव इये अठरा । ज्ञानलक्षणें अवधारा ।

श्रीकृष्णें धनुर्वरा । निरूपिलीं ॥ ६५० ॥

करतळावरी वाटोळा । डोलत देखिजे आवळा ।

तैसें ज्ञान आम्हीं डोळा । दाविलें तुज ॥ ६५३ ॥

२९ स्थितप्रज्ञाचीं लक्षणें.

म्हणे अर्जुना परियेसी । जो हा अभिलाप प्रौढ मानसीं ।

तो अतरौय स्वसुखेंसीं करीत असे ॥ २९१ ॥

जो सर्वदा नित्यतृप्त । अतःकरणभरित ।

परी विषयामाजीं पतित । जेणे सगें कीजे ॥ २९२ ॥

तो काम सर्वथा जाये । जयाचें आत्मसतोषीं मन राहे ।

तोचि स्थितप्रज्ञ होये । पुरुष जाणें ॥ २९३ ॥

नाना दुःखी प्राप्तीं । जया उद्वेग नाहीं चित्तीं ।

आणि सुखाचिया आर्तीं । अडपैचिजेना ॥ २९४ ॥

अर्जुना तयाच्या ठायीं । कामक्रोध सहजें नाही ।

आणि भयातें नेणे कहीं । परिपूर्ण तो ॥ २९५ ॥

ऐसा जो निरवधी । तो जाण पा स्थिरबुद्धी ।

जो निरसूनि उपोवी । भेदरहित ॥ २९६ ॥

जो सर्वत्र सदा सरिसा । परिपूर्ण चद्र का जैसा ।

अधमोत्तम प्रकाशा- । माजी न म्हणे ॥ २९७ ॥

ऐसी अनवच्छिन्न समता । भूतमात्रीं सदयता ।

आणि पालट नाहीं चित्ता । कवणे वेळे ॥ २९८ ॥

१ हातोहात ब्रह्माला झोबतो २ काम, इच्छा, वासना. ३ अडपळ. ४ सुखाच्या इच्छेत अडकून पडत नाही ५ कामनेचा विटाळ दूर करून. ६ उच्च व निचि सर्वांना सारखाच प्रकाश देतो. ७ अखंड.

गोमटें कांहीं पावे । तरी सतोषें तेणें नांभिभवे ।
 जो ओखटेनि नागवे । विषादासी ॥ २९९ ॥
 ऐसा हरिखशोकरहितै । जो आत्मबोधभरित ।
 तो जाण पां प्रज्ञायुक्त । धनुर्धरा ॥ ३०० ॥
 का कूर्म जियापरी । उवाइला अवेव पसरी ।
 नातरी इच्छावशें आवरी । आपुले आपण ॥ ३०१ ॥
 तैसीं इद्रियें आपैतीं । जयाचें म्हणितलें करिती ।
 तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पावली असे ॥ ३०२ ॥
 अर्जुना आणिकही एक । सागेन ऐकें कवचित्क ।
 जे विषयातें साधक । त्यजिती निर्यमें ॥ ३०३ ॥
 श्रोत्रादि इद्रियें आवरिती । परी रसने नियम न करिती ।
 ते सहस्रधा कवळिंजती । विषयीं इहीं ॥ ३०४ ॥
 जैसी वरिवरी पालवी खुडिजे । आणि मुळी उदक घालिजे ।
 तरी कैसेनि नाश निपजे । तया वृक्षा ॥ ३०५ ॥
 तो उदकाचेनि बळें अधिकें । जैसा आडवेनि आगें फांके ।
 तैसा मानसीं विषय पोखे । रसनाद्वारें ॥ ३०६ ॥
 येरा इद्रियां विषय तुटे । तैसा नियमू न ये रस हटें ।
 जे जीवैनचि हें न घटे । येणेंविण ॥ ३०७ ॥
 मग अर्जुना स्वभावें । ऐसियाही नियमातें पावे ।
 जे का परब्रह्म अनुभवें । होऊनि जाइजे ॥ ३०८ ॥

१ बाह्यला जात नाही. २ सापडत नाही. ३ हर्षही नाही व शोक-खेदही नाही असा ४ आनंदला म्हणजे कासव शरीर पसरतो. ५ स्वाधीन, वश. ६ म्हटलेलें करतात, ताब्यात राहतात. ७ कौतुक, आश्चर्य. ८ नियमन, दमन करून. ९ रसना स्वाधीन न ठेवणाऱ्या पुरुषाना विषय हजार वाटानीं येऊन दनि करितात. १० आडवा फुटतो, फोपावतो ११ त्याशिवाय जीवितच चालत नाही.

ते शरीरभाव नासती । इंद्रियें विषय विसरती ।
ज सोहंभावप्रतीती । प्रगट होय ॥ ३०९ ॥
म्हणोनि आइकें अर्जुना । जैसा विस्फुलिंग लागे इंधना ।
मग तौ प्रौढ जालिया त्रिभुवना । पुरों शके ॥ ३२९ ॥
तैसें विषयाचें ध्यान । जरी विपायें वाहे मन ।
तरी येसणें हें पतन । गिंवसीत पावे ॥ ३३० ॥

*

*

*

म्हणोनि विषय आघवे । सर्वथा मनौनि सांडावे ।
मग रागद्वेष स्वभावे । नाशतील ॥ ३३१ ॥
पार्था आणिकही एक । जरी नाशले हे रागद्वेष ।
तैरी इद्रिया विषयीं बाधक । रमता नाही ॥ ३३२ ॥
जैसा सूर्य आकाशगत । रश्मिकरें जगार्ते स्पर्शत ।
तरी सगदोषें काय लिपत । तेथीचेनि ? ॥ ३३३ ॥
तैसा इद्रियार्थी उदासीन । आत्मस्सेचि निर्भिन्न ।
जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ॥ ३३४ ॥
तरी विषयातही कांही । आपणपेंवाचूनि नाही ।
मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा ! ॥ ३३५ ॥
ऐसा आपणचि केवळ । होऊनि असे निखिल ।
तयाची प्रज्ञा अचळ । निभ्रात मानीं ॥ ३३७ ॥
देखें अखडित प्रसन्नता । आर्थी जेथ चित्ता ।

१ मीच ब्रह्म अशी प्रतीति. २ ठिणगी. ३ कदाचित्, चुकून ४ एवढें मोठें.
५ मनांतूनच विषय काढून टाकावेत. ६ मग इंद्रियें विषयात रमली तरी
विषयाची बाधा होत नाही. ७ आत्मसुखाने स्थिर झालेला. ८ आत्मस्वरूपा-
वाचून विषयांतही वेगळें काहीं नाही. तुकोबानी याच अर्थाने 'विषय तो
त्याचा झाला नारायण' असे म्हटले आहे. ९ सर्व, केवळ.

तेथ रिगें नहीं समस्ता । संसारदुःखां ॥ ३३८ ॥
 जैसा अमृताचा निझर । प्रसवे जयाचा जठर ।
 तया क्षुवेतृषेचा अडदर । कांहींचि नाही ॥ ३३९ ॥
 तैसें हृदय प्रसन्न होये । तरी दुःख कैचें कै आहे ।
 तेथ आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपी ॥ ३४० ॥
 जैसा निर्वातीचा दीप । सर्वथा नेणे कप ।
 तैसा स्थिरबुद्धि स्वस्वरूप । योगयुक्त ॥ ३४१ ॥
 म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें । तेचि सर्वस्व दुःखाचें ।
 याकारणें इंद्रियाचें । दमन कीजे ॥ ३४७ ॥
 इंद्रियें जें जें म्हणती । तें तेंचि जे पुरुष करिती ।
 ते तरलेचि न तरती । विषयसिंधु ॥ ३४८ ॥
 देखें कूर्म जियापरी । उवाइला अवयव पसरी ।
 नातरी इच्छावशें आवरी । आर्पणपेंचि ॥ ३५२ ॥
 तैसीं इंद्रियें आपैती होती । जयाचें म्हणितलें करिती ।
 तयाची प्रज्ञा जाण स्थिती । पातली असे ॥ ३५३ ॥

*

*

*

*

आता आणिक एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह ।
 अर्जुना तुज सांगेन । परिस पा ॥ ३५४ ॥
 देखें भूतजात निदेलें । तेथेंचि जया पाहलें ।
 आणि जीव जेथ चेइले । तेथ निद्रित जो ॥ ३५५ ॥

१ प्रवेश करणे, शिरणे. २ झरा. ३ भय पीडा. ४ निवाऱ्याच्या जागेतला.
 ५ मनोजय न करणे, मनाचें नियमन न करणे. ६ सिद्ध पदाला पोचलेला
 पुरुषही जर इंद्रियाचे लाड करील. ७ प्रसन्न झाला, खुशीत आला. ८ आपण
 स्वतःच. ९ वश, स्वाधीन. १० प्राणिमात्र जेथे (आत्मस्वरूपी) निजले आहेत
 तेथे याचें उजाडणें (पाहले) व जीव जेथे जागे होतात (चेइले) तेथे
 (निद्रित किंवा वेष्टाविष्टी) हा निजलेला.

तोचि तो निरुपाधि । अर्जुना तो स्थिरबुद्धि ।
तोचि जाणें निरवधि । मुनीश्वर ॥ ३५६ ॥
पार्था आणीकही परी । तो जाणों येईल अवधारीं ।
जैसी अक्षोभता सागरीं । अखडित ॥ ३५७ ॥
जन्ही सरितावोघ समस्त । परिपूर्ण होऊनि मिळत ।
तन्ही अधिक नोहे ईषत । मर्यादा न साडीं ॥ ३५८ ॥
नातरी ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोषूनि जाती समस्ता ।
परी न्यून नव्हे पार्था । समुद्र जैसा ॥ ३५९ ॥
तैसा प्राप्तीं ऋद्धि सिद्धि । तयासि क्षोभ नाही बुद्धी ।
आणि न पवता न बावी । अधृति तयातें ॥ ३६० ॥
जो आपुलेनि नागरपणें । इंद्रभुवनातें पावळें म्हणे ।
तो केवीं रजे पौलवणें । भिलांचेनि ॥ ३६३ ॥
जो अमृतातें ठीं ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी ।
तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि ॥ ३६४ ॥
पार्था नवल हें पाहीं । जेथ स्वर्गसुखा लेखणीं नाही ।
तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्राकृता होती ॥ ३६५ ॥
ऐसा आत्मबोवें तोषला । जो परमानंदें पोखला ।
तोचि स्थिरप्रज्ञ भला । वोळख तू ॥ ३६६ ॥
तो अहकारातें दवडुनी । सकळ काम साडुनी ।
विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजी ॥ ३६७ ॥ (अ० २)

१ किंचित् मात्र. २ चचलपणा. ३ ऐश्वर्यानें. ४ क्षुद्र. ५ भिकार पालानें.
६ खोडी, उणेपणा. ७ पर्वा. ८ क्षुल्लक. ९ पुष्ट झाला.
ज्ञा. प्र...१२

४ भक्तियोग.

१ दुस्तर मायानदी.

आतां महदादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया ।
मी होइजे हें आया । कैसेनि ये ॥ ६८ ॥
जिये ब्रह्माचळ्यांचा आधाडा । पहिल्या सकल्पजलाचा उभडों ।
सर्वेचि महाभूतांचा बुडबुडा । सानों आला ॥ ६९ ॥
जे सृष्टिविस्ताराचेनि बोधें । चढत काळकैलनेचेनि वेगें ।
प्रवृत्तिनिवृत्तीची तुगें । तटें साडी ॥ ७० ॥
जे गुणघर्नाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें ।
घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ॥ ७१ ॥
द्वेषान्या आवर्तीं दाटत । मत्सराचे वळसे पडत ।
माजी प्रमदादि तळपत । महामीन ॥ ७२ ॥
जेथ प्रपचाची वळणें । कर्माकर्मांचीं बोभणें ।
वरी तरताती वोसणें । सुखदुःखांची ॥ ७३ ॥
रतीचिर्यो बेटा । आदळती कामाचिया लाटा ।
जेथै जीवफेनसधाटा । सैव दिसे ॥ ७४ ॥

१ प्रतांतीस २ उच ब्रह्मपर्वताच्या ३ अर्वकडा, मध्यभागावर. ४ 'एकोहं बहु स्याम्' हा सकल्प त्याचा उगम, झरा. ५ लहानसा. ६ कलागतीच्या. ७ प्रपच व मोक्ष याचे उच तट ओलाडून चालली आहे. ८ सत्व-रज-तम हे गुणरूपी मेघ. ९ यमनियमांचीं नगरें बुडवून टाकीत. १० भोंवत्यात. ११ वळणें, वाकणें. १२ प्रमादादि मोठे मासे. १३ वेग, पूर १४ पुरातलीं लाकडे, केर. कचरा. १५ विषयवासनेच्या. १६ जीवरूप फेसाचे डोंगर.

अहंकाराचिया चळिया । वरी मदत्रयांचिया उकळिया ।
 जेथ त्रिषयोर्मीच्या आकळिया । उल्लाळें घेती ॥ ७५ ॥
 उदयास्ताचे लोंढे । पाडित जन्ममरणाचें चोंढे ।
 जेथ पाचभौतिक बुडबुडे । होती जाती ॥ ७६ ॥
 समोहविभ्रम मासे । गिळिताति घैर्याचीं ओंमिषें ।
 तेथ देव्हडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ॥ ७७ ॥
 भ्रातीचेनि खड्डुळें । रेवळें आस्थेचें अवगोळें ।
 रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्ग गाजे ॥ ७८ ॥
 तमाचे धारंसे गड । सत्वाचें स्थिरपण जाड ।
 किंबहुना हे दुवाडें । मायानदी ॥ ७९ ॥
 पै पुनरावृत्तीचेनि उंभडें । झळबैती सत्यलोकीचे हुडे^{१४} ।
 धोंयें गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे ॥ ८० ॥
 तया पाणियाचेनि वहिलेपणें^{१५} । अझुनी न धरती बोभणें ।
 ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेल गा ॥ ८१ ॥

*

*

*

येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो ।
 तो तो अपावो । होय तें ऐक ॥ ८२ ॥
 एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचे नाही ।
 एक जाणिवेचे डोहीं । गर्वेचि गिळिले ॥ ८३ ॥
 एकी वेदत्रयाचिया सागडी । घेतल्या अहमावाचिया धोंडी ।

१ लाटा, ओघ. २ विद्या, वैभव व शरीरबळ हे तीन मद ३ उंचवळतात.
 ४ उंचवटे व खळगे. ५ मांसपिंड. ६ वाकडे. ७ गळूळ पाण्यानें. ८ रुतलें. ९
 गाळांत. १० मोठालें प्रवाह ११ तरून जाण्यास कठिण, दुस्तर १२ पुराणें. १३
 खचतात. १४ बुरुज. १५ आघातानें. १६ प्रवाहानें, वाहण्याने. १७ वेग, वेग
 वाढतच आहे. १८ स्वतःच्या शङ्कापणाच्या बळावर १९ ज्ञानाच्या घमें-
 डीच्या डोहात.

ते मदमीनान्या तोंडी । सगळेचि गेले ॥ ८४ ॥
 एकीं वयसेचें जाड बांधलें । मग मन्मथाचिये कांसे लागले ।
 ते विषयमगरीं साडिले । चघळूनिया ॥ ८५ ॥
 आता बार्धक्याच्या तरगा- । माजी मतिभ्रशाचा जर्गंगा ।
 तेणें कवळिजैताति पै गा । चहूकडे ॥ ८६ ॥
 आणि शोकाचा कडा उपडत । क्रोधान्या आवर्ती दाटत ।
 आपदागिधी चुबिजत । उधवळोठायी ॥ ८७ ॥
 मग दुःखाचेनि बरबटें बोर्बले । पाठी मरणाचे रेवे रेवळे ।
 ऐसे कामाचे कांसे लागले । ते गेले वाया ॥ ८८ ॥
 एकी यजनक्रियेची पेटी । बाधोनि घातली पोटी ।
 ते स्वर्गसुखान्या कर्पाटी । शिरकोनि ठेले ॥ ८९ ॥
 पृक्कीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा ।-केला कर्मबांदांचा भरवंसा ।
 परी ते पाडिले वळसा । विविनिषेधान्या ॥ ९० ॥
 जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तांगा न लगे ।
 बरी कांहीं तरों ये योगें । तरी त्रिपायें तो ॥ ९१ ॥
 ऐसे तरी जीवाचिये आगवैणें । इये मायानदीचें तरणें ।
 हें कासयासारखें बोलणें । म्हणावें पा ॥ ९२ ॥
 जरी अपथ्यशीळा व्याधी । नाकळे साधूसि दुर्जनाची बुद्धी ।
 कीं रैंगी सांडी सिद्धी । आली साती ॥ ९३ ॥
 जरी चोरा सभा दाटे । अथवा मीना गळ घोटे ।

१ वयाच्या बळावर कवर बांधली. २ जालें. ३ वेढले जातात. ४ बर डोकें काढतांच (उधवणें = वर करणें), आपत्तिरूढ गिधाडाकडून टोंचले जातात. ५ चिखलानें. ६ भरले. ७ बाळूत रुतले (रेव=वाळू). ८ कपारींत; भगदाडात. ९ अडकून पडले. १० नित्यनैमित्तिक कर्मांचा अथवा कर्मरूप बाहूचा. ११ दोर. १२ विरळा. १३ अगबळानें. १४ विषयी पुरुषाला ऐश्वर्य प्राप्त झालें असता (सांती) तो तें जसें टाकणार नाही.

नातरी भेडा उलटे । त्रिंसी जरी ॥ ९४ ॥
 पाडस वागुर कराडी । का मुंगी मेरु बोलांडी ।
 तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव ! ॥ ९५ ॥
 म्हणऊन गा पांडुसुता । जैसी सैकामा न जिणवेचि वनिता ।
 तेवी मायामय हे सरिता । न तरवे जीवां ॥ ९६ ॥

*

५

*

येथ एकचि लीलां तरले । जे सर्वभावं मज भजले ।
 तयां ऐलीचं थडी सरलें । मायाजळ ! ॥ ९७ ॥
 जया सद्गुरुतारु फुडें । जे अनुभवाचे कासे गाढे ।
 जया आत्मनिवेदन तराडें । आकळलें ॥ ९८ ॥
 जे अहंभावाचे बोझें साडूनि । विकल्पाचिया झुळका चुकाउनि ।
 अनुरागाचा निरुता होउनी । पाणिढाळें ॥ ९९ ॥
 जया ऐक्योचर्या उतारा । बोधाचा जोडला तीरा ।
 मग निवृत्तीचिया पैलतीरा । झेंपवले जे ॥ १०० ॥
 ते उपरंतीच्या वावी सेलत । सोहभावाचेनि थावं पेलत ।
 मग निघाले अर्नकळित । निवृत्तिंतंटी ॥ १०१ ॥
 येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले ।
 परी ऐसे भक्त विर्पाडले । बहुवस नाही ॥ १०२ ॥ (अ० ७)

२ ईश्वरभजनावचून उपायच नाही.

यालागी शतजर्जर नावे । रिगोनि केविं निश्चित होआवें ? ।

१ भेकडाला २ पिशाच. ३ हरणाचे पाडस जर जाळें कुरतडील. ४ परतीर.
 ५ विषयी पुरुषाला स्त्री जशी जिंकवत नाहीं. ६ आनायासें, सहज. ७ अली-
 कडच्या तराला. ८ ताफा. ९ आसक्तीचा. १० पायउतार ११ जीव व परमात्मा
 यांचे ऐक्य हाच उतार. १२ सागड. १३ उब्या टाकीत गेले. १४ वैराग्याचे
 हात टाकीत. १५ तोच मी अशा अभेदपणाच्या बळावर पोहत. १६ क्लेशरहित.
 १७ मुक्तिटावर. १८ विरळ.

कैसेंनि उघडिया असावें । शस्त्रवर्षी ? ॥ ४९० ॥
 अगावरी पडता पाषाण । न सुवावें कैवि वोडणें ।
 रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखेंदसी ? ॥ ४९१ ॥
 जेथ चहुकडे जळत तणवा । तेथून न निगिजे केवि पांडवा ? ।
 तेवि लोकां येऊनि सोपद्रवा । केवि न भजिजे मातें ॥ ४९२ ॥
 अगा मातें न भजावयालागी । कवण बळ पा आपुलिया अंगी ।
 काई घरी की भोगी । निश्चिती केली ? ॥ ४९३ ॥
 नातरी विद्या की वयसा । यया प्राणियांसी हा ऐसा ।
 मज न भजता भरवसा । सुखाचा कोण ? ॥ ४९४ ॥
 आता सुखेंसी जीविता । कैची ग्राहिकी कीजेल पडुसुता ।
 काय राखेंडी फुकिता । दीप लागे ? ॥ ४९७ ॥
 अगा विपाचे कादे वाटुनी । जो रस घेईजे पिळुनी ।
 तया नाव अमृत ठेउनि । जैसें अमर होणें ॥ ४९८ ॥
 तेवि विषयाचें जें मुख । तें केवळ परम दुःख ।
 परि काय कीजे मूर्ख । न सेविता न सरे ॥ ४९९ ॥
 म्हणोनि मृत्युलोकी सुखाची कहाणी । ऐकिजेल कवणाचिये श्रवणी ।
 कैची सुखनिद्रा आथरुणी । इगळान्या ॥ ५०१ ॥
 ऐसी लोकीची जिये नादणुक । तेथ जन्मले आथि जे लोक ।
 तयाचिये निश्चितीचें कौतुक । दिसत असे ! ॥ ५०७ ॥
 जव जव बाळ बळिया वाढे । तव तव भोजें नाचती कोडे ।
 आयुष्य निमालें आतुलियेकडे । ते ग्लानीचि नाही ॥ ५११ ॥
 जन्मलिया दिवसदिवसें । हो लागे काळाचियाचि ऐसें ।
 की वार्ढती करिती उल्हासें । उभावती गुढिया ॥ ५१२ ॥

अगा ! मर हा बोल न साहती । आणि मेलिया तरी रडती ।
 परि असतें जात न गाणिती । गहिंसपणें ॥ ५१३ ॥
 दर्दुर सापें गिळिजतु आहे उभा । कीं तो मासिया वेंटाळी जिभा ।
 तैसें प्राणिये कवणें लोभा । वाढविती तृष्णा ? ॥ ५१४ ॥
 अहा कटकटा हें वोखटें । इये मृत्युलोकीचें उफराटें ।
 येथ अर्जुना जरी अबचटें । जन्मलासि तूं ॥ ५१५ ॥
 तरि झडझडोनि वायिलौ निघ । इये भक्तीचिये वाटा लाग ।
 जिया पावसी अव्यग । निजधाम माझें ॥ ५१६ ॥ (अ० ९)

३ चतुर्विध भक्त.

१

तो पहिला आर्त म्हाणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे ।
 तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ॥ १०९ ॥
 आर्त तो आर्तांचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागी भजे ।
 तिजेचि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ॥ ११० ॥
 मग चौथियाच्या ठार्थी । कांहींच करणें नाहीं ।
 म्हणोनि भक्त एक पाहीं । ज्ञानिया जो ॥ १११ ॥
 तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाचें कडवसे ।
 मग मीचि जाहला समरसें । आणि भक्तही तेवीचि ॥ ११२ ॥
 शरीरी हन कर्म । तो भक्त ऐसा गमे ।
 परी अतरप्रतीति धर्म । मीचि जाहला ॥ ११६ ॥
 म्हणोनि आपुलाच्या हिताचेनि लोभें । मज आवडे तोही भक्त झोंबे ।
 परी मीचि करी वाल्भें । ऐसा ज्ञानिया येक ॥ ११९ ॥
 पाहें पां दुभतेयाचिया आशा । जग धेनूसि करितसे फांसा ।

१ मूर्खपणें. २ दैवयोगानें. ३ वेगळा. ४ दुःखनिवारणार्थ भजणारा.
 ५ द्वैताचा अधिकार. ६ वल्लभ, प्रिय.

परी दोरेंवीण कैसा । वत्साचा बळी ! ॥ १२० ॥
 कां जें तनुमनप्राणें । तें आणिक काहीच नेणे ।
 देखतसातें म्हणे । हे माय माझी ! ॥ १२१ ॥
 तें येणेंमानें अनन्यगती । म्हणऊनि धेनूही तैसीच प्रीती ।
 तयालागीं लक्ष्मीपती । बोलिले साचें ॥ १२२ ॥
 अंतःकरणकुहरी जन्मली । जयाची प्रतीतिगगा मज मीनली ।
 तो मी हे काय बोली । फार करू ॥ १२५ ॥
 एव्हवी ज्ञानिया जो म्हणिजे । तो चैतन्याचि केवळ माझें ।
 हें न म्हणावें परी काय कीजे । न बोलणें बोलों ॥ १२६ ॥ (अ०७)

२

हा सहज माझा । प्रकाश जो कपिध्वजा ।
 तो भक्ति या वोडा । बोलिजे गा ॥ १११७ ॥
 म्हणोनि आर्तान्या ठायी । हे आर्ति होऊनि पाही ।
 अपेक्षणीय जें काही । तें मीचि केला ॥ १११८ ॥
 जिज्ञासूपुढां वीरेशा । हेचि होऊनि जिज्ञासा ।
 मी का जिज्ञास्युं ऐसा । दाखविला ॥ १११९ ॥
 होचि होऊनि अर्थना । मीचि माझ्या अर्थां अर्जुना ।
 करूनि अर्थाभिधानां । आणी मातें ॥ ११२० ॥
 एवं घेऊनि अज्ञानातें । माझी भक्ति जे हे वर्ते ।
 ते दावी मज द्रष्ट्यातें । दृष्य करूनी ॥ ११२१ ॥
 तें अज्ञान आतां फिटलें । माझें द्रष्टृत्व मज भेटलें ।
 निजबिंबीं एकवटलें । प्रतिबिंब जैसें ॥ ११२५ ॥

१ पाहतांच. २ अतःकरणरूप गुहेत जन्मलेली त्याची स्वानुभवगगा मला मिळाली. ३ रीतीने. ४ इच्छित. ५ ज्ञानाचा त्रिषय. ६ अभ्यर्थनीय विषय ७ अर्थ या नावाला.

कां पूर्णिमेआधी कायी । चद्र सावयव नाही ? ।

परी तिये दिवशीं भेटे पाहीं । पूर्णता तया ॥ ११२७ ॥

म्हणोनि दृश्यपथा—। अतीत माझा पार्था ।

भक्तियोग चौथा । म्हणितला गा ॥ ११२८ ॥

इया ज्ञानभक्ती सहज । भक्त एकवटला मज ।

तो मीचि केवळ हें तुज । श्रुंतही आहे ॥ ११२९ ॥ (अ० १८)

४ वेडे माझा व्यापकपणा न ओळखतां मला भजतात !

तैसें न करिती प्राणिये । वाया आपुल्या हिती वाणिये ।

जे पोंहताति पाणिये । तळहातीचेनि ॥ १५१ ॥

अमृताच्या सागरी बुडिजे । मग तोंडा का वज्रमिठी^३ पाडिजे ।

आणि मनीं तरी आठविजे । यिहॅरोदकातें ! ॥ १५२ ॥

हें ऐसें कासया करावें । जे अमृतीही रिगोनि मरावें ।

तें सुखें अमृत होऊनि का नसावें । अमृतामाजी ? ॥ १५३ ॥

तैसा फळहेतूचा पाजरौ । साडूनिया धनुर्धरा ।

का प्रीतीतिपाखी चिदबरा । गोसाविया नोहावे ? ॥ १५४ ॥

जेय उचावलेनि पत्राडें । सुखाचा पैसार जोडे ।

आपुलेनि सुरवाडे । उडों ये ऐसा ॥ १५५ ॥

तया उमैपा माप का सुवावें ? मज अव्यक्ता व्यक्त का मानावें ?

सिद्ध असता का निर्मावें । सावनवरी ? ॥ १५६ ॥ (अ० ७)

५ भक्तांचा अभ्यासयोग.

डोळा जें देखावें । का कानी हन ऐकावें ।

१ 'ज्ञानी त्वात्मै न केवलम्.' वर १२६ ओवी पहा. २ हिताची हानी करून घेतात. ३ घट्ट मिटून धरणे ४ डबक्यातले घाण पाणी ५ पिंजरा, शरीर. ६ अनुभवाच्या पखांनीं चिदाकाशाचे स्वामी का होऊ नये ? ७ उर्चीवर गेल्यानें. ८ विस्तार, विपुलपणा ९ अपाराला माप का लावावें ? १० सावनातच कां मरावें ?

मनीं जें भावार्थें । बोलार्थें वाचे ॥ ७६ ॥
 तें आंतबाहेरी आवर्णें । मीचि करुनि घालार्थें ।
 मग सर्वकाळीं स्वभावार्थें । मीचि आहे ॥ ७७ ॥
 अर्जुना ऐसें जाहलिया । मग न मरिजे देह गेलिया ।
 मा संग्राम केलिया । भय काय तुज ? ॥ ७८ ॥
 तू मनबुद्धि साचेसी । जरी माझिया स्वरूपी अपिंसी ।
 तरी मातेंचि गा पावसी । हे माझी भाक ॥ ७९ ॥
 येणेंचि अभ्यासेसीं योगू । चित्तासि करी पा चागू ।
 अगा ! उपायबलें पगू । पहाड ठाकी ॥ ८१ ॥
 तेवीं सदभ्यासें निरतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहर ।
 लावी, मग शरीर । राहो अथवा जावो ॥ ८२ ॥
 जें नाना गतीतें पाववितें । तें चित्त वरील आत्मयातें ।
 मग कवण आठवी देहाते । गेलें की आहे ! ॥ ८३ ॥
 पै सरितेचेनि बोधें । सिंधुजळ्या मीनले घोवें^१ ।
 ते काय वर्तत आहे मार्गे । म्हणोनि पाहों येती ? ॥ ८४ ॥
 ना ते समुद्रचि होऊनि ठेलें । तेवि चित्ताचें चैतन्य जालें ।
 जेथुं यातायात निमालें । घनानद जें ॥ ८५ ॥
 ऐसे निरतर एकवटले । जे अत करणी मजसि लिगटले ।
 मीचि होऊनि आतले^२ । उपासिती ॥ १२६ ॥
 ऐसे जे नित्ययुक्त । तयासी सुलभ मी सतत ।
 म्हणऊनि देहाती निश्चित । मीचि होती ॥ १३० ॥ (अ० ८)

६ अभ्यासाम दुष्कर कांहीं नाही.

म्हणोनि माझिया स्वरूपीं । मन बुद्धि इये निक्षेपीं ।

१ मार्ग. २ घों घों करीत किंवा जलद. ३ जेथें पुनर्जन्म नाही, येरझार नाही. ४ व्यापक ज्ञाले

येतुलेनि सर्वव्यापी । मीचि होशी ॥ १०२ :
 अथवा हें चित्त । मनबुद्धिसहित ।
 माझ्या हातीं अचुबित । न शकमी देवों ॥ १०४ ॥
 तरि गा ऐसें करी । यया आठा पाहारांमाझारी ।
 मोटेंकें निमिषभरीं । देत जाई ॥ १०५ ॥
 मग जें जें का निमिष । देखेल माझें सुख ।
 तेतुलें अरोचक । विषयी घेईल ॥ १०६ ॥
 जैसें शरत्काल रिगे । मग सरिता वोहटू लागे ।
 तैसें चित्त काढेल वेगें । प्रपचौनि ॥ १०७ ॥
 मग पुनवेहूनि जैसें । शशिबिंब दिसेंदिसें ।
 हारपत अंघसें । नाहींचि होय ॥ १०८ ॥
 तैसें भोगाआतूनि निघता । चित्त मज्जमार्जी रिगता ।
 हळूहळू पांडुसुता । मीचि होसील ॥ १०९ ॥
 अगा अभ्यासयोग म्हणिजे । तो हा एक जाणिजे ।
 येणें कांहीं न निपजे । ऐसें नाहीं ॥ ११० ॥
 पै अभ्यासाचेनि बळें । एका गती अतराळें ।
 व्याघ्र सर्प प्रांजळें । केलें एकी ॥ १११ ॥
 विष की आहारीं पडे । समुद्री पायवाट जोडे ।
 एकीं वाग्न्रह थोकडें । अभ्यासें केलें ॥ ११२ ॥
 म्हणोनि अभ्यासासी कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाहीं ।
 यालागी माझिया ठायी । अभ्यासें मिळें ॥ ११३ ॥ (अ० १२)

७ ' मी गोसावी समस्ता त्रैलोक्याचा '

हें चराचर आघवें । जिये प्रकृतीआंत सांठवे ।

१ समग्र. २ प्रहरांमध्ये ३ अल्प, क्षणभर मात्र. ४ अनावड, अप्रीति, ५ प्रपचांतून. ६ दिवसेंदिवस. ७ अतरिक्षात. ८ निरुपद्रवी, निर्वैर, सरळ. ९ श-द-ज्ञान स्वाधीन केलें.

ते शिणली जेथ विसंबे^१ । ते परम गती मी ॥ २७८ ॥
 आणि जयाचेनि प्रकृति जिये । जेणें अविष्टिली^२ विश्व विये ।
 जो येऊनि प्रकृती इये । गुणार्ते भोगी ॥ २७९ ॥
 तो विश्वश्रियेचा भर्ता । मीचि गा येथ पाडुसुता ।
 मी गोसावी समस्ता । त्रैलोक्याचा ॥ २८० ॥
 आकाशें सर्वत्र वसावें । वायूनें नांभरी उगें नसावें ॥
 पावकें दाहावें । वर्षा^३ जळें ॥ २८१ ॥
 पर्वती बैसका न सडावी । समुद्रीं रेखां नोलाडावी ।
 पृथ्वीया भूतें वाहावीं । हे आज्ञा भाक्षी ॥ २८२ ॥
 म्या बोलविल्या वेद बोले । म्या चालविल्या सूर्य चाले ।
 म्या हालविल्या प्राण हाले । जो जगार्ते चाळिता ॥ २८३ ॥
 मियाचि नियमिलासाता । काल ग्रासितसे भूता ।
 इयें म्हणियागर्ते पाडुसुता । सकळें जयाचीं ॥ २८४ ॥
 जो ऐसा समर्थ । तो मी जगाचा नाथ ।
 आणि गगनाऐसा साक्षीभूत । तोही मीचि ॥ २८५ ॥
 इहीं नामरूपीं आघवा । जो भरला असे पांडवा ।
 आणि नामरूपांचाही वोलावा । आपणाचि जो ॥ २८६ ॥
 जैसे जळाचे कल्लोळ । आणि कल्लोळीं आथी जळ ।
 ऐसेनि वसवीतसे सकळ । तो निवास मी ॥ २८७ ॥
 जो होय मज अनन्यशरण । त्याचें निवारी मी जन्ममरण ।
 यालागीं शरणागता शरण्य । मीचि एक ॥ २८८ ॥
 जैसा समुद्र थिहें^४ न म्हणता । भलतेथ बिंबे सविता ।
 तैसा ब्रह्मादि सर्वाभूतां । सुहृद तो मी ॥ २९० ॥

१ लीन होते. २ ज्याच्या अविष्टानावर, सत्तेवर. ३ क्षणभर. ४ बेटक-
 स्थेय्य ५ मर्यादा ६ आज्ञापिला असता. ७ म्हटलेलें करणारी, आज्ञाकित, सेवक,
 ८ जिव्हाळा. ९ आश्रय. १० डबकें

मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासि बोलावा ।
 सृष्टिक्षयप्रभवा । मूळ ते मी ॥ २९१ ॥
 बीज शाखातें प्रसवे । मग तें रुखपण बीजी समावें ।
 तैसें सकलें होय आघवें । पाठी सकलपी मिळे ॥ २९२ ॥
 ऐसें जगाचें बीज जो सकलें । अव्यक्त वासनारूप ।
 तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपें । होय तें मी ॥ २९३ ॥
 इयें नामरूपे लोटती । वर्णव्यक्ती ओटती ।
 जातीचे भेद फिटती । जै आकार नाही ॥ २९४ ॥
 तै सकल्पवासनासस्कार । माघौते रचावया आकार ।
 जेथ राहोनि असती अमर । तें निधान मी ॥ २९५ ॥
 अग्नि काष्ठें खार्यें । तें काष्ठचि अग्नि होये ।
 तैसें मारतें मरतें पाहे । स्वरूप माझें ॥ २९७ ॥
 आता बहु बोलोनि सांगावें । तें एकहेळा धे पा आघवें ।
 तरी सर्तासतही जाणावें । मीचि पै गा ॥ २९९ ॥ (अ० ९)

८ माझा विश्वविस्तार.

पाहे पा आरभी बीज एकलें । मग तेंचि विरूढलिया बूड जाहलें ।
 बुडीं कोंभ निघाले । खांदियांचे ॥ ९८ ॥
 खादियापासूनि अनेका । फुटलिया नाना शाखा ।
 शाखास्तव देखा । पल्लव पानें ॥ ९९ ॥
 पल्लवी फूलफळ । एव वृक्षत्व जाहलें सकळ ।
 तें निर्धारितां^१ केवळ । बीजचि आघवें ॥ १०० ॥
 तैसें मी एकचि पहिलें । मग मी तेंचि मनातें व्यालें ।

१ वृक्षपण. २ पुन्हां, शेवटी. ३ आदिसकल्प, मूळमाया. ४ ठेवणें, लीन
 होणें. ५ लय पावतात. ६ सकल्परूप मूळ वासनाशक्ति. ७ एकदम. ८ व्यक्त
 व अव्यक्त. ९ अकुर फुटल्यावर. १० विचार करून पाहतां.

तेथ सप्तऋषी आणि जाहलें । चारी मनु ॥ १०१ ॥
 इहीं लोकपाळ केले । लोकपाळीं विविध लोक सजिले ।
 लोकापासून निपजलें । प्रजाजात ॥ १०२ ॥
 ऐसेनि हें विश्व बेंथें । मीचि विस्तारिलोंसे निरुतें ।
 परी भावाचेनि हातें । माने जया ॥ १०३ ॥
 आगीचिया रोमा किती । जयाचिया तयासी न गणवती ।
 तैसिया माझिया विभूती । असख्य मज ॥ २१० ॥
 पृथ्वीये परमाणूचा उगाणा ध्यावा । तरी भूगोलचि काखे सुवावा ।
 तैसा विस्तार माझा पहावा । तरी जाणावें मातें ॥ २६० ॥
 सानें थोर न म्हणावें । उचनीचभाव साडावे ।
 एक मीचि ऐसें मानावें । वस्तुजातातें ॥ ३०५ ॥
 माझेनि एके अशें । हें जग व्यापिलें असे ।
 यालागी भेद साडूनि सरिसें । साम्यें भज ॥ ३१७ ॥ (अ० १०)

९. यंत्रारूढ भूतांचा चाळक ईश्वर.

पै पूर्वे वाहता पाणी । पेंढिजे पश्चिमेचे वाहणी ।
 तरी आग्रहचि उरे-तें आणी । आपुलिया लेंखा ॥ १२८६ ॥
 का साळीचा कण म्हणे । मी नुगवे साळीपणें ।
 तरी आहे आन करणें । स्वभावासी ? ॥ १२८७ ॥
 तैसा क्षात्रसंस्कारसिद्धा । प्रकृती घडलासि प्रबुद्धा ।
 आतां नुठी म्हणसी-हा धादों । परी उठवीजसीच तू ॥ १२८८ ॥
 पै शौर्य तेज दक्षता । एवमादिक पांडुसुता ।
 गुण दिधले जन्मता । प्रकृती तुज ॥ १२८९ ॥

१ निर्मिले. २ माप. गणती ३ घालावा. ४ सारखे ५ पोहावे. ६ दिशेस,
 प्रवाहाकडे ७ मार्गास. ८ वेगळे. ९ क्षत्रियाच्या सस्कारानीं बनलेला.
 १० लोकव्यापार, व्यवहार.

तू आपुल्याकडुनी । मीं कांहींच न करीं म्हणौनी ।
 ठांसी परी भस्वसेनी । तूंचि करिसी ॥ १२९४ ॥
 उत्तर वैराटीचा राजा । पळता तू कां निघालासि झुंजा ? ।
 हा क्षात्रस्वभाव तुझा । झुंजवील तूतें ! ॥ १२९५ ॥
 हा गा रोग कायी रोगिया । आवडे ? दरिद्र दरिद्रिया ? ।
 परी भोगविजे बळिया । अदृष्टें जेणें ॥ १२९७ ॥
 तें अदृष्ट अनौरिसें । न करील ईश्वरवशें ।
 तो ईश्वरही असें । हृदयीं तुझ्या ॥ १२९८ ॥

सर्व भूतान्या अतरीं । हृदय-महा अंबरीं ।
 चिद्वृत्तीच्या सहस्रकरी । उदयला असे जो ॥ १२९९ ॥
 असो हें तो ईश्वर । सकळभूताचा अहकार ।
 पाघरोनि निरतर । उल्हासत असे ॥ १३०२ ॥
 स्वमायेचें आडवस्त्र । लावूनि एकला खेळवी सूत्र ।
 बाहेरी नटी छायाचित्र । चौन्यांसी लक्ष ॥ १३०३ ॥
 तया ब्रह्मादि कीटांता । अशेषाही भूतजाता ।
 देहाकार योग्यता । पाहोनि दावी ॥ १३०४ ॥
 तेथ जें देह जयाणुढें । अनुरूपणें माडे ।
 तें भूत तया आरुढे । हें मी म्हणौनी ॥ १३०५ ॥
 सूत सुतें गुतलें । तृण तृणेंचि बांधलें ।
 का आत्मविबा घेतलें । बाळकें जळीं ॥ १३०६ ॥
 तयापरी देहाकारें । आपणेंचि दुसरें ।

१ स्वस्थ उभा राहसी. २ गोप्रहण समयीं उत्तराचें सारथ्य करीत असताना
 तुझे क्षात्रतेज सळसळून बाहेर पडलें व तू युद्धात शत्रु जिंकून गाई सोडवि-
 ल्यास. ३ वेगळें, विपरीत. ४ महदाकाशात. ५ चैतन्यवृत्तीच्या सहस्र
 किरणानीं. ६ नाचवितो. ७ योग्यतेनुसार

देखोनि जीव आविष्करे । आत्मबुद्धी ॥ १३०७ ॥
 ऐसेनि शरीराकारी । यत्री भूते अवधारी ।
 वाहूनि हालवी दोरी । प्राचीनाची ॥ १३०८ ॥
 तेथ जया जें कर्मसूत्र । माझुनि ठेविलें स्वतत्र ।
 तें तिथे गती पात्र । होंचि लागे ॥ १३०९ ॥
 भ्रामकैचेनि सगें । जैसें लोहो वेढा रिगे ।
 तैसीं ईश्वरसत्तायोगें । चेष्टती भूतें ॥ १३११ ॥

बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें एकें ईशें ।
 चेष्टविजती तो असे । तुझ्या हृदयी ॥ १३१४ ॥
 अर्जुनपण न घेता । मी ऐसें जें पाडुसुता ।
 उठतसे तें तत्त्वता । तयाचें रूप ॥ १३१५ ॥
 यालागीं तो प्रकृतीतें । प्रवर्तवील हें निरुतें ।
 आणि ते झुजवील तूतें । न जुझसी जरी ॥ १३१६ ॥
 तू करणें न करणें दोन्ही । लावूनि प्रकृतीच्या मानी ।
 प्रकृतीही का अधीनी । हृदयस्था जया ॥ १३१८ ॥
 तया अहवाचा चित्त आंग । देउनिया शरण रिघ ।
 महोदधी का मार्ग । रिगालें जैसें ॥ १३१९ ॥
 मग तयाचेनि प्रसादें । सर्वोपशातिप्रमदे ।
 कात होऊनिया स्वानदें । स्वरूपीच रमसी ॥ १३२० ॥ (अ० १८)

१० विश्वरूपदर्शनाची उत्कंठा.

आता जयाचेनि सकल्यें । हे लोकपरपरा होय हारपे ।

१ प्रगटतो २ पूर्वकर्माची ३ लोहचुंबकाच्या. ४ फिरू लागतें. ५ त्या हृद-
 यस्थ ईश्वराला. ६ गंगाप्रवाह. ७ सर्वांचा लय जीत आहे अशी महाशांति तिचा
 स्वामी होऊन.

जया ठायतें आपणपें । मी ऐसें म्हणसी ॥ ८२ ॥
 तें मुदेल रूप तुझें । जेथुनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें ।
 सुरकार्याचेनि व्याजें । घेवों घेवों येसी ॥ ८३ ॥
 उपनिषदे जें गाती । योगिये हृदयी रिगोनि पाहती ।
 जयातें सनकादिक आहाती । पोटाळुनियां ॥ ८५ ॥
 ऐसें अगाव जें तुझें । विश्वरूप कानी ऐकिजे ।
 तें देखावया चित्त माझें । उतावीळ देवा ॥ ८६ ॥ (अ० ११)

११ विश्वरूपदर्शन.

‘ माझे निजरूप देखिजे । ते दृष्टी देवो तुज ’ ॥ १६२ ॥
 मग दिव्यचक्षु प्रगटला । तथा ज्ञानदृष्टी फांटा फुटला ।
 ययापरी दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुलें ॥ १७९ ॥
 हे अवतार जे सकळ । ते जिये समुद्रीचे का कल्योळ ।
 विश्व हें मृगजळ । जया रश्मीस्तव दिसे ॥ १८० ॥
 जिये अनादिभूमिके निटे^१ । चराचर हें चित्र उमटे ।
 आपणपें श्री वैकुण्ठें । दाविलें तथा ॥ १८१ ॥
 जैसा आब्रह्म पूर्णोदकी । पोहे मार्कंडेय एकाकी ।
 तैसा विश्वरूपकौतुकी । पार्थ लोळे ॥ १८७ ॥
 नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचद्र तारागण जैसें लोपे ।
 तैसी गिळिली विश्वरूपें । प्रपचरचना ॥ १९० ॥
 तेव्हा मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे ।
 इन्द्रियाचे रश्मी माघारें । हृदयवरी भरले ॥ १९१ ॥
 तैसा विस्मित पाहे कोडें । तत्र पुढा होतें चतुर्भुजरूपें ।
 तेंचि नानारूप चहूकडे । माडोनि ठेलें ॥ १९३ ॥

*

*

*

१ स्वतः आपण, निजरूप, स्वरूप. २ मूळचें ३ निमित्तानें. ४ बिलगून.

५ किरणांमुळे. ६ नीट, स्वच्छ.

तेथ सैध' देखे वदनें । जैसीं रमानायकाचीं राजभुवनें ।
 नाना प्रगटलीं निवाने । लावण्यश्रियेचीं ॥ १९७ ॥
 तैसी अद्भुते भयासुरें । तेथ वदनें देखिलीं वीरें ।
 आणिकें असाधारणें साळकारें । सौम्ये बहुते ॥ २०१ ॥
 तव नानावर्णे कमळवने । विकासिली तैसें अर्जुने ।
 नेत्र देखिले पालिगने^२ । आदित्याची ॥ २०३ ॥
 चरणौनी मुकुटवरी । देखत विश्वरूपाची थोरी ।
 जे नानारत्नअळकारी । मिरवत असे ॥ २१० ॥
 मग तेणेंचि ज्ञानाचिया डोळां । पाहात करपळुवा सरळां ।
 तोडित कल्पातीचिया ज्वाळा । तैशी शस्त्रें झळकत देखे ॥ २१४ ॥
 आपण आंग आपण अळकार । आपण हात आपण हतियार ।
 आपण जीव आपण शरीर । देखें चराचर कोंदले देवें ॥ २१५ ॥
 अनावर मुखें समोर देखे । तयाभेणें पाठिमोरा जव ठाके ।
 तव तयाहीकडे श्रीमुखें । करचरण तैसेचि ॥ २२८ ॥
 कैसें अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणे आणि न पाहणें ।
 तयाही सगट नारायणें । व्याघ्रानि घेतळें ॥ २३० ॥
 तो विश्वतोमुख स्वभावे । आणि तेंचि दावावया पाडवें ।
 प्रार्थिला आता आघवें । होऊन ठेला ॥ २३३ ॥
 तिये अगप्रभेचा देवा । नवलावा काइसया ऐसा सागावा ।
 कल्पातीं एकचि मेळावा । द्वादशादित्याचा ॥ २३७ ॥
 तैसे ते दिव्य सूर्य सहस्रवरी । जरी उदयजती एके अवसरी ।
 तऱ्ही तया तेजाची थोरी । उपसू न ये ॥ २३८ ॥
 विश्व आघवेंचि तयापरी । तिया देवचक्रवर्तीचिया शरीरी ।
 अर्जुन तियें अवसरी । देखता जाहला ॥ २४४ ॥

तेथ एक विश्व एक आपण । ऐसें अळुमौळ होतें दुजेपण ।
 तेंही आट्टनि गेलें अतःकरण । विराले सहसा ॥ २४५ ॥
 सात्विकाही आठा भावा । परस्परें वर्ततसे हेवा ।
 तेथ ब्रह्मानदाची जीवा । राणीव फावली ॥ २५२ ॥

*

*

*

*

“ देवा ! एकचि निरतर । देखत असे तुझे कर ।
 करीत अवघेचि व्यापार । एकेचि काळी ॥ २६७ ॥
 मग महाशून्याचेनि^१ पैसारें । उघडली ब्रह्मकटाहाची भाडारें ।
 तैसीं देखतसे अपारें । तुझीं उदरें ॥ २६८ ॥
 इयें नानापरी अपरिमितें । जेतुली साठविळीं होतीं महाभूतें ।
 तेतुलाही पर्वड तुवा अनतें । कोंदला देखे ॥ २७३ ॥
 तू उभा ना बैठा । दिघंडा ना खुजटा ।
 तुज तळीवरी वैकुठा । तूचि आहासी ॥ २७७ ॥
 या तुझिया रूपाआत । जी एक उणीव असे देखत ।
 जे आदि मध्य अत । तिन्ही नाहीं ॥ २८० ॥
 एव आदिमध्यातरहिता । तू विश्वेश्वरा अपरिमिता ।
 देखिलासि जी तत्वता । विश्वरूपा ॥ २८२ ॥
 जे आकाराचें आयतन । तू विश्वनिक्षेपैकनिधानं ।
 तें अव्यय तू गगन । अविनाश जी ॥ ३०८ ॥
 द्यौर्लोक आणि पाताळ । पृथिवी आणि अक्षराळ ।
 अथवा दशदिशा समार्कुळ । दिशाचक्र ॥ ३१५ ॥
 महर्षी अथवा सिद्ध । त्रिद्याधरसमूह त्रिविध ।
 हे बोलत तुज स्वस्तिवाद । करिती स्तवन ॥ ३२७ ॥

१ थोडेंसे. २ राज्य ३ अव्यक्ताच्या विस्तारानें ४ विस्तार ५ उच ना
 ठेगणा ६ स्थान. ७ विश्व साठवण्याची जागा ८ देवांचा लोक, स्वर्ग.
 ९ सगळ्या दिशाचें चक्र.

‘ देवा अविद्यार्णवी पडिलों । जी विषयवागुरें आतुडलों ।
 स्वर्गसंसाराचिया साकडलों । दोही भागी ॥ ३२९ ॥
 ऐसें आमुचें सोडवणें । तुजवांचोनि कीजेल कवणें ।
 तुज शरण गा सर्वप्राणे । म्हणत देवा ’ ॥ ३३० ॥
 असो एकचि परी विचित्रें । आणि भयानकें वक्त्रें ।
 बहुलोचन बहुशस्त्रें । अनंतभुजा ॥ ३४० ॥
 अनत उरु बाहु चरण । बहूदर आणि नानावर्ण ।
 कैसे प्रतिवदनी मातलेपण । आवेशाचें ॥ ३४१ ॥
 देवा ! सहारकें तुझी मुखें । देखोनि धीर का आम्हा पौरुखे ।
 आता भुललों भी दिशा न देखे । आपणपें नेणे ॥ ३८० ॥
 हें नव्हे मा रोकडें । सैध पसरोनिया तोंडें ।
 कवळितासि चहूकडे । सैन्यें इयें ॥ ३९१ ॥
 वेगी प्रसन्न होई देवराया । सहरें सहरें आपुली माया ।
 काढी मातें महा भया—। पागूनिया ” ॥ ३८५ ॥

* * * *

अरे ! कोणही कोण्हातें न मारी । एथ मीचि हो सर्व सहारी ।
 हें विश्वरूपव्याजें हरी । प्रकटित असे ॥ ४०७ ॥
 मी मारिता हे कौरव मरते । ऐसेंनि वेटाळिला होता मोहें बहुतें ।
 तो फेडावयालागी अनतें । हें दाखविलें निज ! ॥ ४०८ ॥

१२ विश्वरूपस्तुति.

तू प्रकृतिपुरुषाचिया आदि । जी महत्तत्वा तूंचि अँवधी ।
 स्वयें तू अनादी । पुरातन ॥ ५१४ ॥
 तू सकळविश्वजीवन । जीवासि तूचि निर्धन ।
 भूतभविष्याचें ज्ञान । तुझ्याचि हातीं ॥ ५१५ ॥

जी श्रुतीचिया लोचना । स्वरूपसुख तूंचि अभिन्ना ।
 त्रिभुवनाचिया आयतना । आयतन तू ॥ ५१६ ॥
 म्हणोनि जी परम । तूतें म्हणिजे महाधाम ।
 कल्पेती महद्ब्रता । तुजमाजी रिगे ॥ ५१७ ॥
 किबहुना तुवा देवें । विश्व विस्तारिलें आहे आधर्वें ।
 तरी अनतरूपा वानावें । कवणे तूतें ! ॥ ५१८ ॥
 जी काय एक तू नव्हसी । कवणे ठायी नससी ।
 हें अमो जैसा आहामी । तैसिया नमो ॥ ५१९ ॥
 वायु तू श्रीअनता । यम तू नियमिता ।
 प्राणिगणी वसता । अग्नि तो तू ॥ ५२० ॥
 वरुण तू सोम । स्रष्टा तू ब्रह्म ।
 पितामहाचाही परम । आयजनक तू ॥ ५२१ ॥
 आणिकही जें जें काही । रूप आथि अथवा नाहीं ।
 तया नमो तुज तैसियाही । श्रीजगन्नाथा ॥ ५२२ ॥

*

*

*

पाठी तियें साद्यने । न्याहाळी श्रीमूर्तीतें ।
 आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ ५२४ ॥
 ५४ चराचरी जी भूतें । सर्वत्र देखे तयातें ।
 आणि पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ ५२६ ॥
 उभा माझिये पाठीसी । म्हणोनि पाठिमोरे म्हणावें तुम्हासी ।
 सन्मुखविन्मुख जगेसी । न घडे तुज ॥ ५३१ ॥
 आतां वेगळालिया अवयवा । नेणे रूप करू देवा ।
 म्हणोनि नमो तुज सर्वा । सर्वात्मका ॥ ५३२ ॥

१ आश्रयस्थान जी मूळमाया तिला २ प्रलयकाळच्या शेवटीं ही मूळमाया
 तुझ्याच स्वरूपां लीन होते. ३ शासन करणारा. ४ जठराग्नि ५ ब्रह्मदेवाचा.
 ६ पुन्हा. ७ समोर अथवा पाठिमोरे.

१३ अपराधक्षमापन.

ऐसिया तूतें स्वामी । कहींच नेणोजी आम्ही ।
 म्हणोर्ना सोयरेसबवैधर्मी । राहटलों तुजसी ॥ ५३७ ॥
 अहा थोर वाउँर जाहलें । अमृतें समार्जन म्या केलें ।
 वौरिकें घेऊनि दिधलें । कामवेनूतें ॥ ५३८ ॥
 परिसाचा खड्वाचि जोडला । की, फोडोनि आम्ही गाडोरां
 घातला । कल्पतरू तोडोनि केला । कूप शेता ॥ ५३९ ॥
 हें आजीचेंचि पाहे पा रोकडे । कवण झुज हें केवढें ।
 एथ परब्रह्म तू उघडें । सारथी केलासी ! ॥ ५४१ ॥
 यया कौरवाचिया घरा । शिष्टाई धाडिलासी दातारा ।
 ऐसा वणिजेसाठी जगेश्वरा । विकलासि आम्ही ॥ ५४२ ॥
 स्वजनपणाचिया वाटा । तुजपुढा बैसे उफरांटा ।
 हा पाड काय वैकुठा । परी चुकलों आम्ही ॥ ५४७ ॥
 देवसी कोलफाटी धरू । आखाडा झोंबीलोंबी करू ।
 सारी खेळता तस्करू । निक्करींही भाडों ॥ ५४८ ॥
 देवाचिया भोगार्थतेनी । खेळता आशकेना मनीं ।
 जी रिगोनिया शयनी । सरिसी पडुडे ॥ ५५२ ॥
 मज एकासनी बैसणें । की तुझा बोल न मानणें ।
 हें वोतटीचेनि^१ दाटणें । बहुत घडलें ॥ ५५४ ॥
 या लागीं पुढा अथवा पाठी । जिथें राहाटलों बहुवें वोखटी ।

१ आतसबधाच्या नात्याने तुजशी वागला २ अनुचित, वाईट. ३ शिंगरू.
 ४ खडक. ५ घराच्या भिंतीच्या पायात. ६ ज्यापारासाठी, आपल्या लाभा-
 साठी ७ पाठ करून. ८ दाढपट्टा ९ तालमीत कुस्ती करू १० सोंगट्या खेळ-
 ताना देवाला तू चोर असे विकारून बोलू ११ कडोविकडी. १२ विलास-
 मदिरात. १३ शेजारी निजत होतो. १४ अतिसघटनाच्या, अतिपरिचयाच्या. १५
 समक्ष किंवा पश्चात्. १६ वाईट रीतीने वागलों. .

तियें मायेचियापरी पोटी । सामावी प्रभो ॥ ५५६ ॥
 प्रीती का प्रमादें । देवेंसीं मज विरुद्धे ।
 बोलविली तियें मुकुदें । उपसाहावी जी ॥ ५५८ ॥
 तरी आता अप्रमेया । मज गरणागता आपुलिया ।
 क्षमा कीजो जी यया । अपराधासी ॥ ५६० ॥ (अ० ११)

१४ चतुर्भुज पाहिजे !

हें विश्वरूप आपुलें । तुम्ही मज डोळा दाविलें ।
 तरि माझें मन झालें । हृष्ट देवा ॥ ५८९ ॥
 परि आतां ऐसी चाड जीवीं । जे तुजसी गोठीं करावी ।
 जवाळिक हे भोगावी । आलिंगावयासी ॥ ५९० ॥
 तें इयेचि रूपीं करू म्हणिजे । तरि कोणे एके मुखेसी चावळिजे ?
 आणि कवणा एका खेंव देइजे । तुज लेखूं नाही । ॥ ५९१ ॥
 म्हणोनि वारियासेव धावणे । न ठके गगना खेंव देणें ।
 जळकेळी खेळणें । समुद्री केउतें ? ॥ ५९२ ॥
 पै चराचर विनोदें पाहिजे । मग तेणें सुखें घरी राहिजे ।
 तैसें चतुर्भुज रूप तुझे । तो विसावा आह्मा ॥ ५९४ ॥
 आम्ही योगजात अभ्यासावें । तेणें याचि अनुभवा यावें ।
 शास्त्रातें आलोडावें । परि सिद्धांत तो हाचि ॥ ५९५ ॥
 आम्ही यजनें किजती सकळें । परि तियें फळावीं येणेंचि फळें ।
 तीर्थें होतु सकळें । याचिलागी ॥ ५९६ ॥
 आणिकही कांही जें जें । दानपुण्य आम्ही कीजे ।
 तया फळीं फळ तुझें । चतुर्भुज रूप ॥ ५९७ ॥
 हे विश्वरूपाचे सोहळे । भोगूनि निवाले जी डोळे ।
 आतां होताति आधले । कृष्णमूर्तीलागी ॥ ६०६ ॥

तैं साकार कृष्णरूपडें । वाचूनि पाहों नावडे ।
 तैं न देखता थोडें । मानिताति हें । ॥ ६०७ ॥
 आम्हा भोगमोक्षाचिया ठायीं । श्रीमूर्तिवाचूनि नाही ।
 तैसाचि साकार होई । हें उपसहरी आता ॥ ६०८ ॥

१५ विश्वरूपीं चित्त ठेव.

या अर्जुनाचिया बोला । विश्वरूपा विस्मयो जाहला ।
 म्हणे “ ऐसा नाही देखिला । धसाळ कोणी ॥ ६०९ ॥
 कोण हे वस्तु पावला आहासी । तया लाभाचा तोष न घेसी
 भेणें काय नेणों बोलसी । हेकड ऐसा ॥ ६१० ॥
 हें अपरपार । स्वरूप माझें परात्पर ।
 ऐथूनि ते अवतार । कृष्णादिक । ॥ ६१४ ॥
 हें ज्ञानतेजाचें निखिल । विश्वात्मक केवळ ।
 अनत हें अढळ । आय सकळा ॥ ६१५ ॥
 परी नेणसीच गावडिया । काय कोपों आता धनजया ।
 आग सोडोनि छाया । आलिंगितोसि पा ! ॥ ६२९ ॥
 हें रूप जरी घोर । विह्वल आणि थोर ।
 तरी कृतनिश्चयाचें घर । हेंचि करी ॥ ६३२ ॥
 का अजातपक्षियाजवळा । जीव ठेऊनि अविर्साळा ।
 पक्षिणी अतराळा- । माजी जाय ॥ ६३४ ॥
 नाना गाय चरे डोंगरीं । परी चित्त बाधिलें वत्सें घरीं ।
 तैसें प्रेम येथिचें करी । स्थानपती ॥ ६३५ ॥
 येरें वरिचिलेनि चित्तें । बाह्य सख्य मुखापुरतें ।

१ अविचारी. २ हेकट, एककली. ३ सपूर्ण. ४ विक्राळ, अफाट. ५ पख
 फुटले नाहीत अशा पिळाजवळ. ६ घरध्यात. ७ विश्वरूपाच्या ठिकाणचें
 ८ वतनदार. ९ वरवर बाह्य प्रेमानें.

भोगिजो का श्रीमूर्तीतें । चतुर्भुज ” ॥ ६३६ ॥

*

*

*

मग विश्व व्यापूनि भगवतें । जें दिव्य तेज प्रगटलें होतें ।

तेंचि सामावलें मागुते । कृष्णरूपीं तिये ॥ ६४७ ॥

ययावरी तो पाडुकुमर । जाहला आनदसपदा थोर ।

आणि कृष्णचरणचतुर । एक तो जगी ॥ ७०१ ॥

तेणें देवाचिया दोनही मूर्ती । निकिया न्याहाळिलिया चित्ती ।

तव विश्वरूपाहूनि कृष्णाकृती । देखिला लाभ ॥ ७०२ ॥ (अ० ११)

१६ निर्गुणोपासना मोक्षदायक पण कष्टप्रद आहे.

आणि येरें तेही पाडवा । जे आरूढोनि सोहभावा ।

झोंबती निरवयवा । अक्षरासी ॥ ४० ॥

मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे ।

इंद्रिया कीर जोगें । काय होईल ? ॥ ४१ ॥

परि ध्यानाही कुवौडें । म्हणोनि एके ठायीं न सापडे ।

व्यक्तीसी भौजिवडें । कवणेही नोहे ॥ ४२ ॥

जया सर्वत्र सर्वपणे । सर्वाही काळी असणे ।

जें पावूनि चितवणें । हिपुटी जाहलें ॥ ४३ ॥

जें होय ना नोहे । जें नाही ना आहे ।

ऐसें म्हणोनि उपाये । उपजतीचि ना ॥ ४४ ॥

जें चळे ना ढळे । सरें ना मैळे ।

तें आपुलेनीचि बळें । आगविलें जिही ॥ ४५ ॥

ऐसे जे समबुद्धी । मिळावया सोहसिद्धी ।

आगविताति निरवधी । योगदुर्गे ॥ ५७ ॥

आपुलिया सांगोवाटी । शून्य घेती उठाउठी ।
 तेही मातेंचि किरिटी । पावती गा ॥ ५८ ॥
 वाचूनि योगाचेनि बळें । अत्रिक काही मिळे ।
 ऐसें नाही-आगळे । कष्टचि तया ' ॥ ५९ ॥
 जिही सकळभूताचिया हिती' । निरालबी अव्यक्तीं ।
 पसरलिया आसक्ती । भक्तीविणे ॥ ६० ॥
 तया महेंद्रादि पदें । करिताति वाटवैधें ।
 आणि ऋद्धिसिद्धीची द्वंद्वें । पडोनि ठाती ॥ ६१ ॥
 कामक्रोधाचे विलेंग । उठावती अनेग ।
 आणि शून्येसी आग । झुजवावे की ॥ ६२ ॥
 ताहानें ताहानचि पियात्री । भुकेलिया भूकचि खात्री ।
 अहोरात्र वात्री । मर्वावा वारा ॥ ६३ ॥
 गीत वेढावें । उष्ण पाघुरावें ।
 वृष्टीचिया असावें । घराआत ॥ ६५ ॥
 किंबहुना पाडवा । हा अग्निप्रवेश निन्य नवा ।
 भ्रतारावीण करावा । तो हा योग' ॥ ६६ ॥
 ऐसें मृत्युहृनि निग्वं । का घोटें कढत विख ।
 डोंगर गिळिता मुख । न फाटे काई ? ॥ ६८ ॥
 म्हणोनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा ।
 तया दु खाचाचि वाटा । भागा आला ॥ ६९ ॥
 पाहें पा लोहाचे चणे । जै बोचैरिया पडती खाणें ।
 तै पोट भरणें कीं मरणें । शुद्धि नेणे ' ॥ ७० ॥
 म्हणोनि समुद्र बाहीं । तरणें आशी केंही'° ? ।

१ मोबदल्यात २ भूताचें मूर्तिमत कल्याण (हित), निराश्रय व निर्गुण
 अशा ब्रह्मीं ३ वाटमारेपणा ४ आडवीं येतात ५ उपद्रव ६ मोजावा.
 ७ तिखट. ८ विष ९ बाथ-शाला, दांत पडलेल्याला. १० कोठें तरी ?

का गगनामाजी पायी । खोलिजत असे १ ॥ ७१ ॥
 ऐसाही जरी धिंवसा । बायोनिया आकाशा ।
 झोंबती तरी क्लेश । पात्र होती ॥ ७४ ॥
 म्हणोनि येर ते पार्था । नेणतीचि हे व्यथा ।
 जे का भक्तिपथा । वोठगले २ ॥ ७५ ॥ (अ० १२)

१७ प्रेमळ सगुणभक्त हेच खरे योगी.

वर्षाकाळीं सरिता । जैसी चढों लागे पाडुमुता ।
 तैसी नीचै नवां भजता । श्रद्धा दिसे ॥ ३६ ॥
 ठाकलेयाही सागर । जैसा मागीलही यावां अनिवार ।
 तिये गगेचियेऐसा पडिभरै । प्रेमभावा ॥ ३७ ॥
 तैसे सर्वेद्रियासहित । मजमाजी सूनि चित्त ।
 जे रात्रिदिवस न म्हणत । उपासिती ॥ ३८ ॥
 इयापरी जे भक्त । आपणें मज देत ।
 तेचि मी योगयुक्त । परम मानी । ३९ ॥ (अ० १२)

१८ सगुण निर्गुण दोनी एक.

१

तरी व्यक्त आणि अव्यक्त । हे तूचि एक निभ्रात ।
 भक्तीं पाविजे व्यक्त । अव्यक्त योगें ॥ २३ ॥
 या दोनी जी वाटा । तूतें पावावया वैकुण्ठ ।
 व्यक्ताव्यक्त दारवटा । रिगिजे येथ ॥ २४ ॥
 पै वांनी श्यातुंका । तेचि वेगळिये वाला एका ।
 म्हणोनी एकदेशीया व्यापका । सरिसा पांडे ॥ २५ ॥

१ पुढें चालवतें काय २ आश्रय केला. ३ नित्य. ४ मिळाली अस-
 ताही. ५ प्रवाह. ६ भर ७ घालून, ठेवून. ८ साकार व निराकार.
 ९ भक्तीने. १० श्रीकृष्णा. ११ कस. १२ शंभर भाराला. १३ सारखी योग्यता.

अमृताचिया सागरीं । जे लाभे सामर्थ्याची थोरी ।
तेचि दे अमृतलहरी । चुळी घेतलिया ॥ २६ ॥ (अ० १२)

२

म्हणानि आखरामाजी सापडे । की कानावरी जोडे ।
हें तैसें नव्हे फुडें । त्रिशुद्धी गा ॥ ३१६ ॥
शब्दजात मावौतें सरे । जेथ सकलपाचें आयुष्य पुरे ।
वाराही जेथ न सरे । विचाराचा ॥ ३१७ ॥
जे उन्मनियेचे लावण्य । जें तुर्येचें तारुण्य ।
अनादि जें अगण्य । परमतत्व ॥ ३२० ॥
जें विश्वाचें मूळ । जें योगद्रुमाचें फळ ।
जे आनदाचें केवळ । चैतन्य गा ॥ ३२१ ॥
जें आकाराचा प्रात । जो मोक्षाचा एकात ।
जेथ आदि आणि अत । विरोनि गेलें ॥ ३२२ ॥
जें महाभूताचें बीज । जे महातेजाचें तेज ।
एव पार्था जें निज-। स्वरूप माझें ॥ ३२३ ॥
ते हे चतुर्भुज कोंभेली^१ । जयाची शोभा रूपासि आली ।
देखोनि नास्तिकीं नांकिनीं^२ । भक्तवृंदें^३ ॥ ३२४ ॥ (अ० ६)

३

यया ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सार्युज्य ऐसी व्यवस्था ।
याचि नाव चौथा । पुरुषार्थ गा ॥ ४०२ ॥
परी माझें आराधन । ब्रह्मत्वीं होय सोपांन ।
तेथ मी हन साधन । गमेन हो^४ ॥ ४०३ ॥
तरी झणीं ऐसें । तुझ्या चित्तीं पैसे^५ ।

१ अक्षरात. २ मागे ३ निर्गुण निराकार ४ आकाराला आली. ५ गाजली. ६ ब्रह्मस्थितीलाच मोक्ष म्हणतात. ७ दादर. ८ शिरू देऊ नकोस.

परी ब्रह्म आन नसे । मीवांचूनी ॥ ४०४ ॥
 पै मडळ आणि चद्रमा । दोनी नव्हतो सुवर्मा ।
 तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेद नाही ॥ ४०६ ॥ (अ० १४)

४

या जगदीश्वराचें प्रेम । येथ दिसतसे निरुपम ।
 कैसें पार्थे येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥ ११ ॥
 हो का जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती ।
 मज एकवंची याची स्थिती । आवडत असे ॥ १२ ॥
 येन्हवी हा योगिया नाढळे । वेदार्थासि नाकळे ।
 जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥ १४ ॥
 तो हा निजस्वरूप । अनादि निष्कप ।
 परी कवणें मानें सकृप । जाहला आहे ॥ १४ ॥
 हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकाराची पेंलथडी ।
 कैसा याचिये आवडी । आवरला असे । ॥ १५ ॥ (अ० ४)

५

पै मूर्तीचेनि मेळें । तो मूर्तीचे होऊनि खेळे ।
 परी अमूर्तपण न मैळे^१ । दादुलियांचें ॥ ८१ ॥ (अ० ५)

१९ अवताराचे प्रयोजन.

अमूर्तचि मी किरीटी । परी प्रकृति जै अविष्टी ।
 तै साकारपणे नटनेटी । कार्यालागी ॥ ४८ ॥
 जे धर्मजात आघवें । युगायुगी म्यां रक्षावें ।
 ऐसा ओघ हा स्वभावें । आद्य असे ॥ ४९ ॥

१ मर्मज्ञा २ एकरूपतेची ३ वाटतें ४ पैलतीर ५ स्वाधीन झाला.
 ६ कमी होत नाही, जात नाही ७ स्वामीचें ८ आश्रय करितों, मायायुक्त होतों.
 ९ नटासारखा नटतो.

म्हणोनि अजत्व परतें ठेवी । मी अव्यक्तपणही नाठवी ।
 जे वेळीं धर्मातें अभिंभवी । अत्रम हा ॥ ५० ॥
 ते वेळीं आपुल्यांचेनि कैवारे । मी साकार होऊनि अवतरे ।
 मग अज्ञानाचें आधारे । गिळोनि घाली ॥ ५१ ॥
 अधर्माची अवधी तोडी । दोषाचीं लिहिलीं फाडीं ।
 सज्जनाकरवी गुंडी । मुखाची उभवी ॥ ५२ ॥
 दैत्याची कुळें नाशीं । साधूचा मान गिवशी ।
 धर्माशी नीतीशी । शेंस भरी ॥ ५३ ॥
 स्वमुखें विश्व कोदे । धर्माचे जगी नादे ।
 भक्ता निघती दोंदें । सार्विकाची ॥ ५५ ॥
 तै पापाचा अचळ फिटे । पुण्याची पहाट फुटे ।
 जै मूर्ति माझी प्रगटे । पाडुकुमरा ॥ ५६ ॥
 ऐसेया काजालागी । अवतरे मी युगायुगी ।
 परी हेचि वोळखे जो जगीं । तो विवेकिया ॥ ५७ ॥
 माझे अजवें जन्मणें । अतियताचि कर्म करणें ।
 हें अविकार जो जाणे । तोचि परममुक्त ॥ ५८ ॥ (अ० ४)

येज्हवी तरी पाहीं । जे जैसे माझ्या ठायी ।
 भजती तया मीही । तैसाचि भजे ॥ ६६ ॥
 कडेयार्तळवटीं । जैसा आपलाचि बोल किरीटी ।
 पडिसाद होऊनि उठी । निमित्तयोगें ॥ ७५ ॥
 तैसा समस्ता या भजना । मी साक्षीभूत पै अर्जुना ।
 येथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ॥ ७६ ॥ (अ० ४)

१ व्यापतो , पराभून करितो २ भक्ताचे. ३ पातकाच्या सनदा, लेख.
 ४ ध्वज, पताका. ५ मळवट भरतो, लग्न लावतो. ६ सत्वगुणानी पूर्ण होतात.
 ७ पर्वत. ८ डोंगराच्या कड्याखाली. ९ प्रतिध्वनि.

२० “ नामघोषगौरवें धवळले विश्व ”

तरी कीर्तनाचेनि नटंनाचें । नाशिले व्यक्ताय प्रायश्चित्ताचे ।
 जे नामचि नाही पापाचें । ऐमें केलें ॥ १९७ ॥
 यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थे ठायावरूनि उठविली ।
 यमलोकीची खुटली । राहाटी आघवी ॥ १९८ ॥
 यम म्हणे काय यमावें । दम म्हणे कवणातें दमावें ।
 तीर्थे म्हणती काय खावें । दोष औषवासि नाही ॥ १९९ ॥
 ऐसें माझेनि नामघोषें । नाहीचि करिती विश्वाची दुःखें ।
 अवघें जगाचि महामुखें । दुमदुमित भरलें ॥ २०० ॥
 ते पाहाटेवीण पाहावित । अमृतेवीण जीववित ।
 योगेवीण दावित । कैवल्य डोळा ॥ २०१ ॥
 परि राया रंका पाड धरू । नेणती सानेयाथोरा कडसणी करू ।
 एकसरें आनदाचें आचारू । होत जगा ॥ २०२ ॥
 कैहीं एकावेनि वैकुठा जावें । तें तिहीं वैकुठचि केले आघवें ।
 ऐसें नामघोषगौरवें । धवळलें विश्व ॥ २०३ ॥
 तेजें सूर्य तैसे सौज्ज्वळ । परी तोही अस्तवे हें किडाळ ।
 चंद्र सपूर्ण एकादे वेळ । हे सदा पुरते ॥ २०४ ॥
 मेघ उदार परी वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे ।
 हे निःशकपणें संपाखरे । पचानन ॥ २०५ ॥
 जयाचे वाचेपुढा भोजें । अखड नाम नाचत असे माझे ।
 जें जन्मसहस्री वोळगिजे । एक वेळ यावया ॥ २०६ ॥
 तो मी वैकुठी नसे । वेळ एक भानुबिंबीही न दिसे ।

१ नाचण्याउडण्यानें. २ लहानथोर ह्या विचार त्याच्या मनात येत नाही. ३ एखादे वेळीं. ४ पावन केलें. ५ कमीपणा. ६ सद्य असून सिंहासारखे, दयाळू. ७ आवडीनें. ८ सेवा करावी.

वरी योगियाचीही मानसैं । उमरेडोनि जाय ॥ २०७ ॥
 परी तयापासी पाडवा । मी हारपला गिवसावा ।
 जेथ नामघोष बरवा । करिती माझा ॥ २०८ ॥
 कैसे माझ्या गुणी धाले । देशकाळातें विसरले ।
 कीर्तनसुखें सुखावले । आपणपाचि ॥ २०९ ॥
 कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखिल प्रबवं ।
 माजी आत्मचर्चा विशद । उदड गाती ॥ २१० ॥ (अ० ९)

२१ नमनभक्ति.

आँदी ब्रह्मा करूनी । शेवटी मशक धरूनी ।
 माजी समस्त हें जाणूनी । स्वरूप माझें ॥ २२१ ॥
 मग वाडधाकुटें न म्हणती । सर्जीवनिर्जीव नेणती ।
 देखिलिये वस्तु उजू लुटिती^१ । मीच म्हणोनी ॥ २२२ ॥
 आपलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे ।
 एकसरें व्यक्तिमात्राचेनि नावें । नमूचि आवडे ॥ २२३ ॥
 उचीहूनि उदक पडलें । तें तळवटवरी येऊ लागलें ।
 तैसें नमिजे भूतजात देखिलें । हा स्वभावचि तयाचा ॥ २२४ ॥
 का फळतया तरूची शाखा । सहजें भूमीसि उतरे देखा ।
 तैसें जीवमात्रा अशेखा । खालावती जे ॥ २२५ ॥
 अखड अगर्वता होऊनि असती । तयाची विनय हेचि संपत्ती ।
 जे जयजयमंत्रें अर्पिती । माझ्या ठायीं ॥ २२६ ॥
 नमिता मानापमान गळाले । म्हणोनि अत्रचिता मीचि जाहले ।
 ऐसे निरतर मिसळले । उपासिती ॥ २२७ ॥ (अ० ९)

१ उलघन करून जाणें. २ कवनें. ३ ब्रह्मदेवापासून तों चिलटापर्यंत.
 ४ वडीलधाकटे. ५ लोटागण घालतात, लोळतात.

२२ देवाला सर्वस्व हवें, उपचार नकोत.

मग मीचि डोळा देखिला । जिहीं कानीं मीचि ऐकिला ।
 मीचि मनीं भाविला । वानिला वाचा ॥ ३५९ ॥
 सर्वांगी सर्वांठायी । मीचि नमस्कारिला जिहीं ॥
 दानपुण्यादिकें जें कांही । तें माझियाचि मोहूरा ॥ ३६० ॥
 जे अहकार वाहत अगी । आम्ही हरीचे भूपावयालागीं ।
 जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभे ॥ ३६२ ॥
 जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम ।
 जे माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ॥ ३६३ ॥
 जयांचीं जाणती मजचि शास्त्रें । मी जोडे जयाचेनि मत्रें ।
 ऐसें जे चेष्टामात्रें । भजले मज ॥ ३६४ ॥
 ते मरणाचेलेकडे । मज मिळोनि गेले फुंडे ।
 मग मरणीं आणिकीकडे । जातील केवीं ? ॥ ३६५ ॥
 म्हणोनि मद्याजी जे जाहले । ते माझिया सायुज्या आले ।
 जिहीं उपचारमिषें दिधलें । आपणपें मज ॥ ३६६ ॥
 अर्जुना माझे ठायीं । आपणपेंवीण सारैसु नाही ।
 मी उपचारें कवणाही । नाकळे गा ॥ ३६७ ॥ (अ० ९)

२३ भक्ताची लक्षणे.

तो सर्वभूताच्या ठायीं । द्वेषातें नेणेचि कहीं ।
 आपपर जया नाही । चैतन्या जेंवि ॥ १४४ ॥
 उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे ।
 हें काहीचि नेणिजे । वसुधा जेवीं ॥ १४५ ॥
 का रायाचे देह चाळू । रका पुरीतें गाळू ।

हें न म्हणेचि कृपाळू । प्राण पै गा ॥ १४६ ॥
 गाईची तृषा हरू । व्याघ्रा विष होऊनि मारू ।
 ऐसें नेणेचि गा करू । तोय जैसें ॥ १४७ ॥
 आणि मी हे भाष नेणे । माझे कांहींच न म्हणे ।
 सुखदु ख जाणणें । नाहीं जया ॥ १४९ ॥
 तेवीचि क्षमेलागी । पृथ्वीसी पंढाड अगीं ।
 सतोषा उत्सगी^१ । दिवलें घर ॥ १५० ॥
 वारिण्येवीणै सागर । जळें जैसा निर्भर ।
 तैसा निरुपचार । सतोषी जो ॥ १५१ ॥
 जीव परमात्मा दोनी । बैसले एकासनी ।
 जयाचिया हृदयभुवनी । विराजती ॥ ३५३ ॥
 ऐसा योगमृद्धि । होऊनि जो निरवधि ।
 अर्पी मनोबुद्धि । माझिया ठायीं ॥ १५४ ॥
 तरी सिंधूचेनि माजे^२ । जळचरा भय नुपजे ।
 आणि जळचरीं नुबजे^३ । समुद्र जैसा ॥ १६५ ॥
 तेवी उन्मत्तें जगें । जयासि खती^४ न लगे ।
 आणि जयाचेनि आगें । न शिणे लोक ॥ १६६ ॥
 किंबहुना पाडवा । शरीर जैसा अवयवा ।
 तैसा नुबगे जीवा । जीवपणें जो ॥ १६७ ॥
 जगचि देह जाहलें । म्हणोनि प्रियाप्रिय गेलें ।
 हर्षामर्ष ठेले^५ । दुजेवीण ॥ १६८ ॥
 ऐसा द्वंद्वनिर्मुक्तं । भयोद्वेगरहित ।

१ साम्यता. २ मांडीवर ३ वर्षाकाळ नसता. ४ सहज. ५ क्षोभानें.
 ६ कटाळत नाहीं ७ खेद, वांट. ८ सर्वा जीवाशीं आपलेपणा जाणून. ९ ज्ञान-
 दशोक गेले. १० सुखदुःखादि द्वंद्वरहित.

याहीवरी भक्त । माझ्या ठायीं ॥ १६९ ॥
 आतबाहेरी चोखाळ । सूर्य तैसा निर्मळ ।
 आणि तत्त्वार्थीचा पायाळ । देखणा तो ॥ १७० ॥
 व्यापक आणि उदास । जैसैं का आकाश ।
 तैसैं जयाचें मानस । सर्वत्र गा ॥ १८० ॥
 ससारव्यर्थें फिटला । जो नैराश्यें विनैटला ।
 व्यावाहातोनि सुटला । विहगम जैसा ॥ १८१ ॥
 जो आत्मलाभासारिखें । गोमटें काहीच न देखे ।
 म्हणोनि भोगविशेखें । हरिखेर्ना जो ॥ १९० ॥
 पै आपुलें जें साचें । तें कल्पातीही न वचे ।
 हें जाणोनि गताचें । न शोची जो ॥ १९२ ॥
 वोखेंटें का गोमटें । हें काहीचि तया नुमटें ।
 रात्रिदिवस न घटे । सूर्यासि जेवीं ॥ १९३ ॥
 पार्था जयाचिया ठायी । वैषम्याची वार्ता नाही ।
 रिपुमित्रा दोही । सरिसा पाडू ॥ १९४ ॥
 कां घरिचिया उजियेड करावा । पारखियां आंधार पाडावा ।
 हें नेणेचि गा पाडवा । दीप जैसा ॥ १९५ ॥)
 जो खाडावैया घाव घाली । कां लावणी जयानें केली ।
 दोघा एकचि साउली । वृक्ष दे जैसा ॥ १९९ ॥
 नातरी इक्षुदंडु । पाळितया गोडु ।
 गाळितया कडु । नोहेचि जेवीं ॥ २०० ॥
 अरिमित्री तैसा । अर्जुना जया भाव ऐसा ।
 मानापमानीं सरिसा । होत जाय ॥ २०१ ॥

दक्षिणउत्तर मारुता । मेरु जैसा पाडुसुता ।
 तैसा मुखदु खप्राप्ता । मध्यस्थ जो ॥ २०३ ॥
 माधुर्ये चद्रिका । सरिसी राया रका ।
 तैसा जो सकळिका । भूता सम ॥ २०४ ॥
 आघविया जगा येक । सेव्य जैसे उदक ।
 तैसें जयाते तिन्ही लोक । काक्षिती गा ॥ २०५ ॥
 जो निंदेतें नेघे । स्तुती न श्लाघे ।
 आकाशा न लगे । लेप जैसा ॥ २०७ ॥
 जो यथालाभें सतोखे । अलाभे न पारुखे ।
 पाउसेंवीण न मुके । समुद्र जैसा ॥ २१० ॥
 आघवाचि आकाशस्थिती । जेवीं वायूसि नित्यवस्ती ।
 तेवीं जगचि विश्रांति-। स्थान जया ॥ २१२ ॥

२४ देवाचें भक्तप्रेम.

हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर ।
 किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥ २१३ ॥
 मग यावरीही पार्था । माझ्या भजनी आस्था ।
 तरी तयातें मी माथा । मुकुट करी ॥ २१४ ॥
 जे पुरुषार्थसिद्धी चौथी । घेऊनि आपुलिया हाती ।
 रिगाला भक्तिपथी । जगा देत ॥ २१९ ॥
 म्हणोनि गा नमस्कारू । तयातें आम्ही माथा मुकुट करूं ।
 तयाची टांच धरूं । हृदयीं आम्ही ॥ २२१ ॥
 तयाचिया गुणाची लेणी । लेववू आपुलिये वाणी ।
 तयाची कीर्ति श्रवणीं । आम्हीं लेवू ॥ २२२ ॥
 तो पाहवा हे डोहळे । म्हणोनि अचक्षूसि मज डोळे ।

हातीचेनि लीलाकमलें । पूजू तयातें ॥ २२३ ॥
 दोवरी दोनी । भुजा आलों घेऊनी ।
 आलिंगावयालागुनी । तयाचें अग ॥ २२४ ॥
 तया सगाचेनि सुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें घडे ।
 किंबहुना आवडे । निरुपम ॥ २२५ ॥
 तेणेसीं आम्हां मैत्र । येथ कायसें त्रिचित्र ।
 परी तयाचें चरित्र । ऐकती जे ॥ २२६ ॥
 तेही प्राणापरौते । आवडती हें निरुतें ।
 जे भक्तचरित्रातें । प्रशसिती ॥ २२७ ॥
 ते हे गोष्टी रम्य । अमृतधारा धर्म्य ।
 करिती प्रतीतिगम्य । आइकोनि जे ॥ २२८ ॥
 पार्था ! गा जगी । तेचि भक्त तेचि योगी ।
 उत्कठा तयालागीं । अखड मज ॥ २३४ ॥
 पै प्रेमळाची वार्ता । जे अनुवादती पाडुसुता ।
 ते मानू परम देवता । आपुली आम्ही ॥ २३८ ॥ (अ० १२)

२५ भक्तांच्या मेळ्यांतलें संवादसुख.

चित्तें मीचि जाहले । मियेंचि प्राणें धांले ।
 मग जीवों मरों विसरले । बोधाचिया भुली ! ॥ ११९ ॥
 मग बोधाचेनि माजे । नाचती संवादसुखाचीं भोजे^१ ।
 आता एकमेका घेपे दीजे^२ । बोधचि वरी ॥ १२० ॥
 जैसीं जवळिकेची सरोवरे । उचबळलिया कालवती^३ परस्परे ।
 मग तरगासीं धवळारें । तरगचि होती ॥ १२१ ॥
 तैसी येरयेराचिये मिळणी । पडत आनदकल्लोळाची वेणी ।

१ त्याचें सगसुखासाठीं. २ सतोष पावले. ३ आनदोल्लास. ४ प्रेमसुखाची
 देवघेव करितात ५ एकमेकात मिसळतात. ६ घरे, पाढरे बुनेगच्ची घर ह्म०
 धवळार.

तेथें बोधाची लेणी । बोधचि मिरवी ॥ १२२ ॥
 जैसें सूर्ये मूर्याते वोवाळिलें । कीं चंद्रें चंद्रम्या क्षेम दीधलें ।
 नातरी सरिसेनि पाडे मिनले । दोनी वोघ ॥ १२३ ॥
 जैसी कमळकळिका जालेपणें । हृदयीचिया मकरदा राखों नेणे ।
 दे राया रंका पारणें । आमोदाचें ॥ १२७ ॥
 तैसेंचि मातें विश्वी कायित । काथिलेनि तोषें कथू विसरत ।
 मग तया विसरामाजी धिरैत । आगें जीवें ॥ १२८ ॥
 ऐसें प्रेमाचेनि बहुवर्सेपणें । नाही राती दिवो जाणणें ।
 केळें माझे सुख अव्यगवाणें । आपणपेया जिही ॥ १२९ ॥ (अ० १०)

२६ हे समस्तही श्रीवासुदेव.

गुरुकृपा उस्ता उजळली । ज्ञानाची वोतपली पडली ।
 तेथ साम्याची ऋद्धि उवडली । तयाचिये दिठा ॥ १३१ ॥
 ते वेळीं जयाकडे वास पाहे । तेउता मीचि तया एक आहे ।
 अथवा निवांत जरी राहे । तन्ही मीचि तया ॥ १३२ ॥
 हें असो आणिक काही । तया सर्वत्र मीवाचूनि नाही ।
 जैमें सबाह्य जळ डोही । बुडलिया घटा ॥ १३३ ॥
 तैसा तो मजभीतरी । मी तया आतबाहेरी ।
 हें सागिजेल बोलैवरी । तैसें नव्हे ॥ १३४ ॥
 हें समस्तही श्रीवासुदेव । ऐसा प्रतीतिरसाचा वोतला भाव ।
 म्हणानि भक्तामाजी राव । आणि ज्ञानिया तोचि ॥ १३६ ॥
 जयाचिये प्रतीतीन्या धोखारा । पेंडोड होय चराचरां ।
 तो महात्मा धनुर्धरा । दुर्लभ और्ध्या ॥ १३७ ॥ (अ० ७)

१ बरोबरीच्या ऐश्वर्याने २ विकसित झाल्यावर. ३ नाहीसे होत, रमत.
 ४ पुष्कळपणें. ५ पूर्ण. ६ उषा, प्रभात. ७ तिरिप, कोवळे ऊन. ८ ऐश्वर्य.
 ९ तेथें. १० शब्दानीं. ११ वखारांत १२ प्रवेश १३ आहे.

२७ ज्ञानभक्ति म्हणजेच अद्वैतभक्ति.

१

जैसी भोजनाच्या व्यापारीं । क्षुधा जिरत जाय अवधारीं ।
 मग तृमीच्या अवसरीं । नार्हीच होय ॥ ११०२ ॥
 नाना चालीचिया वाढी । वाट होत जाय थोडी ।
 मग पातलांठारीं बुडी । देऊनि निमे^१ ॥ ११०३ ॥
 का जागृती जव उदीपे । तव तव निद्रा हारपे ।
 मग जागिनलिया स्वरूपे । नार्हीच होय ॥ ११०४ ॥
 हें ना आपलें पूर्णत्व भेटे । तेथ चद्रासी वाढी खुटे ।
 तेथ शुक्लपक्ष आटे । निःशेष जैसा ॥ ११०५ ॥
 तैसा बोध्यजात गिळित । बोव बोधें मज ये आत ।
 मिसळला तेथ साद्यत । अबोध गेला ॥ ११०६ ॥
 कल्यांताचिये वेळे । नदी सिंधुचें पेंडवळें^२ ।
 मोडुनि भरिलें जळें । आत्रह जैसें ॥ ११०७ ॥
 नातरी लेणियाचे ठसे । आटोनि गेलिया मुसे^३ ।
 नामरूपभेदें जैसें । साडिजे सोनें ॥ ११०९ ॥
 तैसा मी एकवाचूनि काही । तया तयाहीसकट नार्ही ।
 हे चौथी भक्ति पाही । माझी तो लाहे ॥ ११११ ॥
 येर आर्त जिज्ञासु अर्थार्थी । हे भजती जिये पर्थी ।
 ते तिन्ही पावोनि चौथी । म्हणिपत आहे ॥ १११२ ॥
 येन्हवी तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती ।
 पै माझिये सहजस्थिती । भक्ति नाम ॥ १११३ ॥
 इया ज्ञानभक्ती सहज । भक्त एकवटला मज ।

१ वेळीं. २ मुक्कामाच्या जागी पोंचल्यावर ३ नार्हीशी होते. ४ जाणण्याचे
 विषय. ५ मर्यादा, बाध. ६ अलकाराचे. ७ मुर्शीत ८ सहजावस्था, ब्रह्मस्थिति.

तो मीचि केवळ हें तुज । श्रुतही आहे ॥ ११३० ॥
 ज्ञानी इये स्वैसविति । शैव म्हणती शक्ति ।
 आम्ही परमभक्ति । आपली म्हणों ॥ ११३३ ॥
 तेथै विवेक वैराग्येसी । ओंटे बध मोक्षेसी ।
 वृत्ति तये अवृत्तीसी । बुडोनि जाय ॥ ११३५ ॥
 जया मी होणें नाही । तया मीचि आहे केहीं^१ ।
 मग भजेल हें कार्या । बोलो कीर ? ॥ ११४६ ॥
 तरंग सर्वांगी तोय चुबी । प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबी ।
 नाना अवकाश नमीं । लुठत जैसा ॥ ११४८ ॥
 तैसा रूप होउनि माझे । मातें क्रियावीण जो भजे ।
 घनाकार का सहजें । सोनयातें जेवि ॥ ११४९ ॥
 का चदनाची दुती जैसी । चदनीं भजे अपैसी ।
 का अकृत्रिम शशी । चद्रिका ते ॥ ११५० ॥
 तैसी क्रिया कीर न साहे । तन्ही अद्वैतीं भक्ति आहे ।
 हें अनुभवाचिजोगें, नव्हे । बोलाऐसें ॥ ११५१ ॥ (अ० १८)

२

तरी मीचि एक सर्वा । या जगा जन्म पाडवा ।
 आणि मजचिपासूनि आघवा । निर्वाह यांचा ॥ ११२ ॥
 कळोळमोळा अनेगा । जन्म जळीचि पै गा ।
 आणि तया जळचि आश्रय तरगा । जीवनही जळ ॥ ११३ ॥
 ऐसें अघवाचि ठायीं । तया जळचि जेवीं पाही ।
 तैसा मीवाचूनि नाही । विश्वीं इये ॥ ११४ ॥

१ 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' (अ० ७-१८) २ आत्मज्ञानकला.
 ३ ह्या ज्ञानभक्तीमध्ये. ४ लय पावतो ५ निवृत्तीसगट. ६ कोठें. ७ सोन्याची
 लगड. ८ स्थिति. ९ लाटाना.

ऐसिया व्यापका मातें । मानूनि जे भजती भलतेंथें ।
 परि साचोकारें^१ उदितें । प्रेमभावें ॥ ११५ ॥
 देशकाळवर्तमान । आघवें मजसी करूनि अभिन्न ।
 जैसा वायू होऊनि गगन । गगनीच विचरे ॥ ११६ ॥
 ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं ।
 जगद्रूपा मनी । सांठवूनि मातें ॥ ११७ ॥
 जें जें भेटे भूत । तें तें मानिजे भगवत ।
 हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥ ११८ ॥ (अ० १०)

२८ ज्ञानी भक्त.

रेंवि आधार प्रकाशिता । नुरेचि जेवि प्रकाश्यता ।
 तेवि दृश्यी नाही द्रष्टृता । मी जालिया ॥ ११६२ ॥
 मग देखिजे ना न देखिजे । ऐसी जे दशा निपजे ।
 तें तें दर्शन माझें । साचोकारें ॥ ११६३ ॥
 सर्व मी जालेपणें । ठेलें^३ तया येणेंजाणें ।
 तेंचि गा यात्रा करणें । अद्वया मज ॥ ११६४ ॥
 पै जळावरील तरंग । जरी धाविन्नला सवेग ।
 तरी नाही भूमिभाग । आकामिला तेणें ॥ ११६५ ॥
 जें साडावें का माडावें । जें चालणें जेणें चालावें ।
 तें तोयचि येक आघवें । म्हणोनिया ॥ ११७० ॥
 तेथ कर्म आणि कर्ता । हे जाऊनि पाडुसुता ।
 मिया आत्मेनि मज पाहता । मीचि होय ॥ ११७४ ॥
 क्रियाजात मी जालेपणें । घडे काहीचि न करणें ।

१ खऱ्या उत्कट प्रेमभावाने. २ रवि अधाराला प्रकाशू लागला तर प्रकाश्य
 (अधार) तर उरत नाहीच, पण रवीचें प्रकाशकत्वही उरत नाही. ३ खुटलें.
 ४ आत्मत्वानें.

तयाचि नांव पूजणें । खुणेचें माझें ॥ ११७८ ॥
 एव तो बोले तें स्तवन । तो देखे तें दर्शन ।
 अद्वया मज गमन । तो चाले तेंचि ॥ ११८० ॥
 तो करी तेतुली पूजा । तो करपी तो जप माझा ।
 तो निजे तेचि कपिध्वजा । समाधि माझी ॥ ११८१ ॥
 जैसा कनकेसी काकर्णें । असिजे अनन्यपणें ।
 तो भक्तियोगें येणें । मजसी तैसा ॥ ११८२ ॥
 उदकीं कल्लोळ । कापुरी परिमळ ।
 रत्नी उजाळ । अनन्य जैसा ॥ ११८३ ॥
 किबहुना ततूसी पट । का मृत्तिकेसी घट ।
 तैसा तो येकवट । मजसी माझा ॥ ११८४ ॥
 तिन्ही अवस्थाचेनि द्वारें । उपाध्युपहिताकारें ।
 भावाभावरूप स्फुरे । दृश्य जें हें ॥ ११८६ ॥
 तें हें आवघेंचि मी द्रष्टा । ऐसिया बोधाचा माजिवटा ।
 अनुभवाचा सुभटा । धेंडौ तो नाचे ॥ ११८७ ॥
 रज्जु जालिया गोचर । आभासता तो व्याळांकार ।
 रज्जुच ऐसा निर्धार । होय जेवि ॥ ११८८ ॥
 तैसें जें कांहीं आयि नार्थी । तेणें होय ज्ञेयस्फूर्ती ।
 तें ज्ञाताचि मी हे प्रतीती । होऊनि भोगी ॥ ११९२ ॥
 जाणे अज मी अजर । अक्षय मी अक्षर ।
 अपूर्व मी अपार । आनद मी ॥ ११९३ ॥
 अचळ मी अन्युत । अनंत मी अद्वैत ।
 आद्य मी अव्यक्त । व्यक्तही मी ॥ ११९४ ॥

१ उपाधि (क्षेत्र) व उपहित (क्षेत्रज्ञ) या उभयरूपानि. २ भर, उन्माद-
 ३ वधूवरास खाद्यावर घेऊन नाचणारा मनुष्य. ४ सर्पाकार.

ईश्वर मी ईश्वर । अनादि मी अमर ।
 अभय मी आधार । आधेय मी ॥ ११९५ ॥
 स्वामी मी सदोदित । सहज मी मतत ।
 सर्व मी सर्वगत । सर्वातीत मी ॥ ११९६ ॥
 ऐसें आत्मत्वे मज एकातें । इया अद्वयभक्ती जाणोनि निरुतें ।
 आणि याही बोधा जाणतें । तेंही मीचि जाणे ॥ १२०० ॥
 मग द्वैताद्वैतातीत । मीचि आत्मा एक निभ्रात ।
 हें जाणोनि जाणणें जेथ । अनुभवी रिघे ॥ १२०५ ॥
 मी तो हें जें असे । तें स्वानदानुभवसरसे ।
 कालवूनिया प्रवेशे । मजचि माजी ॥ १२०९ ॥
 आणि तो हे भाष जेथ जाये । तेथ मी हे कोण्हासी आहे ? ।
 ऐसा मी ना तो तिये सामाये । माझ्याचि रूपीं ॥ (अ० १८)

२९ अनन्यांचा योगक्षेम.

पै सर्वभावेंसीं उखितें । जे वोपिलें मज चित्तें ।
 जैसा गर्भगोळ उद्यमातें । कोण्याही नेणे ॥ ३३५ ॥
 तैसा मीवाचूनि काहीं । आणीक गोमटेंचि नाही ।
 मजचि नाम पाही । जिणेया ठेविलें ॥ ३३६ ॥
 ऐसें अनन्यगतिकें चित्तें । चितितसाते मातें ।
 जे उपासिती तयातें । मीचि सेवी ॥ ३३७ ॥
 ते एकवटूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिये वाहणी ।
 तेव्हाचि तयाची चित्तवेणी । मजचि पडली ॥ ३३८ ॥
 मग तिहीं जें जें करावें । तें मजचि पाडिलें आघवें ।

१ नियम्य. २ नियामक. ३ उक्तें, सर्वच्या सर्व. ४ मनोभावे मला अर्पण झाले. ५ आपल्या जीवाचें नाव मीच ठेवलें. ६ एकात्मक्तीनें ७ माझे चित्तन करीत असता. ८ मार्गाला. ९ चिंता.

जैसी अजातपक्षाचेनि जीवें । पक्षिणी जिये ॥ ३३९ ॥
 आपुली तहानभूक नेणे । तान्हया निकें ते माउलीसचि करणें ।
 तैसें अनुसरले मज प्राणें । तयाचें सर्व मी करी ॥ ३४० ॥
 तया माझिया सायुज्याची चाड । तरी तेंचि पुरवीं कोडें ।
 का सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुये ॥ ३४१ ॥
 ऐसा मनी जो जो धरिती भावो । पुढा पुढा लागे तया देवों ।
 आणि दिधलियाचा निर्वाहो । तोही मीचि करीं ॥ ३४२ ॥
 हा योगक्षेम आववा । तयाचा मजचि पडिला पाडवा ।
 जयाचिया सर्वभावा । आश्रय मी ॥ ३४३ ॥ (अ० ९)

३० अनन्यभक्तांच्या उद्धाराची सर्व काळजी देवाला.

ते कर्मेद्रिये मुखें । करिती कर्म अशेखें ।
 जियें का वर्णविशेखें । भागा आली ॥ ७६ ॥
 विधीतें पाळित । निषेवातें गाळित ।
 मज देऊनि जाळित । कर्मफलें ॥ ७७ ॥
 ययापरी पाही । अर्जुना माझे ठायी ।
 सन्यस्तूनि नाहीं । करिती कर्म ॥ ७८ ॥
 आणीकही जे जे सर्व । कायिक वाचिक मानसिक भाव ।
 तया मीवाचूनि धाव । आनैती^१ नाही ॥ ७९ ॥
 ऐसे जे मत्पर । उपासिती निरतर ।
 ध्यानमिषें घर । माझें झाले ॥ ८० ॥
 जयांचिये आवडी । केली मजसी कुळवाडी ।
 भोगमोक्ष बापुडी । त्यजिली कुळें ॥ ८१ ॥

१ पख न फुटलेल्या पिलासाठी. २ आवड ३ घालतों. ४ रक्षण. ५ वर्ण-
 विशेषानें वाढ्याला आलेलीं कर्म करितात ६ मला देऊन नाहींशीं करितात
 ७ अन्य, दुसरी. ८ व्यापार.

ऐसे अनन्ययोगें । विकले जीवें मनैं आंगें ।
 तयांचें कायि एक सागें । जें सर्व मी करीं ॥ ८२ ॥
 येन्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि ससाराची चिंता ? ।
 काय समर्थाची काता । कोरान्न मागें ? ॥ ८५ ॥
 जन्ममृत्यूचिया लाटी । झळबती इया सृष्टी ।
 तें देखोनिया पोटी । ऐसे जाहालें ॥ ८७ ॥
 भवसिंधूचेनि माजें । कवणासी धाक नुपजे ? ।
 तेथ जरी की माझे । बिहिंती हन ॥ ८८ ॥
 म्हणोनि गा पाडवा । मूर्तीचा मेळावा ।
 करुनि त्याचिया गावा । धावत आलों ॥ ८९ ॥
 नामाचेया सहस्रवरी । नावा इया अवधारी ।
 सजूनियां ससारी । तारु जाहलों ॥ ९० ॥
 सेंडे जे देखिले । ते ध्यानकासे लाविले ।
 परिग्रही घातले । तरियांवरि ॥ ९१ ॥
 प्रेमाची पेटी । बाधली एकाचिया पोटी ।
 मग आणले तटी । सायुज्याचिया ॥ ९२ ॥
 परि भक्ताचेनि नावें । चतुष्पदादि आघवे ।
 वैकुंठीचिये राणिवे । योग्य केले ॥ ९३ ॥
 म्हणोनि गा भक्तां । नाही एकही चिंता ।
 तयातें समुद्धर्ता । आधि मी सदा ॥ ९४ ॥ (अ० १२)

३१ संपूर्ण प्रसाद.

याकारणें गा तुवां इया । सर्वकर्मा आपुलिया ।
 माझ्या स्वरूपी धनजया । संन्यास कीजे ॥ १२६० ॥

परी तोचि संन्यास वीरा । करणीयाचा क्षणें करा ।
 आत्मविवेकीं धरा । चित्तवृत्ति हे ॥ १२६१ ॥
 मग तेणें विवेकबळें । आपणें कर्मवेगळें ।
 माझ्या स्वरूपी निर्मळें । देखिजेल सर्व ॥ १२६२ ॥
 बुद्धि अनन्य येणें योगें । मजमाजी जै रिवे ।
 तै चित्त चैत्यत्यागें । मातेंचि भजे ॥ १२६३ ॥
 मग अभिना इया सेवा । चित्त मियांचि भरेल जेव्हा ।
 माझा प्रसाद जाण तेव्हा । सपूर्ण जाहला ॥ १२६४ ॥ (अ० १८)

३२ ईश्वरशरणता-शेवटचा गोड घांस !

तरी अवधान पघळै । करूनिया आणीक एकवेळ ।
 वाक्य माझें निर्मळ । अवधारी पा ॥ १३४१ ॥
 आता द्वैताची वारी । साखुनि ऐक्याच्या परिवारी ।
 भोगिजे तें अवधारी । रहस्य हें ॥ १३४२ ॥
 आणि निरुपचारा प्रेमा । विषय होय जें प्रियोत्तमा ।
 तें दुजें नव्हे की आत्मा । ऐसेंचि जाणावें ॥ १३४३ ॥
 म्हणोनि जिह्वाची गुज । सांगतसे जीवासी तुज ।
 जें अनन्यगतीचें मज । आधी व्यसन ॥ १३४४ ॥
 तरी बाह्य आणि अतरा । आपुलिया सर्व व्यापारा ।
 मज व्यापकातें वीरा ! । विषय करी ॥ १३४५ ॥
 किंबहुना आपुलें मन । करी माझें एकायतन ।
 माझेनि श्रवणें कान । भरुनि घाली ॥ १३४६ ॥

१ करणीय, नित्य नेमित्तिककर्माचा मात्र त्याग करू नका. २ चित्तातल्या विषयाचा त्याग. ३ विस्तृत, विशाल. ४ वेरझार. ५ घरात. ६ निर्निमित्त प्रेमाचा विषय आत्मारामच होय. ७ जिह्वाच्याची गुजगोष्ट. ८ आवड, वेड. ९ एकव्याचें निवासस्थान.

आत्मज्ञानें चोखडीं । संत जे माझी रूपडी ।
 तेथ दृष्टि पडो आवडी । कामिनी जैसी ॥ १३५६ ॥
 मी सर्ववस्तीचें वसौटें । माझी नामें जियें चोखटें ।
 तियें जीवा यावया वाटे । वाचेचिया लावीं ॥ १३५७ ॥
 हाताचें करणें । का पायाचें चालणें ।
 तें होय मजकारणें । तैसें करीं ॥ १३५८ ॥
 हें एकैक शिकवू काई । पै सेवकें आपुल्या ठायीं ।
 उरवूनि येर सर्वही । मी सेव्यचि करीं ॥ १३६० ॥
 मग भरलेया जगाआत । जाऊनि तिजयाची मात ।
 होऊनि ठाकेल एकात । तुम्हाआम्हा ॥ १३६२ ॥
 आणि तिजें आडळें करितें । निमालें अर्जुना जेथें ।
 तै मीचि म्हणौनि तू मातें । पावसी शेखी ॥ १३६४ ॥
 म्हणौनि तूं आणि आम्ही । हें दिसताहे देहवर्मी ।
 मग ययाच्य़ा विरामीं । मीचि होसी ॥ १३६७ ॥
 अर्जुना तुझेनि वेधें । मिया देवपणाची विरुद्धें ।
 साडिलीं गा मी हे आर्थें । सगळेनि तुवा ॥ १३७२ ॥
 सर्वत्र मातें भजता । सर्व मी होता अहता ।
 नि.शेष जाऊनि तत्वता । मीचि होसी ॥ १३७१ ॥

*

*

*

*

आधी तव पाडुसुता । सर्व कर्म मज अर्पितां ।
 सर्वत्र प्रसन्नता । लाहिजे माझी ॥ १३८३ ॥
 पाठी माझ्या इये प्रसादीं । माझें ज्ञान जाय सिद्धी ।

१ शुद्ध. २ वसतिस्थान. ३ अतरात उतरण्यासाठीं वाचेच्या मार्गाला
 लाव. ४ सेवकपण. ५ प्रतिबध. ६ देहाचा निरास झाल्यावर. ७ प्रेमानें,
 यासानें. ८ अर्धा.

तेणे मिसळिजे त्रिशुद्धी । स्वरूपी माझ्या ॥ १३८४ ॥
 मियां ज्ञान तुज आपुलें । नानापरी उपदेशिलें ।
 येणें अज्ञानजात साडी वियालें । धर्माधर्म जें ॥ १३८९ ॥
 आशा जैसी दुःखांतें । व्याली निंदा दुरितें ।
 हें असो जैसें दैन्यातें । दुर्मगैत्व ॥ १३९० ॥
 तैसें स्वर्गनरकसूचक । अज्ञान व्यालें धर्माटक ।
 तें सांडूनि घाली अशेख । ज्ञानें येणे ॥ १३९१ ॥
 हाती घेऊनि तो दोर । साडिजे जैसा सर्पाकार ।
 कां निद्रात्यागें घराचारें । स्वप्नीचा जैसा ॥ १३९२ ॥
 तैसें धर्माधर्माचें टर्वाळ । दावी अज्ञान जें का मूळ ।
 तें त्यजूनि त्यजी सकळ । धर्मजात ॥ १३९५ ॥
 मग अज्ञान निमालिया । मीचि एक असे अपैसैया ।
 सनिद्र स्वप्न गेलिया । आपणें जैसें ॥ १३९६ ॥
 तैसा मी एकवांचूनि काही । मग भिन्नाभिन्न आन नाही ।
 सोहबोर्धें तयाच्या ठायीं । अनन्य होय ॥ १३९७ ॥
 पै आपुलेनि भेदेवीण । माझें जाणणें जें एकपण ।
 तयाचि नांव शरण । मज येणें गा ॥ १३९८ ॥
 सुवर्णमणि सोनया । ये कल्लोळ जैसा पाणिया ।
 तैसा मज धनजया । शरण ये तू ॥ १४०० ॥
 मजही शरण रिगिजे । आणि । जीवतेंचि असिजे ।
 धिक् बोली यिया न लजे । प्रज्ञा केवि ॥ १४०२ ॥
 अगा प्राकृताही रायी । आंगीं पडे जें धनजया ।

१ निश्चयेंकरून. २ धर्माधर्माचें मूळ कारण जें अज्ञान तें टाकून दे. ३ दुर्मग्य. ४ दोरीवर भासणारी सर्पाची कल्पना. ५ स्वप्नांतला प्रपंच. ६ बड. ७ आपला आपण. ८ तोच मी या बोधानें. ९ बुद्धि. १० सामान्य राजालाही ज्ञा. प्र...१५

तें दौसिरूही कीं तया । समान होय ॥ १४०३ ॥
 मा मी विश्वेश्वर भेटे । आणि जीवग्रथि न सुटे ।
 हे बोल नको वोखटे । कार्नी लावू ॥ १४०४ ॥
 म्हणौनि मी होऊनि मातें । सेवणें आहे आयितें ।
 तैसें करीं हाता ये तें । ज्ञानें येणें ॥ १४०५ ॥
 मग ताकौनियां काढिलें । लोणीं माघौतें घातलें ।
 परी न घेपेचि^१ कांहीं केलें । तेणें जेविं ॥ १४०६ ॥
 तैसें अद्वयत्वे मज । शरण रिघालिया तुज ।
 धर्माधर्म हे सहज । लागतील ना ॥ १४०७ ॥

*

*

*

ऐसें सर्वरूपैरूपसें । सर्वदृष्टिडोळसें ।
 सर्वदेशनिवासें । बोलिलें श्रीकृष्णें ॥ १४१७ ॥
 मग सांवळा सककण । बाहु पसरौनि दक्षिण ।
 आलिंगिला स्वशरण । भक्तराज तो ॥ १४१८ ॥
 बोलाबुद्धीसीं अटैक । ऐसें जें कांहीएक ।
 तें द्यावया मिखूं । खेवांचें केलें ॥ १४२० ॥
 हृदया हृदय येक जाहलें । ये हृदयीचें तें हृदयीं घातलें ।
 द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥ १४२१ ॥
 दीपें दीप लाविला । तैसा परिष्वग तो जाला ।
 द्वैत न मोडिता केला । आपणपें पार्य ॥ १४२२ ॥
 तेव्हा सुखाचा मग तया । पूर आला जो वनंजया ।
 तेथ वाड तरी बुडोनियां । ठेला देव ॥ १४२३ ॥
 तैसें तया दोघाचें मिळणें । दोघां नावरे जाणावें कवणें ? ।
 किंबहुना श्रीनारायणें । विश्व कोंदलें ॥ १४२५ ॥ (अ० १८)

१ बटीक सुद्धा २ ताकातून. ३ मिसळून जात नाही. ४ सर्व रूपाचें रूप.
 ५ श्यामसुंदर. ६ वाचेला व बुद्धीला जेथें प्रतिबंध होतो. ७ मिष. ८ आलिंगनाचें

५ ज्ञानेश्वरीचा उपसंहार.

१ उपकृतिस्मरण.

कैसा विश्वाचिया कृपा । करुनि महानंद सोपा ।
अर्जुनव्याजें रूपा । आणिला देवें ॥ १६८७ ॥
चकोराचेनि निमित्तें । तिन्हीं भुवनें सतसें ।
निवविली कळावंतें । चद्रे जेवी ॥ १६८८ ॥
तैसें गीतेचें हें दुभतें । वत्स करुनि पार्थातें ।
दुभिन्नली जगापुरतें । श्रीकृष्ण गाय ॥ १६९० ॥
हे श्रवणें पाठें अर्थें । गीता नेदी मोक्षाआरौतें ।
जैसा समर्थ दाता । कोणहातें नास्ति न म्हणे ॥ १६९५ ॥
शब्दें जें न लभे । तें घडूनियां अनुष्ठुभें ।
स्त्रीशूद्रादिप्रतिभे । सामाविलें ॥ १७०० ॥
द्रष्टा श्रीगुरुमूर्ती । न रिगतां दृश्यपथी ।
तरी काँढ्या उपास्ती । आकळता तो ? ॥ १७०४ ॥
व्यासाचा हा थोर । विश्वासि जाला उपकार ।
जे श्रीकृष्णउक्ती आकार । ग्रथाचा केला ॥ १७०८ ॥
आणि तोचि हा मी आता । श्रीव्यासाचीं पदे पाहता पाहतां ।
आणिला श्रवणपथा । मन्हाठिया ॥ १७०९ ॥
व्यासादिकांचे उन्मेखे । राहटती जेथ साशक ।
तेथ मीही एक रक । वाचाळी करी ॥ १७१० ॥
परी गीता-ईश्वर भोव्या । ले व्यासोक्तिसुमनमाळ ।
तरी माझिया दूर्वादळा । ना न म्हणे कीं ! ॥ १७११ ॥

१ जगाच्या कळवळ्याने. २ मोक्षाच्या अलीकडे. ३ सगुण साकार झाला नसता तर तो उपासनेने कसा आकळता ? ४ कसा. ५ ज्ञानस्फूर्ति.

आणि बाप पुढां जाये । ते घेत पाउलांची सोये ।
 बाळ ये तरी न लाहे । पावों कार्या ? ॥ १७२२ ॥
 तैसा व्यासाचा मागोवा घेत । भाष्यकौरातें वाट पुसत ।
 अयोग्यही मी न पवत । कें जाईन ? ॥ १७२३ ॥

२ हा ग्रंथ गुरुकृपेचें वैभव.

तो सर्वोपकारी समर्थ । सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ ।
 राहटत असे मजही आत । रिघोनिया ॥ १७२९ ॥
 आतां आयती गीता जगी । मी सागे मन्हाठिया भंगी^१ ।
 येथ कें विस्मयालागीं । ठाव आहे ? ॥ १७३० ॥
 श्रीगुरुचेनि नावें माती । डोंगरी जयापासी होती ।
 तेणें कोळियें त्रिजगती । येकवैद केली ॥ १७३१ ॥
 मा मी तव चित्ताथिला । आणि श्रीगुरुऐसा दादुला ।
 जो दिठीवेनि^२ आपुला । बैसवी पर्दी ॥ १७३३ ॥
 म्हणोनि माझे नित्य नवे । श्वासोच्छ्वासही प्रबध होआवे ।
 श्रीगुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेव म्हणे ॥ १७३५ ॥
 तेणें आबाळसुबोधें । वोवीचेनि प्रबधें ।
 ब्रह्मरससुस्वादें अक्षरें । गुफिली ॥ १७४३ ॥
 अध्यात्मशास्त्री इयें । अंतरगचि अधिकारिये ।
 परी लोक वाक्चातुर्यें । होईल सुखिया ॥ १७५० ॥
 ऐसें श्रीनिवृत्तिनाथाचें । गौरव आहे जी साचें ।
 ग्रंथ नोहे—कृपेचें वैभव तिये ॥ १७५१ ॥

१ पावलाचें अनुसधानें राहून २ माग काढीत. ३ शकराचार्य. ४ भाषेनें.
 ५ गोळा केली. ६ स्वामी. ७ कटाक्षमात्रें करून. ८ कवनें. ९ अतर्मुख
 तेवढेंच.

३ गुरुपरंपरा.

क्षीरसिंधुपरिसरीं । शक्तीन्या कर्णकुहरीं ।
 नेणों कै श्रीत्रिपुरारी । सागितलें जें ॥ १७५२ ॥
 तें क्षीरकल्लोळाआंतु । मकरोदरी गुप्तु ।
 होता जयाचा हातु । पैठें जालें ॥ १७५३ ॥
 तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगी । भग्नावैयवा चौरंगी ।
 भेटला कीं तो सर्वांगी । सपूर्ण जाला ॥ १७५४ ॥
 मग समाधि अव्यत्यया । भोगावी वासना या ।
 ते मुद्रां श्रीगोरक्षराया । दिधली मीनीं ॥ १७५५ ॥
 तेणें योगाब्जिनीसरोवर । विषयविध्वसैकवीर ।
 तिये पदी का सर्वेश्वर । अभिषेकिले ॥ १७५६ ॥
 मग तिही तें शार्भव । अद्वैयानदवैभवं ।
 सपादिलें सप्रभंव । श्रीगैनीनाथा ॥ १७५७ ॥
 तेणें कळिकळितें भूतां । आला देखोनि निरुता ।
 ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिधली ऐसी ॥ १७५८ ॥
 ' ना आदिगुरु शकरा- । लागोनि शिष्यपरंपरा ।
 बोधाचा हा ससारीं । जाला जो आमुतें ॥ १७५९ ॥
 तो हा तू घेऊनि आघवा । कळी गिळितया जीवा ।
 सर्व प्रकारी धावा । करीं पा वेगीं ' ॥ १७६० ॥
 आधींच तव तो कृपाळू । वरी गुरुआज्ञेचा जाला बोद्धे ।
 जाला जैसा वर्षाकाळू । खवळणें मेघा ॥ १७६१ ॥

१ क्षीरसमुद्राच्या आसमतात. २ शक्तीच्या ह्य० पार्वतीच्या कानात.
 ३ मत्स्याच्या पोटात. ४ हातात सापडले. ५ हातपाय तुटलेल्या चौरंगीनाथाला.
 ६ अखंड. ७ रहस्य, वर्म. ८ शकरापासून परंपरेने प्राप्त झालेलें. ९ अद्वय-
 नदाचें ऐश्वर्य. १० सामर्थ्यासह. ११ कळीनें घासलेल्या भूताना. १२ विस्तार.
 १३ चातक.

तेथ पुढा मी बापिया । मांडला आर्ती आपुलिया ।
कीं यासाठीं येवढिया । आणिलों यशा ॥ १७६३ ॥

४ ग्रंथरचनेचें समाधान.

वांचूनि पढे ना वाची । ना सेवाही जाणे स्वामीची ।
ऐसिया मज ग्रंथाची । योग्यता कें असे ॥ १७६५ ॥
परी साचचि गुरुनाथें । निमित्त करुनि मातें ।
प्रबधव्याजें जगातें । रक्षिलें जाणा ॥ १७६६ ॥
आणि तुम्हा सताचिये सभे । जें उणिवेसीं ठाके उभें ।
तें पूर्ण नोहे तै लोभें । तुम्हांसीच कोपों ॥ १७७१ ॥
वोहळें हेंचि करावें । जे गेगेचें आंग ठाकावें ।
मगही गगा जरी नोहावें । तै ते काय करी ? ॥ १७७३ ॥
काय बहु बोलों सकळा । भेटविलों जन्मफळा ।
ग्रंथसिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ॥ १७८५ ॥
मजलागी ग्रंथाची स्वामी । दुजी सृष्टि केली जे हे तुम्ही ।
तें पाहोनि हासों आम्ही । विश्वामित्रातेंही ! ॥ १७८७ ॥
किंबहुना तुमचें केलें । धर्मकीर्तन हें सिद्धी नेलें ।
येथ माझें जी उरलें । पाइकपण ॥ १७९३ ॥

५ स्थलकालनिर्देश.

ऐसें युगीं परि कळीं । आणि महाराष्ट्रमंडळीं ।
श्रीगोदावरीच्या कूली । दक्षिणिली ॥ १८०३ ॥

१ ह्या ग्रंथाच्या निमित्ताने. २ उणीव राहिली तर. ३ आम्हीच प्रेमानें
तुम्हां सतावर रागावू. ४ जाऊन मिळावें ५ ग्रंथसमाप्तीचा आनंद. ६ ब्रह्मदे-
वाच्या स्पर्धेनं त्रिशकूराजासाठीं केलेली सृष्टी नाशवत होती, आमची ही
ग्रंथसृष्टि अविनाशी आहे म्हणून विश्वामित्राला आम्ही हसू. ७ सेवकपण.
८ कलियुगात. ९ दक्षिण तीरावर.

त्रिभुवनैकपवित्र । अनादि पचक्रोशिक्षेत्र ।
 जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालयें असे ॥ १८०४ ॥
 तेथ यदुवशविलास । जो सकळकळानिवास ।
 न्यायातें पोषी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ॥ १८०५ ॥
 तेथ महेशान्वयसभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथसुतें ।
 कोलें ज्ञानदेवें गीते । देशीकैरलेणें ॥ १८०६ ॥
 पुढतपुढती पुढती । इया ग्रथपुण्यसपत्ती ।
 सर्वसुखीं सर्वभूती । संपूर्ण होइजे ॥ १८१० ॥
 शके बाराशतें बारोत्तरें । तै टीका केली ज्ञानेश्वरें ।
 सच्चिदानंदबाबा आदरें । लेखकू जाहला ॥ १८११ ॥ (अ०१८)

६ ज्ञानेश्वरीसंशोधक एकनाथमहाराजांच्या ओव्या.

श्रीशके पधराशें साहोत्तरी । तारणनाम संवत्सरी ।
 एकाजनार्दनं अत्यादरी । गीताज्ञानेश्वरीप्रति शुद्ध केली ॥ १ ॥
 ग्रथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरी शुद्ध अबद्ध ।
 तो शोधूनिया एवविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥ २ ॥
 नमो ज्ञानेश्वरा निष्कलंका । जयाची गीतेची वाचिता टीका ।
 ज्ञान होय लोका । अतिभाविका ग्रथार्थिता ॥ ३ ॥
 बहुकाळ पर्वणी गोमटी । भाद्रपदमास कपिलापष्ठी ।
 प्रतिष्ठानीं गोदातटी । लेखनकामाटी संपूर्ण जाली ॥ ४ ॥
 ज्ञानेश्वरीपाठी । जो वोंत्री करील मन्हाठी ।
 तेणें अमृताचे ताटी । जाण नरोटी ठेविली ॥ ५ ॥

१ पचक्रोशीत. २ नगर जिल्ह्यात नेवासे गावी महालया (श्रीमोहिनी-
 राज) नादते. ३ रामदेवराव जाधव. ४ आदिनाथ शंकर यांच्या परंपरेंत
 (अन्वय) उत्पन्न झालेला. ५ श्रीनिवृत्तिनाथाचा सुत (शिष्य) यानें. ६
 गीतेवर मन्हाठी भाषेचा अलंकार चढवला. ७ ज्ञानेश्वरीच्या पाठात.

पसायदान उर्फ प्रसाददान.

आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
 तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ १७९४ ॥
 जे खळाची व्यकटी साडो । तया सक्की रती वाढो ।
 भूतां परस्परे घडो । मैत्र जीवाचें ॥ १७९५ ॥
 दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्य पाहो ।
 जो जें वाळील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ १७९६ ॥
 वर्षत सकळमगळी । ईश्वरनिष्ठाची मांदियाळी ।
 अनवरत भूतळी । भेटो तया भूता ॥ १७९७ ॥
 चला कल्पतरूचें अरवें । चेतना चिंतामणीचे गांव ।
 बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥ १७९८ ॥
 चद्रमे जे अलाछन । मार्तंड जे तापहीन ।
 ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतू ॥ १७९९ ॥
 किंबहुना सर्वसुखी । पूर्ण होऊनि तिही लोकीं ।
 भजिजो आदिपुरुखीं । अखंडित ॥ १८०० ॥
 आणि ग्रथोपजीविये । विशेषी लोकीं इये ।
 दृष्टादृष्टविजयें । होआवें जी ॥ १८०१ ॥
 येथ ह्मणे श्रीविश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो ।
 येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया जाहला ॥ १८०२ ॥ (अ० १८)

१ प्रसादाचें दान. २ वाकडेपण. ३ स्वधर्मसूर्याने प्रकाशो. ४ समुदाय,
 माथाळ, मायदळ हे शब्द गांवकरीलोकांत प्रचलित आहेत. ५ बगीचे. ६ अमृ-
 ताचे सागर. ७ श्रीनिवृत्तिनाथ.

६ स्फुट विषयसंग्रह.

१ वीरवृत्ति पार्थाला सोडून निघाली !

तेथ मनों गजबज जाहली । आणि आपैसी कृपा उपजली ।
तेणें अपमानें निघाली । वीरवृत्ति ॥ १८५ ॥
जिया उत्तम कुळीचिया होती । आणि गुणलवण्य आथी ।
तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें ॥ १८६ ॥
नविये आवडीचेनि भरें । कामुक निजवनिता विसरे ।
मग पाडेंवीण अनुसरें । भ्रमला जैसा ॥ १८७ ॥
तैसें अर्जुना तेथ जाहलें । असतें पुरुषत्व गेले ।
जें अंतःकरण दिधलें । कारुण्यास्त्री ॥ १८९ ॥ (अ० १)

२ स्नेहाचें काठिण्य.

जेणें सग्रामीं हर जितिला । निवातकवचाचा ठांव फेडिला ।
तो अर्जुन मोहें कळविला । क्षणामाजी ॥ २०० ॥
जें वज्रापासोनि अतिकठिण । दुर्वर अतिदारुण ।
तयाहून असाधारण । हें स्नेह नवल ॥ १९९ ॥
जैसे भ्रमर भेदी कोडें । भलतैसें काष्ठ कोरडें ।
परि कळिकेमार्जी सांपडे । कोंवाळिये ॥ २०१ ॥
तेथ उत्तार्णि होईल प्राणें । परी तें कमळदळ चिरू नेणे ।
तैसें काठिण कोवळेपणें । स्नेह देखा ॥ २०२ ॥ (अ० १)

३ धर्मसमूढता.

तिमिरावरूद्ध जैसैं । दृष्टीचें तेज भ्रशे ।

१ योग्यता विसरून. २ मागमूसही ठेवला नाही, पुसून टाकला. ३ वज्रा-
पेक्षा. ४ लीलेनें. ५ अधारानें वेढलेले.

मग पासींच असतां न दिसे । वस्तुजात ॥ ५६ ॥
 देवा तैसें मज जाहलें । जे मन हें भ्राती ग्रासिलें ।
 आता काय हित आपुलें । तेंही नेणे ॥ ६७ ॥ (अ० २)

४ सद्बुद्धि किंवा व्यवसायात्मिका बुद्धि.

अर्जुना ! ते पुण्यवशें । जरी अल्पचि हृदयी बुद्धि प्रकाशे ।
 तरी अशेषही नाशे । ससारभय ॥ २३७ ॥
 जैसी दीपकालिका धाकुटी । परी बहुतेजातें प्रगटी ।
 तैसी सद्बुद्धि हे थेकुटी^१ । म्हणों नये ॥ २३८ ॥
 पार्था ! बहुतीपरी । हे अपेक्षिजे विचारशूरी ।
 जे दुर्लभ चराचरीं । सद्वासना ॥ २३९ ॥
 आणिकांसारिखा बह्वस । जैसा न जोडे परिस ।
 का अमृताचा लेश । दैवगुणें ॥ २४० ॥
 तैसी दुर्लभ सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधी ।
 जैसा गगोसि उदथी । निरतर ॥ २४१ ॥
 तैसें ईश्वरावाचूनि काहीं । जिये आणिक लाणी नाहीं ।
 ते एकचि बुद्धि पाही । अर्जुना जगी ॥ २४२ ॥ (अ० २)

५ ज्ञान, विज्ञान व अज्ञान.

जाणीव जेथ न रिगे । विचार मागुतापाउली निघे ।
 तर्क आयणी नेघे । आंगीं जयाच्या ॥ ५ ॥
 अर्जुना तया नाव ज्ञान । येर प्रपच हें विज्ञान ।
 तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ॥ ६ ॥ (अ० ७)

६ कर्म, विकर्म व अकर्म.

तरी कर्म म्हणिजे स्वभावे । जेणें विश्वाकार संभवे ।

१ जवळ. २ दीपज्योति. ३ अल्प. ४ इतर पाषाणासारखा विपुल. ५ सीमा.
 ६ पर्यवसान, शेवट. ७ बळ, ईर्ष्या.

तें सम्यक् आधीं जाणावें । लागे येथ ॥ ८९ ॥
 मग वर्णाश्रमासी उचित । जें विशेष कर्म विहित^१ ।
 तेंही वोळखावें निश्चित । उपयोगेसी ॥ ९० ॥
 पाठीं जें निषिद्ध^२ म्हणिले । तेंहीं बुझावें स्वरूपें । (अ० ४)

७ आत्मसुखभोगानें विषय अपाप सुटतात.

जया आपणें साड्नि कहीं । इद्रियग्रामावरी येणें नाहीं ।
 तो विषय न सेवी हें काई । विचित्र येथ ? ॥ १०५ ॥
 सहजें स्वसुखाचेनि अपारें । सुरवाडलेनि अतरें ।
 रचिला म्हणऊनि बाहिरें । पाऊल न घाली ॥ १०६ ॥
 सागें कुमुददळ^३चेनि ताटें । जो जेविला चद्रकिरणें चोखटें ।
 तो चकोर कायि वाळुवटें । चुबित असे ? ॥ १०७ ॥
 तैसें आत्मसुख उपाईलें । जयासी आपणेंचि फावेलें ।
 तया विषय सहज साडवले । म्हणों काई ? ॥ १०८ ॥ (अ० ५)

८ संत.

जे ऐसे स्वमुखें मातले । आपणपाचि आपण राहिले ।
 ते मी जाणे निखिलें वीतले । सामरस्याचे ॥ १३७ ॥
 ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अकुर ।
 की महाबोधें विहार^४ । केले जैसे ॥ १३८ ॥
 ते विवेकाचे गाव । कीं परब्रह्मीचे स्वभाव ।
 नातरी अळकारले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ॥ १३९ ॥
 ते सत्त्वाचे सात्विक । कीं चैतन्याचे आंगिक^५ ।
 हें बहु असो एकैक । वानिशी काई ? ॥ १४० ॥

१ विकर्म म्ह० विहितकर्म व अकर्म म्ह० निषिद्धकर्म. २ चद्रविकासी कमळाच्या. ३ मिळालें. ४ सपूर्ण ब्रह्मसुखाचेंच घडले. ५ पुतळे. ६ कडास्थान. ७ अवयव.

म्हणोनि असो हें आघवें । एथ न बोलणें काय बोलवें ।
ते खुणाचि पावेल स्वभावे । आत्माराम ॥ १३६ ॥ (अ० ५)

९ शुक्नलिकेचा दृष्टांत.

तव हासोनि कृष्ण म्हणे । तुझें नवल ना हें बोलणें ।
कवणासि काय दिजेल कवणें । अद्वैती एथ । ॥ ६७ ॥
हा विचारुनि अहकार सांडिजे । मग असतीच वस्तु होइजे ।
तरी आपली स्वस्ति सहजें । आपण केली ॥ ७१ ॥
येन्हुवीं कोशकीटकाचिर्यापरी । तो आपणया आपण वैरी ।
जो आत्मबुद्धि शरीरी । चारुस्थळी ॥ ७२ ॥
कैसे प्राप्तीचिये वेळे । निदैवा आधळेपणाचे डोहळे ।
कीं असते आपुले डोळे । आपण झांकी ॥ ७३ ॥
जैसी ते शुक्लाचेनि आगभरें । नळिका भोविन्नली एरी
मोहरे । तरी तेणें उडावें परी न पुरे । मनशंका ॥ ७६ ॥
वाँयाचि मान पिळी । अटुवें हिये आवळी ।
टिटांतु नळी । धरुनि ठाके ॥ ७७ ॥
म्हणे बांधला मी फुडा । ऐसिया भावनेचिया पडे खोडां ।
कीं मोकळिया पायाचा चवडा । गोंवी" अधिकें ॥ ७८ ॥
ऐसा काजेंवीण आतुडला । तो साग पां काय आणिकें बाधला
मग न सोडीच जन्ही नेला । तोडूनि अर्धा ॥ ७९ ॥

१ हा रेशमाचा किडा आपल्या तोंडांतून ततु काढून धागा पसरतो; पण स्वतः त्यात सापडून मरतो २ जो सुदर देहालाच आत्मा मानतो. ३ पोपट धरण्यासाठीं पारधी लोक एक आमिष लावलेली नळिका उभी करितात. पोपट तीवर बसला कीं त्याच्या अगभारानें ती उलट गिरकी खाते, पण तो उडून न जाता आपणच फिरलों अशा भ्रमानें ती सोडीत नाहीं. ४ व्यर्थ मानेचे हिंसडे देतो, वांकळ्या (अटुवें) छातीनें (हियें) आवळतो व ती पायाच्या चवळ्यांत (टिट=पायाचें तिकटे) गच्च धरून ठेवतो. ५ गुतली.

आपण्या आपणाचि रिपु । जेणें वाढविला हा संकल्प ।
येर स्वयंबुद्धी म्हणे बापु । जो नाथिलें नेवे ॥ (अ० ६)

१० योग्यतेची काय खाण आहे ?

पे योग्यता जे म्हणिजे । ते प्राप्तीचि अधीन जाणिजे ।
का जे योग्य होऊनि कीजे । तें आरंभिलें फळे ॥ ३४० ॥
तरी तैसी एथ काही । सावियांचि कोणी^१ नाही ।
आणि योग्यतेची काई । खाणी असे ? ॥ ३४१ ॥
नावेक^२ विरक्त । जाहला देहधर्मा^३ नियत ।
जरी तोचि नव्हे व्यवस्थित । अधिकारिया ? (अ० ६)

११ आस्थावंताला सदतिच-दुर्गतीचें भय नको !

म्हणोनि सागें श्रीगोविंदा । कवण एक मोक्षपदा ।
झोंबत होता श्रद्धा^४ । उपायेंविण ॥ ४३१ ॥
इन्द्रियग्रामोनि निगाला । आस्थेचिये वाटा लागला ।
आत्मसिद्धिचिया पुढिला । नगरा यावया ॥ ४३२ ॥
तंव आत्मसिद्धि न ठकेचि^५ । आणि मागुतें न येववेचि ।
ऐसा अस्तु गेला माझांरीचि । आयुष्यभानु ॥ ४३३ ॥
ऐसा दोहोंला अतरला का जी । जो श्रद्धेच्या समाजीं^६ ।
बुडाला तया हो जी । कवण गति ? ॥ ४३४ ॥
तव श्रीकृष्ण म्हणती पार्था । जया मोक्षासुखी आस्था ।

१ योग्यता ही प्राप्तीच्या आर्वी समजत नाही, कसें तर अर्गी योग्यता
आणून जें कार्य आरंभिलें जातें तें सफळ होतें. २ खरोखर. ३ प्रकार. ४ क्षण-
भर, थोडासा. ५ देहधर्म ज्यानें नियमित केलें, इन्द्रियें वश ठेवलीं. ६ ' नावेक
विरक्त आणि ' देहधर्मी नियत ' एवढें असले म्हणजे पुरें. ७ नुस्त्या श्रद्धेनें.
८ इन्द्रियग्रामाहून आत्मसिद्धीच्या नगरास यायला निघाला. ९ पोचला नाही.
१० मध्येच मरण पावला. ११ केवळ श्रद्धेत निमग्न झाला.

तया मोक्षावांचूनि अन्यथा । गति आहे गा ? ॥ ४३७ ॥
 परी एतुलें हेंचि एक घडे । जें माझारीं विसावावें पडे ।
 तेंही परी ऐसेनि सुरवाडें । जो देवां नाही ॥ ४३८ ॥
 पाठीं जन्म ससारी । परी सकल धर्माचिया माहेरीं ।
 लांबा उगवे आगरी । विभवश्रियेचा ॥ ४४४ ॥
 जयातें नीतिपथें चालिजे । सत्यधूतें बोलिजे ।
 देखावें तें देखिजे । शास्त्रदृष्टी ॥ ४४५ ॥
 वेद तो जागेश्वर । जया व्यवसाय निजाचार ।
 सारासारविचार । मैत्री जया ॥ ४४६ ॥
 जयाच्या कुळी चिंता । जाली ईश्वराची पतिव्रता ।
 जयातें गृहदेवता-। आदि ऋद्धि ॥ ४४७ ॥
 ऐसी निजपुण्याची जोडी । वाढिल्ली सर्वसुखाची कुळवाडी ।
 तिये जन्मे तो सुरवाडी । योगच्युत ॥ ४४८ ॥
 जे विवेकदुमाचे मुळीं । बैसले आहाती नित्य फळीं ।
 तयां योगियाचिया कुळीं । जन्म पावे ॥ ४५१ ॥
 मोटकी देहकृति उमटे । आणि निजज्ञानाची पाहाट फुटे ।
 सूर्यापुढें प्रगटे । प्रकाश जैसा ॥ ४५२ ॥
 तैसी दशेची वाट न पाहता । वयसेचिया गांवा न येता ।

१ मध्येच विश्रांति घ्यावी लागते. २ पण त्यातही त्याला जें सुख आहे तें देवांना नाही ३ नंतर तो मृत्युलोकीं जन्म घेतो, पण सर्व धर्माचें माहेरघर अशा घरीं. ४ भात कापलेल्या बुडख्यांतून उगवणारें रोप. तो लांबा जसा जोरांनं फोंपावतो तशी याच्या ऐश्वर्याची वाढी होतें. ५ सत्यानें पवित्र असें वाक्य उच्चारणार. 'सत्यपूत बद्धेद्वाक्य. ६ जागृत देवता. ७ स्वधर्माचार. ८ सचिव. ९ चिंता ईश्वरविषयकच आहे, प्रपंचाची नाही. १० आईबाप हेंच ज्याचें धन. ११ व्यापार. १२ सुखसतोषांनं. १३ लहानशी. १४ वयाची, प्रौढपणाची.

बाळपणींच सर्वज्ञता । वरी तयातें ॥ ४५३ ॥
 तियें सिद्धप्रज्ञेचेनि लाभें । मनचि सारस्वतें दुंभे ।
 मग सकळ शास्त्रें स्वयमैं । निघती मुखें ॥ ४५४ ॥
 मागील जे सदबुद्धि । जेथ जीवित्वा जाहाली होती अवधी ।
 मग तेचि पुढती निरवधि । नवी लाहे ॥ ४५७ ॥
 तेथ सदैवा आणि पायाळा । वरी दिव्याजन होय डोळा ।
 मग देखे जैसी अवलीळा । पाताळधनें ॥ ४५८ ॥
 तैसे दुर्भेद्य जे अभिप्राय । का गुरुगम्य हन ठाय ।
 तेथ ससरेंवीण जाय । बुद्धि तयाची ॥ ४५९ ॥
 जे वर्षशतांचिया कोडी । जन्मसहस्राचिया आडी ।
 लघिता पातला थंडी । आत्मसिद्धीची ॥ ४६५ ॥
 म्हणोनि साधनजात आघवें । अनुसरे तया स्वभावें ।
 मग आयतिये बैसे राणिवे^{१२} । विवेकाचिये ॥ ४६६ ॥
 आणि ब्रह्मीची स्थिति । जे सकळा गतींसी गति ।
 तया अमूर्ताची मूर्ति । होवोनि ठाके ॥ ४७० ॥ (अ० ६)

१२ दैवी प्रकृतीचे महात्मे.

जयाचिये चोखट मानसी । मी होऊनि असे क्षेत्रसंन्यासी ।
 जया निजेलियातें उपासी । वैराग्य गा ॥ १८८ ॥
 जे ज्ञानगगे नाहले । पूर्णता जेऊनि धाले ।

१ पूर्वजन्मी सिद्ध झालेल्या बुद्धिवैभवाच्या लाभानें. २ सर्व विद्या अपाव येतात. ३ ह्या ओव्यांत वयाच्या सोळाव्या वर्षी ज्ञानेश्वरीसारखा अनुपम ग्रंथ प्रसवणारे ज्ञानेश्वरमहाराज आत्मचरित्र सांगत आहेत असे वाटते ' अथवा योगभ्रष्टाला ही योग्यता प्राप्त होते मग महाराजासारख्या योगेश्वराची गोष्ट काय सागावी ? ४ सहज, लीलेनें. ५ कठिण ६ गुरुकृपेनें प्राप्त होणारे ७ विन-चूक. ८ कोटि. ९ प्रतिबध. १० तीर. ११ त्याला सहज प्राप्त होतात. १२ राज्यावर. १३ यावज्जीव एकाच क्षेत्रांत राहणारा.

जे शांतीसी झाले । पल्लव नवे ॥ १९० ॥
 जे परिणामा निघाले कोंब । जे धैर्यमडपाचे स्तभ ।
 जे आनदसमुद्रीं कुम । चुबुकळोनि भरिले ॥ १९१ ॥
 जया भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्यातें परतें सर म्हणैती ।
 जयाचिये लीलेमाजी नीति । जियालीं दिसे ॥ १९२ ॥ (अ० ९.)

१३ संत ते देव.

देहाहकार नाथिला । हा समूळ जयाचा नासिला ।
 तोचि परमात्मा सचला । आवीच आहे ॥ ८४ ॥
 ऐसा शरीरीचि परी कौतुकें । ब्रह्माचेनि पाडे तुंके ।
 जेणें जितलीं एकें । इद्रियें गा ॥ ९० ॥
 देखे सोनयाचें निखळ । मेरुयेसणें दिसाळें ।
 आणि मातियेचें डिखळें । की सरसेंचि मानी ॥ ९२ ॥
 पाहतां पृथ्वीचें मोल थोडें । ऐसें अनैर्ध्य रत्न चोखडें ।
 देखे दगडाचेनि पाडें । निचांड ऐसा ॥ ९३ ॥
 तया बहु कोण काह्याचा ? द्वेषिया कवण तयाचा ? ।
 मीचि विश्व ऐसा जयाचा । बोध जाहला ॥ ९५ ॥
 जयाचें नाव तीर्थरावो । दर्शनें प्रशस्तीसि ठावो ।
 जयाचेनि संगे ब्रह्मभावो । भ्रातासही ॥ १०२ ॥
 जयाचेनि बोलें धर्म जिये । दिठी महासिद्धीतें विये ।
 देखें स्वर्गसुखादि इयें । खेळ जयाचा ॥ १०३ ॥
 विपायें जरी आठविला चित्ता । तरी दे आपुली योग्यता ।
 हें असो तया प्रशसिता । लाभ आथि ॥ १०४ ॥ (अ० ६)

१ पूर्णस्थितीला. २ लाभानद. ३ मोक्षाला दूर सारतात. ४ जिवत. ५ बरोबरीनें तोलतो. ६ लड, गोळा. ७ मेरुसारखा प्रचंड. ८ ठेकूळ. ९ अमोल. १० निष्काम, चाड किंवा कामना नसलेला. ११ पूज्यतेला आधार.

१४ ' मनुष्याणां सहस्रेषु. '

पे गा मनुष्याचियां सहस्रशा-। माजी विपाइलेचियां येथ धिंवसा ।
 तैसें या धिवसेकरा बहुवसा- । माजी विरळा जाणे ॥ १० ॥
 जैसा भरलेया त्रिभुवना- । आत एक एक चागै अर्जुना ।
 निवडूनि कीजे सेना । लक्षवरी ॥ ११ ॥
 की तयाहीपाठी । जे वेळी लोहें मासातें घाटी ।
 ते वेळी विजयश्रियेच्या पाठी । एकाचि बैसे ॥ १२ ॥
 तैसे आस्थेच्या महापुरी । रिघताति कोटिवरी ।
 परी प्राप्तीच्या पैलतीरी । विपाइला निगे ! ॥ १३ ॥ (अ० ७)

१५ स्वसुखाच्या गोष्टींची पुनरुक्तीही गोडच !

“ जयाची गोठीचि ऐकतेंखेवों । आघवा ससार होय वावो ।
 बळिया नित्यता लागे येवों । आपणपेया ॥ १९७ ॥
 जन्ममृत्यूची भाखें । हारपोनि जाय नि.शेख ।
 आंतबाहेरी महासुख । वाढोंचि लागे ॥ १९८ ॥
 आता हें सुख कायिसयासैरिखें । कांहीं निर्वचेनै मज परितोखें^१ ।
 तरी येतुलें जाणें-जे येणें मुखें । पुनरुक्तीही हो ॥ २०१ ॥
 हा गा सूर्य काय शिळा ? । अग्नि म्हणों येत आहे वोवळा ? ।
 कां नित्य वाहतया गगाजळा । पारसेपरुं असे ? ॥ २०२ ॥
 तुवा स्वमुखें जें बोलिलें । हें आम्ही नांदासि रूप देखिलें ।
 आजि चदनतरुचीं फुलें । तुरंबीत^३ आहों मा ! ” ॥ २०३ ॥
 यया पार्थाचिया बोला । श्रीकृष्ण सर्वांगें डोलला ।
 म्हणे भक्तिज्ञानासि जाहला । आगर हा ! ॥ २०४ ॥ (अ० १०)

१ विरळ २ धैर्य. ३ शूर. ४ शस्त्र अगाला कापीत जातें. ५ जयश्रीच्या पर्दी.
 ६ ऐकताक्षणीच. ७ भाषा. ८ कशासारखें. ९ बोलवत नाही. १० आनदामुळें.
 ११ शिळेपण. १२ मूर्त नादब्रह्म. १३ चुंबीत.

१६ विषयांतरदोषाचा परिहार.

घांसाआंतील हँरळ । फेडिता लागे वेळ ।

तें दूषण नव्हे—खडळ । सांडावा की ॥ ३३६ ॥

कां सवचोरा चुकावितां । दिवस लागलिया मांतां ।

कोपावें कीं जीवितौ । जिताणें कीजे ? ॥ ३३७ ॥ (अ० १३)

१७ देह आणि आत्मा.

देह तव पाचाचें जालें । हें कर्माचें गुणी गुथलें ।

भवतसे चाकीं सूदलें । जम्ममृत्यून्या ॥ ११०४ ॥

हें काळानळान्या कुडीं । घातलीं लोणियाची उडी ।

माशी पांख पाखंडी । तव हें सरे ! ॥ ११०५ ॥

हें विपायें आगीत पडे । तरी भस्म होऊनि उडे ।

जाहलें श्वाना वँरपडे । तरी ते विष्टा ॥ ११०६ ॥

या चुके दोही काजा । तरी होय कृमीचा पुजा ।

हा परिणाम कपिध्वजा । कश्मल गा ॥ ११०७ ॥

या देहाची हे दशा । आणि आत्मा तो ऐसा ।

पै शुद्ध नित्य आपैसा । अनादिपणें ॥ ११०८ ॥

सकळ ना निष्कळ । अक्रिय ना क्रियाशीळ ।

कृश ना स्थूल । निर्गुणपणें ॥ ११०९ ॥

आनंद ना निरानंद । एक ना विविध ।

मुक्त ना बद्ध । आत्मपणें ॥ १११० ॥

साभास ना निराभास । प्रकाश ना अप्रकाश ।

अल्प ना बहुवस । अरूपपणें ॥ ११११ ॥

येतुला ना तेतुला । आयिता न रचिला ।

१ खडे. २ मातेनें. ३ जीवावरून निबलोन उतरावें. ४ दोन्यांत गुफलेलें.
५ फिरतें. ६ झाडी. ७ प्राप्त. ८ बाईट.

बोलता ना उगला । अलक्षणे ॥ १११३ ॥
 अहोरात्रे जैसी । येती जाती आकाशी ।
 आत्मसत्ते तैसी । देहें जाण ॥ १११८ ॥ (अ० १३)

१८ भाषणांत कोणते दोष टाळवेत.

विरोधवाद्बळ । प्राणितापढाळ ।
 उपहास छळ । वर्मस्पर्श ॥ २७१ ॥
 आटू वेग विंदाण । आशा शंका प्रतारण ।
 हे सन्यसिले अवगुण । जिया वाचा ॥ २७२ ॥ (अ० १३)

१९ अहंकार.

जैसा ज्वर धातुगत । अपथ्याचें मिष पाहत ।
 मग जालिया आत-। बाहेरी व्यापी ॥ ८० ॥
 तैसी पाचोही गांठी पडे । जै देहाकार उघडे ।
 तै नाचवी चहूकडे । तो अहंकार गा ॥ ८१ ॥
 नवल अहंकाराची गोठी । विशेषें नलगे अज्ञानापाठी ।
 सज्ञानाचे झोंबे कठी । नाना सकटी नाचवी ! ॥ ८२ ॥ (अ० १३)

२० बुद्धि.

हें सुख हें दुःख । हें पुण्य हें दोख^१ ।
 हें मैळ हें चोख । ऐसें निवडिजे ॥ ८६ ॥
 जें तेजतत्वाची आदी । जे सत्वगुणाची वृद्धी ।
 ते आत्मया जीवाची सधी । वसवित असे ॥ ८७ ॥
 अर्जुना ते गा जाण । बुद्धि तू सपूर्ण ।... (अ० १३)

१ विरोध वादाचें बळ, प्रतिपक्षीयाला कासावीस करणें, उपहास, छळ, वर्म काढणें, आवेशाचें कोरडें बोलणें (आटुवेग), विंदाण म्ह० छद्मी किंवा कपटाचें भाषण, आशा, शंका व प्रतारण म्ह० फसवेगिरी हे दोष टाळून बोलावें. २ पचभूताची. ३ पाप. ४ मलिन. ५ ज्ञानेंद्रियांची.

२१ डोळस कोण ?

हा नाशतां भूताभास । एक आत्मा तो अविनाश ।
 जैसा केयूरादिकीं कस । सुवर्णाचा ॥ १०६७ ॥
 एव जीवधर्महीन । जो जीवेंसी अभिन्न ।
 देखे-तो सुनयन । ज्ञानियामाजी ॥ १०६८ ॥
 ज्ञानाचा डोळा डोळसा- । माजीं डोळस तो वीरेशा ।
 हे स्तुति नोहे बहुवसा । भाग्याचा तो ॥ १०६९ ॥ (अ० १३)

२२ गुणातीत.

का नटलेनि लाघवें । नट जैसा न झकवे ।
 तैसे गुणजात देखावे । न होनिया ॥ २९१ ॥
 समुद्राचि भरती । सोमकातचि द्रवती ।
 कुमुदें विकसती । चंद्र तो उगा ॥ ३४७ ॥
 कां वाराचि वाजे विज्ञे^१ । गगनें निश्चळ असिजे ।
 तैसा गुणाचिये गजबजे । डोलेना तो ॥ ३४८ ॥ (अ० १४)

२३ आला आणि गेला !

परी देहाचें मोटेंकें उभें । आणि चेतना तेथ उंपलभे ।
 तिये चळवळेचेनि लोभें । ' आला ' म्हणती ॥ ३७३ ॥
 पाठीं भोगक्षीण आपैंसैं । देह गेलिया ते^२ न दिसे ।
 तेथ ' गेला गेला ' ऐसे । बोभांती ॥ ३७५ ॥
 पै रूख डोलत देखावा । तरी वारा वाजत मानावा ।
 रुख न दिसे तेथें पांडवा । नाही तो गा ? ॥ ३७६ ॥
 कां आरसा समोर ठेविजे । आणि आपणें तेथ देखिजे ।

१ आपण जीवधर्मरहित असून जीवमात्राशीं एकरूप आहोंत हें ज्यानें जाणले तो खरा डोळस. २ स्वतः भुलत नाही. ३ बद होतो ४ लहान गाठोडे. ५ प्राप्त होते, मिळते. ६ चेतना. ७ बोभाटा करितात, ओरडतात. ८ वृक्ष.

तरी तेधवाचि जालें मानिजे । काय आधी नाही ? ॥ ३७७ ॥
 का परता केलिया आरसा । लोप जाला तया आभासा ।
 तरी आपणें नाही ऐसा । निश्चय करावा ? ॥ ३७८ ॥
 तैसें होइजे जाइजे देहें । तें आत्मसत्ते अविक्रिये ।
 निष्ठकिर्ती' गा मोहें । आधळे ते ॥ ३८० ॥ (अ० १५)

२४ उपाधि दूर कीं वस्तु सिद्ध !

तरी ताकाचे अश फेडणें । तयाचें नाव लोणी काढणें ।
 चोखाचिये शुद्धी तोडणें । कीडचि जेवी ॥ ४६४ ॥
 बाबुळीचि सारावी हातें । परी पाणी तव असे आइतें ।
 अभ्रचि जावें-गगन तें । सिद्धचि की ! ॥ ४६५ ॥
 जैसें न सागणेवरी । बाळा पतीसी रूप करी ।
 बोल निमालेपणें विवरी । अचर्चातें ॥ ४६८ ॥ (अ० १५)

२५ विषयप्रीति व अहंता गेल्यावांचून देव नाही.

आणि ज्ञानही आपैतें होईल । प्रज्ञा परमाणूही उगांणा देईल ।
 सकळ शास्त्राचें येईल । सर्वस्व हाता ॥ ३९१ ॥
 परी ते व्युत्पत्ति ऐसी । जरी विरक्ति न रिगे मानसी ।
 तरी सर्वात्मका मजसी । नव्हेचि भेटी ॥ ३९२ ॥
 पै तोंड भरो का विचारा । आणि चित्ती विप्रयाचा धारा ।
 तरी नातुडे धनुर्धरा । त्रिशुद्धी मी ॥ ३९३ ॥
 चित्ती अहतें ठावो । आणि जिमे सकळ शास्त्राचा सरावो ।
 ऐसेनि कोडि एक जन्म जावो । परी न पविजे मातें ॥ (अ० १५)

१ निश्चय करितात २ निराळे करणें ३ चांगलें सोनें घेणें ह्य० द्विणकस
 (कीड) जाळणें. ४ शेवाळ. ५ शब्द खुटणें हेंच अचर्च्याचें विवरण. ६ प्राप्त.
 ७ हिशेब, झाडा. ।

२६ ब्रह्माला ॐ हें नांव कसें पडलें ?

ब्रह्म कीर अनाम अजाती । परी अविद्यावर्गाचिया राती-।
 माजी वोळखावया श्रुती । खूण केली ॥ ३२९ ॥
 उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापाशीं ।
 ठेविलेनि नावेसी । ओ देत उठी ॥ ३३० ॥
 कष्टले संसारशिणें । जे देवो येती गाऱ्हाणें ।
 तया ओ दे नावें जेणें । तो सकेत हा ! ॥ ३३१ ॥
 ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्वे तो भेटावा ।
 ऐसा मत्र देखिला कर्णवा । वेदें बापें ॥ ३३२ ॥
 मग दाविलेनि जेणें एके । ब्रह्म आळविलें कवातिकें ।
 मागाँ असत ठाके । पुढा उभें ॥ ३३३ ॥
 परी निगमाचळशिखरी । उपनिषदार्थनगरी ।
 आहाति जे ब्रह्माच्या एकाँहारीं । तयांसीच कळे ॥ ३४ ॥ (अ० १७)

२७ सात्विक श्रद्धा.

म्हणोनि श्रद्धा स्वाभाविक । असे पै त्रिगुणात्मक ।
 रजतमसात्विक । भेदी इही ॥ ६७ ॥
 जैसैं जीवनचि उदक । परी विषी होय मारक ।
 का मिरयामाजी तिख । उसी गोड ॥ ६८ ॥
 हे सात्विक श्रद्धा । जतन करावी प्रबुद्धा ।
 येरी दोनी विरुद्धा । सांडाविया ॥ ८३ ॥
 हे सात्विकमती जया । निर्वाहती होय धनंजया ।
 वागुल नोहे तया । कैवल्य तें ॥ ८४ ॥
 तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र । न लेढो सर्व शास्त्र ।

१ कृपेने. २ जो एक मत्र वेदाने सांगितला. ३ वृत्तीच्या किंवा मनाच्या मार्गे. ४ पर्कास. ५ रक्षक. ६ बाऊ. ७ मोक्ष. ८ पारगत होतो.

सिद्धात न होत स्वतंत्र । तयाच्या हाती ॥ ८५ ॥
 परि श्रुतिस्मृतीचे अर्थ । जे आपण होऊनि मूर्त ।
 अनुष्ठानें गाजत । वडिल जे हे ॥ ८६ ॥
 तयाची आचरती पाउलें । पाऊनि सात्विकी श्रद्धा चाले ।
 तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसें लाहे ॥ ८७ ॥ (अ० १७)

२८ अनुभव मुरायला हवा.

सुक्षेत्री आणि वोलेंटें । बीजहि पेरिलें गोमटें ।
 तरी अलोट फळ भेटें । तरी वेळें कीं गा ॥ ९९ ॥
 जोडला मार्ग प्राजळ । मिनला सुसगाचाही मेळ ।
 तरी पात्रिजे वाचूनि वेळ । लागेचि कीं ॥ १०० ॥
 तैसा वैराग्यलाम झाला । वरी सद्गुरुही भेटला ।
 जीवी अकुर फुटला । विवेकाचा ॥ १००१ ॥
 तेणें ब्रह्म एक आथी । येर आघवीचि भ्राती ।
 हेही कीर प्रतीती । गोंढ केली ॥ १००२७ ॥
 परी तेचि जें परब्रह्म । सर्वात्मक सर्वोत्तम ।
 मोक्षाचेंही काम । सरे जेथ ॥ १००३ ॥
 यया तिन्हीं अवस्था पोटी । जिरवी जें गा किरीटी ।
 तया ज्ञानासिही मिठी । दे जे वस्तु ॥ १००४ ॥
 ऐक्याचें एकपण सरे । जेथ आनंदकणही विरे ।
 कांहींचि नुरोनि उरे । जें काही गा ॥ १००५ ॥
 तिये ब्रह्मी ऐक्यपणें । ब्रह्मचि होऊनि असणें ।
 तें क्रमैचि करुनि तेणें । पाविजे पै ॥ १००६ ॥ (अ० १८)

६ ज्ञानेश्वरी सुभाषितें.

१ देव.

- १ ॐ नमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।
जयजय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥
- २ सुवर्णाचिये मणि केले । आणि सुवर्णाचे सुती वोविले ।
तैसें मियां जग धरिलें । सबाह्याभ्यतरीं ॥
- ३ म्हणोनि जग परौतें । साखुनि पाहिजे मातें ।
तैसा नोहे-उखितें । आघवें मीचि ॥
- ४ सानें थोर न म्हणावें । उचनीच भाव साडावे ।
एक मीचि ऐसें जाणावें । वस्तुजातातें ॥
- ५ जी तू एकरसाचें लिंग । कोविं करू गुणागुणी विभाग ।
मोती फोडूनि साधितां चाग । की तैसेंचि भलें ॥
- ६ स्तुति काही न बोलणें । पूजा कांही न करणें ।
सन्निधि काही न होणें । तुझ्याठायी ॥
- ७ तूप होवोनि माघौतें । जेवी दूधपणा नयेचि निरुतें ।
तेवी पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाही ॥

२ गुरु.

- ८ म्हणोनि जाणतेनें गुरु भाजिजे । तेणें कृतकार्य होइजे ।
जैसें मूळसिंचनें सहजें । शाखापल्लव संतोषती ॥
- ९ तयापरी श्रीगुरु । करिती जै अंगिकारू ।
तै होऊनि ठाके ससार । मोक्षमय आघवा ॥

३ शिष्य.

- १० गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माता गुरु पिता ।

जो गुरुसेवेपरता । मार्ग नेणे ॥

- ११ गुरुसंप्रदायधर्म । तेचि जयाचे वर्णाश्रम
गुरुपरिचर्या नित्यकर्म । जयाचें गा ॥

४ श्रुतिशास्त्रप्रामाण्य.

- १२ विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियता ईश्वररावो ।
चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेद ॥
- १३ पै अहितापासूनि काढिती । हित देऊनि वाढविती ।
नाही श्रुतीपरौती । माउली जगा ॥
- १४ पै आपुलेंचि कर्म थितें । घेपे पारखीयाचेनि हातें ।
तैसें स्वकर्म आपैतें । शास्त्रें करावें ।
- १५ स्वभावविहिता कर्मा । शास्त्राचेनि मुखें वीरोत्तमा ।
प्रवर्तवावयालागिं प्रमा । अढळ कीजे ॥
- १५ शास्त्र म्हणेल जें साडावें । तें राज्यही तृण मानावें ।
जें घेववी तें न म्हणावें । विषही विरु ॥

५ गीताशास्त्र.

- १७ हें गीतानाम विख्यात । सर्व वाङ्मयाचें मथित ।
आत्मा जेणें हस्तगत । रत्न होय ॥
- १८ साचचि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र । पै ससार जिणतें शस्त्र ।
आत्मा अवतरविते मत्र । अक्षरें इयें ॥
- १९ येथ अविद्यानाश हें स्थळ । तेणें मोक्षापादन हें फळ ।
या दोही केवळ । साधन ज्ञान ॥
- २० शास्त्र वान्यें अर्थें फळे । मग आपण मावळे ।
तैसें नव्हे-हें सगळें । परब्रह्मचि ॥
- २१ गीता हें वाङ्मयी मूर्ति । श्रीप्रभूची ।-
- २२ येथ देव बोलिले एक । जे दुजें नाहीं ।-

६ श्रवण.

२३ मनाचा मार न करितां । आणि इद्रिया दुःख न देता ।
येथ मोक्ष असे आयिता । श्रवणाचिमाजी ॥

७ स्वधर्म.

- २४ जैसी भर्तारेंहीन वनिता । उपहती पावे सर्वथा ।
मग तैसी दशा जीविता । स्वधर्मवीण ॥
- २५ म्हणोनि जें जें उचित । आणि अवसरेंकरोनि प्राप्त ।
तें कर्म हेतुरहित । आचरे तूं ॥
- २६ तेवी आवडे तैसा साकड । आचरिता जरी दुवाड ।
तरी स्वधर्मचि सुरवाड । परत्रीचा ॥
- २७ मन भावशुद्धि भरलें । आंग क्रिया अळकारलें ।
ऐसें सबाह्य जियालें । साजिरें गा ॥
- २८ यालागी कर्म आपुलें । जातिस्वभावं असे आलें ।
तें करी-तेणें जितिलें । कर्मबवातें ॥
- २९ तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमाची वीरा ।
पूजा केली होय अपारा । तोषालागी ॥
- ३० अगा आत्मजेच्या विषी । जीव जैसा निरभिलाषी ।
तैसा कर्मी अशेषी । निष्काम होई ॥
- ३१ अमृतें तरीच मरिजे । जरी विषेसी सेविजे ।
तैसा स्वधर्मी दोष पाविजे । हेतुकपर्णे ॥
- ३२ कर्तृत्वाचा मद । आणि कर्मफळाचा आस्वाद ।
या दोहीचें नाव बंध । कर्माचा कीं ॥
- ३३ म्हणोनि फळी लाग । साडोनि देहसंग ।
कर्में करावीं हा चाग । निरोप माझा ॥
- ३४ चालणें वेगावत जाय । तो वेग बैसावयाचि होय ।
तैसा कर्मातिशय आहे । नैष्कर्म्यालागीं ॥

- ३५ निजवृत्ति जेथ साडे । तेथ स्वतंत्रते वस्ती न घडे ।
 ३६ जगी कीर्ति रूढवी । स्वधर्माचा मान वाढवी ।
 इया भारापासोनि सोडवी । मेदिनी हे ॥

८ गृहस्थधर्म.

- ३७ तुम्हा वर्णविशेषवशें । आम्ही हा स्वधर्म विहिला असे
 यातें उपासा मग आपैसे । पुरती काम ॥
 ३८ गुरु गोत्र अग्नि पूजी । अवसरीं भजे द्विजी ।
 निमित्तादिकी यजी । पितरोद्देशें ॥
 ३९ स्वधर्मे जें अर्जे । तें स्वधर्मेचि विनियोगिजे ।
 मग उरे तें भोगिजे । सतोषेसी ॥
 ४० हें सपत्तिजात आववें । हवनद्रव्य मानावें ।
 स्वधर्मयज्ञें अर्पावें । आदिपुरुषीं ॥
 ४१ वस्तु भूतमात्री नमिजे । परोपकारी भजिजे ।
 स्त्रीविषयी नियमिजे । नावेंनाव ॥
 ४२ हें असो वनिता आपुली । कुरूप जरी जाहली ।
 तरी भोगितां तेंचि भली । जियापरी ॥
 ४३ सकळ तीर्थांचिये धुरे । जियें का मातापितरें ।
 तया सेवेसीं कीर शरीरें । लोण कीजे ॥
 ४४ जयाचें ऐहिक धड नाही । तयाचें परत्र पुससी काई ?
 ४५ स्वाधिकाराचेनि नावें । जें वाटिया आलें स्वभावें ।
 तें आचरे विधिगौरवें । शृंगारोनी ॥
 ४६ आणि बाह्येंद्रियांचें वेंडें । पिटूनि विधीचेनि दंडें ।
 नेदिजे अधर्माकडे । कहीच जावों ॥
 ४७ मार्गाधारें वर्तावें । विश्व हें मोहरें—लावावें ।
 अलौकिक नोहावें । लोकांप्रती ॥

- ४८ येथ वडिल जें करिती । तया नाम धर्म ठेविती ।
 येर तेंचि अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥
- ४९ देखे प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले ।
 तथाही कर्तव्य असे उरलें । लोकालागीं ॥

९ भक्त आणि भक्ति.

- ५० अह वाचा चित्त आग । देऊनियां शरण रिघ ।
 महोदधी का गाग । रिगालें जैसैं ।
- ५१ हें समस्तही श्रीवासुदेव । ऐसा प्रतीतिरसाचा वातला
 भाव । तरी भक्तांमाजी राव । आणि ज्ञानिया तोचि ॥
- ५२ मिळोनि मिळताचि असे । समुद्री गगाजळ जैसैं ।
 मी होऊनि मज तैसैं । उपासिती ॥
- ५३ जें जें भेटे भूत । ते तें मानिजे भगवत ।
 हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥
- ५४ तैसा शरीरी हन कर्म । तो भक्त ऐसा गमे ।
 परी अंतरप्रतीति धर्मे । मीचि जाहला ॥
- ५५ येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावे मज भजले ।
 तया ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ॥
- ५६ तैसेचि मातें विश्वी कथित । कथिलेनि तोषें कथू
 विसरत । मग तया विसरामाजीं विरत । आंगें मनें ॥
- ५७ तैसैं उत्तमत्व तैचि तरे । तैचि सर्वज्ञता सरे ।
 जै मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमें ॥
- ५८ तू मनबुद्धि वाचेसी । जरि माझिया स्वरूपी अर्पिंसी ।
 तरी मातेंचि गा पावसी । हे माझी भाक ॥

१० मराठी भाषा.

- ५९ देशियेचेनि नागरपणें । शात श्रृंगारातें जिणे ।

- तरी वोविया होती लेणें । साहित्यासी ॥
 ६० दावू वेल्हाळ देशी नवी । जे साहित्यातें वोजात्री ।
 अमृतातें चुकी ठेवी । गोडसपणें ॥

११ प्रपंचविषयक.

- ६१ पाहे पा अनुरागें भजे । जे प्रियोत्तमं मानिजे ।
 ते पतीहृनि काय न वानिजे । पतिव्रता ? ॥
 ६२ चालतयाचि मार्ग साडे । पारखियाचि अखरें पडे ।
 राहाटीमाजी न घडे । काई काई ? ॥
 ६३ दानशीळपुरुष । वेंचकपणेंचि संचक ।
 ६४ निकवड्या निष्ठुरा । उबगिजे जेविं सोयरा ।
 ६५ आथिला आणि विलासिया । तैचि वोळखों ये धनंजया ।
 जै राजसेव्या ठाया । वस्तीसि ये । ॥
 ६६ हें चोख हें मैळ । ऐसैं नेणोनिया बाळ ।
 देखे ते केवळ । मुखींचि घाली ॥
 ६७ जैसैं न सागणेवरी । बाळा पतीसी रूप करी ।
 बोल निमालेपणें विवरी । अचर्च्यातें ॥
 ६८ जैसा स्वभाव मायबापाचा । अपत्य बोले जरी बोबडी
 वाचा । तरी अधिक तयाचा । संतोष आथी ॥
 ६९ मातेच्या कोपी थोकलें । स्नेह आथी ।
 ७० वेश्यामोगी कवडा वेंचे । मग द्वारही चेपू न ये तियेचें ।
 तैसैं लाजिरवाणें दीक्षिताचें । काय सागों ॥
 ७१ जिया उत्तम कुळींचिया होती । आणि गुणलावण्य आथी ।
 तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें ॥
 ७२ जाणतेनें तंवचि जियावें । जंव अपकीर्ती अंगा न पवे ।
 ७३ लोक सायासैं करुनि बहुतें । वेंचिती आपुलीं जीवितें ।
 परी वाढविती कीर्तीतें । धनुर्धरा ॥

७४ मातेच्या ठायी । आपल्या अनवसर नाही ।

स्तन्यालागूनि पाहीं । जियापरी ॥

७५ दैवास्तव पाळण । जो चिंतीना देहभरण ।

तो महायोगी जाण । दैवयोगें ॥

१२ दैव आणि पौरुष.

७६ हां गा रोग काय रोगिया । आवडे ? । दरिद्र दरिद्रिया ? ।

परी भोगविजे बळिया । अदृष्टें येणें ॥

७७ म्हणोनि भाग्य जै अनुकूळ । जालिया उद्यम सफळ ।

७८ होय अदृष्ट आपैतें । तै वाळूचि रत्नें परते ।

उजू आयुष्य तै मारितें । लोभ करी ॥

७९ अगा उपायबळें पगू । पहाड ठाकी ।

८० अगा अभ्यासयोग ह्मणजे । तो हा येक जाणिजे ।

येणें काहीं न निपजे । ऐसें नाही ॥

म्हणोनि अभ्यासासी काहीं । सर्वथा दुष्कर नाही ।

यालागीं माझिया ठायी । अभ्यासें मिळे ॥

कांहीं उत्कृष्ट व्याख्या.

अभयः— पाणी बुडवूं ये मिठातें । तव मीठचि पाणी आते ।

तेवी आपण जालेनि अद्वैतें । नाशे भय ॥ ८१ ॥

सत्त्वशुद्धिः सत्स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धीचें जें अनन्य होणें ।

ते सत्त्वशुद्धि—म्हणे । केशिहता ॥ ८२ ॥

दानः— आता देहवाचाचित्तें । यथासंपन्नं वित्तें ।

वैरी जालियाही आर्तातें । न वचणें जें ॥ ८३ ॥

फुलीं फळीं छाया । मुळीं पत्रींही धनंजया ।

वाटेचा न चुके आलिया । वृक्ष जैसा ॥ ८४ ॥

स्वाध्यायः— तैसा प्रतिपाद्य जो ईश्वर । तो होवयालागीं गोचर ।

श्रुतीचा निरंतर । अभ्यास करणें ॥ ८५ ॥

तें द्विजांसींच ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र का नाममंत्र !

आवर्तणें पवित्र । पावावया तत्व ॥ ८६ ॥

तपः— स्वरूपाचिया प्रसरा—। लागी प्राणेंद्रियशरीरा ।

आटणी करणें जें वीरा । तेचि तप ॥ ८७ ॥

अहिंसाः—जगाचिया सुखोद्देशें । शरीरवाचामानसें ।

राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ॥ ८८ ॥

सत्यः— श्रवणसुखचतुर । परिणमोनि साचार ।

बोलणें जें अविकार । तें सत्य येथें ॥ ८९ ॥

दयाः— पार्थी काटा नेहटे । तव व्यथा जीवी उमटे ।

तैसा पोळे सकटे । पुढिलांचेनि ॥ ९० ॥

किंबहुना तृषितालागी । पाणी आरायिलें असे जगी ।

तैसे दुःखिताचे सेलभागी । जिणें जयाचें ॥

तो पुरुष वीरराया । मूर्तिमत जाण दया ॥ ९१ ॥

संतः—आत्मज्ञानें चोखडी । सत हे माझीं रूपडी ॥ ९२ ॥

वैराग्यः—वमिलिया अन्ना । लाल न घोटी रसना—

नाराचांची आथरणें । पूयपकी लोळणें—

तें हें विषय वैषयवैराग्य । आत्मलाभाचें भाग्य ।

येणें ब्रह्मानदायोग्य । होती जीव ॥ ९३ ॥

वैराग्यः—ससारा या समस्ता । जाणिजे जै अनित्यता ।

तै वैराग्य दवडिता । पाठीं लागे ॥ ९४ ॥

विरक्तीवांचूनि कही । ज्ञानासी तगणें नाही !— ॥ ९५ ॥

मन.शुद्धिः—मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाही आन ।

परी तेंचि थारे ऐसें मन । शुद्ध होआवे ॥ ९६ ॥

अनहंकारः—हें कर्म मियां केलें । कीं माझेनि आदरिलें सिद्धी गेलें ।

ऐसें नाहीं ठेविलें । वासनेमाजी ॥ ९७ ॥

थोरपण पन्हा साडिजे ! व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे ।

जै जगा धाकुटें होइजे । तै जवळिक माझी ॥ ९८ ॥

ब्रह्मा माया कशी ? उदकी जाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झाकोळी ।

का वायाचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ९९ ॥

स्वप्न लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये ।--

हें असो डोळियाचे । डोळांचि पडळ रचे ।--

जगः-- जेतुलें पाचभौतिक घडतें । जें नामरूपा सापडतें ॥

गुणत्रयान्या पडतें । कामठा जें ॥ १०० ॥

गुरुषोत्तमः-- अज्ञान ज्ञाने नेलें । आपणही वस्तु देऊनि गेलें ।

ऐसें जाणणेनिवीण उरलें । जाणतें जें ॥ १०१ ॥

अर्जुना ऐसियाणरी । परमात्मा शब्दवरी ।

सूचिजे गा अवधारी । गुरुषोत्तम ॥ १०२ ॥

ब्रह्मसुखः-- मोटकें गुरुमुखें उदैजत दिसे ।

आणि हृदयी स्वयमचि असे ॥ १०३ ॥

शमः-- बुद्धीचा उपरम । तथा नाव बोलिजे शम ॥ १०४ ॥

तपः-- ईश्वरनिर्णय चित्ती । वाहणें सदा ॥ १०५ ॥

शौचः-- मन भावशुद्धी भरलें । आग क्रिया अळकारिलें ।

ऐसें सबाह्य जियालें । साजिरे जें का ॥ १०६ ॥

ज्ञानः-- तैसें शास्त्राचारें तेणें । ईश्वराचि येक पावणें ।

हें फुडें जें का जाणणे । तें येथ ज्ञान ॥ १०७ ॥

विज्ञानः-- तरी सत्वशुद्धिचिये वेळे । शास्त्रें का ध्यानबळें ।

ईश्वरतत्त्वांचि मिळे । निष्ठकबुद्धी ॥ १०८ ॥

शौर्यः-- भानु हा तेजें । नापेक्षी जेवि विरजें ।

का सिंहे न पाहिजे । जावळिया ॥ १०९ ॥

आदित्याची शार्डे । सदा सन्मुख सूर्याकडे ।

तेंवी समोर शत्रूपुढें । होणें जें का ॥ ११० ॥

सेवा:— स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिचे होचि परमसेवा ॥१११॥

स्थितप्रज्ञ:— जो हरिखशोकरहित । जो आत्मबोधभरित ।

तो जाण पा प्रज्ञायुक्त । धनुर्धरा ॥ ११२ ॥

तो अहकारातें दवडुनी । सकळ काम साडुनी ।

विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजी ॥ ११३ ॥

स्वराज्य:— ब्रह्मैक्यासारिखें । स्वराज्य येता जवळिके ।

झळबत आहे हरिखें । तिन्ही लोक ॥ ११४ ॥

निष्काम आत्मप्रेम:— निरुपचारा प्रेमा । विषय होय जें प्रियोत्तमा ॥

तें दुजें नव्हे कीं आत्मा । ऐसेंचि जाणावें ॥ ११५ ॥

ज्ञान:— जयाचेनि उजाळें । उघडती बुद्धीचे डोळे ।

जीव दोंदावरी लोळे । आनदाचिये ॥ ११६ ॥

जें ससारातें उन्मूळी । सकल्पक प्रक्षाळी ।

अनावरातें वेंटाळी । ज्ञेयातें जें ॥ ११७ ॥

ऐसें जें ज्ञान । पवित्रैकनिधान ।... ॥ ११८ ॥

तरी परमात्मा ऐसें । जे एक वस्तु असे ।

तें जया दिसे । ज्ञानास्तव ॥ ११९ ॥

अज्ञान:— ते एकवाचूनि आनें । जियें भगस्वर्गादि ज्ञानें ।

तें अज्ञान ऐसा मनें । निश्चय केला ॥ १२० ॥

ब्रह्मत्व:— किडाळाचा दोष जाये । तरी पंधरें तेंचि होये ।

तैसें जीवा ब्रह्मत्व आहे । सकल्पलोपी ॥ १२१ ॥

सौजन्य:— आपुलेनि गुणें । पुढिलाचें उणें ।

फेडूनिया पाहणें । तयाकडे ॥ १२२ ॥

क्षमा:— सर्वही साहातिया गरिमा । गर्वा नये तेचि क्षमा ।

जैसा देह वाहोनि रोमा । वाहणें नेणे ॥ १२३ ॥

शौच:— आंगी निष्काम आचार । जीवी विवेक साचार ।

तो सबाह्य घडला आकार । शुचित्वाचाचि ॥ १२४ ॥

परोपकारः—कां फेडीत पाप ताप । पोखीत तीरीचे पादप ।

समुद्रा जाय आप । गगेचें जैसें ॥ १२५ ॥

कां जमाचें आंच्य फेडित । श्रियेचीं राउळें उघडित ।

निघे जैसा भास्वत । प्रदक्षिणे ॥ १२६ ॥

तैसीं बाधलीं सोडित । बुडालीं काढित ।

सांकडीं फेडित । आतांचिया ॥ १२७ ॥

किंबहुना दिवसराती । पुढिलाचें सुख उन्नती

आणित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥ १२८ ॥

संन्यासीः—मी माझें ऐसी आठवण । विसरलें जयाचें अतःकरण ।

पार्था तो संन्यासी जाण । निरतर ॥ १२९ ॥

शुचित्वः—आग मन जैसें । कापुराचें !—

आंतबाहेरी एके पाडे । सूर्य जैसा !—

बाहेरीं कमें क्षाळिला । भीतरीं ज्ञानें उजळला ।

इही दोहीपरी आला । पाखाळा एका ॥ १३० ॥

स्थैर्यः— आल्या गेल्या उर्मी । नव्हे गजबज मनोधर्मी ॥ १३१ ॥

देह तरी वरिचिलीकडे । आपुल्यापरी हिंडे ।

परी बैसका न मोडे । मानसीची ॥ १३२ ॥

सुखः— तें आत्मयाचिये भेटी । जीवासि होय ॥ १३३ ॥

सामान्य सुभाषितें.

१३४ अर्जुना समत्व चित्ताचें । तेंचि सार जाण योगाचें ।

१३५ अयुक्तपण मनाचें । तेंचि सर्वस्व दुःखाचें ।

याकारणें इंद्रियांचें । दमन कीजे ॥

१३६ जव निरार्तता नाही । तव व्यापार असे पाहीं ।

१३७ तैसे गा पार्था । जे विमुख या परमार्था ।

तयासी भाषण सर्वथा । करावेंना ॥

- १३८ वैराग्याची शींव न देखती । विवेकाची भाषा नेणती ।
ते मूर्ख केवीं पावती । मज ईश्वरातें ॥
- १३९ मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशीळ ।
- १४० कर्म म्हणजे स्वभावे । जेणें विश्वाकार संभवे ।
- १४१ साच आणि लटिकें । विरुद्ध आणि निकें ।
संशयी तो नोळखे । हिताहित ॥
- १४२ म्हणऊनि सशयाहूनि थोर । आणीक नाही पाप घोर ।
हा विनाशाची वागुर । प्राण्यांसी ॥
- १४३ रोग जाय दुर्धेसाखरें । तरी निंब कां पियावा ? ॥
- १४४ देखे रोगातें जिणावें । तरी औषध देयावें ।
परी तें अतिरुन्य व्हावें । मधुर जैसें ॥
- १४५ हें असो वयसेचिये शेवटी । एकचि विये वांझोटी ।
मग ते मोहाची त्रिपुटी । नाचों लागे ॥
- १४६ आवडी आणि लाजवी । व्यसन आणि शिणवी ।
पिसें आणि न भुलवी । तरी तें काई ? ॥
- १४७ सुमन आणि शुद्धमती । जो अनिंदक अनन्यगती ।
पै गा गौप्यही तयाप्रती । चावळिजे सुखें ॥
- १४८ वासरूं देखिलियाचि साठीं । धेनु खडबडोनि मोहें उठी ।
मग स्तना मुखाचिये भेटी । काय पान्हा धरे ? ॥
- १४९ वत्स धालियाहीवरी । धेनु न वचावी दुरी ।
अनन्यप्रीतीची परी । ऐसी ओहे ! ॥
- १५० स्वभाव मायबापांचा । अपन्य बोले जरी बोंबडी वाचा
तरी अधिक तयाचा । संतोष आधीं ॥
- १५१ बीज मोडे झाड होये । झाड मोडे बीजीं सामाये ।
ऐसेनि कल्पकोडी जाये । परि जाती न नाशे ॥

- १५२ अनादिसिद्ध हें आघवें । होत जात स्वभावें ।
 १५३ या उपाधिमाजी गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।
 सें तत्वज्ञ सतत । स्वीकारिती ।
- १५४ सांगें प्रयपकीचे किडे । काय चिळसी घेती ? ॥
 १५५ आघवी गोठी होईल । मुकयाबहिरयाची ॥
 १५६ पव्हण्याहूनि पायउतारा । सोहपा जैसा ॥
 १५७ अग्निसेवा न सांडिता । कर्माची रेखा नोलांडिता
 आहे 'योगसुख स्वभावतां । आपणपांचि ॥
- १५८ दर्शनाचिये प्रशस्ती । पुण्यपुरुष ॥
 १५९ अनियतासी सर्वथा । योग्यता नाही ॥
 १६० साम्यापरौती जर्गी । प्राप्ति नाही ॥
- १६१ देखा बाळकाचिया धणी धाडजे । कां शिष्याचेनि
 जाहलेपणें होइजे । हें सद्गुरुचि एकलेनि जाणिजे
 का प्रसवतिया ॥
- १६२ मरणी जया जें आठवे । तो तेचि गतीतें पात्रे ॥
 १६३ तेंवी सदभ्यासें निरतर । चित्तासि परमपुरुषाची
 मोहर । लावी मग शरीर । राहो अथवा जावो ॥
- १६४ श्रोता दुश्चित तरी वितुळे । माडला रस ॥
 १६५ आइके जेथ वाचा विसवे । ते साधुकथा ॥
 १६६ स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका
 जाइजे । मग मातें जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य ॥
- १६७ हे काम क्रोध पाहीं । जयातें कृपेची सांठवण नाही
 हे कृतांतान्या ठायीं । मानिजती ॥
- १६८ भिंगारी दीप ठेविला । बाहेरि फांके ! ॥
 १६९ अवयव तरी आन आन । परी एकेचि देहीचे !

- १७० वांझेचिया लेका । कैची जन्मपत्रिका ? ।
 १७१ स्वप्नीचें राज्य का मरण । नोहे हर्षशोकासी कारण ।
 १७२ स्वप्नीचिया घाया । औषध चेत्रोचि धनजया ।
 तेवीं अज्ञानमूळा यया । ज्ञानचि खड्ग ॥
 १७३ अनात्मवर्गनीर । सांडूनि आत्मरसाचें क्षीर ।
 चरताति सविचार । राजहस ॥
 १७४ हें असो स्वातीचें उदक । शुक्तीं मोती व्याळीं विख ।
 तैसा सज्ञानासी मी सुख । दुख तों अज्ञानासी ॥
 १७५ लाटणेंऐसा न लवे । पाथर तेविं न द्रवे ।—
 १७६ थोरपण पन्हां सांडिजे । व्युत्पत्ति आववी विसरिजे ।
 जें जगा धाकुटें होइजे । तै जवळिक माझी ॥
 १७७ इये मृत्युलोकीचें उफराटे ।
 १७८ तरी झडझडोनि वहिला निघ । इये भक्तीचिये
 वाटा लाग । मग पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ।
 १७९ हा गा सूर्य काय शिळा ? । अग्नि म्हणों येत आहे वोवळा ? ।
 का नित्य वाहतया गगाजळा । पारसेपण असे ?
 १८० रोगें दाटला आणि उदासपण । वोखदेसी ! ॥
 १८१ काय राखोंडी फुकता । दीप लागे ? ।
 १८२ विषयाचें जें सुख । तें केवळ परमदुःख ।
 १८३ कैची सुखनिद्रा आंथरुणीं । इगळाच्या ? ।
 १८४ पाहे पा दुभतेयाचिया आशा । जग धेनूसि करितसे फासा ।
 परी दोरेवीण कैसा । वत्साचा बळी ! ॥
 १८५ सिद्ध असता का निमावें । साधनवरी ? ।

अमृतानुभव.

१ शिवशक्तींची एकरूपता.

ऐसीं इयें निरुपाधिकें । जगाची जिथे जनकें ।
तिथें वदिलीं मियां मूळिकें । देवोदेवी' ॥ १ ॥
जो प्रियुचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीच्या सरोभरी ।
चारुस्थळी एकाहारी । एकांगाचि ॥ २ ॥
कैसी स्वसुखाची आळुंकी । जे दोनीपण मिळोनि एकी ।
नेदितीचें कवतुकीं । एकपण फुटो ॥ ५ ॥
हा ठावोवरी वियोगभेडे' । जे बाळ जगाएवढें ।
वियाली परी न मोडे । दोघुलेपण ॥ ६ ॥
जया एके सैत्तेचें बैसणें । दोघां एका प्रकाशाचें लेणें ।
जे अनादि एकपणें । नांदती दोघे ॥ ८ ॥
कैसा मेळुं आला गोडिये । दोघे न माती जगी इये ।

१ नाना ब्रह्माडाना निर्माण करणारे जगाचे आईबाप प्रकृतिपुरुष किंवा शिवशक्ति. २ आवडीच्या भरात तो प्रिय (शिव) स्वयेंच प्राणेश्वरी (शक्ति) होऊन म्ह० दृश्य विषय होऊन आपणासमोर ठाकला. दोघांना अधिष्ठान एक ब्रह्मच ३ आवड, छंद. ४ स्वसुख भोगण्यासाठीं दोनपण दाखवितात पण एकपण मोडू देत नाहींत. ५ तिसरा कोणीं मध्येच शिरक-त्यानें वियोग होईल तो न व्हावा म्हणून त्यांना हें जगडवरूप बाळ झालें तरी त्याचें अन्योन्य प्रेम कमी झालें नाहीं ? ' विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयो-परस्परस्योपरि पर्यचीयत ' (रघुवश ३-२४). ६ दोघांची बैठक एक म्ह० मूल अधिष्ठान ब्रह्म-एका ब्रह्मचैतन्यावर अर्धनारीनटेश्वर किंवा शिवभक्ति हे नादत आढेत. ७ योग.

की परमाणूहीमाजी उवाये । मांडिली आहाती ॥ ११ ॥
 स्त्रीपुरुषनामभेदे । शिवपण एकलें नादे ।
 जग सगळें अधाधे- । पणें जिही ॥ १७ ॥
 दो दांडी^१ एक श्रुती । दोहीं फुलीं एक हुंती ।
 दोहों दिवीं दीप्ती । एकीचि जेवीं ॥ १८ ॥
 दो ओठी एकी गोठी । दो डोळा एकी दिठी ।
 तेवी दोघी जिही सृष्टी । एकीचि जे ॥ १९ ॥
 दाऊनि दोनीपण । एकरसाचें आरोगण ।
 करीत आहे मेहुण । अनादि जें ॥ २० ॥
 गोडी आणि गुळु । कापूर आणि परिमळु ।
 निवडू जाता पागळु । निवाडु होय ॥ २३ ॥
 जैसी सूर्य मिरवे प्रभा । प्रभे सूर्यत्वचि गाभा ।
 तैशी भेद गिळित शोभा । एकचि जे ॥ २५ ॥
 ऐश्वर्येशी ईश्वरा । जियेचे अग ससारा ।
 आपण होऊनि उभारा । आपणचि जे ॥ २९ ॥
 पतीचेनि अरूपपणें । लाजेनि अगाचें मिरवणें ।
 केलें जगाएवढें लेणें । नामरूपाचें ! ॥ ३० ॥
 निदेलेनि भ्रतरें । जे विये चराचरें ।
 जियेचा विसावला नुरे । आबुलेपणही ॥ ३७ ॥
 जियेचेनि अगलणें । आनद आपणा आरोगू लागे ।
 सर्वभोक्तृत्वपणही नेघे । जियेवीण काहीं ॥ ३९ ॥
 जैसी समीरेसगट गती । कां सोनियासगट कांती ।

१ आनदानें परमाणूतही दोघे राहतात, त्यांना सकोच होत नाही. २
 अर्धाधिपणानें. ३ टिपण्या दोन पण नाद एक ४ परिमळ. ५ अत्यानेदानें
 भोजन. ६ वेगळेपणानें जाणता येत नाही.

तैसी शिवेशी शक्ती । आवधीच जे ॥ ४१ ॥
 का कस्तूरीसगट परिमलु । कां उष्मेसगट अनलु ।
 तैसा शक्तीशी केवलु । श्रीशिवूचि जो ॥ ४२ ॥
 सिंधु आणि गगेची मिळणी । स्त्रीपुरुषनामाची मिरवणी ।
 दिसतसे तरी काय पाणी । द्वैत होईल ? ॥५४॥ (प्रकरण १)

२ शब्दमंडण व शब्दखंडण.

बाप उपेगी वस्तु शब्दु । स्मरणदानी प्रसिध्दु ।
 अमूर्ताचा विशदु । आरिसा नोहे ? ॥ १ ॥
 विधिनिषेधाच्या वाटा । दाविता हाचि दिव्ढा ।
 बध मोक्षकळिकटा । शिष्ट हाचि ॥ ५ ॥
 जीव देहे बांविता । तो बोलें येकें सुटला ।
 आत्मा बोलें भेटला । आपणपया ॥ ८ ॥
 प्रवृत्ति आणि निवृत्ति । विरुद्धा इया हाता धरिती ।
 मग शब्देचि चालती । एकलेनि ॥ १० ॥
 सहाय आत्मविद्येचें । करावया आपण वेचें ।
 गोमटे काय शब्दाचें । एकैक वानू ? ॥ ११ ॥
 किंबहुना शब्दु । स्मरणदानी प्रसिध्दु ।
 परी ययाही सबधु । नाही येथें ॥ ६ ॥

१ शब्द हा मोठी उपयोगी वस्तु आहे. २ जीवाला स्वस्वरूपाचें स्मरण करून देणारा, ' तत्त्वमसि ' या महावाक्याने आत्मरूपाची जागृति देणारा. ३ जीवाला आत्मरूप आरशात स्वतःच्या मुक्ततेची ओळख पटते. ४ मशाल. ५ बधमोक्ष यांच्या हद्दी ठरविणारा, कलह मिटविणारा, न्यायाधीश. ६ देहाभिमानाने. ७ शब्दाचा हात धरितात. ८ विवेकवैराग्यादि किंवा श्रवणमननादि हा निवृत्तिमार्ग आणि विहित व लौकिक कर्मे हा प्रवृत्तिमार्ग हे दोनी मार्ग शब्द म्ह. वेदच दाखवितो. ९ मरतो, शब्द निमाल्यावरच आत्मविद्या प्राप्त होते.

आत्मया बोलाचे । कांहीच उपेगा न वचे^१ ।
 स्वसंवेद्या कोणाचें । ओझें^२ आथी ? ॥ १३ ॥
 सूर्यो रात्री पा नेणे । मा दिवो काय जाणे ? ।
 तेवीं स्मरणास्मरणें । आपण वस्तु ॥ १७ ॥
 एव स्मरणास्मरण नाही । तरी स्मरकें काज काई ? ।
 म्हणोनि इये ठायीं । बोद्ध न सरे ॥ १८ ॥
 आत्मा सन्निदानदु । आपणया आपण सिध्दु ।
 आता काय दे शब्दु । तयाचें तया ? ॥ १३ ॥
 कोणाही प्रमाणाचेनि हातें । वस्तु घे ना नेघे आपणयातें ।
 जे स्वयें आइतें । घेणें ना न घेणें ॥ १४ ॥
 आता अविद्या नाहीपणें । नाही तये नासणें ।
 आत्मा सिद्धचि मा कोणें । काय साधावें ? ॥ १७ ॥
 एवं माध्यान्हीची दिवी । तम धाडी ना दिवो दैवी ।
 तैसी उभयता पदवी । शब्द जाली ॥ १६ ॥ (प्र० ६)

३ अविद्येचा निरास !

अविद्या येणें नावें । मी विद्यमानचि नव्हे ।
 हे अविद्याचि स्वभावें । सांगतसे ॥ ३८ ॥
 ऐसी अविद्या नासावी । हें वाहेल जो जीवी ।
 तेणें साली काढावी । आकाशाची ! ॥ ४७ ॥
 तेणें शेळी गळां दोहावी । गुडगांडोळां वास पाहावी ।
 वाळवूनि काचरी करावी । साजवेळेची ॥ ४८ ॥

१ उपयोगी पडत नाही. २ उपकाराचा भार. ३ आत्मसूर्याच्या ठिकाणी
 ' आठव ना विसर '. ४ स्मरणदाता शब्द पाहिजेच कशाला ? ५ कोण-
 त्याही प्रमाणानें स्वयसिद्ध आत्मा सिद्ध वा असिद्ध होत नाही. ६ दिवस.
 ७ गुड्याच्या डोळ्यांनी.

जाभई वादूनि स्सू । तेणें काढावा बहुवसु ।
 कालवूनि आळसू । मोदळीं पाजावा ॥ ४९ ॥
 तो पाटा पाणी परतु । पडली साउली उलथु ।
 वारयाचे तौथु । वळू सुखें ॥ ५० ॥
 तो बागुलातें मारू । प्रतिविंब खोळे^१ भरू ।
 तळहातीचा विंचरू । केश सुखें ॥ ५१ ॥
 घटाचें नाहीपणें फोडू । गगनाची फुलें तोडू ।
 सशियाचे मोडू । शिंग सुखें ॥ ५२ ॥
 तो कापराची मंशी करू । रत्नदीपीं काजळ धरू ।
 वाळेचें लेंकरू । पर्ण^२ सुखें ॥ ५३ ॥
 अहो ! हें किती बोलौवें । अविद्या रचिली अभावें ।
 आता काय नासावें । शब्दें येणें ? ॥ ५५ ॥ (प्र० ६)

४ जग चिद्विलास.

यालागी एके चिद्रूपें । आपणपया आपणपें ।
 देखिजे, का आरोपें । काय काज ? ॥ १६५ ॥
 किळेचें^३ पांघरूण । आपजंवी रत्ना कोण ? ।
 कीं सोनें ले सोनेपण । जोडजोडू ? ॥ १६६ ॥
 चदन सौरभ वेढी ? । कां सुधा आपणया वाढी ? ।

१ धड, शिरोहीन देह २ ततु, दोरे. ३ पदरात बाधून घ्यावें. ४ अभाव, घटाभाव. ५ शाई. ६ विवाह करू. ७ नाही त्या अविद्येचें खडण करू पाहणें वेडेपण होय. ८ ब्रह्मावर विश्व आरोपित आहे, हा अध्यारोप आहे; विश्व अज्ञान आहे-मिथ्या आहे असे कोणी मानतात पण याचें खडण करून ज्ञानोबाराय 'जग आघवी वस्तुप्रमा आहे—' तो चिद्विलास आहे असे सांगतात. आपले आपल्या ठिकाणी नित्य स्फुरद्रूप असणें हा चैतन्याचा स्वभाव आहे ९ कीळ, कील = कांति, तेज, प्रकाश. १० रत्नावर तेजाचे पाघरूण कोण घालते ? सोन्यानें सोनेपण कमावून आणलें आहे काय ? तें स्वतःसिद्ध आहे.

की गूळ चाखे गोडी । ऐसें आथी केँ ? ॥ १६७ ॥
 नाना ते लता । आपुले वेली गुडाळता ।
 घर करी न करिता । जयापरी ॥ १६९ ॥
 का प्रभेचा उभेळा । दीप प्रकाशें संचला ।
 तैसा चैतन्यें गिवसिलो । चिद्रूप स्फुरे ॥ १७० ॥
 द्रष्टा दृश्य ऐसें । दोनी अळुंमाळ दिसे ।
 तेहा परस्परानुप्रवेशें । कांहीना कीं ॥ १७४ ॥
 सिंधू पूर्वोपर । न मिळती तवचि सागर ।
 मग एकवट नोरें । जैसें होय ॥ १८१ ॥
 दोनी विशेष गिळी । ना निर्विशेषातें उगळी ।
 उधेडी झापी एकी डोळीं । वस्तूची हे ॥ १८३ ॥
 पातया पातें मिळे । की द्रष्टृत्वे सैधं पघळे ।
 तिथे उन्मळिता मावळे । नवलावो हा ॥ १८४ ॥
 देखोनि कां न देखोनी । ऐक्य का नाना होऊनी ।
 परि हा-येणें वांचूनी । देखणें असे ? ॥ २२३ ॥
 आरशानें हो कां दाविलें । तन्ही मुखचि मुखें देखिलें ।
 तो न दावी तन्ही सचलें । मुखचि मुखी ॥ २२७ ॥
 तैसें दाविते नाही । तरी हाचि ययाच्या ठायी ।
 ना दावी तन्हीही । हाचि यया ! ॥ २२५ ॥

१ आहे काय ? २ उठाव. उभारा. ३ त्याप्रमाणें हा नामरूपात्मक दृश्य
 जगदाभास हें चैतन्याचेंच स्फुरण आहे, जग चिद्विलास आहे. ४ व्यापलेला.
 ५ किंचित भासमात्र. ६ एकमेकात नाहींसा होतो, दोनी परस्पर सापेक्ष अर्थात्
 मिथ्या आहेत, चैतन्यमात्र सत्य आहे. ७ पूर्व समुद्र, पश्चिम समुद्र. ८ उदक
 मात्र. ९ मीलनात व उन्मीलनात, सकोचविकासात-विश्वाचे उत्पत्तिप्रलय
 होतात. दृश्यदृष्टा उभे राहतात, पण चैतन्य मात्र सत्य आहे. (ज्ञानेश्वरी
 १७-५ पहा.) १० एकदम दृश्य फैलावतें.

कां रायातें तूं रावो । ऐसा दाविजे प्रत्ययो ।
 तन्ही ठायेठावो^१ । राजाचि असे ॥ २२७ ॥
 नातरी रायपण राया । नाणिजे कीं प्रत्यया^२ ।
 तन्ही काही उणें तया—। माजी असे ? ॥ २२८ ॥
 तैसें दावितां न दाविता । हा ययापरोता ।
 चढे ना तुटे, आइता । असतचि असे ॥ २२९ ॥
 म्हणोनी स्वयप्रकाशा यया । आपणपे देखावया ।
 निमित्त हा वाचोनिया । नाहीच मा ॥ २३० ॥
 लेणें आणि भागारें । भागारचि एक स्फुरे ।
 का जेथें दुसरें । नाहीच म्हणोनी ॥ २३१ ॥
 जळतरंगीं दोन्ही । जळावाचूनि नाही ।
 म्हणोनी आन काहीं । नाही ना नोहे ॥ २३२ ॥
 आत्मा दृश्यपणें दिसो । का द्रष्टा होऊनि असो ।
 परी हा वाचूनि अतिसो । नाही येथें ॥ २३३ ॥
 गंगा गंगापणें वाहो । कीं सिंधु होऊनि राहो ।
 परी पाणीपण नवलावो । न देखों की ॥ २३४ ॥
 थिजावें कीं विघरावें । हें अप्रयोजक आघवें ।
 घृतपण नव्हे । अनारिसें ॥ २३५ ॥
 तैसें दृश्य का द्रष्टा । या दोनी दशा वांझटां ।
 पाहता एकीकाष्टी । स्फूर्तिमात्र तो ॥ २३६ ॥
 कल्लोळी जळ घातलें । सोनेन सोनें पाघुरलें ।
 दिठीचे पाय गुंतले । दिठीसीचि ॥ २३७ ॥

१ जागच्या जागी, आपल्या ठिकाणी. २ दृश्य हें आत्म्याचें द्रष्टेपण व्यक्त
 करो वा न करो, हा दृश्यद्रष्टेपणा स्वयभू आहे. ३ यावांचून दुसरा. ४ दुसरा.
 ५ भेद. ६ कर्मी महत्वाचे. ७ व्यर्थ. ८ पराकाष्ठेनें, अतिशयित्वानें.

गूळ गुळें परिवडिला । मेरू सुवणें मदिला ।
 कां ज्वाळा गुंडाळिला । अनळु जैसा ॥ २४९ ॥
 यथें बोलणें न साहे । जाणणें न समाये ।
 अनुभव न लाहे । आगीं मिरवू ॥ २५२ ॥
 भलतैसा फाके । परी येकपणा न मुके ।
 नाना सकोच तरी असिकें । हाचि आथी ॥ २५७ ॥
 म्हणोनि इये आत्मलीळे । नाही आन काटाळे ।
 आता ययाचिया तुळे । हाचि यया ॥ २६६ ॥
 सूर्य सूर्याचिएवढा । चंद्र चंद्राचि सागडा ।
 ना दीपाचिया पडिपाडा । ऐसा दीपू ॥ २८८ ॥
 प्रकाशू तो प्रकाश्य कीं । यासी न वचे, घेई चुकी ।
 म्हणोनि जग असिकी । वस्तुप्रभा ॥ २८९ ॥
 विभाति यस्य भासा । सर्वमिद हा ऐसा ।
 श्रुति काय वायसा । ढेकरै देती ? ॥ २९० ॥ (प्र० ७)

५ आम्ही ज्ञानाज्ञानातीत आहों !

तैसें आमुचेनि नात्रें । अज्ञानाचें ज्ञानही नव्हे ।
 आम्हालागीं गुरुदेवें । आम्हीच केलों ॥ १ ॥
 आमुची करवे गोठी । ते जालीच नाहीं वार्क्सृष्टी ।
 आमुतें देखे दिठी । ते दिठीच नव्हे ॥ ५ ॥
 किंबहुना श्रीनिवृत्ती । ठेविलों असों जये स्थिती ।
 ते काय देऊं हातीं । वाचेचिया ? ॥ ८ ॥
 अज्ञानाचा प्रवर्तु । नाहीं जया गावाआतु ।

१ माखला. २ मढविला. ३ सगळा. ४ काटा, तुलना. ५ व्यर्थ. ६
 आत्मवृत्तीचें उद्धार. ७ चित्स्वरूप. ८ शब्दरचना. वेद ' नेति नेति ' म्हणतात
 ९ प्रवेश, प्रवृत्ति.

तेथें ज्ञानाची तरी मातुं । कोण जाणे ! ॥ १० ॥
 रात्री म्हणोनि दिवे । पडती कीं लावावे ।
 बांचूनि सूर्यासवें । सिणणें होय ॥ ११ ॥
 म्हणोनि अज्ञान नाहीं । तेथेंचि गेलें ज्ञानही ।
 आतां निमेषोन्मेषा दोहीं । ठेली वाट ॥ १२ ॥
 एवं ज्ञानाज्ञान दोनी । पोटीं सैनि अहनी ।
 उदेला चिद्गर्गनीं । चिदादिन्य हा ॥ १९ ॥ (प्र० ८)

१ वार्ता. २ पण सूर्य असताना दिवे लावले तर तो शीणच. ३ ज्ञान अज्ञान
 साक्षेप म्हणून. ४ उघडझापीला, ज्ञानाज्ञानाला, राहिला नाहीं. अवकाशच.
 ५ घालून.

संतमंडळाचे अभंग

संतमंडळाचे अभंग.

ज्ञानेश्वरांचा हरिपाठ.

१

देवाचिये द्वारीं उभा क्षणभरीं । तेणें मुक्ति चारी साधियेल्या ॥ १ ॥
हरि मुखें म्हणा हरि मुखें म्हणा । पुण्याची गणना कोण करी ? ॥ २ ॥
असोनि संसारी जिव्हे वेगु करी । वेदशास्त्र उभारी बाह्यां सदा ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे व्यासाचिये खुणें । द्वारकेचे राणे पाडवा-घरी ॥ ४ ॥

२

चहूं वेदीं जाण साहिशास्त्रीं कारण । अठराहि पुराणें हरिसी गातीं ॥ १ ॥
मंथुनी नवनीता तैसें घे अनता । वाया व्यर्थ कथा साडी मार्गु ॥ २ ॥
एक हरी आत्मा जीवशिर्वसमा । वायां तू दुर्गमा न घालीं मन ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवा पाठ हरि हा वैकुठ । भरला घनदाट हरि दिसे ॥ ४ ॥

३

त्रिगुण असार निर्गुण हें सार । सारासारविचार हरिपाठ ॥ १ ॥
सगुण निर्गुण गुणाचें अगुण । हरीवीण मन व्यर्थ जाय ॥ २ ॥
अव्यक्त निराकार नाही त्या आकार । जेथोनी चराचर हरिसी भजे ॥ ३ ॥

१ सत्सग व गुह्यसेवा हेंच देवाचें द्वार 'महत्सेवा द्वारमाहुर्विमुक्तेः' असे भागवतात वचन आहे. २ बाहु पसरून. ३ वेदशास्त्रपुराणाचे मथन करिता हरि हाच त्यातील सार आहे ४ पिडी व ब्रह्मांडी जीव व शिव या उभय रूपाने नादणारा एक हरिच आहे. ५ इतर कठिण साधनात. ६ सारासार विचार पाहता हरिभजन हेंच सार ठरतें.

ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मनीं । अनंत जन्मोनी पुण्य होय ॥ ४ ॥

४

भावेवीण भक्ति भक्तीवीण मुक्ति । बळेवीण शक्ति बोलें नये ॥ १ ॥
 कैसेनि दैवत प्रसन्न त्वरीत । उगा राहें निवांत शिण्ही वाया ॥ २ ॥
 सायास करीसी प्रपंच दिननिशीं । हरीसी न भजसी कोण्या गुणें ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेव म्हणे हरिजप करणें । तुटेल धरणें प्रपंचाचें ॥ ४ ॥

५

योगयागविधी येणें नोहे सिद्धी । वायाचि उपाधी दभधर्म ॥ १ ॥
 भावेवीण देव नकळे निःसदेह । गुरुविण अनुभव कैसा कळे ? ॥ २ ॥
 तपेविण दैवत दिधल्यावीण प्राप्त । गुजेवीण हित कोण सागे ? ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेव सागे दृष्टांताची मात । साधूचे सगतीं तरणोपाव ॥ ४ ॥

६

साधुबोध झाला तो नुरोनियां ठेला । ठायींच मुराला अनुभव ॥ १ ॥
 कापुराची वाती उजळली ज्योती । ठायींच समाप्ती झाली जैशी ॥ २ ॥
 मोक्षरेखे आला भाग्यें विनटला । साधूचा अकिला हरिभक्त ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवा गोडी सगती सज्जनीं । हरि दिसे जनी वनी आत्मतत्त्वी ॥ ४ ॥

७

पर्वताप्रमाणें पातक करणें । वज्रलेप होणें अभक्तासी ॥ १ ॥
 नाहीं ज्यासी भक्ति तो पतित अभक्त । हरिसी न भजत दैवहत ! ॥ २ ॥
 अनंत वाचाळ बरळती बरळ । त्या कैसेनि गोपाळ पावे हरी ? ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवा प्रमाण आत्मा हा निधान । सर्वा घटीपूर्ण एक नादे ॥ ४ ॥

८

संतांचे सगती मनोमार्गगती । आकळावा श्रीपती येणें पथें ॥ १ ॥
 रामकृष्ण वाचा भाव हा जीवाचा । आत्मा जो शिवाचा राम जप ॥ २ ॥

१ सतगुरुचरणीं दृष्ट निष्ठा. २ अनुभवाची गोष्ट. ३ तत्वमसि ह्या महावाक्याचें
 यथार्थज्ञान ४ मोक्षाच्या भूमिकेवर.

एकतत्त्वनाम साधिती साधन । द्वैताचें बंधन न बाधिजे ॥ ३ ॥
नामामृतगोडी वैष्णवां लाधली । योगिया साधली जीवनकळा ॥ ४ ॥
सत्वर उच्चार प्रल्हादीं बिंबला । उद्धवा लाधला कृष्णदाता ॥ ५ ॥
ज्ञानदेव म्हणे नाम हें सुलभ । सर्वत्र दुर्लभ विरळा जाणे ॥ ६ ॥

९.

विष्णूवीण जप व्यर्थ त्याचें ज्ञान । रामकृष्णी मन नाही ज्याचें ॥ १ ॥
उपजोनि करटा नेणे अद्वैतवाटा । रामकृष्णी पैठा कैसेनि होय ? ॥ २ ॥
द्वैताची झाडणी गुरुवीण ज्ञान । तया कैचें कीर्तन घडेल नामी ? ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे सगुण हे ध्यान । नामपाठ मौन प्रपचाचें ॥ ४ ॥

१०

त्रिवेणीसंगमीं नाना तीर्थें भ्रमी । चित्त नाहीं नामीं तरि तें व्यर्थ ॥ १ ॥
नामासी विन्मुख तो नर पापिया । हरिवीण धावया नपवे कोणी ॥ २ ॥
पुराणप्रसिद्ध बोलिले वाल्मीक । नामें तिन्ही लोक उद्धरती ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे नाम जपा हरीचें । परपरा त्याचें कुळ शुद्ध ॥ ४ ॥

११

हरिउच्चारणीं अनत पापराशी । जातील लयासी क्षणमात्रें ॥ १ ॥
तृण अग्निमेळें समरस झालें । तैसें नामें केलें जपतां हरी ॥ २ ॥
हरिउच्चारण मत्र हा अगाध । पळे भूतबाध भेणें तेथें ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे हरि माझा माझा समर्थ । न करवे अर्थ उपनिषदा ॥ ४ ॥

१२

तीर्थव्रतनियम भावेंवीण सिद्धि । वायाचि उपाधि करिती जना ॥ १ ॥
भावबळें आकळें येन्हीवीं नाकळे । करतळीं आंवळें तैसा हरी ॥ २ ॥
पारियाचो रवा घेता भूमीवरी । यत्न परोपरी साधन तैसें ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे निवृत्ति निर्गुण । दिधलें संपूर्ण माझ्या हाती ॥ ४ ॥

१३

समाधी हरीची सेमसुखेंवीण । न साधेल जाण द्वैतबुद्धी ॥ १ ॥
 बुद्धीचें वैभव अन्य नाही दुर्जे । एक्या केशीराजें सकळ सिद्धी ॥ २ ॥
 ऋद्धिसिद्धिनिधी अवधीच उपाधी । जंव त्या परमानदीं मन नाही ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवीं रम्य रमले समाधान । हरीचें चिंतन सर्वकाळ ॥ ४ ॥

१४

नित्यसत्यामृत हरिपाठ ज्यासी । कळिकाळ त्यासी न पाहे दृष्टी ॥ १ ॥
 रामकृष्ण उच्चार अनंतराशी तप । पापाचे कळप पळती पुढें ॥ २ ॥
 हरि हरि हरि हा मत्र शिवाचा । म्हणती जे वाचा तया मोक्ष ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवा पाठ नारायणनाम । पाविजे उत्तम निजस्थान ॥ ४ ॥

१५

एकनाम हरी द्वैतनाम दुरी । अद्वैतकुसरी विरळा जाणे ॥ १ ॥
 समबुद्धि घेता समान श्रीहरी । शमदमा वैरी हरी झाला ॥ २ ॥
 सर्वाघटी राम देहादेही एक । सूर्यप्रकाशक सहस्ररश्मीं ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवा चित्ती हरिपाठनेमा । मागिलिया जन्मा मुक्त झालों ॥ ४ ॥

१६

हरिनाम जपे तो नर दुर्लभ । वाचेसी सुलभ रामकृष्ण ॥ १ ॥
 रामकृष्णनामी उन्मनी साधिली । तयासी लाधली सकळसिद्धी ॥ २ ॥
 सिद्धि बुद्धि धर्म हरिपाठीं आले । प्रपंची निवाले साधुसर्गे ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवीं नाम रामकृष्णठसा । येणें दशदिशा आत्मराम ॥ ४ ॥

१७

हरिपाठ कीर्ति मुखें जरी गाय । पवित्रचि होय देह त्याचा ॥ १ ॥
 तपाचे सामर्थ्य तपिन्नला अमृप । चिरंजीव कल्प वैकुंठी नांदे ॥ २ ॥

१ तन्मयता, समरसता झाल्यावाचून. २ द्वैताच्या नामापासून दूर आहे.
 ३ हरिचैतन्य एक या साम्यबुद्धीनें. ४ शमादि साधनेही तेथें खुटतात. ५ नामा-
 नुसधानरूप तपाच्या बळें.

मातृ पितृ भ्राता सगोत्र अपार । चतुर्भुज नर होऊन ठेले ॥ ३ ॥
ज्ञान गुरुगम्य ज्ञानदेवा लाधलें । निवृत्तीनें दिलें माझ्या हातीं ॥ ४ ॥

१८

हरिवंशपुराण हरिनामसंकीर्तन । हरिवीण सौजन्य नेणे कांही ॥ १ ॥
तया नरा लाधले वैकुंठ जोडलें । सकळही घडलें तीर्थाटण ॥ २ ॥
मैनोमार्गे गेला तो तेथें मुकला । हरिपाठी स्थिरावला तोचि धन्य ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवा गोडी हरिनामाची जोडी । रामकृष्णी आवडी सर्वकाळ ॥ ४ ॥

१९

वेदशशास्त्रप्रमाण श्रुतीचें वचन । एक नारायण सार जपा ॥
जप तप कर्म हरीविण धर्म । वाडगाचि श्रम व्यर्थ जाय ॥ २ ॥
हरिपाठें गेले ते निवातचि ठेले । भ्रमर गुंतले सुमनकळिके ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवीं मत्र हरिनामाचें शस्त्र । यमैं कुळगोत्र वर्जियेलें ॥ ४ ॥

२०

नामसंकीर्तन वैष्णवाची जोडी । पापें अनंत कोडी गेली त्याची ॥ १ ॥
अनंत जन्मांचें तप एक नाम । सर्व मार्ग सुगम हरिपाठ ॥ २ ॥
योगयागक्रिया वर्माधर्म^३ माया । गेले विलया हरिपाठें ॥ ३ ॥

२१

काळवेळ नाम उच्चारिता नाही । दोन्ही पक्ष पाहीं उद्धरती ॥ १ ॥
रामकृष्णनाम सर्व दोषां हरण । जडजीवां तारण हरि एक ॥ २ ॥
हरिनाम सार जिह्वा या नामाची । उपमा त्मा दैवाची कोण वानीं^२ ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवा साग झाला नामपाठ । पूर्वजां वैकुंठमार्ग सोपा ॥ ४ ॥

२२

नित्यनेम नामीं ते प्राणी दुर्लभ । लक्ष्मीवल्लभ तयाजवळी ॥ १ ॥

१ प्रियतम २ मनाच्या मागे. ३ मागे 'ईश्वरशरणता' प्रकरणे पहावे.
४ आईबापांची कुळें, किंवा नाम गाणारा व ऐकणारा.

नारायणहरि नारायणहरि । भुक्ति मुक्ति चारी घरीं त्यांच्या ॥ २ ॥
हरिवीण जन्म तो नर्काचि पै जाणा । यमाचा पाहुणा प्राणी होय ॥३॥
ज्ञानदेव पुसे निवृत्तीसी चाड । गगनाहूनि वाड नाम आहे ॥ ४ ॥

२३

सात पांच तीन दशकाचा मेळा । एकतत्त्वीं कळा दावी हरी ॥ १ ॥
तैसें नव्हे नाम सर्व मार्गां वरिष्ठ । येथें कांही कष्ट नलगती ॥ २ ॥
अजपां जपणें उलट प्राणाचा । तेथेंही मनाचा निर्धार असे ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवा जिणें नामेंवीण व्यर्थ । रामकृष्णी पय क्रमीयेला ॥ ४ ॥

२४

जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म । सर्वाघटीं राम भावशुद्ध ॥ १ ॥
न सोडी रे भावो टाकीं रे सदेहो । रामकृष्णीं टाहो नित्य फोडी ॥ २ ॥
जात वित्त गोस्त गोत कुळ शीळ मात । भजे का त्वरित भावनायुक्त ॥३॥
ज्ञानदेवा ध्यानीं रामकृष्ण मनी । तेणें वैकुण्ठभुवनी घर केलें ॥ ४ ॥

२५

जाणीव नेणीव भगवतीं नाही । उच्चारणीं पाहीं मोक्ष सदा ॥ १ ॥
नारायणहरी उच्चार नामाचा । तेथें कळिकाळाचा रीघ नाही ॥ २ ॥
तेथील प्रमाण नेणवे वेदांसी । तें जीवजंतूंसी केंवि कळे ॥ ३ ॥
ज्ञानदेवा फळ नारायणपाठ । सर्वत्र वैकुण्ठ केलें असे ॥ ४ ॥

२६

एकतत्त्व नाम नाप दृढ धरी मना । हरीसी करुणा येईल तुझी ॥ १ ॥
तें नाम सोपारें रामकृष्णगोविंद । वाचेशीं सद्गद जपे आधीं ॥ २ ॥
नामापरतें तत्त्व नाही रे अन्यथा । वाया आणिका पंथा जाशी झणी ॥३॥
ज्ञानदेवा मौन जपमाळ अतरीं । धरोनी श्रीहरि जपे सदां ॥ ४ ॥

१ विश्व हे अनेक तत्वाचे आहे असे मतवादी म्हणतात, पण हीं सर्व तत्वे हरि निजरूपावर दाखवितो, तो तत्वाचें तत्व आहे. २ आठ प्रहरांत एकवीस हजार सहाशें वेळ सोहजप सहज होत असतो.

२७

सर्वसुखगोडी सर्वशास्त्र निवडी । रिकामा अर्धघडी राहों नको ॥ १ ॥
 लटिका व्यवहार सर्व हा संसार । वाया येरझार हरीवीण ॥ २ ॥
 नाममंत्रजप कोटि जाईल पाप । कृष्णनामी संकल्प वरुनि राहें ॥ ३ ॥
 निजवृत्ति काढी सर्व माया तोडी । इद्रियांसवडी लपों नको ॥ ४ ॥
 तर्थावृत्ती भाव धरी रे करुणा । शांतिदयापाहुणा हरि करी ॥ ५ ॥
 ज्ञानदेवा प्रमाण निवृत्तिदेवी ज्ञान । समाविसजीवेन हरिपाठ ॥ ६ ॥

१ गोरक्षनाथांचीं पदे.

१

गुरुजी मैतो एक निरजन ध्यावू ॥ ध्रु० ॥
 दुःख न जानू दरदै ना जानू ना कोइ बेद बुलावू ।
 सतगुरु बेद मिले अविनाशी वाहिको नाडि बतावूं ॥ १ ॥
 गगा न जावू जमुना न जावू न कोई तीरथ न्हावू ।

१ मी निज-आत्माराम आहे एवढी वृत्ति घे व बाकीच्या मायेतील सर्व वृत्ति सोड. २ हरिचितन हें समाधी देणारें आहे. ३ पीडा. ४ त्यालाच. ५ दाखवू.

आडुसट तीरथ है घटभीतर वाहिमे मनमल न्हावू ॥ २ ॥
 फूल ना तोडू फत्तर ना फोडू ना कोई झाड सतावू ।
 बनबनकी मै लकडी ना तोडू ना कोई देवल जावू ॥३॥
 कहे माछिंदर गोरख बोले ज्योतमे ज्योत मिलावू ।
 सत्गुरुजीके शरण गयेसे आवागमन मिटावू ॥ ४ ॥

२

नामसे मिलौ न कोई । नामसे मिला ॥ ध्रु० ॥
 जोगी भूला जोग जुगतसे । उलैटी पवन चढाई ।
 तपसी भूला तप भरोसे । व्यर्थहि देह जैलाई ॥ १ ॥
 पडित भूला बेदभरोसे । पूजा प्रतिमा सोही ।
 दाता भूला दानभरोसे । कोट दरबै कर खोई ॥ २ ॥
 खोजैत खोजत सद्गुरु मिल गये । सकल भरमणा खोई ।
 सरण माछिंदर गोरख बोले । सद्गुरुमिल गये सोई ॥ ३ ॥

३

सुमिरन बिन गोता खावों गे ॥ ध्रु० ॥
 ये ससार कागदकी पुतली । बुदलगे गलजावो गे ॥ १ ॥
 ये ससार ओसका पानी । धूप लगे ढल जावो गे ॥ २ ॥
 ये संसार बागरका कांटा । आग लगे जल जावो गे ॥ ३ ॥
 ये ससार हाटका मेला । सांज पडे बिछड जावो गे ॥ ४ ॥
 सुरत हमारी चढी गगनमों । अनुहत ढोल बजावों गे ॥ ५ ॥
 कहे माछिंदर गोरख बोले । ज्योतमे ज्योत मिलावों गे ॥ ६ ॥

२ गहिनीनाथांचे अभंग.

१

आकाश तडतडी मेरू हा कडाडी । तरी आत्मसुखगोडी सांझं नये ॥१॥

१ येणें जाणें २ मिळाला भेटला नाही ३ सुषुप्तेत पवन चढवून. ४ जाळून
 टाकला. ५ द्रव्य खर्च केलें. ६ शोधतां शोधता ७ भ्रम दूर केला.

ऐसिया निर्धारी जवळी आहे देव । न धरी सदेह ओर मना ॥ ध्रु० ॥
वायु जरी सुटे ब्रह्माड हें आटे । तरी आत्मनिष्ठे भगों नेदी ॥ २ ॥
गहिनी म्हणे येथें जीव काय ऐसा । ऐसी पूर्णदशा आचरावी ॥ ३ ॥

२

दृष्टीचें जें आंगर शून्याचें जें सार । तेंचि दशमद्वार जाण बापा ॥ १ ॥
शून्य निरशून्य त्याहिमाजी बीज । तयामाजी गुज गुरुवस्तु ॥ ध्रु० ॥
जाणण्याचें मूळ अकुळाचें कूळ । अलभ्याचें स्थळ तया ठायीं ॥ २ ॥
गोरक्षप्रसादे लाधलिया सुखा । गहिनीचिया द्वीपा तारु आलें ॥ ३ ॥

३

लय लक्ष करा धारणेसी धरा । आवरोनी वारी वरुते^२ पहा ॥ १ ॥
तयाचेनि बळें जिंकजे कळिकाळा । घेईजे सोहळा आत्मत्वाचा ॥ ध्रु० ॥
मग भय नाही गहिनी म्हणे तुज । निवृत्तीसी गुज सागे कानीं ॥ २ ॥

३ निवृत्तिनाथांचे अभंग.

१

जनांसी तारक विठ्ठलचि एक । केलासे विवेक सनकादिकी ॥ १ ॥
तें रूप धोळलें पढरीस देखा । द्वैताची पै शाखा तोडियेली ॥ ध्रु० ॥
उगवतें बिब अद्वैत स्वयम् । नाम हें सुलभ विठ्ठलराज ॥ ३ ॥
निवृत्तीचें गूज विठ्ठल सहज । गयनीराजें मज सांगितलें ॥ ४ ॥

२

परेसी परता पश्यतिवरुता । मध्यमे तत्वता न कळे हरी ॥ १ ॥
तें हें कृष्णरूप गौळियाचें तप । यशोदेसमीप नदाधरीं ॥ ध्रु० ॥
चोखट चोखाळ मनाचे मवाळ । कासैवीचा ढाळ जया नेत्री ॥ ३ ॥
निवृत्ती सर्वज्ञ गुरुची धारणा । ब्रह्मसनातनामाजी मन ॥ ४ ॥

१ वायु. २ वर. ३ ज्याच्या नेलात कासवीचें पिलावर असतें तसे विमल प्रेम आहे.

३

अव्यक्त आकार आकारलें रूप । प्रकाशस्वरूप बिंबलेसें ॥ १ ॥
 तें रूप अव्यक्त कृष्णनाम निज । नाम अयोक्षज चतुर्भुज ॥ ध्रु० ॥
 वर्णासी अव्यक्त वर्णरूप व्यक्त । भोगिती विरक्त नामपाठें ॥ २ ॥
 निवृत्तीचें काज नाममत्र बीज । गयनी सहज तुष्टलासे ॥ ३ ॥

४

आदिनाथ उमाबीज प्रगटलें । मच्छिद्रा लाधलें सहजस्थिती ॥ १ ॥
 तेचि प्रेममुद्रा गोरक्षा दीघली । पूर्ण कृपा केली गयनीनाथा ॥ ध्रु० ॥
 वैराग्यें तापला सप्रेमें निवाला । ठेवा जो लाधला शातिसुख ॥ २ ॥
 निर्द्वंद्व निःशक विचरता मही । सुखानंद हृदयी स्थिर जाला ॥ ३ ॥
 विरक्तीचें पात्र अन्वयाचें सुख । देऊनि सम्यक अनन्यता ॥ ४ ॥
 निवृत्ति गयनी कृपा केली पूर्ण । कुळ हें पावन कृष्णनामें ॥ ५ ॥

५

एक देव आहे हा भाव पै सोपा । द्वैतरूप बापा पडसी नरकी ॥ १ ॥
 द्वैत साडीं अद्वैत धरी । एक घरोघरीं हरी नादे ॥ ध्रु० ॥
 सबाह्य कोंदलें परिपूर्ण विश्वा । तोचि अर्जुनासी दृष्ट जाला ॥ २ ॥
 गयनिप्रसादें निवृत्तीसी बोधु । अवघाचि गोविंदु अवघ्या रूपीं ॥ ३ ॥

६

द्वैताचा दुकाळ अद्वैताच्या देशी । प्रपच उपवासी मेला रया ॥ १ ॥
 नाहीं नाही चाड इद्रियांचें कोड । कृष्ण हेंचि वाड हृदयी आम्हा ॥ ध्रु० ॥
 देहाचा दिवटा अखड पै कळा । निरंतर सोहळा कळी नोहे ॥ २ ॥
 निवृत्ति परम निरतर सम । सर्वाघटीं राम बिंबलासे ॥ ३ ॥

७

नाम मुखीं सदा तोचि पै भाग्याचा । तयासी यमाचा धाक नाहीं ॥ १ ॥

रामनाम हरि सर्वकाळ वसे । तेथेंचि विलसे हरि वसे ॥ ध्रु० ॥
हरिध्यान वसे अखंड पै सर्वदा । न पवे तो आपदा झ्ये जनीं ॥ २ ॥
निवृत्तिसमता हरिभजन करी । सर्वत्र कामारी ऋद्धिसिद्धी ॥ ३ ॥

८

निराकार वस्तु आकारासी आली । विश्रांती पै झाली विश्वजना ॥ १ ॥
भीवरासंगमी निरंतर सम । तल्लीन ते ब्रह्म उभें असे ॥ ध्रु० ॥
पुडलीका ध्येय पुढतपुढती सोय । विट्ठल हेंचि गाय सकीर्तनी ॥ २ ॥
निवृत्तिसंकीर्तन ब्रह्म हें सोज्ज्वळ । नाम हे रसाळ अनिर्वाच्य ॥ ३ ॥

९

भवसागरसार तरणोपाय सोपा । कृष्णनामें खेपा हरिली जना ॥ १ ॥
रामकृष्णमत्र जनासी उद्धार । आणिक साचार मार्ग नाही ॥ ध्रु० ॥
निवृत्तिधारणा गुरुचरण जाणा । ब्रह्माड या खुणा गुरुकृपा ॥ २ ॥

१०

म्हणवितो नदाचा बाळ यशोदेचा । आपण चौवाचातीत कृष्ण ॥ १ ॥
शब्दांसी नातुडे बुद्धीसी साकडें । तो सप्रेम आतुडे स्मरतां नाम ॥ ध्रु० ॥
उपचारान्या कोटी न पाहे परवडी । प्रेमळाचीं घोडी धोई अगें ॥ २ ॥
निवृत्तिचें तप फळलें अमूप । गयनीराजें दीप उजळला ॥ ३ ॥

११

विश्रामाजी अक्षर क्षरलें साचार । त्या रूपा आधार पुससी काई ? ॥ १ ॥
आपणाचि विश्व आपण विश्वेश । जेथें द्वेषाद्वेष मावळले ॥ ध्रु० ॥
निवृत्ति म्हणे तें रूप सतासमीप । ध्यातां आपेआप वोसंडत ॥ २ ॥

१२

मृगजळाभासलहरी अपार । हा प्रपंचपसारा उदरी जया ॥ १ ॥
तें रूप वैकुंठ कृष्णरूपें खेले । गोपाळांचे लळे यमुनातटी ॥ २ ॥

जाळूनि इधन उजळल्या दीप्ती । अनतस्वरूपी एक दिसे ॥ ३ ॥
निवृत्तिसागर ज्ञानार्क आगर । कृष्णाचि साचार बिंबलासे ॥ ४ ॥

१३

होउनिया ज्ञान अझुनि कां रे भ्रांति । न जाली विश्रान्ति मीपणाची ॥ १ ॥
सैवितां सन्निध जाऊनि राहता । तमांय नासता नोहे कांही ॥ २ ॥
सेवुनि अमृत चिंता मरणाची । कासयाला त्याची करितोसी ॥ ३ ॥
जालों मी साक्षी हेंही आता ग्रासी । सहजचि होसी पूर्णसुखी ॥ ४ ॥
ऐक्रे ज्ञानिया सांडी हा मीभाव । मग तूचि देव निवृत्ति म्हणे ॥ ५ ॥

१४

मनाचिया वृत्ति वळूनियां पाही । ज्ञानचक्षू ठायीं स्थार करी ॥ १ ॥
सर्वसाक्षी होउनी राहावें आपण । ब्रह्म तें जाण स्वयमेव ॥ २ ॥
अनुदिनि तेथें आपणचि रमता । देहाची ते वार्ता विसरोनी ॥ ३ ॥
जागृतिस्वप्नाचा विसर पडावा । सुषुप्तीच्या भावा मावळोनी ॥ ४ ॥
चौथे देहवृत्ति एकरूप राहे । दृश्यादृश्यरूप हारपोनी ॥ ५ ॥
निवृत्ति म्हणे माझ्या गुरूचें ठेवणें । दीधलें सपूर्ण गहिनीनार्थें ॥ ६ ॥

१५

सर्वपणें नादे अगाध पदरी । भूमिवरी महा धर्मक्षेत्र ॥ १ ॥
ऐसे कोण्ही सांगा आलेनो ससारा । जावें पदरपुरा विठ्ठलभेटी ॥ ध्रु० ॥
प्रत्यक्ष विष्णुमूर्ति वाट पाहे नित्य । उद्धरी पतित कोटयानकोटी ॥ २ ॥
निवृत्तिराज कळा जप मेघसांवळा । विठ्ठली जीवनकळा मुरालिया ॥ ३ ॥

४ ज्ञानेश्वरांचे अभंग.

१

रूप पाहतां लोचनी । सुख जालें वो साजणी ॥ १ ॥
तो हा विठ्ठल बरवा । तो हा माधव बरवा ॥ ध्रु० ॥
बहुता सुकृताची जोडी । म्हणुनी विठ्ठलीं आवडी ॥ २ ॥
सर्व सुखाचें आगर । बापरखुमादेविवरु ॥ ३ ॥

२

सकळमगळनिधी । श्रीविठ्ठलाचें नाम ओधी ॥ १ ॥
 म्हण कारे म्हण कारे जना । श्रीविठ्ठलाचें नाम वाचे ॥ धु० ॥
 पतीतपावन साचें । श्रीविठ्ठलाचें नाम वाचे ॥ २ ॥
 बापरखमादेविवरु साचे । श्रीविठ्ठलाचें नाम वाचे ॥ ३ ॥

३

गोपाळारे तुझे ध्यान लागो मना ।
 आनु न विसर्बे हरि जगत्रयजीवना ॥ १ ॥
 सोनियाचा दिवस आजि अमृतें पाहाला ।
 नाम आठविता रूपीं प्रगट पै झाला ॥ धु० ॥
 तनुमनुशरण विनटलों तुझ्या पाई ।
 रखुमादेविवरावाचूनि आनु नेणें काहीं ॥ २ ॥

४

सर्वदा सर्वसाक्षी तो । विश्वभर 'खल्विद' तो गे बाई ॥ १ ॥
 आनदा आनद तो । प्रबोधा प्रबोध तो गे बाई ॥ धु० ॥
 रखुमादेविवरु तो । विटेवरी उभा तो गे बाई ॥ २ ॥

५

त्रिभगी देहुडा ठाण मांडुनिया राहे ।
 कल्पद्रुमातळीं वेणु वाजवित आहे ॥ १ ॥
 गोविंदु वो माये गोपालु वो माये ।
 सबाह्य अभ्यतरीं अवघा परमानंदु वो ॥ धु० ॥
 सावळें सगुण सकळा जीवाचें जीवन ।
 घनानदमूर्ति पाहता हारपलें मन ॥ २ ॥
 शून्य स्थावर जगम व्यापूनि राहिला अकळ ।
 बापरखुमादेविवरु विठ्ठल सकळ ॥ ३ ॥

६

तुज सगुण म्हणों कीं निर्गुण रे । सगुणनिर्गुण एकु गोविंदु रे ॥ १ ॥
 अनुमानेना अनुमानेना । श्रुति नेति नेति म्हणती गोविंदु रे ॥ ध्रु० ॥
 तुज स्थळ म्हणो कीं सूक्ष्म रे । स्थूळ सूक्ष्म एकु गोविंदु रे ॥ २ ॥
 तुज आकार म्हणों कीं निराकार रे । साकार निराकार एकु गोविंदु रे ॥ ३ ॥
 तुज दृश्य म्हणों कीं अदृश्य रे । दृश्यअदृश्य एकु गोविंदु रे ॥ ४ ॥
 निवृत्तिप्रसादें ज्ञानदेव बोले । बापरखुमादेविवर विठ्ठल रे ॥ ५ ॥

७

अवघाचि संसार सुखाचा करीन । आनदें भरीन तिन्ही लोक ॥ १ ॥
 जाईन गे माये तया पंढरपुरा । भेटेन माहेरा आपुलिया ॥ ध्रु० ॥
 सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन । क्षेम मी देईन पाडुरगीं ॥ २ ॥
 बापरखुमादेविवर विठ्ठलेशी भेटां । आपुले सवसाटी करुनि ठेवा ॥ ३ ॥

८

माझे जिवीची आवडी । पंढरपुरा नेईन गुढी ॥ १ ॥
 पाडुरंगी मन रगलें । गोविंदाचें गुणी वेधलें ॥ ध्रु० ॥
 जागृति स्वप्न सुषुप्ति नाठवे । पाहता रूप आनदीआनद साठवे ॥ २ ॥
 बापरखुमादेविवर सगुण निर्गुण । रूप विटेवरी दाविली खूण ॥ ३ ॥

९

लक्ष लावुनी अंतरी । कृष्णा पाहती नरनारी ।
 लावण्यसागर हरि । परमानंदु ॥ १ ॥
 छंदें छंदें वेणु वाजे । त्रिभुवनी घनु गाजे ।
 उतावेळ मन माझें । भेटावया ॥ ध्रु० ॥
 ब्रह्मविद्येचा पुतळा । गाई राखतों गोंवळा ।
 श्रुति नेणवे ते लीळा । वेदा सनकादिका ॥ २ ॥
 भूतग्रामाचा परिसु । तापत्रयाचा करी नाशु ।
 आड वरुनि गोपवेषु । वर्सें राखे ॥ ३ ॥

रासक्रीडा वृंदावनीं खेले । इदुवदनमेळें ।
उद्धरि यदुकुळें । कुळदीपक ॥ ४ ॥
निवृत्तिदासाचा दातारु । बापरखुमादेविवरु ।
भक्ता देतो अभयकरु । क्षणक्षणांमाजि ॥ ५ ॥

१०

तू माझा स्वामी मी तुझा रंक । पाहता न दिसे वेगळिक ॥ १ ॥
मीतूपण जाऊ दे दुरी । एकचि घोंगडें पाघरू हरी ॥ ध्रु० ॥
रखुमादेविवरा विठ्ठलराया । लागेन मीं पाया वेळोवेळां ॥ २ ॥

११

आजि सोनियाचा दिनु । वर्षे अमृताचा घनु ॥ १ ॥
हरी पाहिलारे हरी पाहिलारे । सबाह्यअभ्यतरिं अवघा व्यापक मुरारी ॥
दृढविटे मनमुळी । विराजित वनमाळी ॥ २ ॥
बरवा संतसमागमु । प्रगटला आत्मारामु ॥ ३ ॥
कृपासिंधु करुणाकर । बापरखुमादेवीवर ॥ ४ ॥

१२

इवलेसैं रोप लावियेलें द्वारीं । त्याचा वेलु गेला गगनावरी ॥ १ ॥
मोगरा फुलला मोगरा फुलला।फुलें वेंचिता अतिभारु कळियासि आला॥ध्रु०॥
मनाचिये गुती गुंफियेला शेला । बापरखुमादेविवर विठ्ठली अर्पिला ॥२॥

१३

देखिले तुमचे चरण । निवात राहिलें मन ॥
कासया त्यजीन प्राण । आपुलागे माये ॥ १ ॥
असेल वणीवरी आपुले माहेरी।मग तो श्रीहरि गीती गाईन गे माये॥ध्रु०॥
सकळही गोत माझें पढरिसी जाण।बापरखुमादेविवरा विठ्ठलाची आण॥२॥

१४

श्रीगुरुसारिखा असता पाठीराखा । इतराचा लेखा कोण करी ॥ १ ॥
राजयाची कांता काय भक्ति मागे । मनाचियाजोगें सिद्धि पावे ॥ ध्रु० ॥

कल्पतरुतळवटीं जो कोणी बैसला । काय वाणी त्याला सांगिजों जी ॥ २ ॥
ज्ञानदेव म्हणे तरलों तरलों । साच उद्धरलों गुरुकृपें ॥ ३ ॥

१५

पूर्वजन्मी पाप केलें तें हें बहुत विस्तारलें ।
विषयसुख नाशिवत सेवितां तिमिर कोंदलें ।
चौन्याशी लक्षयोनी फिरता दुःख भोगिलें ।
ज्ञानदृष्टि हारपली दोन्ही नेत्र आंधळे ॥ १ ॥
धर्म जागो सेदैवाचा जे बा परउपकारी ।
आधळ्या दृष्टिदाते त्याचें नाम मी उच्चारिं ॥ ध्रु० ॥
ससार दुःखमूळ चहूकडे इंगळ ।
विश्रांति नाहीं कोठें रात्रदिवस तळमळ ।
कामक्रोधलोभशुनी पाठी लागलीं वोढाळ ।
कवणा आता शरण जाऊ दृष्टि देईल निर्मळ ॥ २ ॥
मातापिता बधुबहिणी कोणी न पवती निर्वाणी ।
इष्टमित्र सज्जनसखे हे तों सुखाची माडणी ।
एकला मी दुःख भोगीं कुंभपाक जाचणी ।
तेथें कोणी सोडविना एका सद्गुरुवाचुनी ॥ ३ ॥
साधुसत मायबाप तिहीं दिलें कृपादान ।
पढरिये यात्रे नेले घडलें चद्रभागें स्नान ।
पुडलिकें वैद्यराजें पूर्वी साधिलें साधन ।
वैकुंठीचें मूळपीठ डोळा त्याला तें अजन ॥ ४ ॥
कृष्णांजन एक वेळा डोळा घालिता अढळ ।
तिमिरदुःख गेलें सारें तुटलें भ्रांतिपडळ ।
श्रीगुरु निवृत्तिराजें मार्ग दाविला सोज्ज्वळ ।
बापरखुमादेविवर विठ्ठल दिनाचा दयाळ ॥ ५ ॥

१६

भजनापरिस साधन आणिक । कलियुगीं देख आन नाही ॥१॥
सर्वदेही भजन हेंचि निजज्ञान । मग मुक्तपण आपेआप ॥ २ ॥
मीपण माग्रळें सद्भाव उजळले । सुखाचे सोहळे गुरुवृंग ॥३॥
श्रीगुरुनिवृत्तिचरणप्रसादे । भजनीं आनंदे ज्ञानदेवा ॥ ४ ॥

१७

रामकृष्णनामें ये दोन्ही साजिरी । हृदयमदिरी स्मरे का रे ॥ १ ॥
आपुली आपण करी सोडवण । संसारबंधन तोडी वेगीं ॥ ध्रु० ॥
ज्ञानदेवाध्यानी रामकृष्णमाळा । हृदयी जिव्हाळा श्रीमूर्ति रया ॥ २ ॥

१८

हरि आला वो ! हरि आला वो ! । संतसर्गे ब्रह्मानंदु जाला वो ! ॥ ध्रु० ॥
हरि येथें वो ! हरि तेथें वो ! । हरिविण न दिसे रितें वो ॥ १ ॥
हरि आदी वो ! हरि अती वो ! । हरि व्यापक सर्वाभूती वो ॥ २ ॥
हरि जाणा वो ! हरि वाना वो ! । बाप रखुमादेविवरु राणा वो ॥ ३ ॥

१९

परिमळाची धाव भ्रमर वोढी । तैसी तुझी गोडी लागो मज ॥ १ ॥
अविट गे माय विटेना । जवळी आहे परी भेटेना ॥ ध्रु० ॥
तृषा लागलीया जीवनातें वोढी । तैसी तुझी गोडी लागो या जीवा ॥२॥
बाप रखुमादेविवरु विडली आवडी । गोडियोसि गोडी मिळोनि गेली ॥३॥

२०

घरदार वोखटें त्यजूं म्हणसी तरी शरीरायेवढें जाड ।
मायबाप वोखटी त्यजूं म्हणसी तरी अहंकारअविद्येचें कोड ।
बंधु सखे त्यजूं म्हणसी तरी कामक्रोधमदमत्सर अवघड ।
बहिणी पाठीच्या त्यजूं म्हणसी आशा तृष्णा माया अवघड रया ॥ १ ॥
त्यजिलें ते काय कासया म्हणिजे सांग पा ! मजपाशीं ऐसें ।

जयाभेणें तूं जासी वनांतरा तें तव तुजचिसरिसें रया ! ॥ ध्रु० ॥
 स्त्री चोखटी त्यजू म्हणसी तरी कल्पनेयेवढी भोगती ।
 पुत्रअपत्य त्यजू म्हणसी तरी इद्रियासी नाही निवृत्ती ।
 सकळ गणगोत त्यजू म्हणसी तरी हे अष्टधाप्रकृति ।
 अवधेचि त्यजू म्हणसी तरी मना नाही निजशांति रया ॥ ३ ॥
 अवधीचि तुजजवळी दुमदुमित असता वरिवरि मुंडिसि करिसि विटबना ।
 सहजसतोपें असोनि जैसा तैसापरि तो सदगुरु पावे खुणा ।
 आपुले आश्रमी स्वधर्मी असतां सर्वत्र ऐकुचि जाणा ।
 बापरखुमादेविवरु विठलु इतुकियासाठीं नेईल वैकुंठभुवना ॥ ४ ॥

२१

कां सांडिसी गृहाश्रम । का सांडिसी क्रियाकर्म ।
 कासया सांडिसी कुळीचे धर्म । आहे तें वर्म वेगळेंचि ॥ १ ॥
 भस्मउधळण जटाभारु । अथवा उदास दिगबरु ।
 ना धरि लोकाचा आधारु । आहे तो विचारु वेगळाचि ॥ २ ॥
 जप तप अनुष्ठान । क्रियाकर्म यज्ञ दान ।
 कासया इद्रिया बधन । आहे तें निधान वेगळेंचि ॥ ३ ॥
 वेदशास्त्र जाणीतले । आगमीं पूर्ण ज्ञान झालें ।
 पुराणमात्र धांडोळिलें । आहे तें राहिलें वेगळेंचि ॥ ४ ॥
 शब्दब्रह्म होसी आगळा । म्हणसि न भिये कळिकाळा ।
 बोधेंविण सुखसोहळा । आहे तो जिह्वाळा वेगळाचि ॥ ५ ॥
 याकारणें श्रीगुरुनाथु । जव मस्तकी न ठेवी हातु ।
 निवृत्तिदास असे विनवितु । तंव निवांतु केवि होय ॥ ६ ॥

२२

दीपदीपिका शशी तारा होतु का कोटीवरी रे ।
 परि न सरे निशी नुगवे दिवसु दिनकरनार्थेंविण जियापरी रे ॥ १ ॥
 नुद्धरिजे नुद्धरिजे नुद्धरिजे गोपाळेंविण नुद्धरिजे ॥ ध्रु० ॥

'नगर भ्रमतां जन्म जावो परि प्रवेशु एक्या द्वारे रे
 तैसा यजिजो भजिजो पुजिजो परि उकलु नंदकुमरू रे ॥ २ ॥
 सर्वावयवीं शरीर सांग परि विरहित एका जिवें रे ॥
 तैसा धिक् तो श्रोता धिक् तो वक्ता जो वाळिला विठ्ठलदेवें रे ॥ ३ ॥
 गळितशिर हें कलेवर रे उदकेविण सरिता भयकर रे ॥
 रविशशिविण अंबर तैसैं हरिविण जिणें असार रे ॥ ४ ॥
 शिखिपक्षीपत्रीं डोळे जेंवि अकाळ जळदपडळे रे ।
 तैसीं गोकुळपाळकबाळेंविण कमें सकळें विफळें रे ॥ ५ ॥
 यमनियमप्राणायामप्रत्याहार हे सकळ उपाय परि अपाय रे ।
 जंव तमाळनीळ सांवळा हृदयीं ठाण माडुनि न राहे रे ॥ ६ ॥
 मी उत्तम पैल हीनु-भूती द्वेषाद्वेष ठेले रे ।
 केलेनि कमें उफगा निपजे सुख तें दुरी गेलें रे ॥ ७ ॥
 आतां असोत हे भेदाभेद आम्ही असों एक्या बोधें रे ।
 बाप रखुमादेवीवरविठ्ठलु निवृत्तिमुनिरायप्रसादें रे ॥ ८ ॥

२३

योगिया दुर्लभ तो म्यां देखिला सांजणी ॥
 पाहाता पाहाता मना न पुरे धणी ॥ १ ॥
 देखिला देखिला मे माये देवाचा देवो ।
 फिटला सदेहो निमाळें दुजेपण ॥ ध्रु० ॥
 अनंतवेषें अनंतरूपे देखिलें म्या त्यासी ।
 रखुमादेविवरी खुण बाणली कैसी ॥ २ ॥

२४

सगुणाची शेज निर्गुणाची बाज । सांवळी विराजे कृष्णमूर्ति ॥ १ ॥
 मन गेलें ध्यानी कृष्णचि नयनीं । नित्यता पर्वणी कृष्णसुख ॥ ध्रु० ॥

१ सखी साजणे=सख्य. २ तृप्ती, तृप्ती होत नाही.

हृदयपरिवर्ती कृष्ण मनोमंदिरीं । आमुच्या माजंघरीं कृष्ण बिंबे ॥२॥
निवृत्ति निघोटै ज्ञानदेवा वाट । नित्यता वैकुण्ठ कृष्णमुखें ॥ ३ ॥

२५

देवा तुज चुकलों गा । तेणें डोळां आलें पडळ ।
विषयप्रती गुतलोसैं । तेणें होतसे विव्हळ ।
अध मंद दृष्टी झाली । गिळूं पाहे हा काळ ।
अवचितें दैवयोगें । निवृत्ति भेटला कृपाळ ॥ १ ॥
धर्म जागों निवृत्तीचा । तेणें फेडिलें पडळ ।
ज्ञानांचा निजबोधु । विज्ञानरूप सकळ ॥ ध्रु० ॥
तीही लोकीं विश्वरूप । दिव्य दृष्टी दिधली ।
द्वैत हें हारपलें । अद्वैतपणें माउली ।
उपदेशु निजब्रह्म । ज्ञानांजन साउली ।
चिद्रूपदीप पाहे । तेथें तनुमनु निवाली ॥ २ ॥
दान हेंचि आह्मां गोड । देहीं दृष्टी मुराली ।
देह हें हारपले । विदेहवृत्ति स्फुरली ।
विज्ञान हें प्रगटलें । ज्ञेयज्ञाता निमाली ।
दृश्य तें तदाकार । ममता तेथें बुडाली ॥ ३ ॥
प्रपचु हा नाही जाणा । एकाकार वृत्ति जाली ।
मी माझें हारपले । विषयाधया बोली ।
उपरती सद्गुरुबोधु । तेथें प्रकृति संचली ।
धर्ममार्गे शुद्धपथ । हातीं काठी दिवली ॥ ४ ॥

१ घरीं, गुप्तस्थानीं. 'तया हृदयाच्या परिवर्ती' (ज्ञाने० ६-२८१).
२ मध्य घरीं, माज=मध्य, हृदयांत. ३ घनदाट, परिपूर्ण (विवेकसिंधु ३-१३).
४ 'शास्त्राचारें तेणें । ईश्वराचि येक पावणें । हें फुडें जें का जाणणें । तें तेथ
ज्ञान ॥' व 'ध्यानबळे ईश्वरतत्त्वांच' मिळे तें विज्ञान. स्वानुभव, साक्षात्कार
झ० विज्ञान. (ज्ञाने० १८-८४६ ते ८४८)

वेदमार्गे मुनी गेले । त्याच मार्गे चालिले ।
न कळेची विषयाधा । म्हणोनि उधड बोलिले ।
चालता धनुर्धरा । तरगाकारी हरले ।
ज्ञानदेवो निवृत्तीचा । द्वैत अवघे निरसले ॥ ६ ॥

२६

‘मन हें धालें मन हें धालें पूर्ण विठ्ठलचि झालें ।
अंतरबाह्य रगुनि गेलें विठ्ठलीच ॥ १ ॥
विठ्ठल म्हणतां हरलें पाप पदरीं आलें पुण्यमाप ।
धाला दिनाचा मायबाप विठ्ठलची ॥ ध्रु० ॥
विठ्ठल जळीस्थळीं भरला रिता ठाव नाही उरला ।
अजि म्यां दृष्टीनें पाहिला विठ्ठलची ॥ २ ॥
ऐसा भाव धरुनी मनी विठ्ठल आणिला निजध्यानी ।
अम्बड वदो माझी वाणी विठ्ठलची ॥ ३ ॥
तो हा चंद्रभागे तीरा पुडलिकें दिधला थारा ।
बापरखुमादेवीवरा जडलें पार्यीं ॥ ४ ॥

२७

पांचासहित लयातीत जालिये वो ।
प्रेमभक्ति अनुसरले काळ्या रूपासी वो ॥ १ ॥
ठायीचाचि काळा अनादि बहु काळा ।
म्हणोनि वेदा चाळा लाविला गे माय ॥ ध्रु० ॥
बापरखुमादेवीवरें जन्मावेगळें पै केलें ।
म्हणोनि भाज जाले बाईये वो ॥ २ ॥

२८

आरंभी आवडी आदरें आलें नाम ।
तेणें सकळ सिद्धि जर्गीं जालें पूर्णकाम ॥ १ ॥

रामकृष्ण गोविंद गोपाळा ।
 तूं मायमाउली जीवीचा जिन्हाळा ॥ ध्रु० ॥
 तुक्षियेनि नामें सकळ संदेहो फिटला ।
 बापरखुमादेवीवरा श्रीविठ्ठला ॥ २ ॥

२९

अष्टांगयोगें न सिणिजे यमनियमनिरोध न कीजे रया ॥ १ ॥
 वाचा गीत गाइजे वाचा गीत गाइजे ।
 गातांगाता श्रवणीं ऐकिजे रया ॥ ध्रु० ॥
 गीतछंदे अंग डोलिजे । लीलाविनोदें संसार तरिजे रया ॥ २ ॥
 बापरखुमादेवीवरु विठ्ठलु नामें । जोडे-हा उपावो कीजे रया ॥ ३ ॥

३०

अंडज जारज स्वेदज उद्भिज आंटे । हरिनाम नाटे तें बरवें ॥ १ ॥
 जें नाटे तें नाम चितीं । रखुमादेवीपति श्रीविठ्ठलचें ॥ ध्रु० ॥
 शरीर आटे संपत्ति आटे । हरिनाम नाटे तें बरवें ॥ २ ॥
 बापरखुमादेवीवराचें नाम नाटे । युगें गेलीं परी उभा विटे ॥ ३ ॥

३१

सत्यज्ञानानंत गगनाचें प्रार्थणें । नाही रूप वर्ण गुण येथें ॥ १ ॥
 तो हा रे श्रीहरी पाहिला डोळेभरी । पाहतें पाहणें दुरी सारोनियां ॥ ध्रु० ॥
 ज्ञानदेव हणो ज्योतीची निजज्योती । ते हे उभी मूर्ती विटेवरी ॥ २ ॥

३२

कोणाचें हें रूप देह हा कोणाचा । आत्माराम साचा सर्व जाणे ॥ १ ॥
 मी तूं हा विचार विवेकें शोधावा । गोविंदु हा घ्यावा याच देहीं ॥ ध्रु० ॥

१ यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि-हा अष्टांगयोग. २ यास लय आहे. ३ ' सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' अशी श्रुति आहे. ४ आकाशाचें आवरण. ५ त्रिपुटीरहित.

ध्येयध्याताध्यान त्रिपुटीवेगळा । सहस्रदर्ळी उगवला सूर्य जैसा ॥ २ ॥
ज्ञानदेव म्हणे नयनांतील रूपे । या नांव चित्पद तुही जाणा ॥ ३ ॥

३३

पांडुरगकाती दिव्यतेज झळकती । रत्नकीळ फाकती प्रभा ।
अगणित लावण्य तेज पुंजाळलें । न वर्णवे तेथीची शोभा ॥ १ ॥
कानडो हो विठ्ठल कर्नाटकु । तेणें मज लावियेले वेर्षी ।
खोळ बुंधी घेउनि खुणेंचि पालवी । आळविल्या साधू नेदी ॥ ध्रु० ॥
शब्देवीण सवादु दुजेवीण अनुवादु । हें तंव कैसेनि गमे ।
परेहीपरतें बोलणें खुटलें । वैखरी कैसेनि सांगे ॥ २ ॥
पायां पडू गेलों तव पाउलाचि न दिसे । उभाचि स्वयभू असे ।
समोर कीं पाठिमोरीं न कळे । ठकेंचि पडलें कैसे ॥ ३ ॥
क्षेमालागी जीव उतावेळ माझा । ह्मणउनि स्फुरताती बाहो ।
क्षेम देऊ गेले तव मीचि मी एकली । आसवला जीव राहो ॥ ४ ॥
बापरखुमादेवीवरु हृदयीचा जाणुनी । अनुभवु सौरसुं केला ।
दृष्टीचा डोळा पाहू गेलें । तंव भीतरी पालटु झाला ॥ ५ ॥

३४

सकळ नेणोनियां आनै । एकला विठ्ठलुचि जाण ।

१ ब्रह्मरघ, पक्षीं सहस्रदल असलेलें कमल. २ कृष्णाजन, डोळ्यात भरलेलें रूप हेंच चिन्मय अजन. ३ कीळ ह्य. कांति. ४ एकवटलें किंवा पसरलें. ५ आकळण्यास कठीण. ' आणि जें प्रणवापैलीकडे । वैखरीसी जें कानडें ' (ज्ञाने० १२-३१). ' हें परिसता जरी कानडें । तरी जाण पा पार्थ उघडें । श्रीकृष्ण-सुखाचेचि रूपडें । वोललें गा (ज्ञाने० ६-१२०). ६ खोळ व बुंधी ह्य० आच्छादन, घोंगडें. ७ बोलावतो. ८ ' उभा माझिये पाठीसी । ह्मणोनि पाठिमोरे ह्मणावें तुझासी । सन्मुख विन्मुख जगेसी न घडे तुज । ' (ज्ञाने. ११-५३१) ९ स्तब्धता. (ज्ञाने० १८-१६००). १० प्रसाद, योग्यता. ११ आत. १२ अन्य, दुसरा.

पुढती पुढती मन । एकला विठ्ठलुचि जाण ॥ १ ॥
 गुरुगम्य ही तयाची खूण । एकला विठ्ठलुचि जाण ।
 बुझसी तरि तूचि निर्वाण । एकला विठ्ठलुचि जाण ॥ २ ॥
 हेचि भक्ते हेंचि ज्ञान । एकला विठ्ठलुचि जाण ।
 बापरखुमादेवीवरा विठ्ठलाची आण । एकला विठ्ठलुचि जाण ॥ ३ ॥

३५

गुरु हा संतकुळीचा राजा । गुरु हा प्राणविसावा माझा ।
 गुरुवीण देव दुजा । पाहता नाहीं त्रैलोक्यी ॥ १ ॥
 गुरु हा सुखाचा सागर । गुरु हा प्रेमाचा आगर ।
 गुरु हा वैर्याचा डोंगर । कदाकाळी डळमळीना ॥ २ ॥
 गुरु हा वैराग्याचें मूळ । गुरु हा परब्रह्म केवळ ।
 गुरु हा सोडवी तात्काळ । गाठी लिंगदेहाची ॥ ३ ॥
 गुरु हा साधकासी साह्य । गुरु हा भक्तालागीं माय ।
 गुरु हा कामवेनु गाय । भक्ताघरीं दुभतसे ॥ ४ ॥
 गुरु हा घाली ज्ञानांजन । गुरु दाखवी निजधन ।
 गुरु हा सौभाग्य देऊन । साधुबोव नांदवी ॥ ५ ॥
 गुरु हा भक्तीचें मडण । गुरु हा दुष्टाचें दडण ।
 गुरु हा पापाचें खडण । नानापरी वारितसे ॥ ६ ॥
 कायाकाशी गुरुउपदेशी । तारकमत्र दिला आम्हासी ।
 बाप रखुमादेवीवरासी । ध्यान मानसी लागलें ॥ ७ ॥

३६

मदालसेचा पुत्रास बोध.

श्रीगुरु देवराया प्रणिपातु जो माझा ।

-
- १ मोक्ष. 'तें परब्रह्म निर्वाण । जें आत्मविदाचें कारण' (ज्ञाने० ५-१४९)
 २ वासनात्मक सूक्ष्मदेहाची गांठ, हृदयमण्डि.

मनादि मूळ तूचि विश्वव्यापका बीजा ॥
 ममाधी येई पुत्रा स्वानंदाचिया भोजा ।
 पालखी पड्डलीया नाशिवंत रे माया ॥ १ ॥
 जाग रे पुत्राया जाई श्रीगुरु शरण ।
 देह तू व्यापिलासी चुकवीं जन्ममरण ।
 गर्भवासु वोखटा रे तेथे दु ख दारुण ।
 सावत्र होई का रे गुरुपुत्र तू सुजाण ॥ ध्रु० ॥
 मदालसा म्हणे पुत्रा ऐक बोलणे माझे ।
 चौन्याशीं घरामार्जी मन व्याकुळ तुझे ॥
 बहुत शिणतोसी पाहता या विप्रयासी ।
 जाण हें स्वरूप येथे नाही बा दुजे ॥ २ ॥
 साडी रे साडी बाळा साडी ससारछदु ।
 माशिया मोहळ रे रचियेला रे कदु ॥
 झाडनि आणिकीं नेला तयां फुकटाचि वेधु ।
 तैसीपरि होईल तुज उपदेशें आनदु ॥ ३ ॥
 सत्व हे रजतम तुज लाविती चाळा ।
 कामक्रोधमदमत्सर तुज गोंविती खेळा ।
 या सवें ज्ञणें जासी सुकुमारा रे बाळा ।
 अपंभ्रशीं घालितील मुकशील सर्वस्वाला ॥ ४ ॥
 कोसलीयानें घर सुदृढ पै केलें ।
 निर्गुमै न विचारितां तेणें सुख मानिलें ।
 जालें रे तुज तैसें यातायाती भोगविलें ।
 मोक्षद्वार चुकलासी दृढकर्म जोडिलें ॥ ५ ॥

१ आवडीने, गोडीने. २ प्रमादांत, नस्त्या फडांत, नाश. ' म्हणूनि हा अप-
 भ्रश । विषयसग ' (ज्ञाने० २-११८). ३ बाहेर पडण्याचा मार्ग.

सपें पै दर्दूरें धरियेला रे सुखी ।
 तेणें ही रे माशी कैशी धरियेली पखी ।
 तेसा नव्हे ज्ञानयोगु आपआपणातें भक्षी ।
 इंद्रियां घाली पाणी संसारीं होई रे सुखी ॥ ६ ॥
 पक्षिया पक्षिणी रे निरजनीं ये वनीं ।
 पिलियाकारणें रे गेलीं चाराया दोन्ही ।
 मोहोजालें गुंतुनीं रे प्राण दिधले टाकुनि ।
 संसार दुर्घट हा विचार पाहे परतुनी ॥ ७ ॥
 जाणत्या उपदेशु, नेणें तो भ्रांती पडिला ।
 तैसा नव्हे ज्ञानप्रकाशु ज्ञानदेवो अनुवादला ।
 अनुभवी गुरुपुत्र तोचि स्वयें बुजाला ।
 ऐकें त्या उद्धरणा गायक सहज उद्धरला ॥ ८ ॥

३७

नाम प्रल्हाद उच्चारि । तया सोडवी नरहरी ।
 उचळनि घेतला कडियेवरी । भक्तमुखें निवाला ॥ १ ॥
 नाम बैरवयां बरवंट । नाम पवित्र चोखट ।
 नाम स्मरे नीलकंठ । निजमुखें निवाला ॥ २ ॥
 जें धुरूसी आठवलें । तेचि उपमन्ये घोकिलें ।
 तोंचि गजेंद्रा लाधलें । हित जालें तयाचें ॥ ३ ॥

१ बेडूक. 'साग पा महाकणी दर्दूरें । गिळिजे कायी ?' (ज्ञा० २-१५)
 हाच मार्मिक दृष्टात ज्ञानेश्वरीतही आला आहे. 'दर्दूर सापें गिळिजतु आहे
 उभा । कीं तो माशिया वेंटाळी जिभा । तैसें माक्षिये कवणें लोभा । वाढविती
 तृष्णा ?' (ज्ञाने० ९-५१४). २ ही कपोतकपोतीची कथा भागवत स्क० ११
 अ० ७ मध्ये पहावी. ३ उत्तमातले उत्तम. 'जे येणेंमानें बरवट । आणि तैसेंचि
 अतिचोखट (ज्ञाने० ६-१७१) ४ शुद्ध.

नाम स्मरे अजामेळ । महापातकी चांडाळ ।
 नामें जाला सोज्वळ । आपणयासहित निवाला ॥ ४ ॥
 वाटपाडा कोळिकु । नाम स्मरे वाल्मीकु ।
 नामें उद्धरिलें तिन्ही लोकु । आपणयासहित निवाला ॥
 ऐसें अनत अपार । नामें तरले चराचर ।
 नाम पवित्र आणि परिकर । रखुमादेवीवराचें ॥

३८

संत भेटती आजी मज । तेणें जाणें चतुर्भुज ।
 दोनी भुजा स्थूळी सहज । दोनी सूक्ष्मी वाढल्या ॥ १ ॥
 आलिंगनें सुख वाटे । प्रेमें चिदानंद गोठे^१ ।
 हर्षे ब्रह्मांड उतटे । समूळ उठे^२ मीपण ॥ २ ॥
 या सतासी भेटता । हरे संसाराची व्यथा ।
 पुढतीपुढती माथा । अखडित ठेवीन ॥ ३ ॥
 या संताचें देणें । कल्पतरुहूनि दुणें^४ ।
 परिसापरिस अगाध देणें । चिंतामणि ठेंगणा ॥ ४ ॥
 या संतापरिस उदार । त्रिभुवनीं नाही थोर ।
 मायबाप सहोदर । इष्टमित्र सोयरे ॥ ५ ॥
 कृपाकटाक्षें न्याहाळिलें । आपुल्या पर्दी बैसविलें ।
 बापरखुमादेवीवरु विठ्ठलें । भक्ता दिधलें वरदान ॥ ६ ॥

३९

पूर्वजन्मीं सुकृतें थोर केली । ती मज आजि फळासि आली ॥ १ ॥
 परमानंदु आजि मानसी । भेटी जाली या संतासी ॥ ध्रु० ॥

१ वाटमाऱ्या वाल्हा कोळी. २ सुदर, गोड. ३ सघन, घट्ट-होणें. ४ उसळणें.
 ५ निघून जाई. ६ दुप्पट.

मायबाप बंधु सखे सोयरे । यांतें भेटावया मन न धरे^१ ॥ २ ॥
 एक एका तीर्थाहुनि आंगळें । तयामाजीं परब्रह्म सावळें ॥ ३ ॥
 निर्वनासि धनलाभ जाला । जैसा अचेतनीं प्राण प्रगटला ॥ ४ ॥
 वत्स विघडंभिया धेनु भेटली । जैसी कुरगिणी पाडसा मीनली ॥ ५ ॥
 हे पीयूषापरतें गोड वाटत । पंढरीरायाचे भक्त भेटत ॥ ६ ॥
 बापरखुमादेवीवर विठलें । संत भेटता भवदुःख फिटलें ॥ ७ ॥

४०

पडिलें दूरदेशीं मज आठवे मानसीं ।
 नको नवो हा वियोग कष्ट होताती जिवासी ॥ १ ॥
 दिनु तैसी रजनी मज जाली मे माये ।
 अवस्था लावुनि गेला अझुनी का नये ॥ २ ॥
 गरुडवाहना गंभीरा येई गा दातारा ।
 बाप रखुमादेवीवरा श्रीविठला ॥ ३ ॥

४१

आजि देखिलें रे । आजि देखिलें रे ॥ १ ॥
 सबाह्य अभ्यतरीं । अवघा व्यापकु मुरारी ॥ २ ॥
 दृढ विटे मन मुळी । विराजित वनमाळी ॥ ३ ॥
 आजि सोनियाचौं दिनु । वरि अमृतातें वरुषे घनुं ॥ ४ ॥
 बरवा संतसमागमु । प्रगटला आत्मारामु ॥ ५ ॥
 बापरखुमादेवीवरु । कृपासिंधु करुणाकर ॥ ६ ॥

४२

गुजगुंजित रूप सावळें सगुण । अनुभविता मन वेडें होय ॥ १ ॥
 भ्रमरगुंफा ब्रह्मरंध्र ते सुरेख । पहाता कौतुक त्रैलोक्यी ॥ २ ॥

१ आवरत नाही, अनावर होतें. २ श्रेष्ठ. ३ वियोग झाला असतां.
 ४ सुखाचा. ५ मेघ. ६ बाळसेदार, गुबगुबित.

आनंद स्वरूप प्रसिद्ध देखिले । निजरूप संचलें सर्वां ठायीं ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे या सुखाची गोडी । अनुभवाची आवडी सेवीं रया ॥ ४ ॥

४३

चैतन्य चोरुनी नेलें । चित्त माझें सर्वें गेलें ।
पाहें तव तंव तन्मय जालें गे माये ॥ १ ॥
देवें नवल केलें मन माझें मोहिलें ।
विसरूं तो आठवू जाला गे माये ॥ २ ॥
यासि जाणावयालागीं अनुहर्ते पाहे ।
तव त्रिभुवन तन्मय जालें गे माये ॥ ३ ॥
बापस्वुमादेवीवरें विठ्ठलरायें ।
माझें सबाह्याभ्यांतर व्यापिलें गे माये ॥ ४ ॥

४४

मलयानिळ शीतलु पालवी नये गाळू ।
मुमनाचा परिमळु गुफिता नये ॥ १ ॥
तैसा जाणा सर्वेश्वर म्हणों नये सान थोरु ।
यान्या स्वरूपाचा निर्वारु कवण जाणे ॥ ध्रु० ॥
मोतियाचें पाणी भरू नये वो राजणी ।
गगनासी गवसणी घालितां नये ॥ २ ॥
डोळियातील बाहुली करू नये वेगळी ।
धावोनि अचळीं धरिता नये ॥ ३ ॥
विठ्ठलखुमाईचे भाडणी कोण करी बुझावणीं ।
तया विठ्ठलचरणी ज्ञानदेवो ॥ ४ ॥

१ विस्मरणच स्मरण झाले, विसरांत आठव झाला. २ योगसाधनानें दश-
नादांचा ध्वनि ऐकू येतो तो. अनुदित किंवा अनादित ध्वनि ह्या. सोहं ध्वनि. 'अनु-
दताचा हलकू गासी' [ज्ञाने० १२-७]. ३ पदरांत. ४ आच्छादन.

४५

तू तों माझे मी तों तुजें । ऐक्य जालें तेथें कैचें दुजें ॥ १ ॥
 तू तो मी गा मी तो तू गा । अज्ञानें बापुडा नेणती पै गा ॥२॥
 निर्गुण होतें तें गुणासि आठें । अज्ञान निरसूनि एकाचि जालें ॥३॥
 ज्ञानदेव म्हणे परतूनि पाही । जीवाचा जीवनु कवणे ठायी ॥ ४ ॥

४६

देव करी तरि काय न होई । दगडाचिथे नई तरिजेल ॥ १ ॥
 सूर्यकिरणावरी मुगियाच्या हारी । अग्निचे पाठारी पीक होय ॥२॥
 फुटतील पाय चालतील भिंती । मेरु मशक येती सैमनुका ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेव म्हणे अघटित घडे । गुरुकृपें जोडे परब्रह्म ॥४॥

४७

आदिनाथें बीज सागितलें कानी । सोह हे शिराणी कैवल्याची ॥ १ ॥
 मच्छेंद्र गोरक्ष पावले या सुखा । उजळिल्या आशक्ता ज्ञानाचिया ॥ २ ॥
 निवृत्तीनें गूज स्वतंत्र ओतिलें । अपार पावले सिद्धपथें ॥३॥
 सोह या मंत्राचा वेदाचा गव्हर । म्हणे ज्ञानेश्वर राजयोगी ॥४॥

४८

आता याजपरतें उरलें नाहीं काहीं । देहींच विदेही होऊनि ठेले ॥ १ ॥
 आमुचे आम्ही देव आमुचे आम्ही भक्त । आमुचे आम्ही मुक्त एकविध ॥
 आमुचे आम्ही ज्ञान आमुचे आम्ही ध्यान । सोहरामी खूण हातां आली ३
 ज्ञानदेव म्हणे निर्गुण निरजन । मनाचे मोहन मूर्तिमाजी ॥ ४ ॥

४९

देव पूजू गेलों ठेवुनिया भाव । तंव जालों देव स्वतः सिद्ध ॥ १ ॥
 नाठवेचि कांहीं देवभक्तपण । सागरीं लवण मेळवीजे ॥ २ ॥

बाहेरीभीतरी देव दिसताहे । द्वैत न साहे सर्वथैव ॥ ३ ॥
चराचर रूप देवचि पै जाला । लय होउनि ठेला आत्मरूपी ॥ ४ ॥
नाही आवाहन कैचें विसर्जन । स्वरूपीच लीन ज्ञानदेवो ॥ ५ ॥

५०

म्वप्तीच्या घायें विवळे साचे । चेड्लियैवरी म्हणे मी न वचे ॥ १ ॥
जन तैसे माया भुलले । आपुले हित चुकले ॥ ध्रु० ॥
आपी आप असे । मी काय जालोंसे लोका पुसे ॥ २ ॥
बापरखुमादेवीवरु विटलें । गुरुमुखें खुणा उगाविलें ॥ ३ ॥

५१

चित्री सूर्यबिब काढू येइल चाग । प्रकाशाचें अग काढितां नये ॥१॥
सन्यासाचें सोंग आणू येइल सांग । अनुभवाचें अग आणिता नये ॥२॥
ब्रह्मज्ञान मुखें बोळें येइल साग । त्रैरा याचें अग आणिता नये ॥ ३ ॥
व्युत्पत्तीचें बळें कवित्व करिसी चाग । प्रसादाचें अग आणिता नये ॥४॥
ज्ञानदेव म्हणे गुरुकृपा साग । तरीच हे भाग्य येइल हातां ॥ ५ ॥

५२

गौळण (वालभाषा)

काय थागू तूतें बाई ! । काय थागू तूतें ॥ ध्रु० ॥
जात होते पानिया तेथें भेतला सावला ।
दोडवळ तोपी मयुलपिछाची खाद्यावलि काबला ॥ काय० ॥ १ ॥
घुलगें माजें फुललें मग मी ललत बैसले ।
कुनिकुन आला सालगपानी मला पोतासी धलिले ॥ काय० ॥ २ ॥
मला पोतासी धलिले सुख मोथें वातलें ।
निवळतीचे कलपेकलुनी ज्ञानदेवा लाधलें ॥ काय० ॥ ३ ॥

१ बरळतो. २ चेव किंवा जाग आल्यावर. ' स्वप्नीच्या घाया । औषध
चेवोचि धनजया '.

५३

घोंगडी.

कानोबा तुझी घोंगडी चांगली । आम्हासी का दिली वांगली ॥ धु० ॥

स्वर्गेंत सच्चिदानंदें मिळोनि शुद्धसत्त्वगुणें विणलरी ।

षड्गुण गोंडे रत्नजडित तुज श्यामसुंदरा शोभली रे ॥ १ ॥

कामकर्मअविद्यात्रिगुणपचभुतानी विणली रे ।

रक्तेतदुर्गात्रीजतूनरकभुतानें भरलीरे ॥ २ ॥

षडधिकारपडवैरी मिळोनि तापत्रयानें विणली रे ॥

नवांठायी फाटुनी गेली ती त्वा आम्हासि दिवली रे ॥ ३ ॥

ऋषि मुनि ध्यातां मुखिं नाम गाता सदेहवृत्ती विरली रे ।

बापरखुमादेवीवर विठले ! त्वत्पदी वृत्ति मुरली रे ॥ ४ ॥

५ सोपानदेवांचें अभंग.

१

चलारे वैष्णव हो जाऊ पढरियेसी ।

प्रेमामृतखुण मागों त्या विठलासी ॥ १ ॥

चालिले गोपाळ वाती वाकुलियां ।

१ कान्हा, कन्हया, कान्होबा, कृष्णा. २ देह. ३ एकनाथ चतुःश्लोकी भागवतांत म्हणतात 'भगवदेह चैतन्यघन । तेथें वसेना देहाभिमान । यालागीं करिता त्याचे भजन । अज्ञानजन उद्धरती.' ४ वाईट. ५ स्वरूपगन. ६ जीवाचा देह असत, जड व दुःखरूप असतो, त्याच्या अपेक्षेनें देवाचा देह सत्, चित् व आनंद एवरूप आहे ७ 'यश श्री ओदार्य । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य' हे भगवताचे षड्गुण. (ज्ञाने० ६-३७), ओदार्य ह्य. धर्म. ८ आमची घोंगडी. ९ 'नवद्वारे पुरे देही' [गीता ५-१३] कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें. रसना दोहीकडे असल्यामुळे एकच धरिता इद्रियें नऊच होतात. १० वेडावणे दाखवितात (ए व. वाकुली). 'वडिलांचिया क्रिया । देखोनि वाती वाकुलिया' (ज्ञाने० १७-१४). 'सुख सपत्ती जोड लिया । मग स्वर्गा वाये वांकुलिया' (ज्ञा० ७-१९०). वांकुलिया वाये (तृतीयेचें एकवचन) व वाती (तृतीयेचें अनेक वचन).

भरले प्रेमरसें मग ते वाजविती टाळिया ॥ ध्रु० ॥
 दिंड्या गरुडटके मृदगाचे नाद ।
 गाताती विठ्ठलनाम करिताती आल्हाद ॥ ३ ॥
 पावले पढरी भीमा देखियेली दृष्टी ।
 वैष्णवाचा गजरु आनर्दे हेलावली सृष्टी ॥ ४ ॥
 गजरु गोपाळाचा श्रवणी पाडियेला ।
 शखचक्र करी विठ्ठल सामोरा आला ॥ ५ ॥
 कासवदृष्टी न्याहाळी रगी नाचतु पै उगला ।
 सोपान म्हणे आम्ही वाळवटी केला काला ॥ ६ ॥

२

मना आधी मुडी वासनेतें दडी । विठ्ठल ब्रह्माडी एक आहे ॥ १ ॥
 मन हें सोवळें सदा शुची करी । तुज निरतरी हरी पावे ॥ २ ॥
 विवेकवैराग्य ज्ञानाचे पै भाग्य । सकल आरोग्य हरि देखा ॥ ३ ॥
 सोपान म्हणे मी सलगीचा सोवळा । नित्य वेळोवेळा स्मरे हरि ॥ ४ ॥

३

पृथिवी सोवळी आकाश सोवळें । मन हें वोवळें अभक्ताचें ॥ १ ॥
 ब्रह्म हें सोवळें न देखों वोवळें । असों खेळीमेळी इयें जनी ॥ २ ॥
 ब्रह्माड पढरी सोवळी हे खरी । तारिते निर्धारि एकानामें ॥ ३ ॥
 सोपान अखड सोवळा प्रचड । न बोले वितड हरीवीणें ॥ ४ ॥

१ डोलली, हालली, आदोळली हेलावा, हेलावे [नाम]. ' पूर्णसिंधु
 हेलावे । फुटती जैसे ' [ज्ञाने० १३-१०२] २ कासवाला स्तन नसतात, ती
 आपल्या पिलाना प्रेमाच्या दृष्टीने पोसते. कूर्मदृष्टि ह्य० अतिप्रेमाची दृष्टि.
 ' डोळ्या प्रियाची भेटी । का पिलयां कूर्माची दिटी ' [ज्ञाने० १६-१७०]
 ३ सोवळें-वोवळें हें ज्ञानेश्वराच्या वेळीं होतेच ' ' अग्नि ह्यणों येत आहे
 वोविळा ' [ज्ञाने० १०-२०२]^१

४

राम सर्वोत्तम या नामें निखळें । जन हे सकळ दिसताहे ॥ १ ॥
 भिन्न नाही दुजें सर्व आत्मराज । नाचताती भोज योगिराज ॥ २ ॥
 माता पिता देव गृह दारा जन । सर्व जनार्दन सर्वारूपी ॥ ३ ॥
 सोपान खेचर ब्रह्म माजिवडे । ब्रह्माडाएवढें आत्माराम ॥ ४ ॥

५

आपरूप हरी आपणाचि देव । आपणाचि भाव सर्व जाला ॥ १ ॥
 सर्व हरी हरी बाह्य अभ्यतरीं । एक चराचरी आत्माराम ॥ २ ॥
 सर्व काळ सम नाही तेथें विषम । आपणाचि राम सर्वज्योती ॥ ३ ॥
 सोपान तिष्ठत रामनामी लीन । मन तेथें मौन्य एकपणें ॥ ४ ॥

६

ज्या रूपाकारणें उपवास पारणें । ध्येय ध्यान धारणें ध्याती मौनी ॥ १ ॥
 ते रूप पढरी पुंडलिकाचें द्वारी । ध्याति वेद चारी श्रुतिसहित ॥ २ ॥
 त्या रूपें वेचलें मन माझें मोहिलें । न करी काहीं केलें काय करू ॥ ३ ॥
 सोपान अदळ मन मोहिला गोपाळ । त्या रूपा वाचाळ जिव्हा झाली ॥

७

मनाचे मवाळ हरिरूप चिंतिती । रामकृष्णमूर्ति नित्य कथा ॥ १ ॥
 रामकृष्णध्यान सदा पै सर्वदा । न पवेल आपदा नाना योनी ॥ २ ॥
 हरिध्यान जप मुक्ति पै अनंत । जीव शिवी रत सर्वकाळ ॥ ३ ॥
 सोपान प्रेमाचा आनंद हरीचा । तुटला मोहाचा मोहपाश ॥ ४ ॥

८

गोपाळ अच्युत हा नाममहिमा । नित्यता पूर्णिमा आम्हां देहीं ॥ १ ॥
 रामकृष्ण नाम हा जप परम । ऐसा नित्यनेम सारू रया ॥ २ ॥

१ शुद्ध. 'हा जगडबर निखळ' [ज्ञा० १७-७२]. २ मध्ये. ३ व्रतार्ती भोजन. उपवास-पारणें हेंही तेव्हा होतेंच. 'सहजें ब्रह्मरसाचें पारणें । केलें अर्जुनालार्गी नारायणें' [ज्ञाने० अ० ६-२].

वासना वोढाळ नेघों पै बरळें । नित्यता अढळ गोपाळ सेवू ॥ ३ ॥
सोपान सार जपतुसे नाम । दिननिशी नेम हृदयातु ॥ ४ ॥

९

दुजेपणी ठाव द्वैत तें फेडिलें । अद्वैत बिंबळें तेजोमय ॥ १ ॥
तेजाकार दिशा बिंबी बिंब एक । निवृत्तीनें चोख दाखविलें ॥ ध्रु. २ ॥
निमाली वासना बुडाली भावना । गेली ते कल्पना ठाव नाही ॥ ३ ॥
सोपान नैश्वर परब्रह्म साचार । सेवितु अपार नामघोषें ॥ ४ ॥

६. मुक्ताबाईचे अभंग.

१

प्रकृति निर्गुण प्रकृति सगुण । दीपें दीप पूर्ण एकतत्वे ॥ १ ॥
देखिलेगे माय पंढरिपाटणीं । पुडलिकाअंगणीं विठ्ठलराज ॥ ध्रु. ॥
विज्ञानेंसी तेज सज्ञानेंसि निज । निर्गुणेंसी चोज केलें मये ॥ ३ ॥
मुक्ताई तारक सम्यक विठ्ठल । निवृत्तीनें चोखाळ दाखविले ॥ ४ ॥

२

अवघाचि संसार केला आम्ही गोड । झाडे आणि झूड ब्रह्मरूप ॥
माता आणि पाता गण आणि गोत । कन्या आणि सुत ब्रह्मरूप ॥
वापी कूप सिंधू आणि सरोवर । दरे आणि खोरे ब्रह्मरूप ॥
हत्ती आणि घोडे बैल आणि रेडे । मुगी आणि माकुडें ब्रह्मरूप ॥
आनदाचे लेणें मुक्ताबाई ल्याली । पालवू लागली चागयासी ॥

३

साडी ते माडी माडी ते साडी । साडणें माडणें दोन्ही साडीं ॥ १ ॥
सोह शून्य बुझा रे भाई । सागते ऐकते दोन्हीही नाहीं ॥ २ ॥
मी ते काई माझे ते कायी । परियेसी चागया बोले मुक्ताई ॥ ३ ॥

४

परब्रह्मी चित्त निरतर धदा । तया नाही कदा गर्भवास ॥ १ ॥
 उपजोनी जनी धन्य ते योनी । चित्त नारायणी मुक्तलग ॥ ध्रु० ॥
 अव्यक्ती पै व्यक्ति चित्तासि अनुभव । सर्व सर्वा देव भरला दिसे ॥ २ ॥
 ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान उन्मनी विज्ञान । चित्त नारायण झालें त्याचें ॥ ३ ॥
 आदि अती हरि सर्व त्याचा जाला । परतोनि अबोला प्रपचेमी ॥ ५ ॥
 मुक्ताईचें चित्त निरतर मुक्त । हरि हेंचि सचित आम्हाघरी ॥ ६ ॥

५

निर्गुणाची सेज सगुणाची बाज । तेथें केशीराज पेटुडले ॥ १ ॥
 कैसें याचें करणें दिवसा चादिणें । सावळें उटणें एकतत्त्वं ॥ ध्रु० ॥
 नाही या ममता अवधीच समता । आदि अंतु बिंबता नलगे वेळू ॥ ३ ॥
 मुक्ताई सघन सर्वत्र नारायण । जीवशीव सपूर्ण एकतत्त्वं ॥ ४ ॥

६

नाही सुखदुःख पापपुण्य नाही । नाही कर्मधर्म कल्पना नाही ॥ १ ॥
 नाही मोक्ष ना भवबन्धन नाही ॥ ध्रु० ॥
 म्हणे वटेश्वरा ब्रह्म नाही । सहजसिद्ध बोले मुक्ताई ॥ ३ ॥

७

निर्गुणाचे डाहाळी पाळणा लाविला । तेथें मुन पटुडला मुक्ताईचा ॥ १ ॥
 निज निज बाळा न करी पै आळी । अनुहात टाळी वाजविते ॥ ध्रु० ॥
 तेथें निद्रा ना जागृति भोगी पै उन्मनी । लक्ष तो भेदुनि निजणा तो ३
 निभ्रान पाळी पाळणा विणवुनी । मन हे बायोनि पवनदोरा ॥ ४ ॥
 एकवीससहस्रसहाशेवेळा बाळा । तोही डोळा स्थिर करी ॥ ५ ॥
 निद्रा ना जागृति निजसी काई । परियेसी चागया बोले मुक्ताबाई ॥ ६ ॥

१ मान ' ब्रह्माचा अबोला फिटवा ' (ज्ञाने० १७-३३२). २ निजले.
 ३ हट्ट. ४ ऐक.

८

भावभक्ति करुनी वैराग्य जोडसी । तरी तू पावसी ब्रह्ममुख ॥ १ ॥
ज्ञानतत्वी करीं करी हा विचार । निर्गुणीं आकार निरामय ॥ धु० ॥
चाग्या सोय वरी ज्ञानवटेश्वरी । मुक्ताई जिब्हारी बोंव करा ॥ ३ ॥

९

निवृत्तीनें दिली शक्ति । चित्त पावलें विश्रांति ॥ १ ॥
विसाविया आलें मन । मन जाहले उन्मन ॥ २ ॥
धन्य जीविताची थोरी । एकविच चराचरी ॥ ३ ॥
भास मावळला ठायीं । सुखी झाली मुक्तावाई ॥ ४ ॥

१०

आत्मरूपीं पडली दिठी । चाग्या पाहे सर्व सृष्टी ॥ १ ॥
चर्मचक्षूनें न लक्षी । ज्ञानदृष्टीनें परीक्षी ॥ २ ॥
सहजासहजी लाभ झाला । मोल घेया कोण उरला ॥ ३ ॥
सरली हातवटी खेप । केणें घेतलें अमूप ॥ ४ ॥
मुक्ताईची अतरकळा । कळा विरुनि विकळा ॥ ५ ॥

११

विरक्त म्हणवी आणि इच्छेचा पाडकू । तयाचा विवेकु जाळी परता ॥ १ ॥
षट्शास्त्रवक्ता आणि वितंडवादकू । तयाचा विवेकु जाळी परता ॥ २ ॥
योगिया म्हणवी आणि इद्रियाचा रकू । तयाचा विवेकु जाळी परता ॥ ३ ॥
मुक्ताई म्हणे ज्याचा परमार्थ माडकु । तयाचा विवेकु जाळी परता ॥ ४ ॥

ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा !

१२

योगी पावन मनाचा । साही अपराध जनाचा ॥ १ ॥
विश्व रागें झालें वन्ही । सतें मुखें व्हावें पाणी ॥ २ ॥

शब्दशस्त्रें झाले क्लेश । सर्ती मानावा उपदेश ॥ ३ ॥
विश्वपट ब्रह्मदोरा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ४ ॥

१३

सत तेचि जाणा जगी । दया क्षमा ज्याचे अर्गी ॥ १ ॥
लोभ अहता नये मना । जगी विरक्त तेचि जाणा ॥ २ ॥
इहपरलोकीं सुखी । शुद्धज्ञान ज्याचे मुखी ॥ ३ ॥
मिथ्या कल्पना मार्गे सारा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ४ ॥

१४

एक आपण साधु झाले । येर कोण वाया गेले ? ॥ १ ॥
उठे विकार ब्रह्मीं मूळ । अवघे मायेचे गाबाळ ॥ २ ॥
माया समूळ नुरे जेव्हा । विश्व ब्रह्म होइल तेव्हा ॥ ३ ॥
ऐसा उमज आदिअती । मग सुखी व्हावे सर्ती ॥ ४ ॥
चिता क्रोध मार्गे सारा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ५ ॥

१५

ब्रह्म जैसें तैगापरी । आह्ला वडील भूतें सारीं ॥ १ ॥
अहो क्रोधें यावे कोठें । अवघे आपण निघोटे ॥ २ ॥
जीभ दातानी चाविली । कोणें बत्तीशी तोडिली ? ॥ ३ ॥
मन मारुनि उन्मन करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ४ ॥

१६

शुद्ध ज्याचा भाव झाला । दुरी नाही देव त्याला ॥ १ ॥
अवघी साधनहातवटी । मोलें मिळत नाहीं हाटीं ॥ २ ॥
कोणी कोणा शिकवावे । सार साधूनिया ध्यावें ॥ ३ ॥
लडीवाळ मुक्ताबाई । जीव मुद्दल ठायीचे ठायी ॥ ४ ॥
तुम्ही तरुनि विश्व तारा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ॥ ५ ॥

१२. झोक्यावरील ओव्या

१७

पहिली माझी ओवी । परतूनि पाहिलें । दृष्टीनें देखिलें । निजरूप ॥ १ ॥
दुसरी माझी ओवी । दुजे नाही मनी । लक्ष तुझें चरणी । लागीयेलें ॥ २ ॥
तिसरी माझी ओवी । श्रीसरूपता । हात तुझा माथा । सद्गुरुनाथा ॥ ३ ॥
चवथी माझी ओवी । शून्य जेथें आटे । वस्तु घन दाटे । मार्गेंपुढें ॥ ४ ॥
पाचवी माझी ओवी । पांच ही अणुआराचा । पचवीसीयाचा । रीघ नाही
सहावी माझी ओवी । सादृश्य देखणें । वरकड बोलणें फोल जालें ॥ ६ ॥
सातवी माझी ओवी । साच वाटे मनी । अतरीन्या खूणी । काय सागू ७
आठवी माझी ओवी । आठव नाही जरा । निर्गुण सोयरा । पर्णियेला ८
नववी माझी ओवी । नादू जे लागले । परपुरुषा रतलें । जीवेभावे ॥ ९ ॥
दहावी माझी ओवी । वालें माझें मन । डोळा दिसे ऊन । रात्रीमाजी १०
हणें मुक्ताबाई । निवृत्तीचे देणें । योगियाचे खूणें । योगी जाणें ॥ ११ ॥

१८

पैल पैलें ते काहीं नाही । तेचि तू गा पाही आपणिया ॥ १ ॥
आम्हां नाम नाही आम्हा रूप नाही । नामरूप नाही तेचि आम्ही ॥ २ ॥
मुक्ताबाई म्हणे चागया तू बुझ । अतरीचें गुज सांगितलें ॥ ३ ॥

१९

वेदश्रुति ठाक पाडियेलें वाचा । तेथें कोण पाड तुझा बाळाचा ॥ १ ॥
काहीं बोलसी तरी अबोलणें बोल । बोल बोलसी तरी तितुके फोल ॥ २ ॥
अनिर्वाच्य ब्रह्म बोलवे बोलणी । बोलू म्हणता बोलणी लाजू जाय ॥ ३ ॥
बोलणें न बोलणें वटेश्वरी गुज । मुक्ताबाई हणें चागया तू बुझ ॥ ४ ॥

१ बारीक चाराचुरा अणुआर. पचभूतें हा विश्वांतला अणुआर आहे.
(ज्ञाने. १८-३६) २ पर, पलीकडचें ३ मौन.

७ चांगदेव (चांगा वटेश्वर)

१

आनदवनी भ्रमर होता । झुकारें उडाला गेला केउता ॥ १ ॥
 नाम नाही रूप नाही । पाहू गेलों तव काहीच नाही ॥ ध्रु० ॥
 रुझी राहिली शब्द निमाला । वटेश्वरीं चांगा विस्मित जाला ॥ २ ॥

२

आकाशी मूळ पाताळी डाहाळी । विस्तारला वृक्ष गेला पाल्हाळी ॥ २ ॥
 साउलीये बैसा साउलिये बैसा । साउलिये बैसा वाड्यानो ॥ ध्रु० ॥
 असें ते मूळ नमे तें डहाळ । अविवेक गव्हार जात पाव्हाळ ॥ २ ॥
 सोह साउलिये चांगा जो बैसला । आत्मा तो निवाला आपेआप ॥

३

भावें जोडली सहजभक्ति । भक्तिनें निमालिया ज्ञाननिवृत्ति ॥ १ ॥
 ते पाही शुद्ध चैतन्य । निजानदी निजधाम ॥ ध्रु० ॥
 चांगा म्हणे प्रेमाचें प्रेम जी । वटेश्वरी जालें पान जी ॥ २ ॥

४

शून्य तें मूळी शून्य ते डाळी । विस्तारला वृक्ष गेला पाल्हाळी ॥ १ ॥
 साउलिये बैसा साउलिये बैसा । साउलिये बैसा उन्मनीये ॥ ध्रु० ॥
 वटेश्वर चांगा साउलिये बैसला । आत्मा सतोषला आपेआप ॥ २ ॥

५

चांगयाचें वन्हाड मुक्ताईनें केलें । मूळ जें फेडिलें जन्मातरीचें ॥ १ ॥
 आजवर होतो भाजियलें हाड । नाचे सतापुढें स्फुदेस्फुदें ॥ ध्रु० ॥
 चौदाशतें जाली बुद्धि माझी गेली । सोय दाखविली मुक्ताईनें ॥ २ ॥
 धन्य निवृत्तिदेव धन्य सोपानदेव । परब्रह्म ठेव दाखविली ॥ ३ ॥
 धन्य ज्ञानदेव धन्य मुक्ताबाई । चांगा तपणे आईपोटीं आलों ॥ ४ ॥

६

फूल नाही तेथें फळ चिंतिसी कायी । शून्य तेथें आकार पाहसील कायी ॥ १ ॥

रूप साडी मना रूप साडी । अखड ध्यायी सोहशब्दी ॥ धु० ॥
तन्वाचा विचार महातटी पाही । चागा हणगे वटेश्वरा ध्यायी ॥ २ ॥

७

चागा निमोनिया चागा पै जाला । जेंगटाचें नार्दे जेंगटी सामावला ॥ १ ॥
नादु पै नाही बिंदु पै नाही । सोहशब्दी पाही चिदानदु ॥ धु० ॥
चागा होता तो वटेश्वरु जाला । हा शब्दभेद भेदोनिया गेला ॥

८

साकारलें ब्रह्म रूपासी आलें । आत बाहेर विश्व एक फुललें ॥ १ ॥
भेदुचि नाही तेथें भेदसी कायी । वटेश्वरमुता बोले मुक्ताई ॥ २ ॥
सागेन मुता बोद्ध नको काही । आपुले मानुनी निज तेंचि होई ॥ ३ ॥
चागा बाळ वटेश्वरी खेळत । मुक्ताबाई कवळ असे देत ॥ ४ ॥

९.

आपुलें म्हणविसी यातीभेद तो काय करिसी ।
अजामीळ गणिकेसी उद्धरिले ॥ १ ॥
अतरीचें नेणसी वाचा तें काय करिसी ।
पाषाणपशूसी उद्धरिले ॥ २ ॥
भक्तीचा वेडा न म्हणे साना थोर ।
उपमन्यु धुरु उद्धरिले ॥ ३ ॥
पतीतपातकी भोगीया समदृष्टी ।
नामें सकळ सृष्टी उद्धरिली ॥ ४ ॥

चांगा म्हणे ते नाम आपण ध्यान करणें ।

आपण वटेश्वरी भेदु नाहीं ॥ ५ ॥

१०

कारिसंवाणी न व्हावा । सेखीं दीनवदन न दिसावा ।

मातें कोणी नेणे । सेखी तुमतें लाजिरवाणें ॥ ध्रु० ॥

जया तयापरी तुझाचि पै गा । विनवी चागा वटेश्वरा लीलिंगा ॥ २ ॥

चांगा वटेश्वराच्या आरत्या.

१

वटेश्वरु देवो तारकु माझा । दैवाची उजरी दिनकरु शोभा ।

आदिअतीं सोम झळकत नभा । तैसी तसीतीरीं साधुसताची सभा ॥ १ ॥

जय जय आरती येथे प्रेमाच्या धारा । वर्षत अमृतराज गेला सागरा ॥ ध्रु० ॥

येथीचे उद्गार न समाती देही । उन्मळीत थडी गेली ज्ञानडोही ।

पाठी ना पोटा आदिअतु नाही । त्रिकाळ गर्जती साधुसत पाहीं ॥ २ ॥

येथ मुक्ताई तारु चागला पोहणारु । गेला पैलथडीये केला उतारु ।

वटेश्वरी गर्जता नाही आपपरु । सोपाना आलगी विमोवा खेचरु ॥ ३ ॥

साधुसता वीरी गर्जता अबर । टाळश्रुती गरुडउटके याचे भार ।

जय जय शंकरा कोंदाटलें महाद्वार । लोळती सनकादीक सेविती ब्रह्म अपार

साधुसताचरणी ब्रीदाचा तोडरु । काळिकाळा रिघु नाही नामाचा गजरु ।

शूद्रसेन घरटी फिरे अवसरु । चागा म्हणे अघवा जाला वटेश्वरु ॥ ५ ॥

२

तसीतीरी देव प्रगट जाला । ——— आता विवेक तारावया आला ।

प्रगटली मूर्ति आनद जाला ॥ १ ॥ जय जय आरती जय वटेश्वरा ।

निराकार साकार तूचि शंकरा । सद्भावें आरती तुज परात्परा ।

भक्त तारावया कर्पूरगौरा ॥ ध्रु० ॥

ज्ञानदेव माउली भेटें आम्हा । तोडिले भवदोष ससारश्रमा ।
 मुक्ताई अंजन तिनें दाविलें ब्रह्मा । निश्चया निश्चित जालें निष्कामा ॥२॥
 अमृतशर्करा लावूनी वोठी । तै साधुचरणी पडली समदृष्टी ।
 लय लक्ष गेले ते प्रेमान्या पोटी । त्राहे न विसंवे आता धूर्जटी ॥ ३ ॥
 धन्य वटेश्वर धन्य मुक्ताबाई । धन्य नामदेव ज्ञानदेव पाही ।
 नित्यनेम चालता आरती सोई । प्रकाशी प्रकाश सोहदीप हृदयी ॥ ४ ॥
 बाविस जन्म जाणें भक्तिचें मुख । तेचि प्रेमें आम्हा केलें सन्मुख ।
 मुक्ताईप्रसादें चागावटेश्वरी ऐक्य । ओवाळित पचारति चाग्या लय लक्ष ॥५॥

ज्ञानेश्वरांचा चांगदेवास बोध

स्वास्ति श्रीवटेशु । जो लपोनि जगदाभासु ।
 दावी-मग ग्रासु । प्रगटला करी ॥ १ ॥
 प्रगटे तव तव न दिसे । लपे तव तव आभासे ।
 प्रगट ना लपाला असे । न खोभता जो ॥ २ ॥
 बहु जव जव होये । तव तव काहीच न होये ।
 काही नहोनि आहे । अवघाचि जो ॥ ३ ॥
 सोनें सोनेपणा उणें । न येताचि झालें लेणें ।
 तेंवि न वेंचता जग होणें । अगें जया ॥ ४ ॥
 कल्लोळकचुक । न फेडिता उघडें उदक ।
 तेंवी जगेंमी सम्यक्-। स्वरुप जो ॥ ५ ॥
 परमाणूचिया मांदिया । पृथ्वीपणें न वचेचि वाया ।
 तेंवि विश्वस्फूर्ति इया । झाकवेना जो ॥ ६ ॥
 कळांचेनि पाघुरणें । चद्रमा हारपो नेणें ।
 का वन्हि दीपणें । आन नोहे ॥ ७ ॥
 म्हणोनि अविद्यानिमित्तें । दृश्य द्रष्टव वर्ते ।

तें मी नेणें आइतें । ऐसेंचि असे ॥ ८ ॥
 जेंवि नाममात्र लुगडें । येव्ही मृतचि तें उघडे ।
 का माती मृद्गाडें । जयापरी ॥ ९ ॥
 तेंवि द्रष्टादृश्यदशे-। अनीत दृढमात्र जें असे ।
 तेंचि द्रष्टादृश्यमिसें । केवळ होय ॥ १० ॥
 अलंकार येणें नामें । असिजे निखिल हेमे ।
 नाना अवयवसभ्रमें । अवयविया जेंवि ॥ ११ ॥
 दृश्याचें जालेणें । दृष्टि द्रष्टृत्व होणें ।
 पुढती तें गेलिया जाणें । तैसेचि दोनी ॥ १२ ॥
 दर्पणाच्या आधीं शेखी । मुख असताचि असे मुखी ।
 माजी दर्पण-अवलोकीं । आन काही होय ? ॥ १३ ॥
 एव एकाचि जाली ती होती । तिन्ही गेलिया एकचि व्यक्ती ।
 तरी तिन्ही भ्राति । एकपण साच ॥ १४ ॥
 तया पुत्र तू वटेश्वराचा । रवा जैसा कापुराचा ।
 तुज मज आपणयाचा । बोल एके ॥ १५ ॥
 सखया ! तुझेनि उद्देशें । भेटावया जीव उल्हासे ।
 की सिद्धभेटी विसकुसे । ऐसिया विहे ॥ १६ ॥
 लवण पाण्याचा थावो । माजीं रिघोनि गेलें पाहो ।
 तव तेंचि नाही मा काय घेवों । माप जळा ॥ १७ ॥
 तैसें तुज मज आत्मयातें पाही । देखों गेलिया मीचि नाही ।
 तेथें तू कैचा काहीं । कल्यावयाजोगा ? ॥ १८ ॥
 उपजता गोठी । न फुटतां दिठी ।
 मीतूवीण भेटी । माझी तुझी ॥ १९ ॥
 जालिया प्रळयीं एकार्णव । अपार पाण्याची धाव ।

गिळी आपुला उगव । तैसें करी ॥ २० ॥

ज्ञानदेव म्हणे नामरूपे—। वीण तुझे साच आहे आपणपें ।

तें स्वानदजीवन पे । मुखिया होई ॥ २१ ॥ (चागदेवपासधी)

८ विसोबा खेचर.

१

आधी चैतन्यें आपैतें करी । मंग सचरे तारुण्यवनी ।

कामक्रोध तुज देखोनी । जाती पळोनी बारा वाटा ॥ १ ॥

तुजपाठी कोण धावे । कवण टाकी कवण पावे ।

कामक्रोधें जग मोहावें । कासया शिरवावे पोटी पाये ॥ २ ॥

मायामोहजाळी तुटैल पळ । नाही गरळ मा कैचा व्याळ ।

कारे स्मरतोसी गोपाळ । मिथ्या व्याकुळ काजेवीण ॥ ३ ॥

वैराग्यें दृढ होई निरुता । परस्त्री तितुकी मानी माता ।

कासया भीतोसी चपेटघातौ । विषयानिमित्ता अल्पासाठी ॥ ४ ॥

वर्माचेनि मार्गे रिघाला कर्ण । सिंधु चक्रवर्ती जाला जीमूतवाहन ।

तयामाजी साग नाडला कोण । लटिकी झकवण का बोलतोसी ॥

मग धणीवरी वावा पोकारीजे । काय रे सागों शाहाणपण तुजें ।

खेचरविसा म्हणे । अरे नामया ॥ ५ ॥

२

मुळुं वदनाचा आगळू हाताचा । उवानू नेत्राचा स्वामी माझा ॥ १ ॥

मुगुट जयाचा केवल्याआगळे काटी । पईतुं तळवटी चरण ज्याचे ॥ २ ॥

१ वश, स्वाधीन, हस्तगत ' इद्रिये आपैती होती । जयाचें ह्यणितलें करिती (ज्ञाने० २-३०२) ' ज्ञानही आपैतें होईल ' (ज्ञाने० १५-३९१) २ विष-
३ निःसशय. ४ चापट, थापटणे, काळाचा चपेट. ५ पोटभर हाका माराव्यात,
आळवावे. ६ पाच तोडांचा. ७ दहा हातांचा. ८ तीन नेत्राचा, त्रिनेत्र शिव.
९ एकागळे वीस (काटी) ह्य० एकवीस (स्वर्ग). १० सात, सप्त (पाताळ).

पोकूं ते भागले शेळीं वेडावले । अगुलूमगी झाले थकित रया ॥३॥
 ढकारूवेंदनाचा आला वर्णावया । जिह्वा चिरलिया न कळे त्यासी ॥४॥
 सद्भावें शरण आवांर जोडुनी । खेचरविसा चरणी विनटला ॥ ५ ॥

३

जळ स्थळ काष्ठ पाषाणु । पिंडब्रह्मांड अनुरेणु ।
 सर्वस्वें आपणु । साक्ष असे ॥ १ ॥
 हें जाणोनिया यापरतें । जाणे आपआपणियातें ।
 खेचर म्हणे नामयातें । अवघाचि देव ॥ ध्रु० ॥
 श्रवणी सांगितली मात । मस्तकी ठेविला हात ।
 पर्देपिंडविवर्जित । केला नामा ॥
 खेचर विसा । प्रेमाचा हो पिसा ॥
 तेणें नामा कैसा । उपदेशिला ॥
 सांगितलें गूज । दाखविलें निज ॥
 पाह्हाळी हो तुज । काय चाड ॥

१ चार (वेद) २ सहा (शास्त्रे) ३ अठरा (पुराणे). ४ सहस्र वदनाचा (शेष) ५ दोन (हात) ६ 'अणोरणीयान् महतो महीयान्'. २ पद, ब्रह्मपद, परमात्मा. पिंड ह्य० शरीरास मी म्हणणारा जीव, पिंडजन ह्य० जीवसृष्टि. 'तैसें होय शरीर । तै ह्यणिजे खेचर । हे पद होतां चमत्कार । पिंडजनीं' (ज्ञाने० ६-२९६) कुडलिनीचें तज प्रकट होऊन ती वायुरूप होते तेव्हां योग्याचा देह सावयव असला तरी दह जणु काय वायूचाच होतो असें सागून ज्ञानोबाराय वरील ओवींत म्हणतात: असें शरीर होते तेव्हा त्यास खेचर म्हणतात. असें पद मिळणें हा देहधारी लोकांत मोठा चमत्कार मानला जातो. ह्या ओव्या पाहताना ज्ञानोबारायनीच विसोबस खेचर ही थोर पदवी दिली असावी असें मनात आलें. तात्पर्य पद ह्य० ब्रह्म व पिंड ह्य० जीव. पदपिंडविवर्जित ह्य० जीवभाव व ब्रह्मभाव दोनी जाऊन केवल ब्रह्म होणें. 'ते गुरुशिष्याची गोठी । पिंडापदांची गांठी' (ज्ञाने० ३-२७२).

खेचर म्हणे मज । ज्ञानराज गुरु ।

तेणें अगोचर । नामा केला ॥

४

माझी मूळपंठिका सोपान सद्गुरु । तेणें माथा करु ठेवियेला ॥ १ ॥

त्याचे कृपेंकरून मीपणा ठकलों । देहेभावा गेलों विसरुनिया ॥ २ ॥

चागयाचा अगीकार मुक्ताईनें केला । सोपान वोळला मजवरी ॥ ३ ॥

जन्ममरणाचें भय नाही आता । खेचरी तत्वता मुद्रा दिली ॥ ४ ॥

जिकडे पाहे तिकडे आनंद भरला । खेचर सामावला तयामाजी ॥ ५ ॥

५

पर्वतप्राय पापराशी होती दग्ध । वाचेसी मुकुद उच्चारिता ॥ १ ॥

अन्युत श्रीहरी केशव नरहरी । माधव हरिहरी रामकृष्ण ॥ २ ॥

नामासी सावन करिसील पूर्ण । तै प्रपचाचें भान उरों नेदी ॥ ३ ॥

उदासीन वृत्ती आचरावें कर्म । नाही देहवर्म गुणमाया ॥ ४ ॥

ऐसा हा अनकळित मार्ग साधे तुज । खेचरविसा गुज सागे नाम्या ॥ ५ ॥

६

भवजलवि अगाध तरावया दुस्तर । रचिलें पदरपूर चद्रमार्गी ॥ १ ॥

तारू पदरिनाथू मोलेविणें उतरतु । उमगला असे तिष्ठतु वाट पाहे ॥ २ ॥

बुडत्याचें भय नाही गा सवसारी । कलिमाजी पदरी नाव थोर ॥ ३ ॥

रावरक दोनी बैसवोनी वरी । उतरतु पैलतीरी भरवसेनी ॥ ४ ॥

पक्षी कीट गुल्म कितीएक तारिले । खेचरविसा तारिले पुडलीकें ॥ ५ ॥

७

तुजें निजगुज तुजपासी आहे । विचारुनि पाहे मनमार्जी ॥

१ क्लृप्त 'तं तुज अनायासे । अनकळित जोडिली असे' (ज्ञाने २-१०). २ मोल न घेतां. "देवा माझे मन झरोनी स्वाधीन । निमोळी स्वाधीपण भोगसी ना ॥ फुकाचा कामारा वोळगे निरतर । न घाली तुज भार कल्पनेचा" (नामदेव). मोलेवीण, निमोळी, निमोली.

विवेक वैराग्य शोधूनिया पाहे । तेणे तुज होये बह्मप्राप्ती ॥
 ज्ञानाचा प्रकार सहजचि जाला । आहे भाव गेला गळोनिया ॥
 ग्वचरविमा जेयें ओंकार निमाला । सहजचि जाला बह्ममूर्ती ॥

९ नामदेव.

१

तिन्ही देव जैसे परब्रह्मीचे ठसे । जगी सूर्य जैसे प्रकटले ॥ १ ॥
 धन्य तो निवृत्ति धन्य तो सोपान । वन्य तो निवान ज्ञानदेव ॥ २ ॥
 उपजता ज्ञानी हें वर्म जाणोनी । आले लोटागणी चागदेव ॥ ३ ॥
 सोहसुकृतान्या सोडोनिया गाठी । केलीमे मराठी गीतादेवी ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे सर्व सुकृत लाहिजे । एक वेळा जाईजे अलकापुरा ॥ ५ ॥

२

ज्ञानराज माझी योग्याची माउली । जेणे निगमवह्मी प्रकट केली ॥ १ ॥
 गीता-अलकार नाम ज्ञानेश्वरी । ब्रह्मानदलहरी प्रगट केली ॥ २ ॥
 अव्यात्मविद्येचे दाविलेसें रूप । चैतन्याचा दीप उजळला ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे ग्रथश्रेष्ठ ज्ञानदेवी । एक तरी ओवी अनुभवावी ॥ ४ ॥

३

वेदाचे पै सार निर्मिली ती गीता । तिचा अर्थ चित्ती असो द्यावा ॥ १ ॥
 सस्कृत भाषा जगासी कळेना । म्हणुनि नारायणा दया आली ॥ २ ॥
 देवांजीनें त्वरे घेतला अवतार । म्हणती ज्ञानेश्वर तयालागी ॥ ३ ॥
 गीता शोधोनीया अर्थ जो काढिला । ग्रथ आरभिला ज्ञानेश्वरी ॥ ४ ॥
 ज्ञानेश्वरी ग्रथ साराहूनि सार । फोडिलें भाडार वैकुंठीचें ॥ ५ ॥
 नामा म्हणे माझा ज्ञानराज प्राण । तयाचे चरण वदीन मी ॥ ६ ॥

४

आह्वा सापडलें वर्म । करूं भागवतधर्म ॥ १ ॥

१ वेदाची वेल. २ ज्ञानेश्वर ह्या महाविष्णूचा अवतार.

अवतार हा भेटला । बोलू चालू विसरला ॥ २ ॥
 अरे ! हा भावाचा लपट । साडुनि आलासे वैकुण्ठ ॥ ३ ॥
 सतसगती साधावा । धरुनि हृदयी बाधावा ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे केउता जाय । आमुचे गळा त्याचे पांय ॥ ५ ॥

५

नाशवत देता ब्रह्म येईल हातां । ऐसी ज्याची कथा पुराणात ॥ १ ॥
 सद्गुरूचे पायीं देहासी अर्पिता । तात्काळ मुक्ता हाता येते ॥ ध्रु० ॥
 माया देवोनिया ब्रह्म ध्यावें हातीं । ऐशा गुरुप्रति का भजाना ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे गुरुपायी लाभ आहे । मोक्ष तोही पाहें दास होतो ॥ ४ ॥

६

सद्गुरुसारखा सोइरा जिवलग । तोडिला उद्वेग ससारीचा ॥ १ ॥
 काय उतराई होऊ कवण्यागुणें । जन्मा नाही येणें ऐसैं केलें ॥ ध्रु० ॥
 माझें सुख मज दाखविलें डोळा । दिधली प्रेमकळा नाममुद्रा ॥ २ ॥
 डोळियाचा डोळा उघडिला जेणें । लेवविलें लेणें आनदाचें ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे निकी साडली सोय । न विसर्बे पाय खेचराचे ॥ ४ ॥

७

सद्गुरूचे पाय जीवें न विसबावे । मन वळवावें वृत्तीमहित ॥ १ ॥
 डोळियाचे डोळे उघडिले जेणें । आनदाचें लेणें लेवविले ॥ ध्रु० ॥
 जन्ममरणाचें फेडिलें साकडें । कैवल्यचि पुढें दाखविलें ॥ ३ ॥
 मोहरिले तर पुष्पफळभारें । तेचि निराकार सनकादिक ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे स्वामी खेचरमाउली । कृपेची साउली केली मज ॥ ५ ॥

८

माझें मन पाहें कसून । चित्त न ढळे तुजपामून ॥ १ ॥

१ विद्वल. २ त्याचे चरण आम्ही कठीं दृढ धरिले आहेत. ३ परमात्मा,
 मोक्ष. ४ वृक्षाना मोहर आला, विकसले.

मजवरी घाली घण । परी मी न सोडीं चरण ॥ ध्रु० ॥
 मान कापून देईन शीर । पाहें कृपण कीं उदार ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे खेचर माय । आम्हा तारक तुझे पाय ॥ ४ ॥

९

कृष्णभक्तिवर्ण तरला आहे कोण । यात्रा निवडोन एक तरी ॥ १ ॥
 कार्यकारण हा लटिकाचि श्रम । न कळोनिया बर्म बाया गेले ॥ ध्रु० ॥
 नामा म्हणे माझी गेवचरमाउली । विठोने दाविली वाट मज ॥ ३ ॥

१०

देशी परदेशी झालों तुजवर्ण । माझे समाधान कोण करी ॥ १ ॥
 चातकचकोरापरी पाहें वास । तू का हो उदाम पाडुरगा ॥ ध्रु० ॥
 नामा म्हणे चित्त देई माझ्या बोला । जीव तो उलला निघो पाहें ॥ ३ ॥

११

काय गुणदोष माझे विचारिसी । आहें मी तों राशी अपरावाची ॥ १ ॥
 अगुष्टापासोनी मस्तकापर्यंत । अखड दुश्चित आचरलों ॥ ध्रु० ॥
 स्वर्भी देवा तुझी नाही घडली भक्ति । पुमसी विरक्ति कोटूनिया ॥ ३ ॥
 तूचि माझा गुरु तूचि तारी स्वामी । सकळ-अतर्यामी 'गाऊ तुज ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे माझे चुकवी जन्ममरण । नको करू शीण पाडुरगा ॥ ५ ॥

१२

समर्थाचें बाळ पाघरे वाकळें । हासती सकळ लाज कोणा ॥ १ ॥
 देव असता दैन्य उरे कैचें बापा आम्हासि तू का पा त्रिमरलासि ॥ ध्रु० ॥
 ऐसा तू अविनाश त्रिभुवनीचा राजा । नामा म्हणे माझा तूचि स्वामी ३ ॥

१३

भोगावरी आम्हीं घातिला पाषाण । मरणा मरण आणियेलें ॥ ४ ॥

१ चातक मेघाची व चकोर चंद्राची तसा मी तुझी अनन्यत्वे वाट पाहत आहे २ रंगटे

नाहीं यासी पतन न होय बधन । नित्य हेंचि स्नान रामनामीं ॥ ध्रु० ॥
नामा म्हणे भाव सर्वाभूती करा । आणिक पसारा घालू नका ॥ ३ ॥

१४

तू माझी माऊली मी वो तुझा तान्हा । पाजी प्रेमपान्हा पाडुरगे ॥ १ ॥
तू माझी गाउली मी तुझें वामरू । नको पान्हा चोरू पाडुरगे ॥ ध्रु० ॥
तू माझी हरिणी मी तूजे पाडस । तोडी भवपाश पाडुरगे ॥ ३ ॥
तू माझी पक्षिणी मी तुझें अडज । चारा घालीं मज पाडुरगे ॥ ४ ॥
नामा म्हणे होमी भक्तीचा वल्लभ । मार्गेण्ड उभा साभाळिसी ॥ ५ ॥

१५

डोळे शिणले पाहतां वांटुली । अवस्थ्या दाटली हृदयामाजी ॥ १ ॥
तू माझी जननी सरमिये सागातिणी । त्रिहुळे धावोनि देई क्षेम ॥ ध्रु० ॥
तू माझी पक्षिणी मी तुझें अडज । क्षुधें पीडिलो मज विसरलीसी ॥ ३ ॥
तू माझी कुरगी मी तुझें पाडस । गुता भवपाश तोडीं माझा ॥ ४ ॥
तू माझी माउली मी तूझी तान्हुली । वोरेंमें वो घाली प्रेमपान्हा । ५ ॥
नामा म्हणे आस पुरवावी माझी । तान्हुलया पाजीं प्रेमपान्हा ॥ ६ ॥

१६

उडाली पक्षिणी गेली अतराळीं । चित्त वाळाजवळी ठेवूनिया ॥ १ ॥
तैसें माझे मन राहों का ईश्वरी । मग सुखें स्वगारी असेन का ॥ ध्रु० ॥
वेनु चरे वनी वत्स असे घरीं । चित्त वत्सावरी ठेवुनि फिरे ॥ ३ ॥
दुडीवरी दुडी सखिसी गोष्टी करी । चित्त दुडीवरी ठेवूनिया ॥ ४ ॥
विष्णुदास नामा विनवि परोपरी । हे प्रेम श्रीहरी द्यावे मज ॥ ५ ॥

१ वाट. २ भेटावयाची उत्कठा, तळमळ ३ श्रेष्ठ मैत्रीण ४ अत्यंत प्रीतीने
'जैसी भुलली वोरमें । माय बोले बाळोदशें' (ज्ञाने० १३-१३२८).
५ घागर, हाडा

१७

तू अवकाश मी भूमिका । तू लिंग मी सालुका ।
 तू समुद्र मी चद्रिका । स्वयें दोन्ही ॥ १ ॥
 तू वृंदावन मी चिरी^१ । तू तुळशी मी मजरी ।
 तू पावा मी मोहरी । स्वयें दोन्ही ॥ २ ॥
 तू चाद मी चादणी । तू नाग मी पांढिणी ।
 तू कृष्ण मी रुक्मिणी । स्वयें दोन्ही ॥ ३ ॥
 तू नदी मी थडी । तू तारू मी सागडी ।
 तू धनुष्य मी भातोडी । स्वयें दोन्ही ॥ ४ ॥
 तू वेद मी स्तविता । तू शास्त्र मी गीता ।
 तू गंध मी अक्षता । स्वयें दोन्ही ॥ ५ ॥
 नामा म्हणे पुरुषोत्तमा । स्वयें जडलों तुझ्या प्रेमा ।
 मी कुडी तूं आत्मा । स्वयें दोन्ही ॥ ६ ॥

१८

बोद्ध ऐसे बोल । जेणें बोलें विठ्ठल डोले ॥ १ ॥
 प्रेम सर्वांगाचें ठायी । वाचे विठ्ठल रखुमाई ॥ २ ॥
 नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जर्गी ॥ ३ ॥
 परेहूनि परतें घर । तेथें राहू निरतर ।
 सर्वसत्ता आली हाता । नामयाचा खेचर दाता ॥ ४ ॥

१९

तुजें प्रेम माझे हृदया आवडी । चरण मी न सोडी पाडुरगा ॥ १ ॥
 काशासाठी शीण थोडक्याकारणें । काय तुज उणें होय देवा ॥ २ ॥
 चंद्र चकोराचा पुरवी सोहळा । काय त्याच्या कळा न्यून होती ॥ ३ ॥

१ लिंगाची बाटोळी बैठक. २ दगड, पाषाण ३ अभिमुखता ४ परावा-
 णाच्या पलीकडे.

नामा म्हणे मज अनाथा साभाळी । हृदयकमळीं स्थिर राहे ॥ ४ ॥

२०

वारवार काय विनवावें आता । समजावें चित्ता आपुलीया ॥ १ ॥
तू काय म्हणसी कटाळेल हाचि । जाईल उगाचि उठोनिया ॥ ध्रु० ॥
मजलागी देवा जासी चुकवोनी । आणिन धरोनि तुजलागी ॥ ३ ॥
दृढभक्तिभाव प्रेमाचा हा दोरा । बाधीन सत्वर तुझे पायीं ॥ ४ ॥
नामा म्हणे बोल काय विठो आता । भेटावें सर्वथा यात बरें ॥ ५ ॥

२१

जयवत असो लक्षुमीचा चूडा । धावत दुडदुडा त्वा बा यावें ॥ १ ॥
बैसावयालागी नको घेऊ घोडा । धावत दुडदुडा त्वा बा यावें ॥ ध्रु० ॥
अडखळूनि पडसी नको घाल् जोडा । धावत दुडदुडा त्वा बा यावें ॥ ३ ॥
येथें येतेघेळी आळस तुम्ही सोडा । त्याला बाहेर वेडा नामदेव ॥ ५ ॥

२२

केधवा भेटसी माझिया जिवलगा । येगा पांडुरगा मायबापा ॥ १ ॥
आशा धरूनि पोटी दिवस लेखी बोटी । प्राण ठेऊनि कंठी वाट पाहे ॥
चित्त निरतर ठेउनी महाद्वारी । अखड पदरी हृदयीं वसे ॥ ३ ॥
श्रीमुख साजिरे कुडलें गोमटी । तेथें माझी दृष्टी बैसलीसे ॥ ४ ॥
ऑसवे दाटूनि पसरूनि बाहेर । नामा वाट पाहे विठलाचि ॥ ५ ॥

२३

देह जावो अथवा राहो । पांडुरगीं दृढ भावो ॥ १ ॥
चरण न सोडी सर्वथा । तुझी आण पदरीनाथा ॥ २ ॥

१ 'प्रणयरशनया धृताघ्रिपद्म.' (भागवत स्कंध ११-२-५६). हाच भागवताचा चरण ' प्रेमसूत्रदोरी । नेतो तिकडे जातो हरी ' याप्रमाणे तुकोबांच्या वर्णितही उतरला आहे. २ ककण लक्ष्मीपति विष्णु हाच बालकृष्ण-विठ्ठल. ३ बोलावतो. ४ अश्रु. ५ बाहु.

वदनीं तुजें मंगलनाम । हृदयीं अखडित प्रेम ॥ ३ ॥

नामा ल्हणे केशवराजा । केला नेम चालवी माझा ॥ ५ ॥

२४

वरवेपणी बरवा बाप हा मदनाचा । तो स्वामी आमुचा पाडुरग ॥ १ ॥

चतुरपणें चतुर पिता हा ब्रह्मयाचा । तो स्वामी आमुचा पाडुरग ॥ २ ॥

पवित्रपणें पवित्र बाप हा गगेचा । तो स्वामी आमुचा पाडुरग ॥ ३ ॥

समर्थपणें समर्थ राजा त्रैलोक्याच्या । तो स्वामी आमुचा पाडुरग ॥ ४ ॥

उदारपणें उदार कात जो लक्ष्मियेचा । तो स्वामी आमुचा पाडुरग ॥ ५ ॥

झुझारपणें झुजार बाप बळियाचा । तो स्वामी आमुचा पाडुरग ॥ ६ ॥

नामा ल्हणे विठो बाप हा विश्वाचा । तो स्वामी आमुचा पाडुरग ॥ ७ ॥

२५

तुझिया सत्तेनें वेदासी बोलणें । मूर्यासी चालणें तुझिया सत्ते ॥ १ ॥

ऐसा तू समर्थ ब्रह्मांडाचा वणी । वर्म हें जाणोनी शरण आलों ॥ २ ॥

मेघानी वर्षावें पर्वती बैसावे । वायूनें हिंडावें सत्ता तुझी ॥ ३ ॥

नामा म्हणे तुजवीण न हाले साचार । प्रभू तू निर्धार पाडुरगा ॥ ४ ॥

२६

येवढा वेळ का लाविला । कोण्या भक्तानें गोंविला ? ॥ १ ॥

झडकरि येई गा विठ्ठला । कठ आळविता सोकला ॥ २ ॥

वाट पाहतों दाही दिशा । पोटीं धरूनिया आशा ॥ ३ ॥

कधी येइल हरी माझा । आलिंगीन चहू भुजा ॥ ४ ॥

नामा गहिवरें दाटला । पूर धरणिये लोटला ॥ ५ ॥

१ ह्या सुंदर अभंगत ज्ञानेश्वरीतील पुढील ओव्याच प्रतिबिंबित आहेत
“ आकाशें सर्वत्र बसावें । वायूनें नावभरी उगे नसावें । पावकें दाहावें । वर्षावे
जळें ॥ २८१ ॥ पर्वती बैसका न सडावी । समुद्री रेखा नोलांडावी । पृथ्वीया
भूतें वाहावी । हे आज्ञा माझी ॥ २८२ ॥ म्या बोलविल्या वेद बोले । म्या
चालविल्या सूर्य चाले” । (अ० ९)

२७

आम्हा कीर्तन कुळवाडी । आणिक नाही उदीमजोडी ॥ १ ॥
वाचा पिकली पिकली । हरिनामाची वरो झाली ॥ २ ॥
एकादशीचे दिवशी । झाल्या कैवल्यान्या राशी ॥ ३ ॥
सत म्हणती नामा आला । हरिनामाचा मुकाळ जाला ॥ ४ ॥

२८

सुखालागी जरि करिसि तळमळ । तरि तू पढरिसी जाय एकवेळ ॥ १ ॥
मग तू अवघाची मुखरूप होसी । जन्मोजन्मीचे दुःख विसरसी ॥ २ ॥
चंद्रभागेचें करीताचि स्नान । तुझे दोष पळतील रानोरान ॥ ३ ॥
लोटगण घालोनि महाद्वारी । कान वरोनि नाचे गरुडपारी ॥ ४ ॥
नामा ह्मणे ऊपमा काय द्यावी । माझ्या विठोबाची इडापिडा जावी ॥ ५ ॥

२९

पढरीचें मुख जिही अनुभविलें । भावें अनुसरले विठ्ठलपायी ॥ १ ॥
कायावाचामन रगलें चरणी । धरियेला मनी पाडुरग ॥ २ ॥
नामाचेनि बोलें उडविली साधने । तोडिली बघने ससाराची ॥ ३ ॥
मुक्तिपद कोणी नेघे फुकासाठी । हिंडे वाळवटी दीनरूप ॥ ४ ॥
हर्षे निर्भर नामा नाचे महाद्वारी । कीर्ती चराचरी वर्णांतमे ॥ ५ ॥

३०

श्रीधरा अनता गोविंदा केशवा । मुकुदा माववा नारायणा ॥ १ ॥
देवकीतनया गोपिकारमणा । भक्तउद्धरणा केशीराजा ॥ २ ॥
मकरकुडलें श्रवणी शोभती । एकावळी दीप्ती सृष्टी शोभे ॥ ३ ॥
नामा म्हणे तुझा न कळेचि पार । भजे नेरतर भक्तजन ॥ ४ ॥

१ अन्नसामग्री । लयलट्ट. २ एकपदरी माळेची काति ' मोतिये मिळोनि बहुवें । एकावळीचा पाड आहे ' (ज्ञाने० १८—५६)

३१

सताची विश्रांती ज्ञानियांचें गुज । मुक्तीचें हें बीज मोक्षदानी ॥ १ ॥
 कृष्णा विष्णु हरी मुकुंद मुरारी । अच्युता नरहरी नारायणा ॥ २ ॥
 गोवर्धनचर गोपीमनोहर । भक्तकरुणाकर पांडुरंगा ॥ ३ ॥
 तूचि हें सकळ आदिमध्यअर्ती । निजसुखसपत्ती सज्जनाची ॥ ४ ॥
 तूचि माझा श्रोता तूचि माझा वक्ता । तूचि वेता देता प्रेममुख ॥ ५ ॥
 विष्णुदास नामा विनयी पुरुषोत्तमा । सोडवी भवभ्रमापासोनिया ॥ ६ ॥

३२

आह्मी विठोबाचे दूत । यम आणू शरणागत ॥ १ ॥
 मुखें नाम हातें टाळी । महापापा करू होळी ॥ २ ॥
 मुखी हरिनामाचा घोष । कुभपाक पाडू ओस ॥ ३ ॥
 एवढा प्रताप हरिनामाचा । रीघ नव्हे कळिकाळाचा ॥ ४ ॥
 ऐसा नामा यशवत । विठोबाचा शरणागत ॥ ५ ॥

३३

हाती विणा मुखी हरी । गाये राउळाभीतरी ॥ १ ॥
 तहानभूक हारपली । छंद लागला विठ्ठली ॥ २ ॥
 स्त्रीपुत्र बापमाय । याचा आठव न होय ॥ ३ ॥
 देहभाव विसरला । छंद हरीचा लागला ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे हेंचि देई । तुझे पाय माझे डोयी ॥ ५ ॥

३४

पाहतां तुझे चरण हरली भवव्यथा । पुढती एक चिंता वाटतसे ॥ १ ॥
 कैशीं मुक्तिपद देसी पांडुरंगा । मग या सतसंगा कोठें पाहू ॥ ध्रु० ॥
 मग हे पढरी आनंदसोहळा । कवणाचे डोळा पाहू देवा ॥ ३ ॥
 मग हे हरिकथा अमृतसजीवनी । कवणाचे श्रवणी ऐको देवा ॥ ४ ॥

नामा म्हणे मज पदरीची सोय । अनतजन्म होय याचिलागी ॥ ५ ॥

३५

भेटिलागि माझा फुटतसे प्राण । कायावाचामनें जीवेंभावे ॥ १ ॥

जया देखें तया पुसे हेचि मात । कै मज अनत बोलवील ॥ २ ॥

संतसमागमें दसरादिगळी । ठेवूनि निढळी वाहे सदा ॥ ३ ॥

सखे पदरीसी येती वारकरी । आर्त निरतरी त्याचे पायीं ॥ ४ ॥

नामा म्हणे ऐसें करी दडवत । आमुचे पुनीत मायबापा ॥ ५ ॥

३६

झणीं दृष्टि लागे तुझ्या सगुणरूपा । जेणें माझ्या मना बोंव केला ॥१॥

अनता जन्मींचें विसरलो दुःख । पाहता तुजें मुख पाडुरगा ॥ ध्रु० ॥

योगियाच्या ध्यानी ध्यातां नातुडसी । तो तू आम्हापाशीं मार्गेंपुढें ॥३॥

नामा म्हणें जीवें करीन निंबलोणें । विटेसहित चरण ओंवाळीन ॥४॥

३७

आम्हा वैष्णवाचा कुळधर्म कुळीचा । विश्वास नामाचा सर्वभावे ॥१॥

तरी त्याचे दास म्हणता श्लाघिजे । निर्वासना कीजे चित्त आधीं ॥ध्रु०॥

गाऊ नाचों आम्ही आनदें कीर्तनी । भक्तिमुक्ति दोन्ही भोगू देवा ॥३॥

वृत्तिसहित मन बुडे प्रेमडोही । नाठवती देहीं देहभाव ॥ ४ ॥

सगुणीं निर्गुणी एकचि आवडी । मनें दिली बुडी चिदाकाशी ॥ ५ ॥

नामा म्हणे दवा ऐसी मज सेवा । द्यावी जी केशवा जन्मोजन्मीं ॥ ६ ॥

३८

पंढरीचा वास चद्रभागे स्नान । आणिक दर्शन विठोबाचें ॥ १ ॥

हेंचि घडो मज जन्मजन्मातरी । मागणें श्रीहरी नाहीं दुजें ॥ध्रु०॥

मुखीं नाम सदा सतांचें दर्शन । जनीजनार्दन ऐसा भाव ॥२॥

नामा म्हणे तुझे नित्य महाद्वारीं । कीर्तन गजरीं सप्रेमाचें ॥ ३ ॥

४०

त्वरें धावोनिया आलासे गोविंद । सावध सावध नामदेवा ॥ १ ॥
 रुसलासे नामा देवासी न बोले । करें कुर्वाळिलें वदन तेव्हा ॥ २ ॥
 समजावुनि देवें धरिला पोटासी । बोलें मजपाशी नामदेवा ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे देवा उशीर का केला । किंवा माझा आला तुला राग ॥ ४ ॥

४१

आला वैष्णवाचा मेळ । पळाला कळिकाळ ॥ १ ॥
 आले आले हरिदास । कळिकाळावरि घालुनि कास ॥ ध्रु० ॥
 कलमक्षा (कल्मषा) पडला धाक । ते पळाली देउनि हाका ॥ २ ॥
 पैल नामा केशवाचा । सर्वें मेळु वैष्णवाचा ॥ ३ ॥

४२

निर्गुणींचें वैभव आलें भक्तिमिपें । तें हें विठ्ठलवेपें ठसावलें ॥ १ ॥
 बरविया बरवें पाहता नित्य नवे । हृदयी ध्याता निवे त्रिविधताप ॥ ध्रु० ॥
 चोविसावेगळें सहस्राआंगळें । निर्गुण निराळें शुद्धबुद्ध ॥ ३ ॥
 वेदा मौन पडे श्रतीसी कांनडें । वर्णिता कुवाडें पुराणासी ॥ ४ ॥

१ “ तंव तुझे नामचि आह्मा आवडे । वरी भेटी होय आणि जवळिक जोडे । पाठीं गोठी सागसी सुरवाटें । आनदाचेनि ॥ २०० ॥ आता हे सुख कायिसयासारखें ? ” (ज्ञाने० अ. १०). २ पापें. ३ चोविस तत्वाहून निराळे साख्यशास्त्राप्रमाणे प्रकृति आदिकरून जीं चोवीस तत्वे आहेत त्यापलीकडचा पुरुष. ‘ त् परमदैवत तिर्ही देवा । त् पुरुष जी पचविसावा । दिव्य तू प्रकृतिभावा-। पैलीकडील ’ (ज्ञाने० १०-१५०). ४ अनंत नामापलीकडचे, नामातीत, श्रेष्ठ ५ वर्णाव्यास कठिण, दुर्लभ. ६ गूढ कठिण. ‘ जें मना आकळिता कुवाडें । जे बुद्धीसी नातुडे ’ (ज्ञाने० ५-६७).

भावाचें आळुकें भुललें भक्तिमुखें । दिघलें पुडलीकें साधूनिया ॥ ५ ॥
नामा म्हणे आम्हा अनाथालागुनी । निडारले नयनी वाट पाहे ॥ ६ ॥

४३

वेदासी कानडा श्रुतीसी कानडा । विठ्ठल उघडा पढरीये ॥ १ ॥
नाम बरवें रूप बरवें । दर्शन बरवें कानडीयाचें ॥ ध्रु० ॥
नामा म्हणे तुजें अवघेचि बरवें । त्याहूनि बरवें प्रेम तुजें ॥ ३ ॥

४४

साराचेंही सार भक्तीचें भाडार । नाम निरतर गाता वाचे ॥ १ ॥
कासया करावें आणिक साधन । नामाविण क्षण जाऊ नेदी ॥ ध्रु० ॥
दयाशातिक्षमा हेंचि पै भूषण । नामसकीर्तन अहर्निशी ॥ ३ ॥
नामा म्हणे जप अखड नामाचा । काळ हा मुखाचा सदोदित ॥ ४ ॥

४५

ज्ञान व्हावें आधी ओळखावे नावा । मग जावें गावा तयाचिया ॥ १ ॥
या नामाचें मूळ त्यामाजी जो धाला । प्रपचाचा घाला मग नाही ॥ ध्रु० ॥
नाम गावे प्रपच सर्व आहे नाम । ब्रह्मानंदें प्रेम घनदाट ॥ ३ ॥
नामदेव म्हणे नदाचिया घरी । होता एक हरि दुजें नाम ॥ ४ ॥

४६

आपुली पदवी सेवकासी द्यावी । तो एक गोसावी पाडुरग ॥ १ ॥
भावाचा आळुका भुलला भक्तिमुखा । सापडला फुका नामासाठी ॥ ध्रु० ॥
प्रेमाचा जिव्हाळा नामाची आवडी । क्षण एक न सोडी संग त्याचा ॥ ३ ॥
नामा म्हणे आम्हा दीनांचें माहेर । तो एक उदार पाडुरग ॥ ४ ॥

४७

माझें मनोरथ पूर्ण कीजे देवा । केशवा माधवा नारायणा ॥ १ ॥
नाही नाही मज आणिक सोयरा । न करी अन्हेरा पाडुरगा ॥ ध्रु० ॥

१ आशाळभूत, भुकेलेले (आळुकी ह्म० आवड) २ पूर्ण उघडलेल्या (निडार= पकता.)

अनाथाचा नाथ होसी तू दयाळा । किती वेळेवेळ प्रार्थू आतां ॥ २ ॥
नामा म्हणे जीव होतो कासावीस । केली तुझी आस आता बरी ॥ ३ ॥

४८

तुवा येथें यावें कीं मज तेथें न्यावें । खती माझ्या जीवें माडियेली ॥१॥
माझे तुजवीण येथें नाही कोणी । विचारावें मनी पाडुरगा ॥ ॥२॥
नामा म्हणे वेगीं यावें करुणाघना । जातो माझा प्राण तुजलागीं ॥३॥

४९

अमृताहूनि गोड नाम तुझें देवा । मन माझे केशवा का बा नेवे ॥ ॥१॥
साग पढरीराया काय करू यासी । का रूप ध्यानासी नये तुझें ॥ध्रु०॥
कीर्तनी बैसता निद्रे जागविलें । मन माझें गुतलें विषयसुखा ॥ २ ॥
हरिदास गर्जति हरिनामान्या कीर्ति । नये माझ्या चित्ती नामा म्हणे ॥३॥

५०

अपत्याचें हित कीजे त्या जनकें । जरी वेडें मुकें झालें देवा ॥ १ ॥
तैसें मी पोसणें तुझें जिवलग । अतरीचें साग गुज कांही ॥ ध्रु० ॥
राखीन मी नाव तुझें सर्वभावें । चित्त वित्त जीव देईन पायी ॥ २ ॥
जरी देवा हीन म्हणशील मज । नामा म्हणे लाज येईल कोणा ? ॥३॥

५१

तुझें रूप माझ्या दाखवीं मनातें । मग तुझ्या चरणातें न विसर्बें ॥ १ ॥
कां मज शिणविशी थोडियाकारणें । काय तुझें उणें होईल देवा ध्रु० ॥
चातकाची तहान पुरवी जळधर । काय त्याचे सरे थोरपण ॥ ॥२॥
चंद्र चकोराचा पुरवी सोहळा । काय त्याच्या कळा न्यून होती ॥ ३ ॥
कूर्मी अवलोकी आपुलिया बाळा । काय तिच्या डोळा दृष्टि नासे ॥४॥
नामा म्हणे देवा तुझाची भरवसा । अनाथा कोवसा होसी तूचि ॥५॥

५२

संसारसागरीं पडिलें महापुरी । सोडवण करी देवराया ॥१॥
 नामाची सागडी देऊनिया मातें । वैकुठावरुतें नेउनी घाली ॥ २ ॥
 कामक्रोधमगर करिती माझा ग्रास । झणी तू उदास होसी देवा ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे झणीं मोकलिसी मातें । नाम तुजें सरतें धरिलें एक ॥ ४ ॥

५३

पतीत पावन नाम ऐकुनी आलों मी दारा ।
 पतीतपावन न होसि म्हणुनी जातों माघारा ॥ १ ॥
 घेसी तेव्हा देसी ऐसा अससी उदार ।
 काय देवा रोधू तुमचें कृपणाचें दार ॥ २ ॥
 उच्छिष्टाचें शीत देवा । न टाकिसी बाहेरीं ।
 कोणी दिवली देवा एवढी भूषणाची थोरी ॥ ३ ॥
 सोडी देवा ब्रीद आता नव्हसी अभिमानी ।
 पतीतपावन नाम तुजला ठेवियले कोणी ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे देवा तुजें नलगे मज काहीं ।
 प्रेम असों द्या हृदयीं तुमचे आठवीन पाई ॥ ५ ॥

५४

आम्हीं शरणागती केलसे सरता । येन्हवीं अनता कोण जाणे ॥ १ ॥
 वेदशास्त्रपुराणीं उबगोनै साडिलासी । तो आम्ही धरलासी हृदयकमळी २
 चतुरशिरोमणी अहो केशिराजा । अगीकार तुझा केल आम्हीं ॥ ३ ॥
 सहस्रैकनामीं झालासी सपन्न । तरी हेही भूषण आर्भुचेनचि ॥ ४ ॥
 येन्हवीं त्या नामाची कोण जाणे सीमा । पाहे मेघश्यामा विचारोनि ॥५॥
 होतासी क्षीरसागरीं अनाथाचेपरी । लक्ष्मी तेथें करी चरणसेवा ॥ ६ ॥
 तेही तंव जाण आमुची जननी । तू तिये वाचोनि शोमसी कैसा ॥ ७ ॥

तुज नाही नाम रूप जाति कुळ । अनादीचें मूळ ह्मणती तुज ॥ ८ ॥
 आर्क्षीं भक्त तरी तू भक्तवत्सल । ऐसा प्रगट बोल जगामाजी ॥ ९ ॥
 ऐसी आमुचेनि भोगिसी थोरीव । आमुचा जीवभाव तुझे पायीं ॥ १० ॥
 नामा म्हणे केशवा जरी होसी जाणता । तरी या बोला उचिता चित्त देई

५५

प्रीति नाही रायें वर्जियेली काता । परी तिची सत्ता जगावरी ॥ १ ॥
 तैसे दमधारी तरी तुझे भक्त । घालू यमदूत पायातळीं ॥ २ ॥
 रायाचा तो पुत्र अपराधी देखा । तो काय आणिका दडवेल ॥ २ ॥
 बहात्तर खोडी देवमण कठीं । आह्मा जगजेठी नामा म्हणे ॥ ३ ॥

५६

घे रे घे रे नामा दिलें माझें प्रेम । घोकी माझें नाम सर्वकाळ ॥ १ ॥
 शिरावरी हात ठेवितसे माझा । अभिमान तुझा गेला ह्मणुनी ॥ २ ॥
 भक्तिमुख देवें दिलें नामयाते । नामा परमामृते तृप्त झाला ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे देवा झालों मी पावन । माझे तुजवीण कोण आहे ॥ ४ ॥

५७

अवघी हे पढरी सुखाची वोवैरी । अवघा घोघरीं ब्रह्मानंद ॥ १ ॥
 अवघा हा विठ्ठल सुखाचाचि आहे । अनुसरे तो लाहे सर्वसुख ॥ २ ॥
 पाहावा अवघा नयनीं ऐकावा श्रवणी । अवघ्या ध्यावा ध्यानी अवघ्या मनै ३
 अवघिये आवडी अवघा गावा गीती । अवघा सर्वाभूतीं तोचि आहे ॥ ४ ॥
 अवघा हा जाणावा अवघा हा मानावा । अवघा वाखाणावा अवघी वाचा ५
 अवघा वोळखोनि अवघा गिळिजे मनै । अवघा हाचि होणें म्हणे नामा ६

५८

विठ्ठल विठ्ठल म्हणा उघडा मत्र जाणा । काळिकाळ अकणा होइल तुह्या ?

१ मोठेपण. २ घोड्यांत पुष्कळ दोष असले तरी एक देवमणि ह्मणानेवर तुरा
 असेल तर तो उत्तम शुभशकुनी समजतात. ३ खोळी, कोठडी. ४ अकित; दास.

वेदांचें हें सार शास्त्राचें गव्हर । तें जाणा अक्षर विठ्ठल नाम ॥ धृ० ॥
न करावें खडन अखड उच्चारण । देशकालवर्तमान नाहीं येथ ॥ २ ॥
जिगीचें निजगुज मुक्तीचें तें बीज । नामा म्हणे मज सापडलें ॥ ३ ॥

५९

पदरीस जावें जीवनमुक्त व्हावें । विठ्ठला भेटावें जीवलगा ॥ १ ॥
कायावाचामन चरणी ठेवावें । प्रेममुख ध्यावें सर्वकाळ ॥ २ ॥
सुखाचे साजिरे श्रीमुख पहावे । जावें उतरावें निबलोण ॥ ३ ॥
बाहेरीं भीतरीं कैवल्य आघवें । वाचे न बोलवे ब्रह्मानंद ॥ ४ ॥
चिरजीव नामा कंठी धरी प्राण । करी तुजें ध्यान रात्रदिवस ॥ ५ ॥

६०

सावळी श्रीमूर्ती हृदयी बिबली । तरी पालटली देहबुद्धि ॥ १ ॥
वन्य माझा जन्म धन्य माझा भाव । ध्यानी केशीराव नादतसे ॥ २ ॥
आशा तृष्णा कैशा मावळल्या देही । बुडोनिया पायीं ठेले चित्त ॥ ३ ॥
नामा म्हणे ऐशी विश्रांति पै झाली । हृदयी न्याहाळी केशीराज ॥ ४ ॥

६१

तुझ्या चरणीं माझ्या मनें दिली बुडी । इद्रियें बापुडीं वेडावलीं ॥ १ ॥
आता विषयमुख जाणावें कवणे । जाणोनी भांगणे कवणें स्वामी ॥ २ ॥
देह सहजस्थिती राहिला निष्काम । हृदयी सदा प्रेम वोसडत ॥ ३ ॥
नामा म्हणे केशवा भक्तजनवत्सल । क्षण जीवावेगळा न करी तुज ॥ ४ ॥

६२

कस्तुरीचा टिळा रोखिला कपाळी । तेणें ते शोभली मूर्ती बरी ॥ १ ॥
बरवा बरवा विठ्ठल गे बाई । वर्णावया साही गिणताती ॥ २ ॥
श्रीवत्सलाछन वैजयंती गळा । नेसला पाटोळा तेजःपुज ॥ ३ ॥
पाडलें समान विटेवरी नीट । नामा म्हणे भेट घ्यावी त्याची ॥ ४ ॥

६३

ब्रह्म अविनाश आनदघन । याहूनि चरण गोड तुझें ॥ १ ॥
 ते जीवें न सोडी अगा पढरिनाथा । जाणसी तत्वातां हृदय माझें ॥ २ ॥
 परात्पर वस्तु जे का अपरपार । तियेचा साक्षात्कार पाय तुझें ॥ ३ ॥
 सच्चिदानंदघन जेथें हरपलें मन । त्याहूनि चरण गोड तुझें ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे तुझीं पाउले सकुमार । तें माझें माहेर विटेवरी ॥ ५ ॥

६४

तुझे चरण देखोनी हरली भवव्यथा । पुढती एक चिंता वाटे थोर ॥ १ ॥
 झणी मज मुक्ति देसी पाडुरगा । मग मी तव सगा केवीं मिळे ॥ २ ॥
 पढरीचा आनंद हा मुखाचा सोहळा । कवणाच्या डोळा पाहू जाऊं ३
 तुझ्या कथा मज अमृतसजीवनी । कवणाच्या श्रवणी ऐकों देवा ॥ ४ ॥
 म्हणोनि माझ्या जीवा वाटे जडभारी । उदास मुरारी करिसी झणी ॥ ५ ॥
 नामा म्हणे मज तुझी चरणमेवा । जन्मोजन्मी देवा द्यावी मज ॥ ६ ॥

६५

बाहेरी भीतरी तुजचि मी देखे । चित्त तेणें सुखें वेडावलें ॥ १ ॥
 सतसर्गे मज पालट हा झाला । पाहता विठ्ठल रूप तुझें ॥ २ ॥
 मीपणासहित आनर्दी बुडालें । न निघे काही केलें चित्त माझें ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे एक उरलीसे वासना । स्वामीसेवकपणा देई देवा ॥ ४ ॥

६६

हेंचि देवापे मागत । चरणसेवा अखडित ॥ १ ॥
 वास द्याग पढरीचा । सदा संग हरिदासाचा ॥ २ ॥
 जन्म हो का भलते याती । परि मी न चुकें तुझी भक्ती ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे कमलापती । हेंचि द्यावें पुढतीपुढती ॥ ४ ॥

६७

तुझें नित्य सुख व्यावें येणें मनें । असावें संधानें चरणाचेनि ॥ १ ॥

वासनेविरहित होउनि एकवट । असावें निकट सतसर्गे ॥ २ ॥
 ऐशी मज कृपा करी गा विठ्ठला । म्हणविसी आपुला दास जरी ॥ ३ ॥
 श्रवणी तुझें नाम ऐकावें आवडी । चित्तें देउनि बुडी प्रेमडोही ॥ ४ ॥
 नयनीं तुझें रूप देखावें सर्वत्र । व्हावे भूतमात्र सखे माझे ॥ ५ ॥
 वदनी तुझें नाम गावें निर्विकल्प । धरोनि तुझें रूप हृदयकमळी ॥ ६ ॥
 काया सतापारीं जावी लोटागणीं । तें भाग्य अनुदिनी देई बापा ॥ ७ ॥
 हेचि माझें व्रत हेचि तपतीर्थ । करावें दास्यत्व सताचें हें ॥ ८ ॥
 अनुदिनीं व्हावा सताचा हा सग । असावा अनुराग कीर्तनाचा ॥ ९ ॥
 मानाचा मज ओस अपमानीं उल्हास । देई तुझा ध्यास सर्वकाळ ॥ १० ॥
 नामा म्हणे विठो तरीच शरणागत । नाहीतरी पतित म्हणती मज ॥ ११ ॥

६८

तूं माय माउली म्हणोनि आस केली । विठ्ठले पाहिली वाट तुझी ॥ १ ॥
 मज कां मोकलिलें कवणा निरविलें । कठीण कसें झालें हृदय तुझें ॥ २ ॥
 तुजवीण जिवलग मज कोण होईल । तो माझें जाणेल जडभारी ॥ ३ ॥
 आम्ही अपराधी तुझें शरणागत । तुजविण माझें हित कोण करी ॥ ४ ॥
 करुणाकळोळ वाणी अमृतसंजीवनी । चित्तिव्या निर्वाणी पाव वेगें ॥ ५ ॥
 नामा म्हणे तुजवीण झालें परदेशी । केव्हा साभाळिसी अनाथनाथा ६

६९

पाहूं घारे मज विठोबाचें मुख । लागलीसे भूक माझे डोळा ॥ १ ॥
 कस्तूरीकुंकुम भरोनिया ताटीं । आगी बरवी उटी गोपाळान्या ॥ २ ॥
 जाई जुई पुष्पें गुफोनिया माळा । घालू घननीळा आवडीनें ॥ ३ ॥
 नामा ह्मणे विठो पंढरीचा राणा । डोळिया पारणा होत असे ॥ ४ ॥

७०

विठ्ठल विसावा सुखाची साउली । प्रेम पान्हा घाली भक्तावरी ॥ १ ॥
 दाखवीं चरण दाखवीं चरण । दाखवी चरण नारायणा ॥ २ ॥
 विठ्ठल आचार विठ्ठल विचार । दावीं निरंतर पाय आता ॥ ३ ॥

नामा ह्मणे नित्य बुडालों ससारी । वावोनिया धरीं हार्तीं मज ॥ ४ ॥

७१

अवघाचि संमार सुखाचा करीन । अवघ्याभावे धरिन विठ्ठल एक ॥ १ ॥

अवघा शीणभाग हिरोनि घेईल । अवघेचि तोडील मायापाश ॥ २ ॥

अवघा जीवलग हा पै होईल । अवघा हा घेईल मार माथा ॥ ३ ॥

अवघा त्रिविवताप क्षणें मालवील । अवघा चालवील योगक्षेम ॥ ४ ॥

अवघ्या ससाराचे बसणें मोडील । अवघेचि तोडील मायाजाळ ॥ ५ ॥

नामा म्हणे अवघी सोडा मिथ्या भ्राति । विठ्ठलेवीण विश्राति नाही कोठें ६

७२

पढरीचा देव बहुत कोंवळा । सगुण सावळा सारथि हा ॥ १ ॥

सारथि सर्वाचा साक्षीभूत असे । सकटी सायासें गजेद्रासी ॥ २ ॥

गजेंद्रासी रक्षी गणिका उद्धरी । भिल्लीचे करी फळें भक्षी ॥ ३ ॥

भक्षी मुदाम्याचे पोहे मुष्टिभरी । नामा म्हणे हरी गोड मानी ॥ ४ ॥

७३

सत्यासकल्पाचा वर्ता जो विश्वाचा । अनाथ जीवाचा माथबाप ॥ १ ॥

पुढलीके तया आणिलें रगणी । कटावरी पाणि ठेवूनिया ॥ २ ॥

अणुरेणुमाजी व्याघ्रनि राहिला । नानात्व जाहला एकलाचि ॥ ३ ॥

नामा म्हणे वेद ज्यालागी बोभाट । जोडोनिया पाय उभा ठाके ॥ ४ ॥

७४

काय वाणू आता पायाचा महिमा । जेथें झाली सीमा बोलायाची ॥ १ ॥

विठोबाचे पाय आठविता मनी । गेलें हरपोनी भवभय ॥ २ ॥

पाय नारदानें हृदयीं धरता । ब्रह्माडीं मान्यता झाली त्याची ॥ ३ ॥

सनकादिंकांलागी पाय वज्रकवच । ब्रह्मादि देवास पद जेणें ॥ ४ ॥

लागताचि पाय शिळा दिव्य झाली । पाषाण तारिले उदकावरी ॥ ५ ॥

पाय ते रमेचें सौभाग्य साजिरे । योगीऋषीश्वर थोर जेणें ॥ ६ ॥
नामा म्हणे मनी पाय सर्वकाळ । म्हणोनि मुकाळ आनंदाचा ॥ ७ ॥

७५

भक्तिप्रतापें मी पावलों मी सुपथ । सफळ निश्चित परमार्थ ॥ १ ॥
देव सर्वाभूती असता प्रगट । निर्वाणी चोग्वट भक्ति जाण ॥ ध्रु० ॥
वरुनिया मनी जपसील नाम । तेणें निजवाम पावसील ॥
जप तप ध्यान नलगे साधन । भक्ति ते कारण नामा म्हणे ॥

७६

देहुडा चरणीं वाजवितो वेणु । गोपिकारमणु स्वामी माझा ॥ १ ॥
देखिला गे माय यमुनेचे तीरीं । हात खाद्यावरी राविकेच्या ॥ २ ॥
गुजावर्ण डोळे शिरीं बाबैरझोटी । मयूरपिच्छ वेष्टी शोभतसे ॥ ३ ॥
सगुण मेवश्याम लावण्यमुदर । नामया दातार केशवराज ॥ ४ ॥

७७

कोटिसूर्यप्रभादांति । गगनी झळकली अवचिती ॥ १ ॥
सत नामया सागती । पैल आला कमलापति ॥ ध्रु० ॥
वत्सालागी जैसी वेनु । तैसा धावे जगज्जीवन ॥ २ ॥
गरुडाचे धुदुर्वाती । दाही दिशा आक्रदती ॥ ३ ॥
हरिकठीची सुमनमाळा । सुटोनि आली भृमडळा ॥ ४ ॥
सवे चाले सुदर्शन । भक्त कराया रक्षण ॥ ५ ॥
उचलोनि दोन्ही बाही । नामा धरिला हृदयीं ॥ ६ ॥

७८

शिव हालाहलें तापला । तोही नामें शीतळ झाला ॥ १ ॥
नाम पावन पावन । याहूनि पवित्र आहे कोण ॥ ध्रु० ॥

१ अखेरीस उपयोगी पडणारी उत्तम भक्तिच होय. २ हेतु, साध्य. ३ भयकर मोकळे केंस. ४ झझावात, वादळ आणि पाऊस, वेगाचें उद्गण.

शिवासी नामाचा आधार । केला कळिकाळ किंकर ॥ २ ॥

मरण झालें काशीपुरी । तेथें नामचि उद्गारी ॥ ३ ॥

अठरा पुराणाच्या पोटी । नामेविण नाही गोठी ॥ ४ ॥

नामा म्हणे अवघीं चोरें । एक हरिनाम सोडरें ॥ ५ ॥

७९.

नामें सदा शुद्धि प्राणिया होतसे । नामापाशी असे भक्तिमुक्ति ॥ १ ॥

नामाऐसें सोपें नाही त्रिभुवनीं । नास संजीवनीं सावकासी ॥ २ ॥

नामें भक्ति जोडे नामें कीर्ति वाढे । नामें सदा चढे मोक्ष हाता ॥ ३ ॥

यज्ञदानतप नामें आली हाता । नामें सर्व सत्ता प्राप्त होय ॥ ४ ॥

नामा म्हणे सदा नाम ज्याचे मुखीं । नाही त्याच्या तुक्कीं दुजा कोणी ॥ ५ ॥

८०

लपलासी तरी नाम कैमें नेसी । आम्हीं अहर्निशीं नाम गाऊ ॥ १ ॥

आम्हापासूनिया जाता नये तुज । तें हें वर्म बीज नाम घोकू ॥ २ ॥

आम्हासी तो तुझें नामचि पाहिजे । मग भेटी सहजें देणें लागे ॥ ३ ॥

भोळीं भक्तें आम्ही चुकलों होतो वर्म । सापडलें नाम नामयासी ॥ ४ ॥

८१

धन्य तोचि जगीं जाणा राजयोगी । जेणें पादुरगी ठेविला भावो ॥ १ ॥

सकल्पविकल्पशून्य करोनि मन । हृदयी धरिले चरण विठोबाचे ॥ २ ॥

कोटीकुळे एका क्षणेचि पावन । जेणें केले स्नान चंद्रभागे ॥ ३ ॥

महापापराशी त्याच्या झाल्या होळी । वाजविली टाळी विठ्ठलनामें ॥ ४ ॥

नामा म्हणे धन्य धन्य ते ससारी । चालविती वारी पदरीची ॥ ५ ॥

१ मृतास उठविणारी अमृतसजीवनीची वेल ' जरी परमाणूएवढें सजी-
मूळ जोडे ' (ज्ञाने० १३-८३७). २ तुलनेला, बरोबरीला. ' मजसी तुक्ति
तुका । तुटी नाही ' (ज्ञाने० ९-४४९).

८२

अवघी हे पढरी मुखाची मादुसै । माझा स्वप्रकाश रत्न हरी ॥ १ ॥
 धन्य सतजन तेथीचे पारखी । ज्या झाली ओळखी विठ्ठलनामी ॥ २ ॥
 अनुभवुनी चित्ती पाहिलें विवेकें । धरिलें पुढलिकें हृदयकमळी ॥ ३ ॥
 त्रिभुवनखेळण प्रेमाचें कोंदण । करोनि भूषण भोगितसे ॥ ४ ॥
 युगें गेली परी पालटची नाही । नित्य शुद्ध पाहीं तेजःपुज ॥ ५ ॥
 पाहता नित्य नवें ध्याता चित्त निवे । ह्मणोन नांमा जीवें विसवेना ॥ ६ ॥

८३

संताच्या चरणा घावें आळिगन । जीवें निंबलोण उतरावें ॥ १ ॥
 तेथे तू निश्चळ राहें माझा मना । मग तुज यातना न होती कांहीं ॥ २ ॥
 सताचे द्वारीचा होई द्वारपाळ । तुटे मायाजाळ मोहपाश ॥ ३ ॥
 सताचे प्रसाद सेविसीं उरले । आयुष्य सरलें दुणावेळ ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे सत आहेत कृपासिंधु । देती भक्तिबोध प्रेममुख ॥ ५ ॥

८४

संतचरणरज लागता सहज । वासनेचे बीज जळोनि जाय ॥ १ ॥
 मग रामनामी उपजे आवडी । सुख घडोवडीं वाढीं लागे ॥ २ ॥
 भेदभ्रम आटे आशापाश तुटे । विश्रांति हे भेटे सतसर्गे ॥ ३ ॥
 प्रेमें कठ दाटे आनर्दे पूर लोटे । हृदयी प्रगटे रामरूप ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे सोपें साधन गोमटें । सार्धें ज्या उत्कटें पूर्वपुण्यें ॥ ५ ॥

८५

पुढलिकें रचिली पेंठ । सत ग्राहिकै चोखट ॥ १ ॥
 प्रेमसाखरा वाटिती । नेघे त्याचे तोंडीं माती ॥ २ ॥
 समतेचे फणसगरे । आवे पिकले पाडिभरें ॥ ३ ॥
 नामद्राक्षांचे घड । अपाररसीं आले गोड ॥ ४ ॥

नामा म्हणे भावें ध्यावें । अभक्ताचे मटें जावे ॥ ५ ॥

८८

ब्रह्ममूर्ति सत जगी अवतरले । उद्धराया आले दीनजना ॥ १ ॥
ब्रह्मादिक त्याचे वदिती पायवणी । नाम वे वदनी दोष जाती ॥ ध्रु० ॥
हो का दुराचारी विषयी आसक्त । सतकृपें त्वरित उद्धरतो ॥ ३ ॥
अखडित नामा त्याची वांस पाहें । निशिदिनी ध्याये सत्सगती ॥ ४ ॥

८९

आकल्प आयुष्य व्हावें तथा कुळा । माझिया सकळा हरिच्या दासा ॥ १ ॥
कल्पनेची बाधा न हो कोणेकाळी । हे सतमडळी सुखी अमो ॥ ध्रु० ॥
अहकाराचा वारा न लागो राजसा । माझ्या विष्णुदासा भाविकासी ॥ ३ ॥
नामा म्हणे तथा अमावें कल्याण । ज्यामुखी निवान पाडुरग ॥ ४ ॥

९०

तत्त्वै पुसावया गेलों वेदज्ञासी । तव भरले त्यापासी विविनिषेध ।
तथा समाधान नुमजे कोणेकाळी । अहकार बळी झाला तेथे ॥ १ ॥
म्हणोनि तुजें नाम धरिलें सर्वभावें । उचित करावें पाडुरगा ॥ ध्रु० ॥
स्वरूप पुसावया गेलो शास्त्रज्ञासी । तव भरले त्यापाशी भेदाभेद ।
एकएकाच्या न मिळती मतासी । भ्रात गर्वराशी मुलले सदा ॥ २ ॥
पुराणिकासि पुसू स्वरूपाची स्थिति । तव त्यासी विश्रांति नाही कोठें ।
विषयी ठेवुनि मन सागती ब्रह्मज्ञान । तेथें समाधान नुपजे कदा ॥ ३ ॥
हरिदासासी पुसों भक्तीचा उपाय । तव त्यापाशी भाव नाही कोठे ।
वाचनें सागती नामाचा बडिवार । विषयी पडिभर सदाकाळी ॥ ४ ॥
ऐसें विचारिता बहुत भागलों । म्हणोनि शरण आलों पाडुरगा ।

१ पायाचे तर्हि 'मान करिती तिन्ही लोक । पायवणिया' (ज्ञाने० १२-२१५) २ वाट, मार्ग. ३ ह्याच अर्थाचा तुकोबाचा 'ज्ञानियाचे घरी चोज-विता देव' हा अभंग पहा. ४ आवड, प्रीति.

भयाभीत झालों ससार करिता । नामा म्हणे आता तारी मज ॥ ५ ॥

९१

आलेनो ससारा सोडवणें करा । शरण जा उदारा पाडुरगा ॥ १ ॥
प्रपच न सरे कदा कल्पकोडी । वासनेची बेडी पडे पायी ॥ ध्रु० ॥
व्यर्थ मायादेवी गर्भवासी गोवी । नश्वर भोगवी नानायोनी ॥ २ ॥
नामा म्हणे पाहा विचारुनि मनी । स्मरावा निर्वाणी पाडुरंग ॥ ३ ॥

९२

काय करुनि तीर्थाटणें । मन भरिले अवगुणें ॥ १ ॥
काय करावें तें तप । चित्ती नाही अनुताप ॥ २ ॥
मनःसकलार्चो पापे । न जाती तीर्थाचेनि बापे ॥ ३ ॥
नामा म्हणे सर्व सोपें । पाप जाय अनुतापें ॥ ४ ॥

९३

गुळ गोड न लगे म्हणावा । तैसा देव न लगे वानावा ॥ १ ॥
सेवी तोचि चवी जाणें । येरा सागता लाजिरवाणें ॥ ध्रु० ॥
नामा म्हणे या खुणा । तुम्ही ओळखा पढरिराणा ॥ २ ॥

९४

न पढावे वेद नको शास्त्रबोव । नामाचे प्रबव पाठ करा ॥ १ ॥
नव्हे ब्रह्मज्ञान न होय वैराग्य । मायाभक्तिभाग्य सतसर्गे ॥ ध्रु० ॥
येर क्रियाकर्म करिता हो कळी-। माजि कोण बळी तरले सागा ॥ २ ॥
नामा म्हणे मज सांगितलें सती । यापरती विश्रान्ति आणिक नाही ॥ ३ ॥

९५

बोलवैरी बोलती । श्रुति वाग्वणिती ।
हरि पाविजे ती गति । वेगळी असे ॥ १ ॥
तुज न पवे गा तें वर्म । हरिशब्द एकचि ब्रह्म ।

पाविजे तें मर्म । वेगळें असे ॥ ध्रु० ॥
 एक जाणीव खटपट । करिती ते सैराट ।
 हरि पाविजे ती वाट । वेगळी असे ॥ २ ॥
 एक आहेत तार्किक । चार्वाकादि वादक ।
 हरि पाविजे तें सुख । वेगळें असे ॥ ३ ॥
 एक चातुर्यवक्ते । व्युत्पन्न कवित्वें ।
 सता रजविते । लोकाचारी ॥ ४ ॥
 जिही तुज जाणितलें । तिही मौन धरिलें ।
 नामा म्हणे ते पावले । भक्तियोगें ॥ ५ ॥

९६

माझिया मनें मज उपदेश केला । तो मज बिंबला हृदयकमळीं ॥ १ ॥
 निर्वाणीचा एक सांगितली खूण । कैवलय चरण केशवाचे ॥ ध्रु० ॥
 वेदशास्त्र श्रुति आणीक पुराणे । पढोनि जाणणें हेंचि सत्य ॥ २ ॥
 क्रियाकर्मधर्म करणें ज्याकारणें । ते खूण निर्वाण चरण हेचि ॥ ३ ॥
 जपतप अनुष्ठान करोनि साधन । प्रत्यक्ष विधान चरण हेचि ॥ ४ ॥
 नामा म्हणें मज कळलें अनुभवं । न विसर्बें जीवें चरण तुजें ॥ ५ ॥

९७

ब्रह्मांड जयाच्या पोटीं साठवलें । तेंचि साकारलें ध्रुवापाशीं ॥ १ ॥
 कैसें नें बोलवें कैसें तें वानावें । वेदासही ठावें नोहे जें का ॥ ध्रु० ॥
 नीलोत्पल रवि गगनाही हिणावी । ऐसी शोभा दावी इद्रनीळ ॥ २ ॥
 मरगजालागी जोडलें सौरभ्य । आनंदाचे कोंब चारी भुजा ॥ ३ ॥
 मुगुटकुडलें सर्वांगी भूषण । लेणियासी लेणें अगाचिया ॥ ४ ॥
 कस्तुरी कपाळीं रेखलीसे भाळीं । उटी तें पिवळी सर्वांगासी ॥ ५ ॥
 इंद्रधनुष्याची माडणी मेघाची । माळ वैजयंतीची गळां रुळे ॥ ६ ॥

सायुज्य सुदर शोभताती कर । प्रभा ते अपार कोंदाटली ॥ ७ ॥
अभयहस्त एक पुढें तुकावली । आपुल्या भक्ताला साभाळाया ॥ ८ ॥
गोजिरी गोमटी ध्यानी उभी ठेली । नामया माउली माथा ठेवी ॥ ९ ॥

९८

पापाचें सचित देहासी दडण । तुज नारायणा बोल नाही ॥१॥
मुख अथवा दुःख भोगणें देहासी । सोस वासनेसी वाउगाचि ॥
पेरी कडु जिरें इच्छी अमृतफळ । अर्कवृक्षा केळीं केवि येती॥२॥
मुसळाचें धनु न होय सर्वथा । पाषाण पिळिता रस कैसा ॥३॥
नामदेव म्हणे देवा का रुमावे । मनाला पुसावें आपुलिया ॥४॥

९९

देहाचें ममत्व नाही जों तुटलें । विपर्यीं विटलें मन नाही ॥ १ ॥
तव नित्य मुख कैसेंनि आतुडे । नेणती वापुडे प्रेममुख ॥२॥
मीच एक भक्त मीच एक मुक्त । म्हणवी पतित दुराचारी ॥२॥
नामा म्हणे तुझे कृपेविण देवा । केवि जोडे ठेवा विश्रांतीचा ॥३॥

१००

संसारसागर भरला दुस्तर । विवेकी पोहणार विरळा सत ॥ १ ॥
कामाचिया लाटा अर्गीं आदळती । नेणों गेले किती पोहोनिया ॥ २ ॥
भ्रम हा भोंवरा फिरवी गरगरा । एक पडिले घरा चौन्याशींच्या ॥ ३ ॥
नावाड्या विठ्ठल भवसिंधुतारू । भक्ता पैलपारू उतरितो ॥ ४ ॥
नामा म्हणे नाम स्मरा श्रीरामाचें । मय काळिकाळाचें नाही तुम्हां ॥ ५ ॥

१०१

ऐका कालियुगीचा आचार । अधर्मपर झाले नर ॥ १ ॥

१ तुकावला, तुकियला ह्य० हालविला ' येरे माथा तुकियेला ' (ज्ञाने० १८-२९०) २ कडु फळ देणारा वृक्ष, रुई. ' यमाश्रित्य न विश्राम क्षुधातां यान्ति सेवकाः । सोऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदापुष्पफलोऽपि सन् ' (पंचतंत्र १-५१). ३ सांठा. ४ दुस्तर मायानदीचें वर्णन मागे पृ १७९ वर पहा.

पलंगी बैसवोनि राणी । मातेहाती आणवी पाणी ॥ २ ॥
 स्त्रिये अलकारभूषण । माता वळीतसे शेष ॥ ३ ॥
 स्त्रिये पाटायाची साडी । माता नेसे चिंध्यालुगडी ॥ ४ ॥
 सामुसामन्या योग्य मान । मायबापा न घाली अन्न ॥ ५ ॥
 म्हणे विष्णुदास नामा । ऐसा कळियुगीचा महिमा ॥ ६ ॥

१०२

एकतत्व हरि निर्धार तू वरी । प्रपचबोहरी एका नामें ॥ १ ॥
 अन्युत गोविंद परमानंद छंद । नित्य तो आल्हाद हरिनामीं ॥ २ ॥
 ऐसा तू विनटे हरिनामपाटे । जाशील वैकुंठ नवरता ॥ ३ ॥
 नामा म्हणे तत्व नाम गोविंदाचे । हेंचि धरी साचे येर वृथा ॥ ४ ॥

१ स्वप्न.

देहमादिराभीतरी । शेजे सद्गुरू श्रीहरी ।
 निद्रा उन्मनीचे भरी । तै म्या स्वप्न देखिलें ॥ १ ॥
 स्वप्नी मुलले बाई । मागिल नाठवोचि काई ।
 जीव परवस्तूच्या ठाई । तनुमनें आटला ॥ २ ॥
 स्वप्न सागू कोणापासी । विवेक करिती तयासी ।
 हे कोडे अज्ञानासी । सतावाचुनी नुगवे ॥ ३ ॥
 ध्यानी पट्टडला सावळा । जवळी नारी बारांसोळा ।
 विजेंणें करिती सकळा । सोहशब्द जागरणी ॥ ४ ॥
 धि धिं तुरे वाजती । अनुहातध्वनी गर्जती ।
 तेथें निद्रा ना सुषुप्ति । चंद्रसूर्य मावळले ॥ ५ ॥
 मनपवना नाही भेद । तया ठायी हा गोविंद ।
 तेथें खुटला अनुवाद । वेदश्रुती आटल्या ॥ ६ ॥

१ रेशमी २ भस्म, राख, रागोळी ३ निजला ४ परब्रह्मी ५ सूर्यचंद्र-
 कला, इडापिंगळा ६ पख्याचा वारा. ७ तुर्य, वाद्यविशेष.

म्हणे विष्णुदास नामा । जन्ममरण नाही आम्हा ।
कृपा केली मेघश्यामा । सतसर्गे तारिलो ॥ ७ ॥

२ वोवड्याचा रुसवा.

कुतन्या ! यमाल ले यमाळ आपल्या गाई ।
आम्ही आपुल्या घलासि जातो भाई ॥ ध्रु० ॥
तुम्ही थोलल्या पातळाचे लेक ।
मला म्हनता ले जाई गाई लाख ॥
तुह्यामवें मी गलिब आहे येक ।
किति मी वावू ले काता लागला पाई ॥ कुतन्या० ॥ १ ॥
काळी पिवली ले गाय आहे तान्हेली ।
या या गवल्याची ववली गाय पलाली ॥
मदला देखुनि तो गवली हाका माली ।
काथीकाबली^१ हिसकुनि घेतली साली ॥ कुतन्या० ॥ २ ॥
काल बलाचि ले बलाचि खलवस केला ।
तुम्हि सत्वानी फाल फाल घेतला ॥
मी गलीब म्हनुनि ले मजसि योलका दिला ।
तू म्हनसिल ले याला कलत नाही ॥ कुतन्या० ॥ ३ ॥

१ ह्या पदाचा सरळ कथापर अर्थ आहे तो उघडच आहे रहस्यार्थ विचाराने पहावा २ गायी, पक्षी इद्रिये व इद्रियवृत्ति ३ काळी गाय—तामसवृत्ति, पिवळी (किंवा तांबडी) गाय—राजमवृत्ति व ढवळी गाय—सात्विकवृत्ति आपण देवाला दुर्वाचे किंवा बेलाचे त्रिदळ वाहतो यात देवाला विविधवृत्ति अर्पण करून गुणातीत होण्याचाच हेतु असतो ' गळ्यात तीनपदरीं जानवे घालतो ते त्रिगुणानी आपण बाधले आहोत व तीनही गुणाचा आदिअत ब्रह्मगांठीत असतो याच्या स्मरणार्थच होय ' ' यमाल आपुल्या गाई ' म्हणून इद्रिये व इद्रियवृत्ति देवाच्या स्वाधीन करणे हीच शरणागति होय ४ विषयांकडे सतत धाव घेणारी. ५ ढवळ्या गाईचा मालक विष्णु ६ आत्ममुखाचा किंवा भक्तिमुखाचा आनंद.

कृष्ण म्हणे रे ' उगा राहे बोवडया ' ।

तुझ्या गाई रे मीच वळवितो गडया ॥

नाहिं तरि धाडिन रे गोपाळान्या जोडया' ।

नामा म्हणे रे गोष्ट रोकडि रे भाई । रो पाहीं ॥ कुतन्या ॥ ४ ॥

३ नामदेवाचा खेळिया.

नव्हतच कैस झाल रे खेळिया । नाही तेंच दिम्ह लागल रे ॥ ध्रु० ॥

अरूप होत तें रूपासि आल, जीवशिव नाव पावलं रे ।

आपुली आवडी धरुनि पोटी, आपआपणातें व्याल रे ॥

झोपन्याकारण बायेंको केली, तिन हें पोट वाढवील रे ।

एक अर्गी त्रिविधा होउनि सर्वहि, भूतभौतिक दाविल रे ॥ नव्हतच ॥ १ ॥

ब्राह्मणाच पोरे एक भ्याल रे खेळिया, बारा वर्षे लपाळ रे ।

कापत कापत बाहेर आल, नागवच पळून गेल रे ॥

सातोंडया सव्याच बालक, त्यान बालकपण आयिल रे ।

खेळता खेळता चकीत चकल कपाटे फोडुनि गेल रे ॥ नव्हतच २ ॥

खेळियामाजि हनुम्या बळकट, न पडोचि कामव्यसना रे ।

काम नाहीं तेथें क्रोधचि कैचा, तेथें कैचे भांडणार रे ।

दहातोंड्याचे पोरे मारिलें, राम्या गडयाचा गडिपणा रे ॥

अहिरावण महिरावण मारुनि तेणें, समूळ बुडवि रावणा रे ॥ नव्हतंच ३ ॥

ब्रह्मयाच पोर एक नाथ्या रे खेळिया, हिंडतो त्रिभुवना रे ।

कुटाळकि करुनी जग भाडवी, साधू म्हणवि आपणा रे ॥

१ देवाचे सवगडी सत २ खरी. देव स्वतः कृपा करून किंवा सताची सगति देऊन भक्ताकडून इन्द्रियजय करवितात. ३ ' स' अकामयत बहु स्याम् ' या श्रुतीचा हा अनुवाद आहे ४ माया ५ अनंत ब्रह्माडरूप. ६ शुकाचार्य. ७ मायेचें दर्शन नको म्हणून आईच्या उदरातच होतें. ८ देवसेनापति स्कंध. ९ ब्रह्मरध. १० रावणपुत्र. ११ नारद.

गंगागिरजा भांडण लावुनि सव्यासि धाडिलें वना रे ।
 खेळें खेळे परि डावीं न सापडे, ऐसा तो खेळिया शाहणा रे ॥ नव्ह ॥ ४ ॥
 यादवाच पोर एक गोपाळ्या भला त्यान, अनत खेळ खेळला रे ।
 लहान थोर यान अवघेच मारुन, डावच मोडुन गेला रे ॥
 पाडवाचं पोर एक धर्म्या गडि त्यानं, श्यामकर्ण वारु सोडिला रे ।
 संतसाधुऋषिमुनि अवघेहि थकले, भक्तिमार्ग त्यान दाविला रे ॥ न. ५ ॥
 मल्लिद्राच पोर एक खेळिया शहाणा त्यान, निरजनि खेळ खेळला रे ॥
 आपआपणाचा शोध करुनिया, आपण निराळा राहिला रे ॥
 त्रिकूट भेदुनि श्रीहाट रोधुनि, गोल्हाटगड घेतला रे
 विष्णुदास नामा म्हणे पहा सत हो, विचारून देहाला रे ॥ ६ ॥

४ ज्ञान-देव आणि नाम-देव यांचा सांगात.

१०६

नामयाचे भेटी ज्ञानदेव आले । लोटागण घातलें नामदेवें ॥ १ ॥
 देउनी आळिंगन प्रीतीच्या पाडिभोरें । पूजिले आदरें यथाविधी ॥ २ ॥
 नामदेव म्हणे ' सफळ माझें जिणें । स्वामीच्या दर्शनें वन्य जालों ॥ ३ ॥
 ससारीं आसक्त मायामोहें रत । तापत्रयसतत जाले जीव ॥ ४ ॥

१ शकरास २ खेळ खेळून डावात न सांपडणारा तो खेळिया शाहणा खरा.
 ३ गोरक्षनाथ. ४ त्रिकूट म्हणजे इडा, पिंगला व सुषुम्ना या तिहींचा ऐक्यभाव.
 ५ श्रीहाट म्हणजे शक्तीचा बाजार ह्याचें स्थान ताळवेवर बोट फिरविल्याने
 शरीरस्थ वायूवर फेरफार होऊन टाळवेचा मुख्य बिंदु ठरतो. त्या बिंदूच्या
 जागीं सर्व शरीराची ज्ञानशक्ति राहते म्हणून त्यास श्रीहाट अशी सज्ञा आहे,
 यालाच ब्रह्मरंध्र किंवा सहस्रदलकमल म्हणतात ६ गोल्हाट म्हणजे छातीच्या
 आतील पोकळीत जो उलटा प्राण आहे, त्या प्राणातील ज्ञानवृत्तीला इन्द्रि-
 यावाचून स्वताच्या स्वरूपाचा यथार्थ बोध होत नाही, अशा त्या प्राणवायु
 राहण्याच्या ठिकाणास गोल्हाट म्हणतात; औटपीठावरचें स्थान.

णेशिया पतिताचा करावा उद्धार । यालागीं अवतार तुमचा जगी ॥५॥
मी एक दीनु मूढ मतिहीनु । चरणाचा रजरेणु सताचिया ' ॥ ६ ॥
नामा म्हणे 'तुमच्या चरणाचा आवार । ठाकीन पैलपार भवनदीचा' ॥७॥

१०७

ज्ञानदेव ह्मणे ' तू भक्तशिरोमणी । जोडिले जन्मोनी केशवचरण ॥ १ ॥
प्रेममुखगोडी तुजचि फावली । वासना मावळली समूळ तूझी ॥ २ ॥
भूतळीचीं तीर्थी पहावया नयनी । असे आर्त मनी विष्णुदासा ॥ ३ ॥
तुझिये सगतीचें निव्य मुख घ्यावें । सार्थक करावें ससाराचें' ॥ ४ ॥
ज्ञानदेव ह्मणे 'पुरवी मनोरथ । करावें मुहूर्त प्रयाणासी ' ॥ ५ ॥
नामा ह्मणे 'तुझी पुसावें विठ्ठला । देता आज्ञा मला मी ही येतों' ॥ ६ ॥

१०८

ज्ञानदेव ह्मणे ' भला भक्तराज । कळलें गौप्यगुज सर्व तुझें ॥ १ ॥
धीर आणि चतुर सर्वस्वें उदार । साजे तुज अविकार प्रेमभक्ती ॥ २ ॥
धन्य तू ससारीं भक्तभावशीळ । साधिलें त्वा केवळ प्रेममुख ' ॥ ३ ॥
हासोनी ण्ढरीनाथ पाहे नाम्याकडे । ह्मणे 'नवल केवढें भाग्य तुझे ॥४॥
प्रत्यक्ष परब्रह्ममूर्ती ज्ञानेश्वर । करीतसे आदर सगतीचा ॥ ५ ॥
जावें स्वास्तिक्षेम यावे शीघ्रवत । करावें स्वहित कळेले तैसें ॥ ६ ॥
हे कृपेचें पोसणें माझे आवडतें । क्षण जीवापरतें न करीं कदा' ॥ ७ ॥
पुढलिकाचे चरण वढूनिया नामा । उतरले भीमा पैलतीरी ॥ ८ ॥

१०९

तीर्थयात्रेप्रती बोळविला नामा । आले निजधामा देवरावो ॥ १ ॥
ह्मणे ' वाटे जडभारी नाम्याच्या वियोगें । दाटलें उद्वेगें चित्त माझें ॥२॥
माझे भक्त मज अनुसरले चित्तें । त्याहूनी पढियतें मज आणिक नाही ३
व्यक्तीस येणें मज तयाचिये आवडी । युगायुगीं प्रौढा हेचि मिरवी ४
ते माझे आश्रम मी त्याचा विश्राम । जिहीं रूपनाम केलें मज ॥ ५ ॥

त्याचें गुजगौप्य मीचि एक जाणे । माझी प्रेमखूण कळली तया ॥ ६ ॥
 आपुल्याचि किरणें विराजे गभस्ती । परी किरण न होती आन जेवीं
 तैसे माझे दास मजमाजी उदास । असती समरस दुजेनवीण ॥ ८ ॥
 मी तों भक्तरूप भक्त माझे स्वरूप । प्रभा आणि दीप जयापरी' ॥ ९ ॥
 ह्मणे 'नाम्यापुढें मज दुजें नावडे' । सागे भक्तापुढें केशिराजु ॥ १० ॥

११०

सुखरूप दोघे चालताती मार्गी । परी चित्त पाडुरगीं नामयाचें ॥ १ ॥
 क्षणक्षणा वास परतोनी पाहे । वियोग न साहे पदरिचा ॥ २ ॥
 'फुटोनी हृदय होती दोनी भाग । मज बटु उद्वेग वाटताती ॥ ३ ॥
 तू माझी जननी तू माझा जनिता । तू बधु चुलता पदरियाया ॥ ४ ॥
 तूचि माझें व्रत तूचि माझें तीर्थ । तूचि धर्मअर्थकाम देवा' ॥ ५ ॥
 नामा ह्मणे आपुले अनाथा साभाळीं । येउनि हृदयकमळी राहें माझ्या' ६

१११

ज्ञानदेव म्हणे 'परियेसी विष्णुदामा । तू सुखमतोपा पात्र होसी ॥ १ ॥
 प्रेमाचा जिव्हाळा तुझ्या हृदयीं आला । तू का वेळोवेळा खती करिमी २
 व्यापकु विठलु आहे सर्वदेशी । जरी साडोनिया पाहसी भेदभ्रमु ॥ ३ ॥
 जें अव्यक्त अक्षर देशकाळरहित । ज्ञानी उपासीत सोहभावें ॥ ४ ॥
 इन्द्रियासहित आवरोनी चित्त । भोगिती अद्वैत नित्यमुख ॥ ५ ॥
 सर्वगत संपूर्ण सर्वकाळ असणें । होणें आणि जाणें नाहीं जया ॥ ६ ॥
 तें तुजमाझारी तू तयाभीतरीं । अनुभवीं निर्वारीं ठेवुनि मना' ॥ ७ ॥
 नामा ह्मणे 'माझा सुखाचा विसावा । आवडे या जीवा पदरिरावो !' ८

११२

नित्यानदभरित क्रमताती मार्गु । हृदयीं अनुरागु आवडीचा ॥ १ ॥
 प्रेमें वोसडत करिती स्वहितगोष्टी । दाविती कसोटी अनुभवाची ॥ २ ॥
 ज्ञानदेव ह्मणे 'परियेसी नामया । अद्वैत-आत्मया प्रेममूर्ती ॥ ३ ॥

भक्तिभावे तुवा जोडिलें अविनाश । साग पा सेविला सुमार्ग कैचा ? ४
 कैसा तो साधावा साग भजनविधि । कैसी मनबुद्धि सत्वशील ' ॥ ५ ॥
 परिसोनी गोष्टी घाली चरणा मिठी । दाटलासे कठी सद्वर्तित ॥ ६ ॥
 ' कृपेचें पोसणे मी पढरिरायाचें । येवढें भाग्य कैचें मज जाणिवेचें ॥ ७ ॥
 भानूसी देखणें करिजे अनुतेजें । तैसें ज्ञान माझें स्वामीप्रती ॥ ८ ॥
 नामसकीर्तन मज वाटे गोड । येर तें काबाड वायावीण ॥ ९ ॥
 नमन ते नम्रता न देखे गुणदोष । अतरीं प्रकाश आनदाचा ॥ १० ॥
 ध्यान त्या नाव निर्विकार निकें । जें विश्वी माझ्या देखे विठोबासी ११
 किटकी भृकुटिये जेंसें अनुसवाना । निकें निजध्यासन एकविच ॥ १२ ॥
 सर्वभावे एक विठ्ठलचि ध्याये । सर्वाभूती पाहे रूप त्याचें ॥ १३ ॥
 सर्वाहूनि निराळा रजतमावेगळा । भोगी प्रेमकळा तेचि भक्ती ॥ १४ ॥
 सत्वाचा सुभटु अखड एकटु । वैराग्य उद्धटु एकनिष्ठा ॥ १५ ॥
 अनुरागे गोविंद ध्यायिजे एकाती । यापरती विश्राती आणिक नाही ' १६
 नामा ह्मणे 'हेंही बोलविलें तेणें । उदारे सर्वज्ञें पाडुरगे ' ॥ १७ ॥

५ कांकडआरती

उठा उठा हो साधक साधा आपुललें हित ।
 गेला गेला हा नरदेह मग कैचा भगवत ॥ १ ॥
 उठा उठा हो वेगेसी चला जाऊ राउळासी ।
 जळतिल पातकाच्या राशी काकडआरती पाहोनी ॥ ४० ॥
 जागे करा रुक्मिणीवरा देव आहे निदसुरा ।
 वेगें निंबलोण करा । दृष्ट होईल म्हणउनिया ॥ २ ॥
 उठोनिया हो पाहटे पहा विठ्ठल उभा विटे ।
 चरण त्याचे गोमटे अमृतदृष्टी अवलोका ॥ ३ ॥
 पुढें वाजत्रीं वाजती ढोलदमामा गर्जती ।
 होते काकडआरती पाडुरगरायाची ॥ ४ ॥
 सिंहनाद शख भेरी गजर होतो महाद्वारीं ।

केशवराज विटेवरी नामा चरण वदितो ॥ ५ ॥

६ आरती विठ्ठलाची.

युगें अट्टावीस विटेवरी उभा । वामागीं रखुमाई दिसे दिव्यशोभा ।
पुडलिकाभेटी परब्रह्म आलें गा । चरणी वाहे भीमा उद्धरी जगा ॥ १ ॥
जयदेव जयदेव जय पाडुरगा । रखुमाईवल्लभा पावे जिवलगा ॥ ध्रु० ॥
तुळशीमाळा गळा कर ठेवुनि कटी । कासे पीतांबर कस्तुरि लह्याटीं ।
देव मुरवर नित्य येती भेटी । गरुड हनुमत पुढे उभे राहती ॥ २ ॥
आषाढी कार्तीकीं भक्तजन येती । चंद्रभागेमाजी स्नान जे करिती ।
दर्शनहेळामात्रें तया होय मुक्ती । केशवासी नामदेव भावें ओवाळिती ॥ ३ ॥

— — — —

घालिन लोटागण वंदिन चरण । डोळ्यानिं पाहिन रूप तुजें ।
प्रेमें आलिंगिन आनदें पूजिन । भावें ओवाळिन म्हणे नामा ॥

— — — —

७ आरती संतांची.

निवृत्ति सोपान मजमाजी असे । ज्ञानदेव मुक्ताई ज्योति प्रकाशे ।
वटेश्वर चागा भक्तिचें पिसें । तेचि प्रेमसुख साधु सौरसें ॥ १ ॥
जय जय आरति जय साधुसंता । सद्गुरुप्रसादें केशवनाथा ॥ ध्रु० ॥
चद्रीं चद्रावरि अमृताचे पाझर । तैसें साधुप्रेमओघनिर्झर ।
तेथेंचि उपमा गंगासागर । मी तू दोन्ही नाहीं क्षीरसिंधु वार ॥ २ ॥
जाई जुई मालती रुजी भ्रमरा । वेधलें सममुखा स्वयें अभ्यतरा ।
पौर्णिमे पूर्णबोधप्राप्ति चकोरा । का दृष्टादृष्टीजीवन कूर्मी निर्धारा ॥ ३ ॥
सप्रेमें लहरी तेथें अकरावें नाहीं । परतोनिया सुख मूळविदु पाही ॥
सद्गुरुप्रसादें ऐसी आरति हे पाही ।..... ॥ ४ ॥
ऐशा उपमा उपपत्ति सागो मी किती । आरतिप्रेम नेणती ते मूढ मदमति ।
नित्यनेमें चालता हरिहर स्मरति । विष्णुदास नामा करितसे विनति ॥ ५ ॥

१० नामदेवपुत्र नारा.

१

देवा माझे मीपण ठेवीं आपुले चरणीं । घालीं माझे मनीं रूप तुझे ॥ १ ॥
 मग मी लोकाचारी असेन वर्ततां । राहीन चिंतिता चरण तुझे ॥ २ ॥
 चंदनाची वृत्ती वेधले तरुवर । सबाह्य अभ्यंतर काय झालें ॥ ३ ॥
 सरिता सिंधूमी मिळोनि हरपली । सागरचि झाली एकसरें ॥ ४ ॥
 लवण जळाचे प्रवृत्ति जैसे । ऐक्यभावे न दिसे वेगळें काहीं ॥ ५ ॥
 नारा म्हणे शरण आलों केशीराजा । ऐसा भाव माझा करीं गा वेगीं ॥ ६ ॥

२

माझ्या विठोबाचें श्रीमुख साजिरें । झळकती कुडलें मनोहर ॥ १ ॥
 मना ! तें तू आठवी आसनीं शयनी । भोगिसी उन्मनीं सहजसुख ॥ २ ॥
 गगनी असो पै न येतो मार्तंडू । तैसें तू अखडू करी ध्यान ॥ ३ ॥
 कमलकळिके जैसा भ्रमर आसक्त । तैसा तू निश्चित राहें चरणीं ॥ ४ ॥
 जैसा का सबधु जीवनजलचरें । येणेंचि निर्धारें दृढ धरीं ॥ ५ ॥
 नारा म्हणे माझ्या बापाचें साधन । सापडली खूण अतरीची ॥ ६ ॥

३

आम्हां व्रत एकादशी । देव केशव तीर्थ तुळसी ॥ १ ॥
 आणिक नेणों बा साधन । आमचा विषय हरिकीर्तन ॥ २ ॥
 सतसगती निरतर । प्रेमधन हें भाडार ॥ ३ ॥
 विनवी विष्णुदासाचा नारा । आमुची ऐमी परपरा ॥ ४ ॥

११ नामदेवपुत्र विठा.

१

हरिनामाचा ध्वनि ऐकोनि श्रवणीं । जाईन लोटागणीं तेथवरी ॥ १ ॥
 माझे सखे अवघे बैष्णवजन । त्यांचें मज दर्शन कै होईल ॥ २ ॥

एक उभे गाती एक बैसुनी ऐकती । हृदयीं आळिगिती गोपीनाथ ॥३॥
ऐशियाचे संगतीं आहे बाप माझा । विनवितो विठा सहजा नामयाचा ॥४॥

२

जननी बाळकांचें जीवन । जरी ते नेणे भूक्तहान ॥ १ ॥
तरी तें काशनें वाचती । विचारावें कमळापती ॥ ध्रु० ॥
वत्सालागीं तान्ही । लागू नेदी आपुल्या स्तनी ॥ २ ॥
कूर्मी आपुलिया बाळा । नावलोकीं वेळोवेळां ॥ ३ ॥
विठा म्हणे जगजीवना । आतां नुपेक्षावें दीना ॥ ४ ॥

३

ऐसें सुख कोठें आहे । मुक्ति मागोनि करिसी काये ॥ १ ॥
साडोनि पदरीची वारी । मोक्ष मागे तो भिकारी ॥ २ ॥
साडोनी वालुवट । का बा इच्छिंसी वैकुठ ॥ ३ ॥
मुखी कवळ काल्याचे । ऐसे वैकुठी बा कैचे ॥ ४ ॥
नामयाचा विठा खेळे । बाप नामाचे माझें भोळें ॥ ५ ॥

४

बरवें बरवें वालुवट । काय इच्छिंसी वैकुठ ॥ १ ॥
हें सुख तेथें नाहीं । मुक्ति घेउनी करिसी काई ॥ २ ॥
म्हणे नामयाचा विठा । बापा जाऊ नको वैकुठा ॥ ३ ॥

५

जैसा आबा वर्षत पाडी । तैसी धरीं गोडी कीर्तनाची ॥ १ ॥
न करी धातमात न लवी वेळू । तेणें हा गोपाळू अतरेल ॥ ध्रु० ॥
दुधावरील साय मवेसी गोडी । तैसी धरीं आवडी रामनामी ॥ २ ॥
जतीचा साठा तो वैष्णव लाठा । म्हणतसे विठा नामयाचा ॥ ३ ॥

६

माझ्या पितयाची जोडी । चाळीस लक्ष चौन्याण्णव कोडी ॥

त्यामाजी फुटकी कवडी । तुज मी न सोडी विठ्ठला । ॥ १ ॥

माझ दे माझ्या बाच दे ॥ धृ० ॥

केळफाट की बोरफाट । नामयाच विठ पिसाळल ॥ २ ॥

१२ जनाबाई.

१

गोणाई राजाई दोघी सासूसुना । दामा नामा जाण बाप लेक ॥ १ ॥

नारा माहदा गोंदा विठा चौघे पुत्र । जन्मले पवित्र त्याचे वशीं ॥ २ ॥

लाडाई गोडाई येसा साखराई । चौघी सुना पाही नामयान्या ॥ ३ ॥

लिंबाई ते लेकी आऊबाई बहीणी । दासी वेडी जनी नामयाची ॥ ४ ॥

२

पाय जोडुनि विठेवरी । कर ठेवुनि कटीवरी ॥ १ ॥

रूप सावळें सुंदर । कानी कुडळें मकराकार ॥ २ ॥

गळा वैजयंती माळा । तो हा मदनाचा पुतळा ॥ ३ ॥

गरुड सन्मुख उभा । जनी ह्मणे धन्य शोभा ॥ ४ ॥

३

नाम फुकट चोखट । नाम घेता नये वीट ॥ १ ॥

जडशिळा ज्या सागरीं । आत्माराम नामें तारी ॥ धृ० ॥

पुत्रभावे स्मरण केलें । तया वैकुठासी नेलें ॥ ३ ॥

नाममहिमा जनी जाणे । ध्याता विठ्ठलचि होणें ॥ ४ ॥

४

पुडलिक भक्त बळी । विठो आणिला भूतळीं ॥ १ ॥

१ भगवताच्या गळ्यातील माळ. हिच्यात पंचतत्त्वनिदर्शक पंचरत्ने असतात. हिरा-आकाश, माणिक-अग्नि, पुष्कराज-वायु, मोती-जल व नीळ-पृथ्वी. देव पंचभूतात्मक सृष्टीला लीलेने वागवितात हा भाव. २ प्रबळ, बळवत.

अनंत अवतार केवळ । उभा विटेवरी सकळ ॥ ध्रु० ॥
 वसुदेवा न कळे पार । नाम्यासर्वे जेवी फार ॥ ३ ॥
 भक्तभावार्थे विकला । दासीजनीला आनंद झाला ॥ ४ ॥

५

वैकुंठीचा हरी । तान्हा यशोदेच्या घरी ॥ १ ॥
 रागतसे हा आगणीं । माथा जावळाची वेणी ॥ २ ॥
 पार्यी पैजण आणि वाळे । हातीं नवनीताचे गोळे ॥ ३ ॥
 धन्य धन्य यशोदामाय । दासी जनी वदी पाय ॥ ४ ॥

६

बिठो माझा लेंकुरवाळा । सर्गे लेंकुराचा मेळा ॥ ध्रु० ॥
 निवृत्ती हा खाद्यावरी । सोपानाचा हात धरी ॥ १ ॥
 पुढें चाले ज्ञानेश्वर । मार्गे मुक्ताई सुदर ॥ २ ॥
 गोरा कुभार माडीवरी । चोखा जीवा बरोबरी ॥ ३ ॥
 बका कडियेवरी । नामा करांगुळी वरी ॥ ४ ॥
 जनी म्हणे गोपाळा । करी भक्ताचा सोहळा ॥ ५ ॥

७

गगा गेली सिंधूपासी । त्याणें अव्हेरिलें तिसी ॥ १ ॥
 तरी तें सागावे कवणाला । ऐसें बोलें गा विठ्ठल ॥ ध्रु० ॥
 जळ काय जळचरा ? । माता अव्हेरी लेंकुरा ? ॥ २ ॥
 जनी म्हणे शरण आले । अव्हेरिता ब्रीद गेलें ॥ ३ ॥

८

का गा न धेसी विठ्ठल । ऐसा कोण दोष मला ॥ १ ॥
 माय बाप तूचि धणी । मला साभाळीं निर्वाणी ॥ ध्रु० ॥
 स्वा.बा. उद्धरिले थोर । तेथें कोण मी पामर ॥ २ ॥
 दीनानाथा दीनबधू । जनी म्हणे कृपासिंधू ॥ ३ ॥

९.

आधीं घेतलें पदरीं । आतां न धरावें दुरी ॥ १ ॥
 तुम्हा थोराचें उचितें । हेंचि काय सांगूं तूनें ॥ ध्रु० ॥
 अहो ब्रह्मयात्र्या ताता । सखया लक्ष्मीच्या काता ॥ २ ॥
 दयेच्या सागरा । जनी म्हणे अमरेश्वरा ॥ ३ ॥

१०

आम्ही जावें कवणा ठाया । न बोलसी पदरीराया ॥ १ ॥
 सरिता गेली सिंधूराशी । जरि तो ठाव नेदे तिसी ॥ ध्रु० ॥
 जळ कोपलें जळचरासी । माता नेघे बाळकासी ॥ २ ॥
 म्हणे जनी आले शरण । जरि त्वा धरिलेसे मौन्य ॥ ३ ॥

११

सख्या पदरीच्या राया । घडे दडवत पायां ॥ १ ॥
 ऐसें करीं अखडित । शुद्धप्रेम शुद्धचित्त ॥ ध्रु० ॥
 वेध माझ्या चित्ता । हाचि लागो पंढरिनाथा ॥ २ ॥
 जावें ओंवाळुनी । जन्मोजन्मीं म्हणे जनी ॥ ३ ॥

१२

रुक्मिणीच्या कुंका । सुरा असुरा प्रिय लोकां ॥ १ ॥
 तू धांव माझे आई । सखे साजणी त्रिठाबाई ॥ ध्रु० ॥
 शिवाचिया जपा । मदनताता बा निष्पापा ॥ २ ॥
 दयेच्या सागरा । म्हणे जनी अमरेश्वरा ॥ ३ ॥

१३

येग येग त्रिठाबाई । माझे पदरीचे आई ॥ १ ॥
 भीमा आणि चंद्रभागा । तुझ्या चरणीच्या गंगा ॥ ध्रु० ॥
 इतुक्यासहित त्वा बा यावें । माझे रगणीं नाचावें ॥ २ ॥
 माझा रग तुझे गुणीं । म्हणे नामयाची जनी ॥ ३ ॥

१४

जनी डोईनें गांजली । विठाबाई धाविन्नली ॥ १ ॥
 देव हातें बुचडा सोडी । उवा मारितसे तांतडी ॥ धु० ॥
 केश विंचरुनि मोकळे केले । जनी म्हणे निर्मळ झाले ॥ २ ॥

१५

तुळशीचे वनीं । जनी उकलीत वेणी ॥ १ ॥
 हातीं घेऊनिया लोणी । डोई चोळी चक्रपाणी ॥ धु० ॥
 माझे जनीला नाही कोणी । म्हणोनी देव घाली पाणी ॥ २ ॥
 जनी सागे सर्व लोका । न्हाऊं घाली माझा सखा ॥ ३ ॥

१६

देव तारक तारक । देव दुष्टासी मारक ॥ १ ॥
 गीतेमधें आदिअंत । ऐसें बोले तो भगवत ॥ २ ॥
 शत्रुलागी आधी मारी । भक्ता सकटीं रक्षी हरी ॥ ३ ॥
 जनी म्हणे कृपा करी । भाव पाहोनी अतरीं ॥ ४ ॥

१७

दळण्याच्या मिषें । विठ्ठल आला सावकार्शें ॥ १ ॥
 देहबुद्धीचें वैरण । द्वैत खडा रे निसून ॥ धु० ॥
 एकलीच गाणें गातां । दुजा साद उमटता ॥ २ ॥
 कोण ग तुझे बरोबरी । गाणें गातो निरतरीं ॥ ३ ॥
 अतरींच विचारिता । देव दिने तया भक्ता ॥ ४ ॥
 खूण कळली नामदेवा । विठ्ठल मुले जनिच्या भावा ॥ ५ ॥

१८

ज्याचा सखा हरी । त्याचरी विश्व कृपा करी ॥ १ ॥
 उणें पडों नेदी त्याचें । वारें सोसी आघाताचें ॥ धु० ॥
 तयावीण क्षणभरी । कदा आपण नव्हे दुरी ॥ २ ॥

आग आपुले वोढोनी । त्याला राखे जो निर्वाणी ॥ ३ ॥
 ऐसा अकित भक्तासी । म्हणे नामयाची दासी ॥ ४ ॥

१९.

चित्तन चित्ताला । लावीं मनाच्या मनाला ॥ १ ॥
 उन्मनीच्या सुखाआंत । पादुरग भेट्री देत ॥ धु० ॥
 कवटाळुनी पाठीपोटी । जनी म्हणे सागू गोष्टी ॥ २ ॥

२०

आता पुरे हा ससार । कुठें फेडू उपकार ॥ १ ॥
 साडूनिया थोरपण । करी दळणकांडण ॥ धु० ॥
 नारीरूप होउनी हरी । माझें न्हाणेधुणें करी ॥ २ ॥
 राना जाये वेची शेणी । शेखी वाहे घरी पाणी ॥ ३ ॥
 ठाव मागे पायापाशी । ह्मणे नामयाची दासी ॥ ४ ॥

२१

जनी जाय शेणीसाठीं । उभा आहे तिच्यापाठी ॥ १ ॥
 पितांबराची कांस खोवी । मार्गें चाले जनाबाई ॥ धु० ॥
 गौन्या वेंचुनि बाधिली मोट । जनी ह्मणे द्यावी गाठ ॥ २ ॥
 मोट उचलून डोई घेई । मार्गें चाले जनाबाई ॥ ३ ॥

२२

सिंढाचें तें नख पतिव्रतेचें स्तन । वेंचिलिया प्राण हातां नये ॥ १ ॥
 शूराचें तें शस्त्र कृपणाचें धन । वेंचिलिया प्राण हाता नये ॥ २ ॥
 गजमाथां मोती मर्पाचा तो मणी । वेंचिलिया प्राण हातां नये ॥ ३ ॥
 विराल्यावांचून देहीं देहभाव । जनी ह्मणे देव हाता नये ॥ ४ ॥

२३

आधळ्याची काठी । आडकली कवणे बेटों ? ॥ १ ॥
 माझिये हरिणी ! गुतलीस कोणे रानी ? ॥ २ ॥

मुकें मी पाडस । चुकले भावें पाहे वास ॥ ३ ॥
 तुजवीण काय करू ? । प्राण किती कठी धरू ? ॥ ४ ॥
 आता जीव जाऊ पाहे । धाव घाली माझे आये ॥ ५ ॥
 माझी भेटवा जननी । सता विनवी दासी जनी ॥ ६ ॥

२४

हेंचि देई हृषीकेशी । तुझें नाम अहर्निशी ॥ १ ॥
 रूप न्याहाळीन डोळा । पुढें नाचिन वेळोवेळा ॥ २ ॥
 सर्वांठाईं तुज पाहे । ऐसें देउनि करी साहे (साह्य) ॥ ३ ॥
 धांवा करिता रात्र झाली । दासी जनीसी भेटी दिली ॥ ४ ॥

२५

विवेकसागर । सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ १ ॥
 मरोनीया जावें । बा माझ्याच्या पोटा यावें ॥ २ ॥
 ऐसें करिं गा माझ्या भावा । सत्या माझ्या ज्ञानदेवा ॥ ३ ॥
 जाइन ओवाळुनी । म्हणे जन्मोजन्मी जनी ॥ ४ ॥

२६

चोखामेळा सत भला । तेणें देव भुलविला ॥ १ ॥
 भक्ति असे ज्याची मोठी । त्याला पावे तो सकष्टी ॥ २ ॥
 चोखामेळ्याची करणी । तेणें देव केला ऋणी ॥ ३ ॥
 लागा विठ्ठलचरणी । ह्मणे नामयाची जनी ॥ ४ ॥

२७

नोवरियासर्गे वऱ्हाडिया सोहळा । माडे पुरणपोळ्या मिळे अन्न ॥ १ ॥
 परिसाचे सर्गे लोहो होय सोने । तयाची भूषणें श्रीमतासी ॥ २ ॥
 जनी ह्मणे जोड जाली विठोबाची । दासी नामयाची हणौनिया ॥ ३ ॥

२८

माझा शीणभाग गेला । तुज पाहता विठ्ठला ॥ १ ॥

पाप ताप जाती । तुझे नाम ज्याचे चित्तीं ॥ २ ॥
 अखंडित नामस्मरण । बाधू न सके तया विघ्न ॥ ३ ॥
 जनी ह्मणे हरिहर । भजता बैकुंठीं त्या घर ॥ ४ ॥

२९

मुखें ससार करावा । माजीं विठ्ठल आठवावा ॥ १ ॥
 असोनीया देहीं । छायापुरुष जैसा पाहीं ॥ २ ॥
 जैसा सूर्य घटाकाशीं । तैसी देहीं जनी दासी ॥ ३ ॥

३०

धरिला पंढरीचा चोर । गळा बाधोनीया दोर ॥ १ ॥
 हृदय बदिशाळा केलें । आत विठ्ठला कोंडिलें ॥ ध्रु० ॥
 शब्दें केली जडाजुडी । विठ्ठलपार्यीं घातली बेडी ॥ २ ॥
 सोहंशब्दाचा मार केला । विठ्ठल काकुळती आला ॥ ३ ॥
 जनी म्हणे बा विठ्ठल । जीवें न सोडी मी तुला ॥ ४ ॥

३१

पक्षी जाय दिगतरा । बाळकासी आणी चारा ॥ १ ॥
 घर हिंडते आकाशीं । झाप घाली पिलांपाशीं ॥ २ ॥
 माता गुतली कामासी । चित्त तिचें बाळापाशीं ॥ ३ ॥
 वानर हिंडे झाडावरी । पिलीं बाधूनी उदरीं ॥ ४ ॥
 तैसी आह्ला विठ्ठलमाये । जनी वेळोवेळां पाहे ॥ ५ ॥

३२

माझे मनीं जें जें होतें । तें तें दीधलें अनर्तें ॥ १ ॥
 देह नेउनि देही केलें । शांति देउनि मीपण नेलें ॥ २ ॥
 मूळ दिले हें क्रोधाचें । ठाणें केलें विवेकाचें ॥ ३ ॥
 निजपदीं दिला ठाव । जनी म्हणे दाता देव ॥ ४ ॥

३३

देव खाते देव पिते । देवावरी मी निजते ॥ १ ॥
 देव देते देव घेते । देवासर्वे व्यवहारिते ॥ २ ॥
 देव येथे देव तेथे । देवाणीण नाहीं रितें ॥ ३ ॥
 जनी म्हणे बिठाबाई । भरुनि उरली अतर्बाही ॥ ४ ॥

३४

अरे विठया विठया विठया । मूळमायेन्या कारव्या ॥ १ ॥
 तुझी राड रंडकी जाली । जन्मसावित्रीचुडा ल्याली ॥
 तुझ गेल मढ । तुला पाहुनि काळ रडे ॥ ३ ॥
 उभी राहुनी अगणीं । शिव्या देते दासी जनी ॥ ४ ॥

३५

रक्तवर्ण त्रिकूट स्थान । श्रीहाट पाहे श्वेतवर्ण ॥ १ ॥
 श्यामवर्ण तें गोल्हाट । नीळबिंदु औटपीट ॥ २ ॥
 वरि भ्रमरगुफा पाहे । दशमद्वारीं गुरु आहे ॥ ३ ॥
 नवद्वारतें भेदुनि । दशमद्वारीं गेली जनी ॥ ४ ॥

३६

देव भावाचा लंपट । सांडुनि आलासे वैकुठ ॥ १ ॥
 पुडलिकापुढें उभा । समचरणाची शोभा ॥ २ ॥
 हातीं चक्र पायीं वाकी । मुख भक्तांचें अवलोकी ॥ ३ ॥
 उभा बैसेना सर्वथा । पाहे कोठें भक्तकथा ॥ ४ ॥
 सर्वसुखाचा सागर । जनी ह्मणे सारंगधर ॥ ५ ॥

३७

यातिहीन चोखामेळा । त्यासी भक्तीचा कळवळा ॥
 जाला त्याचा म्हणियारा । राहे घरीं करी थारा ॥

देव बाटविला त्याणें । हासे जनी गाय गाणें ॥

१ दळण.

पहिली माझी ओवी । ओवीन जगत्र । गाईन पवित्र पांडुरग ।

सावळा पांडुरग ॥ ध्रु० ॥

दुसरी माझी ओवी । दूजा नाही कोठें । जनी वनी भेटे । पांडुरग सा०

तिसरी माझी ओवी । तीजा नाही ठाव । अवघाचि देव । पांडुरग सा

चवथी माझी ओवी । वैरीलें दळण । गाईन निदान । पांडुरग ॥ सा० ॥ ३

पाचवी माझी ओवी । माझीया माहेरा । राहे निरतरा । पांडुरग ॥ सा० ॥ ३

सहावी माझी ओवी । सहाही शिणले । गुरुमूर्ती भेटले । पांडुरग ॥ सा० ॥ ५

सातवी माझी ओवी । आठवे बेळोवेळा । देखीले म्या डोळा । पांडुरग ॥ ६

आठवी माझी ओवी । अष्टाविंसी युगें । उभा चंद्रभागे । पांडुरग ॥ ७

नववी माझी ओवी । सपलें दळण । चुकवी मरण । पांडुरग ॥ सा० ॥ ८

दहावी माझी ओवी । दहा अवतारी । यावें सवसारी पांडुरग ॥ ९ ॥

२ लिहिणें (मुक्ताबाईच्या प्रश्नास उत्तर.)

बाइ ! मी लिहिणें शिकलें सद्गुरुरायाशीं ॥ ध्रु० ॥

ब्रह्मीं झाला जो उल्लेख । तोचि नादाकार देख ।

पुढें ओंकाराची रेख । तुर्या म्हणवी तीशीं ॥ बाइ० ॥ १ ॥

माया महत्त्वाचें सूत्र । तीन पांचांचा प्रकार ।

पुढे पचवीसार्चो भार । गणती केली छत्तीशीं ॥ बाइ० ॥ २ ॥

१ 'मी एक आहे बहु व्हावे' हा आदिसकल्प. २ महत्तत्वाचें. ३ र्ता गुण व पंचभूतें यांचा ४ पिंडाचीं पचवीस तत्वे. ५ क्षेत्राचे छत्तीस गुण. गीत अ० १३ श्लोक ५१६ पहा 'आणि जीवेसी पाडवा । हा छत्तिसाचा मेळावा तो हा येथ जाणावा । सघात पै गा' (ज्ञाने० १३-१४९).

चोर खोल्या चार घरीं । चार पुरुष चार नौरी ॥
 करुनी चौघाचा अव्हेर । बसल्ये पाचव्यापाशीं ॥ बाइ० ॥ ३ ॥
 पाच शाहणे पाच भूख । पाच चाळक असती देख ।
 पाच कळभखोर आणिक । मी वळखे दोघासी ॥ बाइ ॥ ४ ॥
 बीजापासूनी अकूर । होय वृक्षाचा उभार ।
 शाखापुष्पे पत्रफळभार । सामावे बीजाचे पोटी ॥ बाइ० ॥ ५ ॥
 कातिण ततूसी काढून । वरती क्रीडा करिती जाण ।
 शेवट ततूसी ग्रासून । एकली राहे आपणासी ॥ बाई ० ॥ ६ ॥
 वेदशास्त्र आणि पुराण । याचा अर्थ मनी आणून ।
 कनक नगाचें भूषण । अनुभव वाटे जीवासी ॥ बाइ ० ॥ ७ ॥
 नामदेव प्रतापवंत । मस्तकिं सद्गुरूचा हस्त ।
 जनी म्हणे केली मात । पुसा ज्ञानदेवासी ॥ बाइ ० ॥ ८ ॥

१३ कान्हो पाठक.

१

जरी तुज देवाची चाड । तरी न करी बडबड ।
 बहुत बोलता वाडें । पडसी पतनीं ॥ १ ॥
 जरी तुज देवाची बाधा । तरी न करी वेवादा ।
 वाद करिता निंदा । घडती दोष ॥ २ ॥
 जरी तुज देवाचा छद । तरी साडी कामक्रोध ।
 तेणें परमानद । होउनी ठीसी ॥ ३ ॥

१ जारज, अडज, स्वेदज व उद्भिज हीं चार घरे, ब्राह्मणादि चार वर्ण
 या चार खोल्या. २ चार देहाचे अभिमानी प्राज्ञ, तेजस, विश्व व प्रत्यगात्मा.
 ३ जाग्रति, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या. ४ चार देहाचा निरास ५ ज्ञानेन्द्रिये.
 ६ कर्मेन्द्रिये. ७ पंचप्राण. ८ कलह करणारे, पंचविषय. ९ प्रकृतिपुरुष.
 १० मोठमोठ्या बाता. ११ राहसी. ठाणे-राहणे. ठा-स्था.

जरी तुज देवाचि होवी । तरी मौन धरीं पा जिह्वा ।
 तेणें तू अनुभवा । पावसील ॥ ५ ॥
 जरी तुज देवाचा सांगात । होतां अखडित ।
 तरी बैस पा निवात । साधुमर्गी ॥ ६ ॥
 जरी तुज देवाचा विश्वास । तरी हृदयीं धरीं नागेश ।
 म्हणे कान्हो पाठक । अरे जना ॥ ७ ॥

२

पेंधा म्हणे हृषीकेशी । आरुषं बोबडें हें परियेसी ॥ १ ॥
 या रे नाचों अवघे जन । गावों हरिनामकीर्तन ॥ २ ॥
 कान्हो पाठक बागैडा । नाचे वैष्णवां पुढां ॥ ३ ॥

३

गाये तो गाणु नाचे तो नाचणु । परिसे तो जाणु भेदवादी ॥ १ ॥
 नव्हे तो सतु योगी ना भक्तु । जो लोकांतु डर्ब करी ॥ २ ॥
 पढे तो पढता उपलवी भक्ता । कवित्व करिता ख्यातीलागी ॥ ३ ॥
 पाठक कान्हो म्हणे वरदळ लटिकें । जव जीव सात्विकें विनंटेना ३

४

वेद गणितां मर्यादला । तरि तू अगाध बा विठ्ठला ॥ १ ॥
 येवढें माप कैचें थोर । ज्याणें उमाणे तुमचा पार ॥ २ ॥
 शेष वर्णितां श्रमला । जिह्वा दुखड होउनि ठेला ॥ ३ ॥
 म्हणौनि कान्हो पाठक उगा । मौनैं मैवी पाडुरगा ॥ ४ ॥

१ होआवा, व्हावा. २ आर्ष, बोबडें, अज्ञानाचें. ३ सोंगाडा, चेष्टा करणारा.
 ' तिन्ही गुण आपुलालिये प्रांढी । देहीं नाचवित्ती बागडी ' (ज्ञाने०
 १४-३११). ४ दभ, वृथा खटाटोप. (विवेकसिंधु ७-३१). ५ सत्त्वगुणार्नी
 सपन्न होत नाहीं. ६ झाडा होणें, आकळणें. ७ मोजतो.

१४ सच्चिदानंद बाबा.

१

ब्रह्म ब्रह्मा चळैसी खरी । प्रगट गीता ज्ञानेश्वरी ॥ १ ॥

गीता गभीरगंगा । ज्ञानदेवी प्रगट जगा ॥ २ ॥

तीही ठाई वक्र वाहे । पूर्वपरा जात आहे ॥ ३ ॥

श्लोक सातशतें । बोध चालती कौतुके ॥ ४ ॥

सच्चिदानंदबाबा सिंधु । संगम जाला सोहंबोधु ॥ ५ ॥

२

स्नानसध्या न घडे येका । त्यासी कर्म अतिजड देखा ॥ १ ॥

ते जीव उद्धरले उद्धरले । ज्ञानदेवी मुक्त झाले ॥ २ ॥

सच्चिदानंद बाबा साचा । त्यासी प्रसाद ज्ञानदेवाचा ॥ ३ ॥

१५. परिसाभागवत.

१

अणुमाजी राम रेणुमाजी राम । तृणकाष्ठी राम वर्ततसे ॥ १ ॥

बाहीजुभीतरीं राम चराचरीं । विश्वो विश्वाकारी व्यापलासे ॥ २ ॥

रामेविण स्थळ रितेंचि पै नाही । वर्ते सर्वांठायीं रामराम ॥ ३ ॥

परिसा भागवत कायावाचामनें । श्रीरामावाचून आन नेणें ॥ ४ ॥

२

टाळ मादळी नाही चाड । गोड नाम विठोबाचें ॥ १ ॥

वाहों टाळिया नाचों बागडें । गावों नामें गोड विठोबाचीं ॥ २ ॥

परिसा ह्मणे येर अवधी उपाधी । नाम गातां सिद्धी होईल रोकडी ३

३

आषाढ शुद्ध एकादशी । नामा विनवी विठोबासी ।

आज्ञा द्यावी हो मजसीं । समाधि विश्रांतीसी ॥ १ ॥
 आयुष्य कळसासी आलें । अभग त्वा सिद्धी नेलें ।
 ज्ञानेश्वरसगती घडलें । तीर्थमिसें जगदुद्धार ॥ २ ॥
 जन्मा आलियाचें कृत्य । जन लावावे मुपथें ।
 विठ्ठलमत्र त्रिभुवनातें । जग जाणत महिमा हा ॥ ३ ॥
 सकलसिद्धी मनोरथ । तुझे कृपें पावलों सत्य ।
 ह्मणे परिसा भागवत । नामा नाम जपतसे ॥ ४ ॥

४

बिब उमटलें अबरीं । गरुड झळके टक्यावरी ॥ १ ॥
 पैल टका कोणाचा । नामा येतो केशवाचा ॥ ध्रु० ॥
 नामा येतो लोटागणीं । परिसा लागतो चरणी ॥ २ ॥

संतांची आरती.

क्षार उदक देउनि मधुरता आली । तैसी लवणास्थिती अमृत खोली ।
 तयाच्या अतरी प्रवृत्ति मुराली । परी साखरेची गौल्यतां कवणें आणिली १
 जय जय आरति प्रेमसिंधु पुरा । ऐक्या ऐक्य केले तुवा एकसरा ॥ ध्रु० ॥
 नित्य प्रेमें जागति जागरणी जागा । आणिक उद्धरण जगासी सांगा ।
 येकी येकादशी पुण्य आले ते पहा या । द्वादशी लाधली ते भक्तासि मागा २
 ऐसे परउपकारी लोळावे त्यांच्या द्वारी । तेंचि केशवध्यान येर लटके ससारी ।
 त्याच्या रगणीचीं शीळा देवा मज करी । ते येता जाता चरण ठेविती वरी ३
 ते ही उद्धरले माझे येकवट । पूर्वज उद्धरण दिसे वैकुंठ ।
 हरिदासाचे भार गरुडटके मोठे । धन्य तप्तीतीर बरवे वाळवंट ॥ ४ ॥
 लाधलों समसुख काशिये जाता । विश्वनाथीप्रेमा याचिया सत्ता ।
 बाणली विरश्री पढरीनाथा । जिकडे तिकडे देखे हरिदास गर्जता ॥ ५ ॥

१ अग्रभागीं. २ गौल्य, माधुर्य, 'साखर आणि दूध'. हें गौल्यें कीर प्रसिद्ध
 (ज्ञाने० ३-२२६). ३ सभामंडपाची.

निवृत्ति सोपान हे ज्ञानेश्वर । मुक्ताई चागदेव वटेश्वर ।
निरतर खेचरविसा ब्रह्मी देखे आनदाचा पूर। अवधिया अवघा साक्षात्कार ६
त्याचे चरणीचा रजरेणु हा नामदेव शिंगा । त्यासि पाहता अनुभव सोपा ।
हे एकाचि मूर्ति पावलों अशेखा । सकळा चरणीं परसा भागवत देखा ॥७॥

१६. चांगा केशवदास.

१

हाती राख पायी राख । मातें राख विठ्ठला ॥ १ ॥
येथें राख तेथें राख । मातें राख विठ्ठला ॥ ध्रु० ॥
केशवदास चागा पाई राख । मातें राख विठ्ठला ॥ २ ॥

२

शखचक्रीं तनु शोभत । मुखी नामसे गर्जत ॥ १ ॥
वैष्णव तेज रे झळाळ । सूर्यापरीस ते निर्मळ ॥ ध्रु० ॥
सदा नेत्रीं आनदजळ । हृदयी सतत गोपाळ ॥ २ ॥
केशवदास शरणागत । त्यासागातें पंढरीनाथ ॥ ३ ॥

३

येथुनि दिसे महाद्वार । काठी काबळी अपार ॥ १ ॥
चागा येतो लोटागणी । रुळत वैष्णवा चरणीं ॥ ध्रु० ॥
केशवदासा आनंद मनीं । देव बसले सिंहासनी ॥ २ ॥

४

तोचि नामा तोचि देवो । ऐसे म्हणता न धरा सदेहो ॥
म्हणा विष्णुदासा नामा । तो नेईल मुक्तिग्रामा ॥
केशवदासी चागा निरुता जाण । पंढरीनाथें सांगितली खूण ॥

५

ज्ञानदेवो सोपानदेवो निवृत्ति । तिहींची येकी मूर्ति होउनि ठेली ॥ १ ॥
ब्रह्म नाम देवों क्षणा नाम देवो । फिटला सदेहो ससारींचा ॥ २ ॥
हेचि जीवीं मनीं ध्यातु असे चागा । विष्णुदास नामा उद्धरील ॥ ३ ॥

६

आरतियाचीं तांटे चाललीं वनदांटे । साही दारवटे उल्लुघुनिया ॥ १ ॥
 लेखितसे आगोळी आली अमे दिवाळी । चला जाऊ वनमाळी वोवाळावया
 दिवाळीचें सणी घालिती वोवाळणी । नाही येणें जाणें गर्भवासी ॥ ३ ॥
 चौघियाचा सोहळा कृष्ण परबडी वोवाळा । जाऊ त्या राउळा नदाचिया ॥
 केशवदास चांगया कृष्णा दृष्टी न्याहाळी । जीवेभावे वोवाळी यादवराया ५

७

सकल मगळा मगळाचें । नाम गोपाळरायाचें ॥ १ ॥
 निरतर म्हणा साचे । फळ जालें रे जन्माचें ॥ २ ॥
 कल्पतरुतळी बैसावें । तेणें फळेसी उगवें ॥ ३ ॥
 जें जें मनी अभिलाषावे । ते तें गोपाळें पुरवावें ॥ ४ ॥
 चागा म्हणे हरि म्हणावें । मुक्ति पावाल केशवें ॥ ५ ॥

१७ बहिरा पिसा.

१

शेळी साप देखे चरेना राहती । टंक लागले चित्ती । तैसें जालें ॥ १ ॥
 नवल वीतलें माझें म्या देखिलें । बोलणे खुटलें बाइयानो ॥ ध्रु० ॥
 सोहबोध कैसा अतरी वोळला । निवात राहिला बहिरो पिसा ॥ २ ॥

१ प्राचीन संतांचें स्मरण.

सनक सनदन सनत्कुमार सनातन । हे ब्रह्मनदन चौघेजणे ।
 नारद पाराशर वसिष्ठ वामदेव । मैत्रेय शुकदेव साख्यायन हे ॥ १ ॥
 हरि वेदास नित्य स्मरण करिता । कृष्ण पाविजे थाप देउनि कृताता ध्रु० ॥
 हनुमंत सेखु यम जनकु । खट्वा ग भिक्षु यतींमाजी जडभरत । कैवि ।
 हरि अंतरिक्ष प्रबुद्ध पिप्पलायन आविर्होत्र हे ॥ २ ॥

द्रुमिळ चमस करभजन । सौरस अबरीष दास श्रीहरीचा ।
 प्रल्हाद बळी ध्रुवपद अढळी सुत देवाजवळी हे ॥ ३ ॥
 भीष्म विदुर उद्धव उत्तम बिभीषण जाण रामाकित जो ।
 सुदामदेवो विप्र पुण्यश्लोक युधिष्ठिर जवळील अक्रूर अतरगृहे ॥ ४ ॥
 हरिश्चंद्र सिंभु पुराखा धुधुमारी मुचकुद श्रीहरी रुक्मागद धौम्य भुरीभूषण
 परीक्षिती सुजाण रतिदेव पावन पुडरीक हे ॥ ५ ॥
 भीमकी ती कृष्णा गोपिका यज्ञपल्या युयुधान करुणारूप जालया ।
 जटायु सव्यसाची माळी सुदामा पिगळ व्याधमूर्ती तुळावार हे ॥ ६ ॥
 येहीं अनता हरिदासी तारिले जगासी जे पूर्ण हरीसी शरणागत ।
 चीमताणौप्रसादें कौण्डिण्यगोत्री वदे पिशा बहिन्यानें जातयेदें स्मरण केलें हें ७

१८ जोगा परमानंद.

१

मन निवालें निवालें । कैसे समाधान जालें ॥ ध्रु० ॥
 सत आलिया अवसरी । नवल आरतीयांची पैरी ।
 आनदले नरनारी । परमानंद प्रगटले ॥ १ ॥
 दावया आलिंगन । बाह्या येतसें स्फुरण ।
 सजळ जाले लोचन । जैसे मेघ वरुपती ॥ २ ॥
 आजी सुदीन सोहळा । सत जीवनाची कळी ।
 जोगा विनवितो सकळा । भेटी परमानदेसी ॥ ३ ॥

२ गुरगुडी.

बैमुनि सतांघरी हो । घेतलि गुरगुडी हो ॥ ध्रु० ॥
 आधी ब्रह्मांड नारळ । मेरु सत्व तो आढळ ।
 निर्मळ सत्रावांचे जळ । सोह गुरगुडी हो ॥ १ ॥

१ प्रकार. २ तेज, काति ३ तबाखु ओढायची गुरगुडी, पर्क्षी, गुरुगोडी
 किंवा गुरुसेवनामृत.

चिलमी त्रिगुण त्रिविध । मीपण खडा तो अभेद ।
 तमतमाखु जाळुनि शुद्ध । वैराग्यविंगळ धडधडी हो ॥ २ ॥
 सावधान लावुनि नळी । मीपण झुरका विरळा गिळी ।
 जन्ममरणमुरकुडी साभाळी । विषयधूर सोडी हो ॥ ३ ॥
 लागला गुरगुडीचा छद । त्याला प्रसन्न परमानंद ।
 जोगा स्वामी तो अभग । गुरुचरण न सोडी हो ॥ ४ ॥

३

सतजन ते साचार । राया विठोबाचे डिगर ।
 नामकीर्तनी अपार । अहर्निशी गर्जती ॥ १ ॥
 प्रेमें बोधलें डुलती । रामनाम जपती ॥ ध्रु० ॥
 आसलेन देहें वेगळाले । सदा हृदयी निवाले ।
 देशकाळोंतें विसरले । ते सत माउली ॥ २ ॥
 ते सत सन्निदानंदाचिया मूर्ती । रामनाम जपती ।
 जोगा विनवी पुढतोपुढती । ते सत हो माहेर ॥ ३ ॥

४

चदना आगीचा परिमळ निघे । निर्जीव काष्टाच्या हृदयी रिघे ॥ १ ॥
 ऐसें जयाचें बोलणें आहे । तयाची मज दाखवा सोये^१ ॥ ध्रु० ॥
 वचन जव विसवे कानीं । तव तों परिपौकुचि मनी ॥ २ ॥
 श्रवणद्वारा पीयूष रिघे । वोसडोनी^२ मग बाहेरि निघे ॥ ३ ॥
 विवेकसुखें विचरे जनीं । सुबुद्धि सदा वावरे मनीं ॥ ४ ॥
 जोगा म्हणे नांमभेदें तो साधु । अनुभवी तोचि परमानंद ॥ ५ ॥

१ वैराग्याचे निखारे. २ मार्ग, चाल, स्थिति, सगती. ३ पूर्णता. ४ उच्च
 बद्धन. ५ ' तेवीं आम्हा तथा परस्परे । बाहेर नामार्चीच अतरे ।
 बांचूनि जातुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते ॥ ' (ज्ञाने० ९-४११).

५

हृदयी प्रगटला साकार । जो लावण्यगुणसागर ।
परमानंद वाहे पूर । तेणें गहिवर न सवरे ॥ १ ॥
प्रेमें पाझरती लोचन । पाहता जगजीवन ॥ ध्रु० ॥
मेघश्याम पाहता आपेआप । डोळ्या लागलें वडप ।
अष्टही सात्विकाचें रोप । हृदय-आळा उगवलें ॥ २ ॥
भक्तिभावे बोलहावेलें । प्रेमफळासी पै आलें ।
नवविधा हे पिकलें । परमानंद हसणे जोगा ॥ ३ ॥

६

वाचा लोवावली गुणा । स्वरूपी राहिले लोचन ।
चरणी स्थिरावेलें मन । जगजीवन देखिलियां ॥ १ ॥
तो म्या देखिला देखिला । विठ्ठल पदरीचा राजा ॥ ध्रु० ॥
भानुबिंबे अतिमुढाळ । मनमडित वक्षस्थळ ।
चरणीं तेजाचे झळाळ । मुगुटीं किरणें फाकती ॥ २ ॥
ऐसा नयनी देखिला । तो मज अमुमाई जाला ।
जोगा विनवितो विठ्ठला । वोसडला आनंद ॥ ३ ॥

७

भक्ती हे घोंगडी पाघरलों फुडी । उतरलों थडी भवनदीची ॥ १ ॥
घोंगडें खादी उभा महाद्वारी । वाचे निरतरीं नामघोष ॥ ध्रु० ॥
रगठिया पाटोळ्या दिधलीसे गाठी । केली संवसाटी घोंगडीया ॥ २ ॥
जोगया स्वामी गोपाळ हरी । घोंगडिया थोरी देत असे ॥ ३ ॥

१ वृष्टि, अश्रुधारा. ' गुरुकृणामृताचें वडप । आपण सेवावृत्तीचें होय रोप ' (ज्ञाने० १३-३९९). २ आळ्यात ३ ओलावले, शात झालें निवालें. ४ लुब्ध झाली. ५ न सामावणारा. ६ रगटे व शाल याची गांठ झाली. ७ अदलाबदल. ८ मोठेपण.

८

रोमांच रवरवितु स्वेदबिंदु डळमळितु ।
 पाहता नेत्र उन्मीळितु । मग मिळोत मागुते ॥ १ ॥
 ऐसा हृदयी प्रगटसी । कै माझा नरहरी ॥ ध्रु० ॥
 तुज देखता तनु कापे । मनबुद्धी पै हारपे ।
 सकळही अहभाव लोपे । येक तत्वचि उरे ॥ २ ॥
 अष्टही सात्विक गुण । प्रेमभरित अतःकरण ।
 तें मज देई गा नारायणा । जोगा शरण तुज आला ॥ ३ ॥

१९ नरहरी सोनार.

१

निगम हा वेल प्रकाशमान जाला । भक्तिफुले त्याला शोभताती ॥ १ ॥
 निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई । घनदाट पाही फळें आली ॥ २ ॥
 तयाचिये चरणी सोनार नरहरी । झाडलोड करी तयाद्वारीं ॥ ३ ॥

२

शिव आणी विष्णु एकाचि प्रतिमा । ऐसा ज्याचा प्रेमा सदोदीत ॥ १ ॥
 धन्य ते ससारी नर आणि नारी । वाचे हरहरी उच्चारिती ॥ ध्रु० ॥
 नाही पै तो भेद अवघाचि अभेद । द्वेषाद्वेषसवधा उरी नुरे ॥ २ ॥
 सोनार नरहरी न देखे पै द्वैत । अवघा मूर्तिमत एकरूप ॥ ३ ॥

३

सुखाची विश्रांती सुख आले भेटी । प्रेम दुणावे पोटी वीसडेलें ॥ १ ॥
 सावळें सगुण साजिरें निर्गुण । पाहता आनद पूर्ण मना होय ॥ २ ॥
 अलक्ष अपरपार न कळे विचार । नरहरी सोनार ध्यात चित्ती ॥ ३ ॥

१ ' अर्धोन्मालित डोळे । वर्षताति आनदजळें ' (ज्ञाने० ९-५२८) . २ कप, रोमांच, स्फुरण, स्वरभग, खेद, हास्य, लास्य (नृत्य) व प्रेमाश्रु हे सात्विक अष्टभाव. ३ वेदश्रुति ४ अवशेष, वाकी ५ उच्चबळले.

४

नामार्चा आवडी जिव्हेसी तो चाळा । तेणें कळिकाळा भयत्रास ॥
गोभटें गोजिरें^१ नाम हें विठ्ठल । बोला वाचे बोल प्रेमभरें ॥ ध्रु० ॥
न सरे कल्पना न निवारे भ्राती । नापें होय प्राप्ती नित्यानद ॥ २ ॥
सोनार नरहरी प्रेमाचा भुकेला । म्हणोनी छद त्याला नामस्मरणीं ॥ ३ ॥

५

भोळा हा शकर पुढें नदीश्वर । तेथें मी पामर काय वान्त ॥ १ ॥
भूषण जयाचें भुवनावेगळे । रुडमाळ कैले गळ्यामय्यें ॥ २ ॥
कर्पूरगौर भोळा हाती तो त्रिशूल । भूषण वचल विभूर्तांचे ॥ ३ ॥
माथा जटाभार करी श्वेत शख । सदाशिव साज फुकीतसे ॥ ४ ॥
नाम धेता ज्याचे पापताप जाती । पापी उद्धरनी क्षणमात्रें ॥ ५ ॥
नरहरी सोनार भक्तिप्रियकर । पार्वतीशकर हृदयी ध्यातो ॥ ६ ॥

६

सैवगडे निवृत्ती सोपान मुक्ताबाई । ज्ञानदेवापायी भाव माझा ॥ १ ॥
धन्य ते वैष्णव मिळाले सकळी । जीवभाव मी बोवाळी तया चरणीं ॥ २ ॥
अखंड ध्यानी ध्यातो हृदयी साचार । नरहरी सोनार कायामनें ॥ ३ ॥

७

नाम फुकाचें फुकाचें । देवा पढरीरायाचें ॥ १ ॥
नाम अमृत हे सार । हृदयी जपा निरतर ॥ २ ॥
नाम सताचें माहेर । प्रेममुख्याचें आगर ॥ ३ ॥
नाम सर्वामयें सार । नरहरी जप निरतर ॥ ४ ॥

८

माझें प्रेम तुझे पायी । राहों ऐसें करी काही ॥ १ ॥

१ चागळे. २ सुदर. ३ लोळते, झुलते, शोभते ' कडीं रुळताति अलोकिरु ।
माळादड ' (ज्ञाने० ११-२२०) ४ सोवर्ता

मागणें तें हेंचि मागों । आणिका न लागो छदासी ॥ ध्रु० ॥
 काया वाचा आणि मन । केलें समर्पण तव चरणी ॥ २ ॥
 हाचि माझा नित्य निर्वार । म्हणे नरहरी सोनार ॥ ३ ॥

९

पाहता पाहता वेवलेसें मन । जालें तें उन्मन दृष्टीभरी ॥ १ ॥
 आनदीआनद नित्य परमानंद । ध्याती चरणारविंद शिवादिक ॥ २ ॥
 तोचि उभा हरी पढरीनायक । पाहता सम्यक सुख वाटे ॥ ३ ॥
 सोनार नरहरी तयाचिये वरी । झाडलोटी करी जीवेंभावे ॥ ४ ॥

१०

कारण महाकारण याच्याहीपरता । भरुनी पुरता उरलासे ॥ १ ॥
 तें हें त्रिटेवरी समचरण साजिरे । पाहता गोजिरे नीलवर्ण ॥ ध्रु० ॥
 उदड वर्णिलें उदड ध्याइलें । उदड गाइलें परी न सरोचि ॥ २ ॥
 म्हणे नरहरी सोनार अलक्ष्यावेगळें । पाहता न कळे भक्तीवीण ॥ ३ ॥

११

नव्हे तें सगुण नव्हे नें निर्गुण । जाणती ते खग तत्वज्ञानी ॥ १ ॥
 आहे ते अबर निःशब्द निराळें । अद्वय केवळ जैसे तैसे ॥ ध्रु० ॥
 म्हणे नरहरी सोनार तें क्षर ना अक्षर । परेहुनि पर त्रिटेवरी ॥ ३ ॥

१२

देवा तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥ १ ॥
 देह बागेसरी जाण । अंतरात्मा नाम सोने ॥ ध्रु० ॥
 त्रिगुणाची करुनी मूर्ख । आत ओतिला ब्रह्मरस ॥ ३ ॥
 जीव शिव करुनी फुकी । रात्रदिवस ठोकाठोकी ॥ ४ ॥
 विवेक हातवडा घेऊन । कामक्रोध केला चूर्ण ॥ ५ ॥

मनबुद्धीची कातरी । रामनाम सोनें चोरी ॥ ६ ॥
 ज्ञान ताजवा घेउनि हाती । दोन्ही अक्षरें जोखिती ॥ ७ ॥
 खाद्या वाहोनी पोतडी । उतरला पैलथंडी ॥ ८ ॥
 नरहरी सोनार हरीचा दास । भजन करी रात्रदिवस ॥ ९ ॥

१३

भस्म उटी रुडमाळा । हातीं त्रिशुळ नेत्रीं ज्वाळा ॥ १ ॥
 गजचर्म व्याघ्रावर । कंठी गोमे वामुकीहार ॥ २ ॥
 भूतें वेताळ नाचती । हर्षयुक्त रमापती ॥ ३ ॥
 सर्व सुगवाचे आगर । म्हणे नरहरी सोनार ॥ ४ ॥

२० सेना न्हावी.

१

उदार तुम्ही सत । मायबाप कृपावत ॥ १ ॥
 केवढा केला उपकार । काय वान् मी पामर ॥ २ ॥
 जडजीवा उद्धार केला । मार्ग सुपथ दावित्रा ॥ ३ ॥
 सेना म्हणे उतराई । होता न दिसे काही ॥ ४ ॥

२

साडोनि कीर्तन । आणिक न करी सावन ॥ १ ॥
 पुरवा आवडीचें आर्त । तुम्हा आलों शरणागत ॥ २ ॥
 मुखी नाम वाहिन टाळी । नाचे निर्लज्ज राउळीं ॥ ३ ॥
 सेना म्हणे नुपेक्षावें । हेंचि मार्गे जीवें भावें ॥ ४ ॥

३

स्वहित सागावें भलें । जैसैं आपणासी कळे ॥ १ ॥
 त्याच्या पुण्या नाहीं पार । होय अगणित उपकार ॥ २ ॥
 मोहपाशें बाधिला । होता तोही मुक्त केला ॥ ३ ॥

जेणें वाट दाखविली । सेना म्हणे कृपा केली ॥ ४ ॥

४

असाल तेथें नामाचें चितन । याहूनी सावन आणिक नाही ॥ १ ॥
साडेवाळ माझा भक्ताचा कैवारी । प्रतिज्ञा निर्धारी केली, आम्ही ॥ २ ॥
गुणदोषयाती न विचारी काही । धावे लवलाही भक्ताजा ॥ ३ ॥
अवघे काळीं वाचे म्हणा नारायण । सेना म्हणे क्षण जाऊ न द्या ॥ ४ ॥

५

लेंकुराची आळी मायबापापुढें । पुरवी लाडेंकोडें लळे न्याचे ॥ १ ॥
करावा साभाळ सर्वस्वी गा आता । काहो अवेहेरिता जवळीचा ॥ ध्रु० ॥
आम्हावरी चाले सत्ता आणिकाची । थोरीव तुमची काय मग ॥ ३ ॥
आला सेना न्हावी पायापे जवळी । आता टाळाटाळी नका करू ॥ ४ ॥

६

देहुडे^१ ठाण सकुमार गोजिरें । कल्पद्रुमातळी उभा देखिला रे ॥ १ ॥
मनी वेध लागला त्या गोपाळाचा । जो जिवलग गोपगोपिकाचा ॥ ध्रु० ॥
सावळी सगुण घनानदमूर्ती । पाहता वेधली माझी चित्तवृत्ती ॥ ३ ॥
जो उभाचि राहिला व्यापुनी सकळ । भेटिलागी सेना न्हावी उतावीळ ४

७

जो हा दुर्लभ योगिया जनासी । उभाचि देखिला पुडलीकापासी ॥ १ ॥
हारपलें दुजेपण फिटला सदेह । निमाली वासना गेला देहभाव ॥ ध्रु० ॥
विटेवरी उभा पदरीचा रागा । सेना म्हणे बहु आवडतो मना ॥ ३ ॥

८

जे म्हणविती न्हावियाचे वशी । तेणे पाळावें स्वधर्मासी ॥ १ ॥
येर अवघे बटकीचे । नव्हे न्हावियाचे वशीचे ॥ २ ॥
शास्त्रें नेम नेमियला । साडोनि अनाचार केला ॥ ३ ॥

जन्मलों ज्या वशात । धदा दोन प्रहर नेमस्त ॥ ३ ॥
सत्य पाळा रे स्ववर्मासी । सेना म्हणे आज्ञा ऐसी ॥ ५ ॥

९

करिता परउपकार । त्याच्या पुण्या नाही पार ॥ १ ॥
करिता परपीडा । त्याच्या पापा नाही जोडा ॥ २ ॥
आपुलें परीं समान । दुजा चरफडे देखून ॥ ३ ॥
आवडे ज्या जें काही । तैसें पाही करावे ॥ ४ ॥
उघडा घात आणि हित । सेना म्हणे आहे निश्चित ॥ ५ ॥

१०

उच्चारित कोडे । नाम अबद्ध वाकुडे ॥ १ ॥
मना आवडे त्यावेळी । भलत्या काळी उच्चारी ॥ ध्रु० ॥
कैसें नाम ठेवू आता । कोठें न मिळे पाहता ॥ ३ ॥
सेना म्हणे आनंदे धोलें । सुख लावलों परिपूर्ण ॥ ४ ॥

११

जन्मासी येवोनी पहारे पढरी । नाचा महाद्वारी देवापुढें ॥ १ ॥
चद्रभागेतीरी करा तुम्ही स्नान । ध्या रे दरुशन पुडलीकाचें ॥ २ ॥
सेना ह्मणे माझा पुरलासे हेत । डोळे भरुनी पहात विठोबासी ॥ ३ ॥

१२

करिता नित्यनेम । रायें बोलाविलें जाण ॥ १ ॥
पाडुरगें कृपा केली । राया उपरती झाली ॥ ध्रु० ॥
मुख पाहता दर्पणी । आत दिसे चक्रपाणी ॥ ३ ॥
कैसी झाली नवलपरी । वाटीमाजी दिसे हरी ॥ ४ ॥
रखुमादेवीवर । सेना म्हणे मी पामर ॥ ५ ॥

१३

आम्ही वारीक वारीक । करू हजामत बारीक ॥ १ ॥
 विवेकदर्पण दाऊ । वैराग्यचिमटा हालऊ ॥ २ ॥
 उदकशाती डोई घोळू । अहकाराची शेंडी पिळू ॥ ३ ॥
 भावार्थान्या बगला झाडू । कामक्रोध नखें काढू ॥ ४ ॥
 चौवर्णा देउनि हात । सेना राहिला निवात ॥ ५ ॥

१४

अलकापुरवासिनी । ज्ञानाबाई मायबहिणी ॥ १ ॥
 आम्हां लेकुराची चिंता । वागवावी कृपावता ॥ ध्रु० ॥
 मी तों आहे यातीहीन । माझा राखा अभिमान ॥ ३ ॥
 करूनी विनवणी । सेना लागला चरणी ॥ ४ ॥

२१ गोरा कुंभार.

१

केशवाचे भेटी लागलेसें पिसें । विसरलों कैसे देहभावा ॥ १ ॥
 जाली झडपणी जाली झडपणी । सचरलें मनी आदिरूप ॥ २ ॥
 न लिपेचि कर्मी न लिपेचि धर्मी । न लिपे षडूर्मी पुण्यपापा ॥ ३ ॥
 म्हणे गोरकुंभार सहजों जीवन्मुक्त । सुखरूप अद्वैत नामदेवा ॥ ४ ॥

२

मुकिया साखर चाखाया दिवली । बोलतांही बोली बोलवेना ॥ १ ॥
 तो काय शब्द खुटला सवाद । आपला आनद अवचाराया ॥ २ ॥
 आनदीं आनद मिळोनी राहणें । अखडित होणें नहोनियां ॥ ३ ॥
 म्हणे गोरकुंभार जीवन्मुक्त होणें । जग हें करणें शाहणें बापा ॥ ४ ॥

३

कासयासी बहु घालिंसी मळण । तुज येणेंवीण काय काज ? ॥ १ ॥

एकपणें एक एकपणें एक । एकाचे अनेक विस्तारले ॥ २ ॥
अनेकत्व पाहता शिणले अवधारा । न चुके येरझारा चौन्याशीच्या ॥ ३ ॥
म्हणे गोरकुमार कोणी नाहीं दुजें । विश्वरूप तुझें नामदेवा ॥ ४ ॥

४

कवण स्तुति करू कवणिया वाचे । वोघ सकल्पाचे गिळिले चित्तें ॥ १ ॥
मन हें जालें मुकें मन हें जालें मुकें । अनुभवाचें सुख हेलावलें ॥ २ ॥
दृष्टीचें पाहणें परतलें मागुती । राहिलीं निवात नेत्रपातीं ॥ ३ ॥
म्हणे गोरकुमार मौन्यसुख ध्यावें । जीवें ओवाळावें नामयासी ॥ ४ ॥

५

स्थूल होतें तेंचि सूक्ष्म पै जालें । मन हें बुडाले महामुखी ॥ १ ॥
माझें रूप माझे विरालेंसें डोळा । सामावलें बुबुळा माझें ध्यान ॥ २ ॥
म्हणे गोरकुमार नवल जाली भेटी । तुह्या आह्या तुटी उरली नाहीं ॥ ३ ॥

६

सरितेचा ओघ सागरीं आटला । विदेही भेटला मनोमन ॥ १ ॥
कवणाचा सग पुसावा कवणातें । सागते ऐकते तेथें कैचें ? ॥ २ ॥
नाहीं दिवसराती नाहीं कुळयाती । नाथिली मायाभ्राती अवघीच ॥ ३ ॥
म्हणे गोरकुमार परियेसी नामदेवा । सापडला ठेवा विश्रातीचा ॥ ४ ॥

७

ब्रह्ममूर्ती सत जर्गी अवतरले । उद्धराया आले दीनजना ॥ १ ॥
ब्रह्मादिक ज्याचे वदिती पायवणी । नाम घेता वदनीं दोष जाती ॥ २ ॥
हो का दुराचारी विषयी आसक्त । सतकृपें त्वरित उद्धरती ॥ ३ ॥
अखडित गोरा त्याची वास पाहे । निशिदिनीं ध्याये संतसंग ॥ ४ ॥

२२ सावतामाळी.

१

कादा मुळा भाजी । अवघी विठाबाई माझी ॥ १ ॥

लसून मिरची कोथिबिरी । अवघा झाला माझा हरी ॥ २ ॥
 मोट नाडा विहीर दोरी । अवघी व्यापिली पदरी ॥ ३ ॥
 सावता म्हणे केला मळा । विठ्ठलपायी गोंविला गळा ॥ ४ ॥

२

नामाचिया बळें न भीऊ सर्वथा । कळिकाळान्या माथां सोटे मारूं ॥ १ ॥
 वैकुंठीचा देव आणूं या कीर्तनी । विठ्ठल गाऊनी नाचों रंगी ॥ २ ॥
 सुखाचा सोहळा करुनी दिवाळी । प्रेमें वनमाळी चित्ती धरूं ॥ ३ ॥
 सावता म्हणे ऐसा भक्तिमार्ग धरा । तेणें मुक्ति द्वारा वोळगती ॥ ४ ॥

३

का बा रुसलासी कृपाळुवा हरी । तुजवीण दुसरा भाकू कोण ? ॥ १ ॥
 दीन रक पापी हीन माझी याती । सांभाळा श्रीपती पाडुरगा ॥ २ ॥
 मोह आशा माझ्या लागलीसे पाठी । काळ क्रूरदृष्टी पाहतसे ॥ ३ ॥
 सावता म्हणे देवा नका ठेवू येयें । उचलोनी अनाथा न्यावें मज ॥ ४ ॥

२३. धोंगडा.

गरुडटके ज्याचे भारी । कुंचे झळकती अंबरी ॥ १ ॥
 पैल आले वारकरी । नामें गर्जते पदरी ॥ २ ॥
 येक बागडी धरिती । येक हुंबरु घालिती ॥ ३ ॥
 येका हाती चिपळिया । येक वाताती टाळिया ॥ ४ ॥
 तया देखोनी पदरीनाथ । मोहरे सामोरा धावत येत ॥ ५ ॥
 देवा भक्ता जात्या भेटी । धोंगडा लोळे वाळुवंटी ॥ ६ ॥

२४. वत्सरा.

१

सीर विकलें चरणासी । वाचा तुझिया नामासी ॥ १ ॥
 आइकें प्रल्हाद पुरपती । नयन तुझिया रूपासी ॥ २ ॥
 परिचर्या दडपाणी । देहें घालिन लोटागणी ॥ ३ ॥

वत्सरा हसणे संतसर्गी । काहीं नुरेचि येमालागी ॥ ४ ॥

२५. जगमित्र नागा.

१

हीच उपासना धरा । नरदेही सार्थक करा ॥ १ ॥
भक्ति देवाची करावी । भेददृष्टी हे सोडावी ॥ २ ॥
आत्मा आहे हा भूतात । भूतें आहेती आत्म्यात ॥ ३ ॥
ऐसा धरा दृढभाव । जगमित्र नाग्याचा हा ठाव ॥ ४ ॥

२

कृष्ण लोणी खाया गेला । येउनि गोपीनें धरिला ॥ १ ॥
मायेपाशी घेउनि आली । तेथें कृष्णा पाहती जाली ॥ २ ॥
येथें कृष्ण तेथे कृष्ण । जिकडेतिकडे अवघा कृष्ण ॥ ३ ॥
ऐसें आश्चर्य गे माये । जगमित्र नागा पाहुनि धाये ॥ ४ ॥

३

शुकव्यासादिक भुलले । लीला गाता वेडावले ॥ १ ॥
उपनिषदे श्रुतिशास्त्रें । गाता सिणली स्तुतिस्तोत्रें ॥ २ ॥
हरिकीर्तनाचे रगीं । नाचे देहभाव विसरुनि अगी ॥ ३ ॥
कीर्तनाची आवडी गाढी । जगमित्र नागा उभवी गुढी ॥ ४ ॥

४

भक्तासाठीं रूपें धरी । त्याचें काम अंगें करी ॥ १ ॥
आला पुढलिकासाठीं । अकस्मात जगजेठी ॥ २ ॥
अनत ब्रह्माडें रचिलीं । नानापरी क्रीडा केली ॥ ३ ॥
हें तव न कळे कोणासी । जगमित्र नागा ध्याय मानसीं ॥ ४ ॥

५

अग्नि जाळी तरी न जळे प्रल्हादु । हृदयीं गोविंदु हसोनिया ॥ १ ॥
अग्नि जाळी तरी न जळती गोपालु । हृदयीं देवकीबालु हसोनिया ॥ २ ॥

अग्नि जाळी तरी न जळती पाडव । हृदयी वासुदेव ह्मणोनिया ॥ ३ ॥
 अग्नि जाळी तरी न जळे बिभीषणाचें घर । हृदयीं सीतावर ह्मणोनियां ॥ ४ ॥
 जगमित्र नागा न जळे जरि अग्नि जाळी । हृदयी वनमाळी ह्मणोनिया ॥ ५ ॥

६

सकळ भूषणाचें भूषण । कठी धरा नारायण ॥ १ ॥
 तेणें तुटती यातना । चुकती यमाच्या पतना ॥ २ ॥
 शिव मस्तकीं धरिला । भेद भक्ताचा काढिला ॥ ३ ॥
 अवघ्या देवांचें हें ध्यान । जगमित्र नागा वदी चरण ॥ ४ ॥

७

आपला भक्त भीष्म पाडियेला रणीं । त्यासी गोविंदें निर्वाणी भेट दिल्ली ॥ १ ॥
 कर्ण विदारिला अर्जुनाच्या बाणी । ” ” ” ॥ २ ॥
 हरिश्चंद्र वाहे डोंबाघरीं पाणी । ” ” ” ॥ ३ ॥
 राजापरिक्षिती बैसला मरणाच्या आसनी । ” ” ॥ ४ ॥
 जगमित्र नामा ह्मणे गोविंद धरा मनी । तेणें त्रिभुवनी सरता होसी ॥ ५ ॥

२६ भागु महारीण.

१

मी रे अपराधी मोठी । मज घालावे बा पोटी ॥ १ ॥
 मी रे तान्हुलें अज्ञान । म्हूण का देऊ नये स्तन ॥ ध्रु० ॥
 अवघ्या संता तू भेटसी । मी रे येकली परदेशी ॥ २ ॥
 भागु म्हणे विठोबासी । मज धरावें पोटिशी ॥ ३ ॥

२

आलों तुझ्या दर्शनासी । भेट द्यावी बा आम्हासी ।
 सर्व संत हो राउळीं । मी रे येकली तळमळी ॥ ध्रु० ॥
 करुणा आईक विठाई । मज बाळा भेटी देई ॥ २ ॥
 देव आले हो बाहेरी । मज नेले खाद्यावरी ॥ ३ ॥

भागु म्हणे भेट झाली । माझी चिंता ही हारली ॥ ४ ॥

३

कृपेच्या सागरा । मायबापा ज्ञानेश्वरा ॥ १ ॥

देहेभाव हो सोडुन । बा माझे धरा ध्यान ॥ ध्र० ॥

जेणें पापाण तारिले । मुखें पशु वेद बोले ॥ २ ॥

भिती चालविली । ऐसी कृपाळु माउली ॥ ३ ॥

ऐसा कृपाळु भक्ताचा । मायबाप हा आमुचा ॥ ४ ॥

विश्रांतीचा ठाव । भागु म्हणे ज्ञानदेव ॥ ५ ॥

४

तुज असता मज गाजिती जन । मग काय जिणें देवा तुजें ॥ १ ॥

अनाथाचा नाथ ऐमें म्हणविसी । करुणा कैसी नये तुज ॥ ध्र० ॥

अनाथ म्हणऊनी घरियेलें दूर । मग कैसा दातार म्हणविसी ॥ २ ॥

भागु म्हणे मज न सोडवावें आता । पावे कृपावता पाडुरगा ॥ ३ ॥

५

काज नाही हो जनासी । रिझवावें त्या देवासी ॥ १ ॥

जन हासतील मज । आता जाले मी निर्लज्ज ॥ ध्र० ॥

मागे पुढें नाही कोणी । सख्या विठ्ठलावाचुनी ॥ २ ॥

अनाथाचें करितो काज । म्हणोनि भरोसा आहे मज ॥ ३ ॥

भागु म्हणे झाले निर्भई । आहे माझी विठाई ॥ ४ ॥

२७ चोखामेळा.

१

ऊंस डोंगी परी रस नोव्हे डोंगा । काय भुळलासी वरलिया रगा ॥ १ ॥

कमान डोंगी परी तीर नोव्हे डोंगा । काय भुळलासी वरलिया रगा ॥ २ ॥

नदी डोंगी परी जळ नोव्हे डोंगें । काय भुळलासी वरलिया रगें ॥ ३ ॥

१ वेडावाकडा, वाईट. २ तिरपी.

ज्ञा. प्र . २५

चोखा डोंगा परी भाव नोहे डोंगा । काय मुल्लासी वरलिया रगा ॥४॥

२

जोहार मायबाप जोहार । तुमचे महाराचा मी महार ॥ १ ॥

बहु भुकेला झालों । तुमच्या उष्ट्यासाठी आला ॥ ध्रु० ॥

बहु केली आम । तुमच्या दासाचा मी दाम ॥ २ ॥

चोखा ताणे पाटी । आणली तुमच्या उष्ट्यासाठी ॥ ३ ॥

३

याव घाली विठू आता चालू नको मद ।

बडवे मज मारिति ऐसा काही नाही अपराध ॥ १ ॥

विठोबाचा हार तुझे कठी कैसा आला ।

शिव्या देउनि म्हणती महारा देव वाटपिला ॥ २ ॥

अहो जी महाराज ! तुमचे द्वारीचा कुतरा ।

नका जी मोकलू चक्रपाणी तुजे द्वारा ॥ ३ ॥

जोडूनीया कर चोखा विनविनो देवा ।

बोलिलों उत्तरी परी राग न धरावा ॥ ४ ॥

९

देही देखिली पढरी । आत्मा अविनाश विटेवरी ॥ १ ॥

तो हा पाडुरंग जाणा । शांति रुक्मिणी निजागना ॥ २ ॥

आकारलें तितुके नासे । आत्मा अविनाश विडल दिसे ॥ ३ ॥

ऐसा विडल हृदयी ध्यायी । चोखमेळा जडला पायी ॥ ४ ॥

५

विठोबा पाहुणा आला आमुचे घरा । निंबलोणें करा जीवेंभावें ॥ १ ॥

पंचप्राण ज्योती ओवाळुनि आरती । ओवाळिला पती रखुमाईचा ॥२॥

षडूस पक्कान विस्तारिलें ताट । जेवू एकवट चोखा म्हणे ॥ ३ ॥

६

विठ्ठल विठ्ठल गजरी । अवघी दुमदुमली पढरी ॥ १ ॥
 होतो हरिनामाचा गजर । दिड्या पताकाचे भार ॥ २ ॥
 निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान । अपार वैष्णव ते जाण ॥ ३ ॥
 हरिकीर्तनाची दाटी । तेथें चोखा घाली मिठी ॥ ४ ॥

७

टाळी वाजवावी गुढी उभारावी । वाट ही चालावी पढरीची ॥ १ ॥
 पढरीचा हाट कैवल्याची पेट । मिळाले सतुष्ट वारकरी ॥ २ ॥
 पताकाचे भार मिळाले अपार । गर्जे भीमातीर जयजयकारें ॥ ३ ॥
 गवटनेट यावे शुद्ध होउनि जावें । दवडा पिटी भावें चोखामेळा ॥ ४ ॥

८

अनादि निर्मळ वेदांचे ज मूल । परब्रह्म सोडवळ विटेवरी ॥ १ ॥
 कर दोन्ही कटी राहिलासे उभा । नीळवर्ण प्रभा फाकतमे ॥ २ ॥
 आनदाचा कद पाउलें साजिरी । चोखा म्हणे हरि पढरीये ॥ ३ ॥

९

ज्याकारणें वेदश्रुती अनुवादती । तो हा रमापति पढरीये ॥ १ ॥
 मुखाचे ठेवणें क्षीरसागरनिवासी । तो हा पढरीमी उभा विटे ॥ २ ॥
 भाविकाकारणें उर्भवोनि हात । उदारपणें देत भुक्ति भुक्ति ॥ ३ ॥
 न पाहे उचनीच यातीकुल । स्त्रीगूढ चाडाळ सरते पायी ॥ ४ ॥

१०

मज तों नवल वाटतसें जावी । आपुली पदवी विसरलों ॥ १ ॥
 कवणिया मुखा परब्रह्म भुललों । गुंतोनि राहिले भक्तभक्ते ॥ २ ॥
 निर्गुण होते तें सगुण पै जालें । विसरोनी गेले आपआपगा ॥ ३ ॥

१ बाजार २ लयाड ३ बोलतात 'प्रेमळाची वार्ता । जे अनुवादती पाडुमुता' (ज्ञाने० १२-२३८) ४ उच करून ५ सरते ह्य० मान्य.

चोखा म्हणे ऐमा कैमा हा नवलाव । देवाविदेव वेडावला ॥ ४ ॥

११

देखिला देखिला योगियाचा रावो । रुक्मादेवीनाहो पदरीचा ॥ १ ॥

पुडलीकासाठीं युगे अढ्यावीस । धरुनि बाळवेप भीमातटीं ॥ २ ॥

गाई गोपाळ वत्से वैष्णवाचा मेळ । नाचती गोपाळ विठ्ठलछेंदे ॥ ३ ॥

चोखामेळा तेथे वदितो चरण । घाली लोटगण महाद्वारा ॥ ४ ॥

१२

भेदाभेदकर्म न कळे त्याचें वर्म । वाउगाच श्रम वाहता जगी ॥ १ ॥

नामापरता मत्र नाही त्रिभुवनी । पापताप नयनी न पडेचि ॥ २ ॥

वेदाचा अनुभव शास्त्राचा अनुवाद । नामचि गोविंद एक पुरे ॥ ३ ॥

चोखा म्हणे मज काहीच न कळे । विठ्ठलाचें बळे नाम घेतों ॥ ४ ॥

१३

आम्हा अविकार उच्छिष्टसेवन । सताचें पृजन हेचि वरें ॥ १ ॥

सुलभ सोपारें विठोबाचे नाम । आणिक नाहो वर्म दुजें काही ॥ २ ॥

आवडीनें नाम गाईन उल्हासें । सताच्या सहवासें खेळीमेळी ॥ ३ ॥

चोखा म्हणे माझी आवडी ही देवा । पुरवात्री केशवा जन्मोजन्मी ॥ ४ ॥

१४

आम्हा न कळे ज्ञान न कळे पुराण । वेदाचें वचन न कळे ॥ १ ॥

आगमाची आटी^१ निगमाचा भेद । शास्त्राचा सवाद न कळे आम्हा ॥

योगयाग तप अष्टाग सावन । न कळेचि दान व्रत तप ॥ ३ ॥

चोखा म्हणे माझा भोळाभाव देवा । गाईन केशवा नाम तुजें ॥ ४ ॥

१५

अवघा आनंद राम परमानंद । हाचि लागो छद् माझे जीवा ॥ १ ॥

१ नाहो म्ह० नाथ, पनि 'देवी लक्ष्मीयेचा नाहो' (ज्ञान० ३-२७३).

२ अनायासानें घेण्यासारखे ३ भ्रम, कष्ट.

हेंचि सावन निकें जगासि उद्धार । आणिक साचार दुजें नाही ॥ २ ॥
कामक्रोधाचे न पडती आघात । वाचे गाता गीत रामनाम ॥ ३ ॥
चोग्वा म्हणे ऐसा भरवसा नामाचा । जेयें कळिकाळाचा रीव नाही ॥ ४ ॥

१६

नवल पाही नवल पाही । पाहों जाणे तेणें पाहिले नाही ॥ १ ॥
निर्गुणी सगुण सगुणी निर्गुण । दोहीचें कारण तेचि ठाई ॥ २ ॥
चोग्वा ह्मणे पाहता पाहणें लपालें । हृदयी बिग्लें हृदयाचि ॥ ३ ॥

१७

उजळें विटाळीं मेले विटाळीं । राहिले विटाळी तेहि जाती ॥ १ ॥
रडती पडती तेही वेगें मरती । परि नाम न गाती भुलिभ्रमे ॥ २ ॥
काय रे हा देह मुखाचा तयामी । उघडाचि जाही अतकाळी ॥ ३ ॥
चोग्वा म्हणे याचा न धरी भरवसा । अती यमकामा गळा पडे ॥ ४ ॥

१८

पचही भूताचा एकाचि विटाळ । अवघाचि मेळ जगी नांदें ॥ १ ॥
तेये तो सोवळा वोवळा तो कोण । विटाळाचें कारण दह मूळ ॥ २ ॥
आदिअती अवघा विटाळ सचळा । सोवळा तो झाला कोण न कळे ॥ ३ ॥
चोग्वा म्हणे मज नयल वाटतें । विटाळापरतें आहे कोण ॥ ४ ॥

१९

कोण तो सोवळा कोण तो ओवळा । दोहीच्या वेगळा विटू माझा ॥ १ ॥
कोणासी विटाळ कशाचा जाहला । मुळीचा सचळा सोवळाचि ॥ २ ॥
पापाचा विटाळ एकाचिये अगा । सोवळा तो जगामाजी कोण ॥ ३ ॥
चोग्वा म्हणे माझा विठ्ठल सोवळा । अरूप आगळा विटेवरी ॥ ४ ॥

२०

बैसोनी निवात करीन चिंतन । कायावाचामनसहित देवा ॥ १ ॥

नामाचा आठव हेंचि सोपें वर्म । अवघे कर्मकर्म पारुषती ॥ २ ॥
 यापरते साधन आन काही नेणें । अखड वाचे ह्मणे रामकृष्ण ॥ ३ ॥
 सुलभ हा मत्र तारक जीवासी । येणे या भवासी उतार होय ॥ ४ ॥
 चोखा ह्मणे सांगितले कानी । रामकृष्ण वाणी जप सदा ॥ ५ ॥

२१

ज्ञानेश्वर नामें घरिल्या अवतार । क्षेत्र अलकापूर इद्रायणी ॥ १ ॥
 अद्वैतज्ञानाची करूनी उजरी । टीका ज्ञानेश्वरी ग्रंथ केला ॥ २ ॥
 अमृतअनुभवी गुरुगम्य ज्ञान । दाऊनीया जन उद्धरीले ॥ ३ ॥
 बारा शतें अठरा ग्रंथ शालिवाहन । दुर्मुख अभिवान मवत्सर ॥ ४ ॥
 कृष्ण त्रयोदशी कार्तिक मास । बैसे समाधीस ज्ञानदेव ॥ ५ ॥
 जातिहीन चोखा विनवी जोडुनि कर । समाधी निर्धार सजीवनी ॥ ६ ॥

२८. चोखोवाची स्त्री.

१

माझें माझें म्हणुनि गुतलें हावभरी । वाया या संसारी मृगजळी ॥ १ ॥
 आपुली आपण करा सोडवण । ससारबधन तोडा वेगी ॥ २ ॥
 निजनामनौका विठल हें तारुं । भवाचा सागर उतरील ॥ ३ ॥
 हाचि पै विश्वास धरावा अंतरी । म्हणतसे म्हारी चोखयाची ॥ ४ ॥

२

नाही उरली वासना । तुझा नारायणा पाहता ॥ १ ॥
 उरला नाहीं भेदाभेद । झालें शुद्ध अतर ॥ २ ॥
 विटाळाचें होतें जालें । तुटलें बलें नामान्या ॥ ३ ॥
 चौदेहाची तुटली दोरी । ह्मणे चोखयाची हारी ॥ ४ ॥

३

येई येई गा गरुडध्वजा । विटेसहित करीन पूजा ॥ १ ॥
 धूपदीप पुष्पमाळा । तुज समर्पू गोपाळा ॥ ध्रु० ॥
 पुढें टेवोनिया पान । वाढी कुटुबी ते अन्न ॥ २ ॥
 तुम्हा योग्य नव्हे देवा । गोंड करूनिया जेवा ॥ ३ ॥
 विदुराघरच्या पातळरुण्या । खासी मायबापा वन्या ॥ ४ ॥
 द्रौपदीच्या भाजीपाना । तृप्ति झाली नारायणा ॥ ५ ॥
 तैसी झाली येथे परी । म्हणे चोखयाची ह्यारी ॥ ६ ॥

४

देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्धबुद्ध ॥ १ ॥
 देहीचा विटाळ देहीच जन्मला । सोवळा तो झाला कवण धर्म ॥ २ ॥
 विटाळावाचोनी उत्पत्तीचें स्थान । कोण देहनिर्माण सागा जगी ॥ ३ ॥
 ह्यणोनि पांडुरंगा वानितसे थोरी । विटाळ देहातरी वसतसे ॥ ४ ॥
 देहाचा विटाळ देहीच निर्धारी । म्हणतसे ह्यारी चोखयाची ॥ ५ ॥

२० बंका महार

१

आदिनाथ गुरु सकळ सिद्धाचा । मच्छेंद्र तयाचा मुख्य शिष्य ॥ १ ॥
 मच्छेंद्रानें बोध गोरक्षासी केला । गोरक्ष बोळला गहिनीप्रति ॥ २ ॥
 गहिनीप्रसादे निवृत्ति दातार । ज्ञानदेवा सार चोजविले ॥ ३ ॥
 ज्ञानियाचा राजा ज्ञानेश्वरमाउली । खेचरा बोळली कृपासिधु ॥ ४ ॥
 ज्ञानदेवाचरणी खेचर शरण । नामदेवा पूर्ण कृपा त्याची ॥ ५ ॥
 नामदेवें हात चोखयाचें शिरी । विठ्ठल ती अक्षरी उपदेशिले ॥ ६ ॥
 बका हाणे माझी गुरु चोखामाउली । तियेचे पाउली लोटागण ॥ ७ ॥

॥ श्रीकृष्णापेणमस्तु ॥
